

Edited by:

Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, Fatih Şabani

BALKAN PERIODICALS

THE TRAJECTORY OF ISLAMIC THOUGHT

IN THE COMMUNIST PERIOD

BALKAN PERIODICALS
THE TRAJECTORY OF ISLAMIC THOUGHT
IN THE COMMUNIST PERIOD

Edited by

Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, Fatih Şabani

BALKAN PERIODICALS

THE TRAJECTORY OF ISLAMIC THOUGHT IN THE COMMUNIST PERIOD

Editor : Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, Fatih Şabani

Proofreading : Omer Merzic, Fatih Şabani

ISBN : 978-608-4944-30-0

Designer : iyicalismalar.tr

Publisher : IDEFE

Print : Ajgraf Skopje, Cair-Skopje, North Macedonia
1st edition, Skopje, 2025

Print run : 50

Series : IDEFE | 31
Research | 13

DOI : <http://doi.org/10.51331/EB11>

Editor: Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, Fatih Şabani

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2890-5832> <https://orcid.org/0000-0003-1350-7858> <https://orcid.org/0000-0002-1845-1411>

Affiliation: Balkan Studies Foundation, Istanbul University, Trakya University

Audience: Professional/Scholarly

Subject Categories

BIC: JF Society & Culture: General

BISAC: SOC053000, Regional Studies

Dewey 300 – Social Sciences

LC Classification: H1-99 Social sciences (General)

THEMA: J Social Sciences

WoS Category: Social Sciences, Interdisciplinary

WoS CT Meso: Social Sciences

WoS CT Micro: Social Sciences

Scopus Subject Area (ASJC): Social Sciences (Miscellaneous)

Book Type: Edited Book

Publication Date: 2025

Place of Publication: Skopje, North Macedonia

Language of Content: Turkish, Albanian, Bosnian

Dimensions: 165x240 mm

Edition Number: 1

Number of Pages: 360

Print edition: Paid

Digital edition: Free of charge

Disclaimer: The views expressed are those of the author(s) and not of the publisher.

Conflict of Interest: The author(s) declare that there are no conflicts of interest regarding the publication of this book

Ethics Statement: This study does not require ethical approval; all data were obtained from open sources.

Copyright © 2025, IDEFE. Some rights reserved.

E-Pub Licence: CC BY-NC 4.0. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>

Copyright © 2025, IDEFE. Some rights reserved.

E-Pub Licence: CC BY-NC 4.0. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>

© IDEFE Publications

All publication rights reserved. Except for brief quotations for scientific research and publicity, this publication may not be reproduced in any form or by any means without the written permission of the publisher.

Citation: Abdula, Sevba, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, eds. *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*. Skopje: IDEFE Publications, 2025.

Goce Delchev 11, No 1-1, Chair-Skopje, North Macedonia

idefe.balkanfoundation.com

BALKAN PERIODICALS
THE TRAJECTORY OF ISLAMIC THOUGHT
IN THE COMMUNIST PERIOD

Edited by

Sevba Abdula, Ahmet K ro lu, Fatih  abani

EDITORS

Sevba Abdula

Sevba Abdula was born in 1984 in Skopje. In 2008, he completed his undergraduate studies in the Department of Economics at Ankara University. He obtained his master's degree from Istanbul University in Political Science and International Relations with a thesis titled "Religion and Nationalism: The Case of the Serbian Orthodox Church and Serbian Nationalism." In 2022, he earned his PhD from Marmara University's Institute of Social Sciences by defending his dissertation titled "Power, History, and Identity: The Narration of the Ottoman and Habsburg Empires in Serbian Historiography and History Textbooks." He has served as the founding president of the Fettah Efendi Association and the Balkan Studies Foundation. His research focuses on modernization in the Balkans, church-state relations, political history, ideologies, and the thought of Abdülfettah Rauf. He is married and the father of Elif Hanne and Ahmed Arif.

Ahmet Köroğlu

Ahmet Köroğlu holds an undergraduate degree in International Relations from Beykent University and earned both his Master's and Ph.D. from Istanbul University. His doctoral research, titled 'Translations in the Formation of Islamist Discourse in Turkey,' offers a critical analysis of political ideology and discourse within the Turkish landscape. His research interests encompass political ideologies, Turkish political life, intellectual history, Islamic political thought, and postcolonial theory, areas in which he has published various academic works. Dr. Köroğlu has also played a pivotal leadership role in major initiatives, including the Turkish Islamic Journals Project and the Islamic Political Thought Projects. He currently serves as a faculty member in the Department of Political Science and International Relations at Istanbul University.

Fatih Şabani

Fatih Şabani graduated from the Faculty of Theology at Uludağ University in 2009. At the same institution, he completed his master's studies in the field of Islamic Law. He completed his PhD in 2020 at the Department of Islamic Law at Marmara University. His academic interests primarily focus on Islamic Law and the Law of Uprisings, with a particular emphasis on Albanian uprisings during the Ottoman period. He is currently employed as an assistant professor at the Faculty of Theology, Trakya University.

Table of Contents

ACKNOWLEDGEMENT	xiii
-----------------------	------

INTRODUCTION

COERCION, SILENCE, ISLAMIC THOUGHT, AND PERIODICALS IN THE COMMUNIST PERIOD OF THE BALKANS	1
<i>Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, Fatih Şabani</i>	

CHAPTER I

ISLAMIC THOUGHT AND PERIODICALS IN KOSOVO AND ALBANIA

REVISTAT ISLAME NË KONTEKSTIN SOCIALIST (JUGOSLLAVIA DHE SHQIPËRIA): NDIKIMI DHE SFIDAT (1945-1990)	13
<i>Agon KRASNIQI</i>	
SHKATËRRIMI I MENDIMIT ISLAM PAS INSTALIMIT TË REGJIMIT KOMUNIST NË VITET 1945 -1967	29
<i>Roald A. HYSA</i>	
ARTI ISLAM NË PERIODIKËT E BASHKËSISË ISLAME TË KOSOVËS (1945–1990)	43
<i>Bashkim MEHANI</i>	
LETËRSIA FETARE-ISLAME NË REVISTËN EDUKATA ISLAME	67
<i>Besnik JAHA</i>	
TRAJTIMI I TEMATIKAVE PËR GRUAN NË REVISTËN EDUKATA ISLAME	85
<i>Fetije GËRBESHI</i>	
ROLI I REVISTËS EDUKATA ISLAME NË KOMENTIMIN DHE INTERPRETIMIN E KUR'ANIT NË KOSOVË GJATË VITEVE 1971-1990	103
<i>Valmire BATATINA KRASNIQI</i>	

ROLI I REVISTËS DITURIA ISLAME NË PROMOVIMIN E RËNDËSISË SË FESË NË JETËN E NJERIUT (1986-1990)	119
--	-----

Muzaqete KOSUMI

REVISTA DITURIA ISLAME E KOSOVËS: DRITARE SHKENCE DHE INFORMIMI	137
---	-----

Refik GËRBESHI

REVISTA DITURIA ISLAME DHE IMPAKTI I SAJ NË EDUKIMIN DHE FORMËSIMIN ISLAM E RINISË.....	155
--	-----

Rexhep SUMA

SHKRIMET NË REVISTËN DITURIA ISLAME 1986-1990” PËR RILINDASIT ...	167
---	-----

Selim SELIMI

CHAPTER I I

ISLAMIC THOUGHT AND PERIODICALS IN BOSNIA-HERZEGOVINA AND SERBIA

ZEMZEM LIST I NJEGOVA ULOGA U PROMOVISANJU ISLAMSKOG OBRAZOVANJA I KULTURNE SVIJESTI	191
---	-----

Advija ERTÛRK

VEHBIJA HODŽIĆ I NJEGOV DOPRINOS ISLAMSKOJ MISLI U NOVOPAZARSKOM KRAJU	207
---	-----

Enver UJKANOVIC, Nesip PEPIĆ

BIBLIOTEKE U ISLAMSKOJ PERIODICI U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA: TUMAČENJE, DRUŠTVENI ZNAČAJ I ULOGA U OBLIKOVANJU BUDUĆNOSTI	225
---	-----

Ejla ĆUROVAC

DOPRINOS NOVOPAZARSKOG ZBORNIKA (1977–1990) U AFIRMACIJI I RAZVOJU ISLAMSKKE KULTURE U SANDŽAKU	241
--	-----

Mensur ZUKORLIĆ

DOPRINOS VEHBIJE EF. HODŽIĆA ISLAMSKOJ PERIODICI	255
--	-----

Nedžad REDŽEPOVIĆ

CHAPTER I I I

ISLAMIC THOUGHT AND PERIODICALS IN NORTH MACEDONIA AND GREECE

1987-1991 YILLARI ARASINDA EL-HİLAL GAZETESİNE GÖRE MAKEDONYA'DA DİNİ HAYAT VE SANAT	281
<i>Mumin OMEROV</i>	

MAKEDONYA'DA BİR ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ YÜCEL HAREKETİ VE BİRLİK GAZETESİ	297
<i>Seyithan ALTAŞ</i>	

BATI TRAKYA'DA SÜRELİ YAYINLARIN İSLAM EĞİTİMİNE KATKILARI (1945-1990) 323	
<i>Muhammet DÜKKANCI</i>	

ACKNOWLEDGEMENT

The Balkan Studies Foundation extends its profound gratitude to all participants in the the International Symposium on Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought, 1945-1990.

We express our deepest gratitude to the organizing committee for their unwavering commitment to curating and facilitating scholarly presentations on the historical periodicals of the Balkan region. Their contributions have significantly expanded research horizons and provided innovative perspectives. We are also indebted to the reviewers, whose meticulous feedback and constructive critiques have been indispensable in refining the content and enhancing the scholarly rigor and academic integrity of this publication.

Finally, we extend our sincere appreciation to our esteemed partners: the Presidency for Turks Abroad and Related Communities, and the Yunus Emre Institute, as well as to Enisa Alomerović, Vedat Ahmet, Hamdi Çilingir, Besir Neziri, Besnik Emini, Fatih Shabani, Elma Dervišbegović, Elif Rushiti, and Zehra A. Sadiki.

Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu

INTRODUCTION

COERCION, SILENCE, ISLAMIC THOUGHT, AND PERIODICALS IN THE COMMUNIST PERIOD OF THE BALKANS

Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, Fatih Şabani

In general, periodicals are of great importance not only for the history of literature but also for research in cultural history. A vast accumulation of knowledge regarding a nation's historical, political, literary, economic, artistic, and social life is preserved within these publications. Periodical publishing serves as an indicator of the direction in which a society evolves. The acceleration of periodical publishing since the 19th century has also been a harbinger of democratic and scientific expansions. In almost every region of the world, there is a temporal parallelism between the emergence of the first periodicals -especially journals- and the development of democracy and science . Advancements in the field of periodical publishing are regarded as one of the key factors in shaping the future world. This has also been the case for the Balkan region. Despite the differing political and historical experiences regarding the emergence of countries in the Balkans, various ideologies and debates since the 19th century have maintained significant relationships with periodicals.

While periodicals hold an important place in the civilization processes of societies, they also diversify in form and function. Newspapers, as one of the primary types of periodicals, keep the public sphere active by providing a rapid flow of information and news, whereas journals bring works of thought, art, and philosophy to the reader, thereby contributing to their educational and intellectual development. While newspapers are written for daily consumption, journals are composed over a broader timeframe and address a more enduring audience. Both newspapers and journals reflect the conditions and modes of thought of their respective societies. A significant aspect of historical periodicals is their

role in transmitting the events and thinkers of the past to future generations. In this sense, while newspapers convey past news and commentaries to contemporary readers, journals provide the intellectual output of past thinkers, offering insights into the causes of historical political, social, and literary transformations. Consequently, periodicals allow modern readers to relive past experiences and understand the processes and reasons behind temporal changes. Due to this importance, even periodicals published in the past should be presented anew to contemporary readers from time to time. Indeed, this book aims to reread and understand the communist regimes in the Balkans precisely through the lens of these periodicals. By focusing specifically on the period between 1945 and 1990, it seeks to understand the Balkan geography -now divided into ten different countries- from this perspective, centering on intellectual debates. Given that its source material is periodicals and its geographical scope is the Balkans, complex and intricate issues naturally emerge. The period from 1945 to 1990, the focus of this book, is noteworthy for containing significant developments, ruptures, and continuities for the Balkan region.

While confronting a new political, institutional, economic, and cultural order during the communist period, the Balkans also bid a complete farewell to the structures produced prior to 1945. In this context, it is evident that 1945 was shaped and influenced by all the developments of an era in which the remnants of monarchies and empires were left behind, and international politics were divided into two blocs. This period was characterized by a model of state, society, and individual centered on secularization, Jacobin laicism, the exclusion of all national identities to the greatest extent possible, and historical materialism. While all the possibilities of modern power were utilized for the construction of a totalitarian society, all ethnic, religious, and cultural identities were suppressed through modern oppressive apparatuses and policies. These ruptures and differences -just as they were reflected in the exercise of freedoms, the implementation of rights and law, and developments in religious thought and life-caused periodicals, as venues for the production of ideas, to face widespread censorship, fall silent, or publish only on peripheral subjects.

Muslims remaining in the Balkan geography faced conditions much more severe than the nationalist pressures prior to 1945. Muslims in Albania and Bulgaria were confronted with intense suppression, subjected to state policies that largely pushed religious identity out of all national and historical processes. Meanwhile, the Bosniak, Turkish, and Albanian Muslim populations in Socialist Yugoslavia were intimidated through court trials, assimilation policies, and forced migrations until the 1970s. Under the pressure of the socialist regime, religious identity

was completely excluded from the public sphere, withdrawing from fields such as law, education, and the press. Religious identity attempted to sustain itself as much as possible through mevlut, circumcision, and hafiz ceremonies held in homes or within closed and narrow environments. The transformation of Socialist Yugoslavia's international relations and domestic politics, starting from the second half of the 1960s, its pursuit of a "third way," and its relations with the Arab world provided a degree of relief for the Muslims in the country, particularly for the Bosniaks and the Bosniak identity.

The Albanian experience is most striking in this context. In 1967, Enver Hoxha, who declared the country the "world's first atheist" state, completely banned all religious rituals, symbols, activities, and publications. By confiscating all Albanian-language works related to Islamic thought and destroying the heritage of the written press in the country, Enver Hoxha's totalitarian communist regime aimed to irrevocably and radically erase the Islamic memory associated with the Albanian identity, and largely succeeded in doing so. In Socialist Yugoslavia, however, particularly after 1970, periodicals centered as much as possible on Islamic thought began their publication life in Kosovo, Bosnia-Herzegovina, and the Sandzak region of Serbia. In this regard, the periodicals *Zemzem*, *Preporod*, *Edukata Islame*, and *Novopazarski Zbornik* are among the significant examples of the new era. It is also possible to mention the existence of many periodicals belonging to Islamic thought based in Komotini, Western Thrace. Greece's turbulent domestic politics only democratized in the 1970s. Yet, the Turkish minority did not remain silent in their periodicals even during this period. Bulgaria, on the other hand, possessed publications reflecting a partial religious and ethnic identity prior to the totalitarian socialist regime it would experience after 1950. However, between 1950 and 1990, religious identity and religious publications were entirely excluded and silenced.

The work at hand consists of three sections. The second section includes the Bosniak basin, incorporating periodicals from the Sandzak region, which preserved its identity as a minority within Bosnia-Herzegovina and the Socialist Republic of Serbia. The first section focuses on periodicals in Albania and Kosovo, an autonomous region of Socialist Yugoslavia. This section, largely covering the Albanian basin, centers on the journals **Dituria Islame** and **Edukata Islame**. The final section covers the Turkish minority in the Balkans, examining periodicals from Western Thrace and North Macedonia in this context. Our work includes articles by Agon Krasniqi, Bashkim Mehani, Besnik Jahja, Fetije Gërbeshi, Muzaqete Kosumi, Refik Gërbeshi, Rexhep Suma, Roald A. Hysa, Selim Selimi, Valmira Batatina Krasniqi, Elja Curovic, Advije Erturk, Enver Ujkanovic, Nesip

Pepic, Mensur Zukorlic, Nedžad Redžepović, Muhammed Dukkanci, Mumin Ömer, and Seyithan Altaş.

In his study, Agon Krasniqi provides a comparative analysis of the role and influence of Islamic journals in Kosovo (Yugoslavia) and Albania under the communist regimes established in the Balkans following World War II, specifically covering the period from 1945 to 1990. After the Second World War, communist regimes in the Balkans implemented policies of state-enforced secularism that directly impacted the expression and dissemination of Islamic thought. Krasniqi highlights the distinct difference between Socialist Yugoslavia and Albania. While Yugoslavia (Kosovo) followed a policy of “controlled tolerance”—keeping religion under strict institutional control but allowing religious publications to a limited extent—Albania, under the leadership of Enver Hoxha, completely banned all forms of religious expression and presence. Journals published in Kosovo, such as **Edukata Islame**, still faced significant challenges. According to Krasniqi, although **Edukata Islame** focused on religious education, Islamic ethics, history, and culture, the journal strictly avoided political criticism, practicing self-censorship to navigate state censorship and ensure the continuity of its publication. In contrast, the total elimination of religious publishing in Albania broke the institutional chain of Islamic knowledge, cutting off new generations’ access to religious texts and entirely terminating the continuity of Islamic thought.

Roald A. Hysa analyzes how Albanian Islamic thought and cultural heritage were irreparably damaged and systematically destroyed following the establishment of the communist regime in Albania after World War II (1945), particularly during the period leading up to the total ban in 1967. From its inception, the communist regime implemented a policy of enforced state secularism, which disrupted the natural flow of Islamic thought. According to Hysa, by employing methods such as the rupture of continuity, systematic censorship and prohibition, and the destruction (burning) of heritage, the regime aimed to irrevocably eliminate the cultural and intellectual legacy accumulated over centuries. Consequently, this process resulted in the radical erasure of cultural memory and the Islamic intellectual tradition.

In his study, Bashkim Mehani examines how Islamic art is represented in the three fundamental periodicals of the Islamic Community of Kosovo: **Dituria Islame**, **Takvimi**, and **Edukata Islame**. According to Mehani, Islamic art in these journals has been addressed primarily at a legalistic (halal/haram) or informative level rather than at an aesthetic, philosophical, or cultural level. Within the pages of these journals, Islamic art is handled through the disciplines

of architecture, calligraphy, ornamentation, and miniature painting. The philosophy of art was also discussed within the framework of works by Alija Izetbegović and Roger Garaudy. Authors such as Ibrahim Spahija, Hysref Rexhepi, Hasan Kaleshi, Qemajl Morina, and Ramadan Shkodra contributed articles to these journals concerning architecture and calligraphy. According to Mehani, these periodicals significantly contributed to the institutionalization of Islamic thought and aesthetics in Kosovo, merging “the language of faith with the language of beauty”. However, the original theoretical works and art criticism by local authors were found to be insufficient in quantity; thus, the necessity of a more comprehensive and professional approach to the history, geography, and tools of art was emphasized.

Besnik Jahja, in his study, analyzes the “religious-Islamic literature” genres of *Edukata Islame*, the first Islamic journal published by the Islamic Community of Kosovo starting in 1971 during the Socialist Yugoslavia period, and their role during this era. Jahja emphasizes the journal’s efforts to preserve the Albanians’ religious and cultural identity through literary texts. Stating that the journal can be seen as an example of soft cultural resistance against the regime’s ideological pressure, Jahja points out that this literature ensured the institutional continuity of Islamic thought and tradition, highlighting the difficulty of transmitting a heritage to future generations that might otherwise have been completely lost. He notes that the journal covered many themes, including the life of the Prophet, prophetic stories, Islamic history, Islamic ethics, texts from the Quran and Hadith, and biographies.

Fetije Gërbeshi analyzes how the journal *Edukata Islame* addressed issues such as women’s rights, education, and their position in society. Gërbeshi states that the journal focused on women from its very first issue, covering topics such as fundamental rights, equality between women and men, the education of women, the social function of education, moral and spiritual roles, and religious practices. The journal included translations of many articles from Arabic and Bosnian and also provided space for female authors. According to Gërbeshi, the journal offered an Islamic perspective to women during the challenging conditions of the communist era, helping them preserve their spiritual and cultural identities.

Valmire Batatina Krasniqi investigates the central role of articles published in the journal *Edukata Islame* in the development of the literature on Qur’anic exegesis (interpretation and explanation) and the efforts to transmit the meaning of the Qur’an into the Albanian language. In this context, the study focuses on the dimension of conveying the meaning of the Qur’an in Albanian in

accordance with modern requirements and the creation of exegesis literature in Kosovo. According to Krasniqi, the journal has made significant contributions to the preservation and development of the local exegesis tradition by enabling local Albanian intellectuals (imams, academics) to interpret the Qur'an in their native language and by disseminating of this religious and scientific knowledge to the masses.

Refik Gërbeshi examines the scientific and informational role of the journal **Dituria Islame**, the official publication of the Islamic Community of Kosovo, between 1986 and 1990. According to him, the journal was not merely a religious publication but served as a strategic "window" in the struggle to preserve the national, political, and cultural identity of Albanians in Kosovo. Gërbeshi states that **Dituria Islame** acted as a defense platform against harsh and intentional propaganda targeting Islam and the Albanian identity; he further notes that the journal included religious-scientific, national, educational, and social issues, as well as literary and cultural writings and news on the activities of the Islamic Community of Kosovo. Revealing another function of the journal, Gërbeshi notes that it did not remain confined within Kosovo's borders but also reached the Albanian diaspora in Europe, thereby preserving national and religious ties.

Muzaqete Kosumi focuses on the critical role of the journal **Dituria Islame** in the religious and cultural life of Albanian Muslims and its mission to promote the importance of religion in human life. Emerging during a critical transition period when the ideological pressure of the communist system in Yugoslavia began to gradually dissolve, the journal possessed a very rich content including religious and philosophical subjects, national culture, literature, health, and translations into Albanian from many languages. Kosumi emphasizes that the true impact of the journal lay in spreading the idea that religion is not merely a personal belief but a guide encompassing every aspect of human life. The article concludes that the journal **Dituria Islame** served as a fundamental guide and groundwork-setter in promoting the significance of religion for Albanian Muslims and in preserving the Islamic identity in the collective consciousness in a deep and lasting manner under challenging communist conditions.

Rexhep Suma analyzes the lasting impact of the journal **Dituria Islame** on the religious education, moral development, and the formation of Islamic identity among Albanian youth in the region. According to Suma, the journal focused on enhancing young people's religious and cultural knowledge and on nourishing them intellectually and spiritually. Furthermore, it placed significant emphasis on strengthening the youth's religious and national identity, providing guidance in morality, faith, and logical reasoning. By focusing on the education of young

people, the journal served as a powerful platform for the younger generation to pursue their intellectual development while remaining committed to Islamic values.

Selim Selimi analyzes how the journal **Dituria Islame** addressed figures of the Albanian National Renaissance (**Rilindja Kombëtare**) and its efforts to preserve the Albanian-Muslim identity through these writings. By analyzing the first 20 issues of **Dituria Islame** published during this period, he identifies that the journal highlighted four particularly significant figures: Sami Frashëri, Hoxha Hasan Tahsini, Naim Frashëri, and Hafiz Ali Korça. The primary objective of these writings was to emphasize the Islamic identities, intellectual contributions, and commitment to the national cause of these national figures. Selimi concludes that by publishing articles about the **Rilindas** (Renaissance figures), the journal kept the cultural ties of the Albanian-Muslim community alive and mounted an intellectual resistance against the communist ideology's attempts to separate religious and national identities. He demonstrates that by reinterpreting the legacy of these national heroes from an Islamic perspective, the journal served as an important tool for identity preservation and education for Albanian Muslims in Kosovo and beyond.

Advije Ertürk examines the newspaper **Zemzem**, which was founded in 1968 by the students of the Gazi Husrev-beg Madrasa in Bosnia and Herzegovina and has continued its existence since then. Ertürk states that **Zemzem** was established by the student association of the Gazi Husrev-beg Madrasa and holds the distinction of being the first religious newspaper among Bosniaks after 1945. She notes that the newspaper made significant contributions to promoting Islamic education and cultural awareness, as well as strengthening traditions and customs among youth. **Zemzem** addresses a variety of topics, including religious, literary, scientific, and current issues, along with interesting details. Students published articles on religious subjects, youth problems, life at the Madrasa, current events, and the school's achievements. Advije Ertürk also argues that the emergence of the newspaper was intertwined with the revival movements in Bosnia and Herzegovina and the complex events of anti-colonial struggles in Muslim countries in the Middle East during the second half of the 20th century.

Enver Ujkanović and Nesip Pepić examine the development of Islamic thought around Novi Pazar, the center of the Sandzak region, during the Socialist Yugoslavia period (1945–1990), emphasizing the central role of Vehbija ef. Hodžić (1927–1987) in this process. During this era, when the regime's influence was heavily felt, religious publishing fell into silence, leaving the organization of religious life to local madrasa and mosque boards (boards of trustees). Vehbija

Hodžić played a critical role in preserving the religious and intellectual identity of the region through his articles published in Sarajevo-based periodicals such as **Glasnik** and **Preporod**. His writings covered topics including **akaid** (creed), philosophy, ethics, modern interpretations of science, and secularism. Through both his written works and the lectures he delivered in madrasas and educational institutions, Hodžić became one of the foundational sources for cultivating the new generation of **ulema** and Islamic intellectuals in Sandzak.

Elja Curovać researches how Islamic periodicals published in Bosnia and Herzegovina addressed and interpreted libraries, and how their social roles were perceived. By analyzing Islamic publications such as *Gajret*, *Novi Behar*, and *Glasnik VIS-a*, the study aims to show that libraries were perceived not merely as places to store books, but as key institutions for intellectual and cultural development. It is emphasized that for Bosniak society, libraries were seen as institutions that shape the future, preserve cultural heritage, and serve as centers of information and education. In particular, it is stated that the manuscripts in the Gazi Husrev-beg Library hold immense value as products of centuries of Islamic and Ottoman culture.

Mensur Zukorlić focuses on the journal *Novopazarski Zbornik*, published in Sandzak, and its contribution to Islamic culture. According to him, between 1977 and 1990, the journal strove to preserve and develop the region's Islamic culture, identity, and cultural heritage. It served as a platform for publishing scientific and research studies to protect the multicultural and multi-faith structure of Novi Pazar, particularly its Ottoman and Islamic cultural legacy. Despite being published during Socialist Yugoslavia, the journal examined the historical and social dimensions of Islamic culture using scientific methods. The periodical featured topics such as Islamic art and architecture, waqfs (endowments), wedding traditions, the application of family and customary law, and historical figures.

Nedžad Redžepović also focuses on the contributions of Vehbija ef. Hodžić to Islamic periodicals. Although Hodžić's three books—*Temelji Islama* (Foundations of Islam), *Mevlud*, and *Islam u Svetlu Nauke i Filozofije, Knjiga prva, Akaid* (Islam in the Light of Science and Philosophy, Book One: Creed)—are prominent, his articles in periodicals such as *Glasnik VIS-a*, *Preporod*, *Zemzem*, *Edukata Islame*, *Doğru Yol*, *Gajret*, *Islamski glas*, and *Islamski svijet* are considered even more significant. According to Redžepović, what made Hodžić exceptional was his ability to present scientific truths and his skill in conveying even complex Islamic subjects in an understandable and persuasive manner. This was complemented by his fluent expression and the accessibility and receptivity of his written style (*lahkoća i prijemčivost pisanog izraza*). The study demonstrates that he published

on a wide range of Islamic and philosophical topics, including *akaid* (creed), *fiqh* (jurisprudence), history, *tafsir* (exegesis), and the relationship between science and religion.

Mümin Ömer focuses on *El-Hilal*, the first multilingual newspaper published by the Islamic Community of Macedonia. The newspaper reflects the religious life, worship practices, and the agenda of Islamic institutions of that period. Its primary focus includes acts of worship, institutional developments, news from the Islamic world, and the Islamic family. Concentrating on the “Religious Life and Art” section of the newspaper between 1987 and 1991, Ömer notes that the publication covered topics such as the preservation of Islamic architecture, traditional handicrafts, and the use of religious motifs in artworks. According to him, this demonstrates that Islamic identity was supported not only through religious rituals but also through cultural heritage.

Seyithan Altaş examines the Yücel Movement, which emerged in Macedonia -then part of post-World War II Yugoslavia -to defend the rights of the Turkish minority, and its publication organ, the newspaper *Birlik*. According to Altaş, the Yücel Movement aimed to take significant steps, particularly in language, education, and culture, while striving to preserve and develop Turkish identity in Macedonia. The movement is defined as one of the symbols of the struggle for freedom in the Balkans. Altaş asserts that the newspaper *Birlik* played a major role in amplifying the voice of the Yücel Movement, raising public awareness, and ensuring national unity. By articulating the challenges, violations of rights, and demands for freedom faced by Macedonian Turks, the newspaper became an important platform for the struggle for minority rights. Noting that the leadership of the Yücel Movement was tried by Yugoslav authorities and executed in Skopje on February 27, 1948, Altaş emphasizes that the movement should be recognized as an unforgettable tragedy and a symbol of resistance in the history of the struggle for freedom and identity.

Muhammed Dükkancı focuses on the contributions of periodicals published by the Turkish minority in Western Thrace, Greece, to Islamic education. He notes that during a critical period when the Western Thrace Turkish Minority faced both political pressure and social modernization, publishing activities were generally divided between two opposing camps: reformers/progressives and conservatives. The conservatives positioned religious and traditional belonging as a fundamental defender of the minority identity. The conservative newspapers include *Hakyol*, *Sebat*, and *Esas*, while the journals published by this group are *Peygamber Binasi*, *Devam*, *Yol*, and *Hakka Davet*. In his article, Dükkancı analyzes the influential factors and thematic content in terms of religious knowledge.

These journals served an important role in shaping the religious knowledge and Islamic thought of the minority society by addressing the lack of religious information, defending traditional identity, and prioritizing madrasa education.

In conclusion, the diverse range of studies presented in this volume underscores that periodicals were far more than mere repositories of information; they functioned as the vital lifelines of intellectual and spiritual continuity for Muslim communities across the Balkans. By documenting the multifaceted experiences of the Bosniak, Albanian, and Turkish minorities between 1945 and 1990, this collective work illustrates the profound resilience of Islamic thought in the face of ideological coercion and systemic silence. Whether navigating the 'controlled tolerance' of Yugoslavia or surviving the total prohibitions of the Albanian regime, these publications served as essential instruments for soft resistance, identity preservation, and social education. Ultimately, this book provides a critical lens through which to re-examine a neglected chapter of European cultural history, restoring the voices of those who, through the written word, ensured that their religious and cultural heritage would endure for future generations.

CHAPTER I

ISLAMIC THOUGHT AND PERIODICALS IN KOSOVO AND ALBANIA

REVISTAT ISLAME NË KONTEKSTIN SOCIALIST (JUGOSLLAVIA DHE SHQIPËRIA): NDIKIMI DHE SFIDAT (1945-1990)

*ISLAMIC JOURNALS IN THE SOCIALIST CONTEXT
(YUGOSLAVIA AND ALBANIA): INFLUENCE AND CHALLENGES
(1945–1990)*

Agon KRASNIQI

PhD Candidate, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Kosovo

 <https://orcid.org/0009-0009-0752-250X> <https://ror.org/03tg3eb07>

Abstrakt: Pas Luftës së Dytë Botërore, regjimet komuniste në Ballkan ushtruan një politikë shtetërore të sekularizmit të detyruar, e cila ndikoi drejtpërdrejt në shprehjen dhe transmetimin e mendimit islam. Megjithatë, brenda kufizimeve të vendosura nga shteti, disa revista islame si Edukata Islame, Islamska Misao, Glasnik, Preporod etj, arritën të mbijetojnë dhe të shërbejnë si platforma të rëndësishme për ruajtjen e identitetit fetar dhe intelektual të myslimanëve në rajon. Ky punim analizon rolin dhe ndikimin e revistave islame në Kosovë dhe Shqipëri gjatë periudhës 1945-1990, me fokus të veçantë te botimet si “Edukata Islame” (1971 e tutje) në Kosovë dhe përpjekjet e izoluara për botime islame në Shqipëri deri në ndalimin e fesë në vitin 1967. Në këtë kontekst, do të trajtohet mënyra se si këto revista funksionuan nën censurën shtetërore, çfarë tematikash trajtuan dhe cili ishte ndikimi i tyre në ruajtjen e diskursit islam në një periudhë represive. Gjithashtu, do të shqyrtohet dallimi midis qasjes së Jugosllavisë, e cila lejonte njëfarë lirie të kontrolluar për botimet fetare, dhe Shqipërisë, ku çdo shprehje fetare u ndalua plotësisht pas vitit 1967. Ky studim synon të kontribuojë në kuptimin e trajektores së mendimit islam në kontekstin socialist dhe të ndriçojë rolin e mediave islame si mjete të rezistencës kulturore dhe fetare.

Fjalë kyçe: mendimi islam, Edukata Islame, komunizmi, censura fetare

Abstract: Following the Second World War, communist regimes in the Balkans implemented a state-enforced policy of secularism, which directly impacted the expression and transmission of Islamic thought. Nevertheless, within the constraints imposed by the state, several Islamic journals (*Edukata Islame*, *Islamska Misao*, *Glasnik*, *Preporod* etc), managed to survive and served as important platforms for preserving the religious and intellectual identity of Muslims in the region. This paper analyzes the role and impact of Islamic journals in Kosovo and Albania during the period 1945–1990, with particular emphasis on publications such as *Edukata Islame* (from 1971 onward) in Kosovo and the isolated efforts to publish Islamic materials in Albania prior to the complete ban on religion in 1967. In this context, the study examines how these journals operated under state censorship, the themes they addressed, and their influence on maintaining Islamic discourse during a repressive period. Furthermore, it explores the contrast between Yugoslavia's approach, which allowed a degree of controlled religious publishing, and Albania's, where all religious expression was completely prohibited after 1967. This study aims to contribute to a deeper understanding of the trajectory of Islamic thought under socialist regimes and to highlight the role of Islamic media as instruments of cultural and religious resistance.

Keywords: Islamic thought, *Edukata Islame*, communism, religious censorship

Corresponding author: Agon Krasniqi, agonk122@gmail.com

Citation: Krasniqi, Agon. “Revistat islame në kontekstin socialist (Jugosllavia dhe Shqipëria): Ndikimi dhe sfidat (1945–1990).” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 13–28. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11AK>.

Hyrje

Pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore, Europa Lindore dhe Ballkani u përfshinë nga regjime socialiste që sollën me vete një qasje radikale ndaj fesë dhe institucioneve fetare.¹ Lufta e zhvilluar kundër nazizmit ndikoi në ngritjen e pushteteve komuniste në Ballkan, përfshirë këtu edhe Shqipërinë.² Nën ndikimin e ideologjisë marksiste-leniniste, feja u trajtua si një mbetje e së kaluarës që duhej tejkaluar përmes ndërtimit të “njeriut të ri socialist”. Si rezultat, në vendet si Jugosllavia dhe Shqipëria, u vendosën politika shtetërore të sekularizmit të detyruar, të cilat kufizuan rëndë shprehjen publike të fesë dhe veprimtarinë e institucioneve fetare.

Megjithatë, përkundër represionit shtetëror, në disa pjesë të Ballkanit u ruajt një hapësirë e kufizuar për shprehje fetare, e cila u manifestua edhe përmes botimeve periodike. Veçanërisht në Kosovë dhe në pjesë të tjera të ish-Jugosllavisë, disa revista islame si *Edukata Islame*, *Glasnik* apo *Islamska Misao* arritën të mbijetojnë brenda një kornize të rreptë të kontrollit ideologjik dhe vetëcensurës. Në anën tjetër, Shqipëria përjetoi një ndër periudhat më ekstreme të represionit fetar, duke ndaluar plotësisht çdo shprehje fetare pas vitit 1967 dhe duke shkatërruar çdo infrastrukturë të mendimit islam, përfshirë edhe revistat.³ Në këto rrethana të krijuara regjimi i Enver Hoxhës ndërmori hapa ekstremë për të ndaluar çdo shprehje fetare, duke shpallur shtetin si “ateist” në vitin 1967 dhe duke ndaluar çdo lloj botimi me përmbajtje fetare.

Pavarësisht kufizimeve të rrepta të regjimeve socialiste në Kosovë dhe Shqipëri gjatë periudhës 1945–1990, revistat islame që arritën të botoheshin, veçanërisht në Kosovë kanë luajtur një rol të rëndësishëm në ruajtjen e diskursit fetar, identitetit islam dhe transmetimit të dijeve tradicionale në forma të adaptuara ndaj kontrollit shtetëror. Krahassimi ndërmjet Kosovës dhe Shqipërisë do të vërtetojë se shkalla e lejimit institucional dhe qasja ideologjike e shtetit ndaj fesë përcaktoi drejtpërdrejt fatin dhe funksionin e mediave islame në secilin kontekst, gjë që ndikoi edhe në zhvillimet e mëtejshme si në aspektin politik po ashtu edhe në atë shoqëror.

Ky punim ka për qëllim të analizojë në mënyrë kritike rolin e revistave islame në ruajtjen e identitetit fetar dhe intelektual të myslimanëve në një kontekst represiv politik. Në qendër të analizës do të jetë revista “Edukata Islame” në Kosovë dhe përpjekjet e izoluara në Shqipëri për botime islame para ndalimit të fesë. Në mënyrë të veçantë, studimi do të fokusohet në:

1 Bernard Lory, *Europa Ballkanike nga 1945 në ditët tona* (Tiranë: Dituria, 2007), 67.

2 Shtjefan Xheçovi., et.al. (2008), *Historia e Popullit Shqiptar vëllimi IV* (Tiranë: Toena, 2008), 169.

3 Nichola Pano, *Feja në Shqipëri: Trashëgimia e epokës komuniste* (Tiranë, 2003), 146.

- Mënyrën se si këto revista funksionuan nën censurën shtetërore;
- Temat që trajtuan në përputhje me kufizimet ideologjike të kohës;
- Ndikimin e tyre në ruajtjen e diskursit islam;
- Krahasimin ndërmjet qasjes jugosllave dhe asaj shqiptare ndaj fesë dhe botimeve fetare.

Hipotezat e punimit kryesisht janë të lidhura me këto pika:

1. Si funksionuan revistat islame në një ambient politik të kontrolluar apo të ndaluar ndaj fesë në Kosovë dhe Shqipëri gjatë regjimeve socialiste?
2. Cilat ishin temat që trajtoheshin më shpesh në këto botime dhe si reflektonin ato realitetin politik të kohës?
3. Në çfarë mënyre ndikoi censura shtetërore dhe vetëcensura në përmbajtjen e këtyre revistave?
4. Pse në Kosovë u lejua një formë e kufizuar e mediave fetare, ndërsa në Shqipëri u zhdukën plotësisht?
5. A mund të konsiderohen këto revista si forma të rezistencës kulturore dhe ruajtjes së identitetit islam?

Duke ndjekur këtë qasje, punimi synon të kontribuojë në studimet mbi historinë e mendimit islam në Ballkan gjatë shekullit XX dhe të ndriçojë rolin e revistave islame si mjet rezistence ndaj shtypjes ideologjike.

Konteksti Historik dhe Politik i Periudhës 1945–1990 në Kosovë dhe Shqipëri

Periudha pas vitit 1945 përfaqëson një nga kapitujt më të rëndësishëm dhe më të vështirë për jetën fetare në Ballkan, veçanërisht për komunitetin mysliman në Kosovë dhe Shqipëri. Me vendosjen e regjimeve socialiste në të dy vendet, politika zyrtare shtetërore mori një drejtim të qartë sekularizues dhe shpesh antireligjioz, duke ndryshuar rrënjësisht raportin e institucioneve fetare me shtetin dhe shoqërinë. Në Jugosllavi, feja nuk u ndalua me ligj, por u vendos nën një kontroll të rreptë institucional. Në këtë ambient, komunitetet fetare u detyruan të përshtateshin me ideologjinë shtetërore. Megjithatë, krahas kufizimeve, ekzistonte një farë hapësire për veprimtari fetare të kontrolluar, përfshirë edhe botime periodike.⁴

4 George Gawrych, *Tolerating Islam in a Socialist State: Yugoslavia and the Yugoslav Muslims*. *East European Quarterly* (1983), 461.

Revista “Edukata Islame”, e themeluar në vitin 1971 nga Bashkësia Islame e Kosovës, luajti një rol të rëndësishëm në ruajtjen e diskursit islam ndër brezat e myslimanëve shqiptarë.⁵ Përmbajtja e saj përfshinte tema fetare, historike, morale dhe kulturore, por gjithmonë e filtruar në mënyrë që të mos binte ndesh me vijën politike të shtetit, kjo si rezultat i regjimit në kohën e Jugosllavisë, pasi që dalja nga vijat e kufizuara nënkuptonte ndërprerjen e publikimit të revistës. Autorët shpesh përdornin gjuhë të moderuar dhe shmangnin polemikat, duke demonstruar një formë të vetëcensurës intelektuale.

Një tjetër revistë me rëndësi ishte “Glasnik”, organ zyrtar i Bashkësisë Islame të Bosnjës, e cila shpesh kishte ndikim edhe në territoret tjera të ish-Jugosllavisë. Edhe pse shkruhej në gjuhën boshnjake, revista kishte përkthime dhe ndikim të ndjeshëm të myslimanët e Kosovës dhe Maqedonisë së Veriut.⁶ Revistat si “Edukata Islame” dhe “Glasnik” shërbyen si ura komunikimi ndërmjet mendimit islam tradicional dhe sfidave të modernizmit socialist, duke ruajtur lidhjen e komuniteteve myslimane me trashëgiminë e tyre fetare e kulturore.

Revista “Islamska Misao” (Sarajevë, 1970–1989) u botua nga Bashkësia Islame e Bosnjës dhe Hercegovinës dhe ishte një ndër platformat më të rëndësishme për mendimin islam modern në Jugosllavi. Revista përfshinte tema teologjike, filozofike dhe shoqërore, dhe shpesh trajtonte çështje të bashkëjetesës midis fesë dhe shtetit socialist.⁷ Një nga autorët më të njohur që shkruante rregullisht për këtë revistë ishte Husein Dozo, një dijetar boshnjak dhe teolog modernist, i cili përpiqej të harmonizonte parimet islame me parimet socialiste, duke promovuar një “Islam të përshtatur” për kohën dhe vendin. Kjo ishte një nga mënyrat e përpjekjes së mbijetesës së revistave islame të kohës, çka e bënte të mundur një sensibilizim kohor.

Në anën tjetër “Preporod”, e botuar në Sarajevë gjatë viteve 1970-1992, kishte karakter më kulturor e kombëtar, por shpesh përfshinte edhe tema fetare. Ajo i shërbente edukimit të gjeneratave të reja myslimane në kontekstin e një shoqërie zyrtarisht sekulare, por me praninë e dukshme të trashëgimisë islame. Poashtu kishte edhe revista lokale në Sanxhak dhe Maqedoni.⁸ Në qytete si Novi

5 *Edukata Islame: Revistë shkencore, kulturore islame tremujore* (Prishtinë, Bashkësia Islame e Kosovës), 6.

6 Hanidef Kajkuš, *Bosna Hersek'te Tefsir Çalışmaları ve Hüseyin Cozo Efendi Örneği* (Bursa: Bursa Uludag Üniversitesi, 2012), 54.

7 Hans Daiber, *Islamska misao u dijalogu kultura: Inoviranje i posredovanje između antike i srednjeg vijeka* (Sarajevo, 2007), 39.

8 Muhammed Huković, *Zaboravljena baština* (Zagreb, 1992), 27.

Pazar dhe Shkup u botuan revista më të vogla, me ndikim lokal, të cilat shpesh pasqyronin realitetin fetar të komuniteteve myslimane në këto zona. Shumica e tyre ishin botime të bashkësive islame lokale dhe ndihmonin në ruajtjen e identitetit religjioz dhe kulturor në këto komunitete.

Autorët dhe redaksitë duhej të ishin të kujdesshëm që të mos sfidonin vijën ideologjike të shtetit. Kritika ndaj socializmit, ateizmit shtetëror apo marksizmit ishte e ndaluar. Çdo botim duhej të kalonte nëpër filtrat e Bashkësisë Islame dhe shpesh edhe të organeve shtetërore, të cilat vlerësonin përputhshmërinë me normat e regjimit. Pjesa më e madhe e përmbajtjes nuk ishte teologjike në kuptimin klasik, por përqendrohej në moralin shoqëror, historinë islame, traditat kulturore dhe përkujtimin e figurave të respektuara fetare. Në anën tjetër kishte përpjekje për modernizim sidomos përmes revistës “Islamska Misao”, pati përpjekje për ta shfaqur Islamin si një fe që nuk bie ndesh me zhvillimin shoqëror, edukimin modern dhe punën kolektive, gjë që ndihmoi në legjitimimin e fesë në një sistem që e shihte atë me dyshim.⁹ Duhet të kuptohet se Revista Islamska Misao ishte revistë me karakter fetar botuar nga Rijaset Islamske Zajednice nga viti 1979 gjerë në vitin 1992, në Bosnjë dhe Hercegovinë, megjithatë kishte përpjekje për modernizim përmes të mos sulmuar sistemin, çka kjo shënonte edhe ndalimin e revistës.¹⁰

Vështrim i shkurtër për gjendjen e lirisë fetare në Kosovë në kuadër të Jugosllavisë Socialiste

Pas Luftës së Dytë Botërore, Kosova u përfshi në përbërjen e Federatës Socialiste të Republikave të Jugosllavisë (FSRY ose RFSJ), ku, ndonëse dominonte ideologjia socialiste, federata ruajti një qasje relativisht më të moderuar ndaj fesë krahasuar me Shqipërinë. Kushtetuta e vitit 1946 dhe pasueset e saj njohën në mënyrë formale lirinë e besimit, megjithëse në praktikë autoritetet komuniste ushtruan kontroll të fortë mbi institucionet fetare, përfshirë Bashkësinë Islame të Kosovës (BIK). Në këtë kontekst, Islami shihej nga udhëheqësit jugosllavë si një element potencialisht problematik për shkak të ndikimeve të jashtme (Turqia dhe Lindja e Mesme), por gjithashtu edhe si pjesë e trashëgimisë kulturore të popullsisë myslimane të vendit. Si rezultat, autoritetet jugosllave zbatonin një politikë të “tolerancës së kontrolluar”, që lejonte njëfarë hapësire për botime dhe aktivitete fetare, gjithmonë nën mbikëqyrje shtetërore dhe brenda kornizave të përcaktuara ideologjike.¹¹

9 Daiber, *Islamska misao*, 42.

10 Daiber, *Islamska misao*, 43.

11 Miranda Vickers, *Midis Serbëve dhe Shqiptarëve, një histori e Kosovës* (Tiranë: Dituria, 2004), 183.

Shqipëria dhe ndalimi total i fesë

Ndryshe nga Kosova, Shqipëria pas vitit 1945 ndoqi një linjë shumë më të ashpër. Me ardhjen në pushtet të Partisë së Punës së Shqipërisë (PPSH) me në krye Enver Hoxhën, filloi një proces i thellë i laicizimit të jetës publike dhe kontrollit absolut të institucioneve fetare, politike kjo kryesisht e mendimit stalinist.¹² Në vitin 1967, Shqipëria u shpall zyrtarisht “shteti i parë ateist në botë”, duke ndaluar me ligj çdo aktivitet fetar, përfshirë botimet, predikimet, ritualet dhe mbajtjen e simboleve fetare.¹³

Ky akt përfaqësonte kulmin e një fushate më të gjerë shtetërore që e kishte parë fenë si pengesë për zhvillimin e shoqërisë socialiste dhe si një kërcënim për autoritetin absolut të partisë. Pas kësaj periudhe, të gjitha objektet e kultit u mbyllën, u shkatërruan ose u kthyen në ndërtesa publike, ndërsa udhëheqësit fetarë u burgosën, u përndoqën ose u detyruan të heshtnin.¹⁴

Për dallim nga Kosova dhe pjesët e tjera të Jugosllavisë ku revisitat islame mbijetuan përmes censurës dhe vetëpërmbytjes, në Shqipëri ndodhi:

- Zhdukja e tërë brezit të dijetarëve fetarë aktivë.
- Shtypja e çdo platforme për shprehje fetare, qoftë në formë reviste, ligjërime publik apo shkollimi institucional.¹⁵

Kjo ndërpreu përfundimisht kontinuitetin e diskursit islam, dhe e bëri ringjalljen e tij pas vitit 1990 shumë të vështirë, duke kërkuar një rikonstrukcion nga e para të infrastrukturës dhe mendimit fetar.

Krahasimi i qasjeve ideologjike ndërmjet Jugosllavisë dhe Shqipërisë dhe ndikimi mbi komunitetet myslimane

Jugosllavia përdori një strategji të kontrollit institucional të fesë për ta vënë atë në shërbim të socializmit vetëqeverisës, kurse Shqipëria zgjodhi eliminimin

12 Blendi Fevziu, *Enver Hoxha* (Tiranë: Uett Press, 2011), 193.

13 Pano, *Feja në Shqipëri*, 237.

14 Aleksander Dhima, *Modeli i propagandës; qasje antropologjike në realitetin mediatik* (Tiranë: Polisi, 2011), 30.

15 Azem Qazimi, *Procesi i asgjësimit të fesë në komunizëm* (Tiranë, 2012), 123.

total të saj nga jeta publike.¹⁶ Ky dallim kishte ndikime të thella për komunitetet myslimane në të dy vendet: në Kosovë, myslimanët kishin ende një hapësirë të kufizuar për të ushtruar dhe kultivuar besimin e tyre, ndonëse nën një formë të moderuar dhe të përpunuar, ndërsa në Shqipëri, identiteti fetar u detyrua të mbijetojë në fshehtësi dhe nën represionin e plotë shtetëror.¹⁷

Ky kontekst politik do të ndikojë drejtpërdrejt në mënyrën se si u zhvilluan dhe u trajtuan botimet islame në të dy vendet – temë të cilën do ta shqyrtojmë më tej në kapitujt në vijim.

Revista “Edukata Islame” në Kosovë: një platformë e mendimit islam në kuadër të Socializmit Jugosllav

Në një periudhë kur feja ishte subjekt i mbikëqyrjes dhe kontrollit të rreptë shtetëror, revista “Edukata Islame”, e cila filloi botimin në vitin 1971 nga Bashkësia Islame e Kosovës, përfaqëson një rast të rrallë të ekzistencës së një tribune islame në një shtet socialist. Ajo lindi si rezultat i një hapësire të kufizuar që regjimi jugosllav u ofronte institucioneve fetare, gjithnjë nën mbikëqyrje dhe brenda linjave ideologjike të përcaktuara nga partia.¹⁸

Themelimi dhe misioni i revistës

“Edukata Islame” u themelua në Prishtinë si organ periodik i Bashkësisë Islame të Kosovës, me synimin për të kultivuar vetëdijen fetare dhe për të ruajtur lidhjen e komunitetit mysliman me vlerat e besimit islam. Revista publikohej katër herë në vit dhe përfshinte artikuj në gjuhën shqipe, ndonjëherë edhe në boshnjakisht apo turqisht, që trajtonin tema të edukatës fetare, etikës islame, historisë islame dhe jetës së profetit Muhamed. Kjo shënonte edhe ruajtjen e vlerave fetare dhe kultivimit të saj në një periudhë mjaft të vështirë historike.¹⁹ Në mënyrë të kujdesshme dhe me një gjuhë të moderuar, autorët e shkrimeve në revistë synonin të ruanin autenticitetin e mësimave islame pa rënë ndesh me narrativën ideologjike të shtetit. Për shembull, theksi shpesh vihej mbi vlerat morale dhe edukative të Islamit, si ndershmëria, puna, respekti ndaj prindërve dhe ndihma për të varfrit – vlera që përputheshin pjesërisht me moralin socialist të promovuar nga regjimi.

16 Azem Qazimi, *Komunitetet fetare në Shqipërinë komuniste (dokumenta)* (Tiranë, 2014), 97.

17 Qazimi, *Komunitetet fetare*, 98.

18 Edukata Islame, *Edukata Islame: Revistë shkencore, kulturore islame tremujore*, 7.

19 Edukata Islame, *Edukata Islame: Revistë shkencore, kulturore islame tremujore*, 9.

Përmbajtja dhe tematika

Në përmbajtje, revista trajtonte:

- Komentime të ajeteve dhe haditheve në një gjuhë të thjeshtë dhe didaktike;
- Historikun e Islamit dhe figurat kyçe të civilizimit islam;
- Ese dhe reflektime mbi jetën e përditshme nga një këndvështrim islam;
- Raporte mbi aktivitetet e Bashkësisë Islame dhe organizimet lokale;
- Studime të thjeshtuara teologjike që mund të lexoheshin edhe nga publiku i gjerë.²⁰

Redaksia i kushtonte vëmendje të madhe ruajtjes së një toni të kujdesshëm dhe shmangies së çdo kritike të drejtpërdrejtë ndaj sistemit socialist apo autoriteteve shtetërore. Gjithashtu, revista nuk trajtonte çështje të ndjeshme politike, siç ishin të drejtat e myslimanëve si komunitet etno-fetar apo marrëdhëniet me botën islame jashtë Jugosllavisë – kjo për të mos cenuar linjat e kuqe ideologjike.

Rëndësia për komunitetin mysliman

Pavarësisht kufizimeve, “Edukata Islame” përmbushi një rol të pazëvendësueshëm për myslimanët e Kosovës:

- Ajo ofronte një ndjenjë vazhdimësie të traditës fetare në një mjedis gjithnjë më laik dhe ideologjikisht homogjen;
- Ndihmonte në edukimin fetar të brezave të rinj, të cilët ndryshe nuk kishin qasje në literaturë islame të botuar;
- Përdorej nga imamët, mësuesit fetarë dhe intelektualët si burim referimi për predikimet e tyre dhe ligjëratat nëpër xhami;
- Shërbente si një platformë e brendshme debati mbi sfidat e jetës myslimane në një shoqëri socialiste.²¹

Në këtë mënyrë, revista u shndërrua në një formë të butë të rezistencës kulturore, duke ofruar alternativë ndaj zbrastësisë shpirtërore që regjimi përpiqej të impononte.

20 Edukata Islame, *Edukata Islame: Revistë shkencore, kulturore islame tremujore*, 10.

21 Edukata Islame, *Edukata Islame: Revistë shkencore, kulturore islame tremujore*, 11.

Gjendja në Shqipëri: ndalimi i plotë i botimeve fetare dhe kujtesa e “Zanit të Naltë”

Ndryshe nga Kosova dhe pjesët e tjera të Jugosllavisë, ku feja u tolerua brenda kornizave të ngushta ideologjike, Shqipëria u veçua në Europën Lindore për radikalizmin ekstrem të qasjes ndaj fesë. Kjo solli jo vetëm kontroll të rreptë mbi institucionet fetare, por një ndalim absolut të tyre pas vitit 1967, përfshirë edhe çdo lloj botimi me përmbajtje fetare.²²

Konteksti politik dhe fushata kundër fesë

Pas çlirimit të vendit nga Gjermanët në vitin 1944, Partia Komuniste e Shqipërisë (më vonë Partia e Punës) ndërmori hapa të shpejtë për të konsoliduar kontrollin mbi çdo aspekt të jetës publike, përfshirë institucionet fetare. Në vitet 1950–1960, shteti ndërhyri në reformat e brendshme të komuniteteve fetare, duke i kufizuar kompetencat dhe duke i shndërruar ato në instrumente propagandistike.²³ Ky ishte fillimi i qeverisë komuniste dhe staliniste të Enver Hoxhës për të ndikuar dhe penguar veprimtaritë fetare dhe botimet me karakter fetar, gjë që më vonë i ndaloi ato tërësisht.

Në kulmin e këtij procesi, në vitin 1967, Enver Hoxha shpalli se Shqipëria ishte bërë “shteti i parë ateist në botë”.²⁴ Si pasojë e kësaj;

- U mbyllën të gjitha xhamitë, kishat dhe teqetë;
- U ndaluan të gjitha ritualet dhe festat fetare;
- U ndalua mbajtja e emrave fetarë, simboleve dhe literaturës fetare;
- Botimet me përmbajtje religjioze u zhdukën krejtësisht nga qarkullimi.²⁵

Ky vendim nuk ishte thjesht një ndalim i aktiviteteve fetare, por një përpjekje e vetëdijshme për të fshirë çdo kujtim institucional të fesë nga kujtesa kolektive. Kështu u shënua lufta e kujtesës kolektive të së kaluarës islame, ndalimit të jetesës në mënyrë islame dhe mendimit dhe botimit të mendimeve islame. Kështu ai këto i pa si opium për masën.

22 Sabrina Ramet, *Nihil obstat: Religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia* (Duke University Press, 1998), 336.

23 Ramet, *Nihil obstat*, 337.

24 Norris, H. T, *Islam in the Balkans: Religion and society between Europe and the Arab world* (Carolina: University of South Carolina Press, 1993), 160.

25 Norris, H. T, *Islam in the Balkans*, 161.

Zani i Naltë: Pararendës i mendimit islam shqiptar

Para instalimit të plotë të regjimit komunist, revista “Zani i Naltë” (1923–1939), organ i Komunitetit Musliman të Shqipërisë, përbënte një nga përfaqësimet më të shquara të mendimit islam në gjuhën shqipe. Kjo revistë trajtoi çështje të besimit, moralit, edukimit dhe filozofisë islame me një gjuhë të kultivuar dhe me synime edukative e shpirtërore. “Zani i Naltë” kishte për qëllim të ndërtonte një identitet mysliman shqiptar, në përputhje me realitetin e kohës dhe të përkt-hente vlerat universale të Islamit në kuadrin kombëtar shqiptar. Kjo përpjekje ndërpritej brutalisht nga regjimi komunist, i cili pas vitit 1945 e konsideroi të panevojshme dhe të dëmshme ekzistencën e çdo platforme të tillë.²⁶ Përkundër që Revistës Zani Naltë iu ndalua botimi, revista të tjera filluan të shfaqen në Shqipëri, si Kultura Islame (1939-1945) dhe Revista Njeriut (1942-1944). Revista Kultura Islame ishte një revistë shqiptare me karakter fetar, letrar dhe kulturor. Ndërsa Revista Njeriu ishte një revistë me karakter fetar me orientim shpirtëror. Organ i saj ishte Drita Hyjnore.²⁷

Pasojat e ndalimit të botimeve islame në Shqipëri

Ndalimi i çdo aktiviteti fetar, përfshirë botimet, kishte pasoja të rënda për komunitetin mysliman shqiptar:

- U shkëput zinxhiri institucional i dijes fetare, duke ndërprerë çdo traditë të botimit të literaturës islame;
- Brezat e rinj u rritën pa asnjë kontakt me tekstet fetare, përveç atyre që mund të qarkullonin ilegalisht ose të ruheshin në mënyrë private;
- Elita intelektuale fetare u persekutua, u burgos ose u detyrua të heshtë;
- Kujtesa kulturore fetare u shtyp përmes dhunës dhe censurës totale.²⁸

Në kontrast me Kosovën, ku revista si “Edukata Islame” mund të ekzistonte brenda një lirie të kontrolluar, në Shqipëri, çdo përpjekje për të artikuluar mendimin islam u ndalua për gati tri dekada, deri në rënien e regjimit në vitin 1990.

26 Resul Rexhepi, *Zani i Naltë: Një pasqyrë e mendimit islam në Shqipëri*. Marrë nga <https://bislame.net/znrrexhepi/>

27 Ramiz Zekaj, Zhvillimi i kulturës islame te shqiptarët gjatë shekullit XX. Marrë nga: <https://www.iiu.edu.my/deed/quran/albanian/kultura.html>

28 Norris, H. T., *Islam in the Balkans*, 163.

Qasje të kundërta ndaj fesë: Jugosllavia dhe Shqipëria

Trajtimi i fesë në dy shtetet socialiste të Ballkanit – Jugosllavisë dhe Shqipërisë – përfaqëson dy modele të ndryshme të politikave shtetërore ndaj religjionit. Këto qasje të kundërta patën ndikim të drejtpërdrejtë edhe në fushën e botimeve islame, duke përcaktuar në mënyrë rrënjësore fatin e mendimit islam gjatë periudhës së komunizmit.

Jugosllavia: Lejimi i kontrolluar i fesë

Pas përçarjes me Bashkimin Sovjetik në vitin 1948, Jugosllavia nën udhëheqjen e Josip Broz Titos ndërtoi një model të veçantë të socializmit vetëqeverisës. Në këtë kontekst:

- Feja nuk u ndalua, por u institucionalizua dhe u kontrollua përmes bashkësive fetare zyrtare;
- U lejua një liri e kufizuar për praktikat fetare, përfshirë organizimin e haxhit, edukimin nëpër medrese dhe botimin e revistave fetare si “Edukata Islame” apo “Glasnik”;
- Feja u trajtua si një “çështje private”, që nuk duhej të cenonte ideologjinë shtetërore, por mund të ushtrohej në mënyrë të disiplinuar.²⁹

Ky model lejoi një hapësirë të vogël për shprehjen fetare publike, ku mendimi islam, megjithëse i filtruar dhe i vetëcensuruar, mund të artikulohej dhe të përçohej te besimtarët.

Shqipëria: Ateizmi shtetëror dhe zhdukja e fesë

Në kontrast të plotë, Shqipëria zgjodhi rrugën më radikale të represionit fetar:

- Pas vitit 1967, feja u ndalua me kushtetutë, ndërsa çdo formë botimi fetar u zhduk;
- U asgjësua infrastruktura institucionale e bashkësive fetare;
- Shteti u përpoq të krijojë një identitet të ri ateist dhe materialist, duke e konsideruar fenë si “opium për popullin” dhe një pengesë për modernizimin socialist.³⁰

Kjo solli një ndrydhje të plotë të mendimit islam, duke e detyruar komunitetin mysliman të ekzistojë vetëm në kujtesën personale dhe në praktikën e fshehtë.

29 Gawrych, *Tolerating Islam in a Socialist State*, 462-463.

30 Norris, H. T., *Islam in the Balkans*, 161.

Krahasimi i Qasjes ndaj Fesë Islame në Kosovë dhe Shqipëri (1945–1990)³¹

Elementi	Jugosllavia (Kosova)	Shqipëria
Statusi i fesë	Legal, i kontrolluar	I ndaluar me ligj
Botime fetare	Të lejueshme në formë të filtruar	Të ndaluara plotësisht
Shembuj revistash	Edukata Islame, Glasnik	Asnjë pas vitit 1945, ndalim total
Qasje ndaj mendimit islam	Adaptim dhe vetëcensurë	Asgjësim i plotë institucional
Efekti në komunitet	Ruajtje e pjesërishme e trashëgimisë fetare	Shkëputje e plotë ndërbrezore

Ky krahasim tregon se ndonëse të dy regjimet ishin komunistë, mënyrat e trajtimit të fesë dhe pasojat për zhvillimin e mendimit islam ishin thelbësisht të ndryshme. Jugosllavia zgjodhi një rrugë tolerimi të mbikëqyrur, ndërsa Shqipëria ndërmoi një politikë të zhdukjes ideologjike të religjionit.

Rëndësia e revistave islame si ruajtëse të kujtesës dhe identitetit në kontekstin socialist

Në një realitet ku feja përballej me censurë, persekutim dhe shpërbërje institucionale, revistat islame luajtën një rol tepër të rëndësishëm jo vetëm si organe informimi, por edhe si instrumente të ruajtjes së identitetit fetar dhe kulturor të myslimanëve. Kjo vlen veçanërisht për hapësirat e Jugosllavisë, ku ekzistonte një mundësi minimale për botim fetar, përkundër zhdukjes së plotë në Shqipëri.

Revistat si bartëse të dijes fetare

Revistat islame, të tilla si *Edukata Islame*, nuk përçonin vetëm përmbajtje devocionale, por ato përkthenin dhe përshtatnin tekste teologjike klasike në gjuhën shqipe, duke e bërë dijen më të qasshme për publikun. Po ashtu botonin artikuj mbi historinë islame, figura të rëndësishme të dijes, morali islam dhe çështje bashkëkohore në këndvështrimin islam.³² Në këtë mënyrë, këto revista përbënin arkiva të dijes islame në rrethana represive dhe ndihmuan në mbajtjen gjallë të një linje mendimi që përndryshe do të kishte humbur.

³¹ Norris, H. T, *Islam in the Balkans*, 165.

³² Rexhepi, Zani i Naltë, <https://bislame.net/znrrexhepi/>

Ruajtja e kujtesës kolektive dhe e traditës

Në kontekstin e kontrollit ideologjik, kujtesa fetare kolektive rrezikonte të shkëputej, veçanërisht tek brezat e rinj. Revistat islame kontribuan në: Rikujtimin e figurave historike myslimane shqiptare, si Hafiz Ali Kraja, Hoxhë Kadri Prishtina, Hafiz Ibrahim Dalliu; rikthimin në vëmendje të trashëgimisë shpirtërore, përmes përshkrimit të ritualeve, predikimeve, dhe përkthimeve të ajeteve dhe haditheve. Po ashtu ato krijuan një memorie institucionale, duke dokumentuar aktivitetet e Medresesë, Myftinive dhe konferencave fetare që zhvilloheshin.³³ Përmes këtyre funksioneve, revistat nuk ishin thjesht fletushka edukative, por mjet i rezistencës kulturore, që sfidonte harresën dhe asimilimin e detyruar.

Formimi i një identiteti rezistent

Në kushtet e një shtypjeje të ideologjizuar, ruajtja e një identiteti fetar kolektiv përmes mjeteve të lejuara ishte një akt që kishte rëndësi përtej shpirtërores. Ndër to Revista Edukata Islame përbënte një pikë referimi për myslimanët në Kosovë, sidomos për rininë që kërkonte kuptim në besim. Në anën tjetër përmes revistave u formua një elitë intelektuale e heshtur, që më pas, pas viteve '90, do të luante rol aktiv në riorganizimin e jetës fetare në liri.

Botimet e kohës janë sot dokumente të çmuara historike, që dëshmojnë për vazhdimësinë e mendimit islam edhe në kohë shtypjeje.³⁴ Në këtë mënyrë, revistat islame në periudhën socialiste, megjithëse të kufizuara në liri dhe ndikim, u shndërruan në mekanizma të qëndrueshëm të identitetit kolektiv dhe mbijetimit të trashëgimisë shpirtërore.

Përfundim

Ky studim shqyrtoi rolin dhe sfidat e revistave islame në kontekstin represiv të regjimeve socialiste në Ballkan, me fokus në Kosovë dhe Shqipëri gjatë periudhës 1945–1990. Në përfundim të këtij analizimi, dalin në pah disa konkluzione të rëndësishme që ndriçojnë marrëdhënien ndërmjet mendimit islam dhe pushtetit shtetëror ateist në këtë periudhë historike.

1. Dy realitete të ndryshme politike dhe fetare

Kosova dhe Shqipëria përfaqësuan dy modele diametralisht të kundërta në raport me fenë:

³³ Rexhepi, Zani i Naltë, <https://bislame.net/znrrexhepi/>

³⁴ Edukata Islame, *Edukata Islame: Revistë shkencore, kulturore islame tremujore*, 13.

- Në Kosovë (dhe më gjerë në Jugosllavi), ekzistoi një hapësirë e kufizuar për veprimtarinë fetare, e cila mundësoi mbijetesën e botimeve islame si “Edukata Islame”. Kjo lehtësoi ruajtjen e një vazhdimësie të mendimit fetar, sado të filtruar.
- Në Shqipëri, ndërkaq, u zbatua një model radikal i shtypjes, ku pas vitit 1967 feja u zhduk nga jeta publike, ndërsa çdo shprehje e mendimit islam u ndalua. Si rezultat, nuk kishte asnjë formë botimi islam për dekada me radhë.

2. Revistat si forma të rezistencës kulturore dhe kujtesës fetare

Revistat islame në Kosovë, sidomos Edukata Islame, nuk ishin vetëm produkte të lejuara nga shteti, por:

- Platforma për mbrojtjen e trashëgimisë islame;
- Mjete për ruajtjen e dijes fetare dhe përkthimin e saj në rrethana të reja ideologjike;
- Forma të qëndresës intelektuale në një mjedis ideologjikisht armiqësor ndaj fesë.

Ato ndihmuan në ruajtjen e vazhdimësisë së një identiteti islam shqiptar, duke u bërë ura lidhëse mes të kaluarës dhe të ardhmes.

3. Humbja dhe ringjallja në Shqipëri

Në Shqipëri, mungesa e plotë e botimeve islame çoi në një shkëputje të thellë breznore, një boshllëk kulturor dhe shpirtëror që vazhdoi deri në fillim të viteve 1990. Megjithatë, kujtimi i veprave të tilla si Zani i Naltë mbeti i gjallë në rrethe të caktuara dhe shërbeu si bazë për ringjalljen e mendimit islam pas rënies së komunizmit.

4. Rëndësia e studimit në kontekst bashkëkohor

Në kohën e sotme, ku feja është rikthyer si aktor i rëndësishëm në jetën publike dhe identitare, hulumtimi i periudhave të shtypjes si kjo është thelbësor për:

- Kuptimin e formimit të elitave fetare;
- Rishikimin e historisë së fesë nën komunizëm;
- Vlerësimin e rolit të mediave fetare në shoqëri.

Në këto rethana revistat islame në periudhën komuniste nuk ishin vetëm mjet informimi, por akt mbijetese dhe rezistence. Në Kosovë, ato dëshmuan për fuqinë e besimit përballë kufizimeve. Në Shqipëri, mungesa e tyre është tregues i pasojave të zhdukjes së dhunshme të religjionit. Ky studim shtron nevojën

për më shumë hulumtime të thelluara mbi këtë tematikë dhe nxit një rivlerësim historik të rolit që media islame ka luajtur në ruajtjen e identitetit kulturor dhe fetar shqiptar.

LITERATURA

- Daiber, Hans. *Islamska misao u dijalogu kultura: Inoviranje i posredovanje između antike i srednjeg vijeka*. Sarajevo: Kult-B, 2007.
- Dhima, Aleksander. *Modeli i propagandës; qasje antropologjike në realitetin mediatik*. Tiranë: Polisi, 2011.
- Edukata Islame, *Edukata Islame: Revistë shkencore, kulturore islame tremujore*. Prishtinë, Bashkësia Islame e Kosovës.
- Fevziu, Blendi. *Enver Hoxha*. Tiranë: Uett Press, 2011
- Gawrych, George. *Tolerating Islam in a Socialist State: Yugoslavia and the Yugoslav Muslims*. *East European Quarterly*. 1983.
- H. T, Norris. *Islam in the Balkans: Religion and society between Europe and the Arab world*. Carolina: University of South Carolina Press, 1993
- Huković, Muhammed. *Zaboravljena baština*. Zagreb, 1992.
- Kajkuš, Hanidef. *Bosna Hersek'te Tefsir Çalışmaları ve Hüseyin Cozo Efendi Örneği*. Bursa: Bursa Uludag Üniversitesi, 2012, 54.
- Qazimi, Azem. *Komunitetet fetare në Shqipërinë komuniste, (dokumenta)*. Tiranë, 2014.
- Qazimi, Azem. *Procesi i asgjesimit të fesë në komunizëm*. Tiranë, 2012.
- Ramet, Sabrina. *Nihil obstat: Religion, politics, and social change in East-Central Europe and Russia*. Duke University Press, 1998.
- Rexhepi, Resul. *Zani i Naltë: Një pasqyrë e mendimit islam në Shqipëri*. Marrë nga <https://bislame.net/znrrexhepi/>
- Vickers, Miranda. *Midis Serbëve dhe Shqiptarëve, një histori e Kosovës*. Tiranë: Dituria, 2004.
- Zekaj, Ramiz. Zhvillimi i kulturës islame te shqiptarët gjatë shekullit XX. Marrë nga: <http://www.iium.edu.my/deed/quran/albanian/kultura.html>

SHKATËRRIMI I MENDIMIT ISLAM PAS INSTALIMIT TË REGJIMIT KOMUNIST NË VITET 1945 -1967

*THE DESTRUCTION OF ISLAMIC THOUGHT AFTER THE
INSTALLATION OF THE COMMUNIST REGIME IN THE YEARS
1945 -1967*

Roald A. HYSA

Independent Researcher, Albania

<https://orcid.org/0009-0007-6350-5216>

Abstrakt: Me këtë kumtesë të shkurtër synoj të jap se si u dëmtua në mënyrë të pariparueshme mendimi islam në gjuhën shqipe, i cili daton me botimet më të hershme në fillim të shek. XX e në vijim. Botime të shumta dhe dy revistat e Komunitetit Mysliman gjeneruar përmes artikujshkruesve të shumtë mendimin zyrtar islam në territorin e Shqipërisë. Mirëpo instalimi i regjimit komunist në Shqipëri e ndërpreu vijimësinë e natyrshme të këtij mendimi për ta shkatërruar sistematikisht edhe atë trashëgimi të mbetur në librat dhe revistat islame, duke i ndaluar ato nga qarkullimi dhe duke i mbledhur për t'i djegur.

Fjalët kyçe: mendimi islam, kultura islame, trashëgimi, censura

Abstract: With this short paper, I aim to show how Islamic thought in the Albanian language was irreparably damaged, a tradition that dates back to the earliest publications at the beginning of the 20th century and onward. Numerous publications and the two journals of the Muslim Community, through the writings of many contributors, generated the official Islamic thought within the territory of Albania. However, the establishment of the communist regime in Albania interrupted the natural continuity of this thought, systematically destroying even the remaining legacy found in Islamic books and journals by banning their circulation and collecting them to be burned.

Keywords: Islamic thought, Islamic culture, legacy, censorship

Corresponding author: Roald A. Hysa, agonk122@gmail.com

Citation: Hysa, Roald A. "Shkatërrimi i mendimit islam pas instalimit të regjimit komunist në vitet 1945–1967." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Koroğlu, and Fatih Şabani, 28–42. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11RH>.

Hyrje

Me këtë kumtesë synoj të jap se si u dëmtua në mënyrë të pariparueshme mendimi islam në gjuhën shqipe, i cili daton me botimet më të hershme në fillim të shek. XX e në vijim. Botime të shumta dhe dy revistat (Zani i Naltë dhe Kultura Islame) e Komunitetit Mysliman kanë gjeneruar përmes artikujshkruesve të shumtë mendimin zyrtar islam në territorin e Shqipërisë. Mirëpo instalimi i regjimit komunist në Shqipëri e ndërpreu vijimësinë e natyrshme të këtij mendimi për ta shkatërruar sistematikisht edhe atë trashëgimi të mbetur në librat dhe revistat islame, duke i ndaluar ato nga qarkullimi dhe duke i mbledhur për t'i djegur.

Pas vitit 1945 të gjitha botimet e KMSH-së ndërpriten në mënyrë kategorike nëpërmjet justifikimeve të ndryshme nga pushteti komunist. Për një farë kohe vazhdoi botimi i revistës Kultura Islame dhe vërehet se drejtori i saj Sadik Bega, mundohej të kapte ritmin mujor të botimit të kësaj reviste. Tre numra arritën të dilnin me sforcim nga ana e redaksisë dhe për fat në këto tre numra na paraqiten ndryshimet rrënjësore që pësoi në drejtim Komuniteti Mysliman i Shqipërisë.

Stafi i ri drejtues me kryetar H. Musa Aliun pati një preokupacion të posaçëm edhe për botimet e KMSH-së, madje në planet e tij vërehen edhe karakteristikat e botimeve që duhen të kenë librat e këtij komuniteti, të cilat kanë të bëjnë me llojin e germave dhe jo vetëm krizën e gjithanshme sociale e ekonomike, që po përjetonte Shqipëria asokohe. Në planet e Stafit të ri drejtues të KMSH-së hynte edhe blerja e një shtypshkronje me germa arabe e shqipe për botime librash, por kjo pasi të rregullohej gjendja e arkës së Komunitetit¹. Gjendja e arkës së KMSH-së, me gjithë premtimet për subvencionimet qeveritare, nuk arriti të rregullohej asnjëherë në vitet në vijim, kështu që e pësuan edhe botimet fetare.

Për t'i vënë fre ndikimit fetar, shteti komunist në fillim vuri censurë mbi shtypin fetar pastaj e ndaloi atë me pretendimin se “nuk ka letër”. Edhe për të botuar kalendarin e faljeve duhej të merrej leje nga qeveria². Ja se si e shpjegon situatën e krijuar në ato çaste Enver Hoxha: “Kurse për sa i përket botimit të librave e të dogmave të tyre, kjo mundësi ka vdekur me kohë për ta. Myslimanët as kanë, as mund të kenë dhe as mund të lexojnë ndonjë Kuran të vjetër, pse ai është në arabisht. Praktikisht ata “rrojnë» me disa syre të Kuranit, që i mësojnë përmendsh, që nuk i kuptojnë dhe i transmetojnë gojarisht³.”

1 Komuniteti Mysliman në periudhën e lirisë, *Kultura Islame*, nr. 3-4 (1945): 61.

2 Ali M. Basha, *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri (1912-1967)*, (Tiranë: Botimi Privat, 2011), 435.

3 Enver Hoxha, “Praktikat fetare t'i luftojmë me frymën patriotike dhe revolucionare të masave,” *Vepra*, (1967); *Vepra*, nr. 35 (1982): 104-105.

Megjithë përpjekjet e stafit të KMSH-së për përkthimin dhe botimin në shqip të Kuranit, kjo nuk u bë e mundur, se regjimi komunist nuk mund ta lejonte një gjë të tillë pavarësisht justifikimeve që dhanë në takime private. Hafiz Musa Ali Basha i kishte kërkuar në një takim Enver Hoxhës ndër të tjera edhe letër për botimin e Kuranit për të cilin po punohej prej kohësh⁴. Komisioni i përkthimit të Kuranit në vitin 1946 ka qenë i përbërë nga Hafiz Ismet Dibra, kryetar, Sadik Bega, Haki Sharofi e Jonuz Bulej anëtarë dhe Hasan Tahsini sekretar, Jonuz Bulej ka paraqitur dorëheqjen nga ky komision në vitin 1949⁵. Enver Hoxha e ka inkurajuar kryemyftiun (hafiz Musa Aliun) të vazhdojë me përkthimin e Kuranit, por letër për botimin e Kuranit nuk i dha duke u justifikuar, se gjendja me letrën në vend është shumë e rëndë dhe se qeveria nuk mund ta ndihmojë Komunitetin Mysliman për këtë çështje...⁶, ndërkohë që literatura e propagandës ateiste-komuniste botohej e shtypej rregullisht.

Revista Kultura Islame ka një shkëputje nga numri i tetorit 1944 dhe vijon të dalë me numrat 3-4 të prill 1945. Ky numër hapet me editorialin e titulluar “Lirija nuk dhurohet, por merret”. Në këtë shkrim bëhet një përmbledhje historike e Lëvizjes Nacional-Çlirimtare dhe e të gjithë datave të saj që do të shenjojnë më pas edhe historinë tejet të politizuar nga regjimi monist, si Konferenca e Pezës, Kongresi i Përmetit, Kongresi i Beratit, si dhe pasojat e tyre për historinë e Shqipërisë. Nga e gjithë kjo që ka cituar ky shkruer shihet qartazi sipas tij, se bien poshtë “pretencat e pathemelta të okupatorit e të klikave reaksionare, të cilat kanë dashë me e paraqitë luftën N.Ç. si një luftë e cila kërkonte të prishi institucionet e kaluara, zakonet dhe traditat e mira, e për sa i përket rastit tonë, të përmbysi komunitetet fetare. Këto pretenca kanë qenë të pathemelta, sepse na shohim se në gjirin e saj morën pjesë dhe marrin ende fetarët, si hoxhallarë, baballarë bektashi, shehlerë...” Pretendimi i artikullshkruesit nuk është krejtësisht i pathemeltë, sepse me të vërtetë ka pasur në krahun e L.N.Ç. klerikë muslimanë, të cilët të tërhequr nga propaganda kaluan me Frontin dhe e përkrahën dhe luftuan me idealet e lirisë dhe të largimit të pushtuesve nga vendi. Zgjerimi i veprimtarive fetare, thuhet në një qarkore të qeverisë në vitin 1951, bie ndesh me politikën e partisë dhe të pushtetit, sepse rrit influencën e dogmës fetare në popull dhe zbeh autoritetin e partisë⁸.

4 Ali M. Basha, *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri (1912-1967)*, (Tiranë: Botimi Privat, 2011), 457.

5 Po aty, 457.

6 Po aty, 457-458.

7 *Kultura Islame*, nr. 3-4 (1945): 58.

8 Ajet Shahu, “Marrëdhëniet e shtetit komunist me fenë islame në Shqipëri (1945-1967),” *Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët* (Prishtinë: BIK, 1995), 512.

Ndërkaq edhe ajo literaturë fetare e shtypur para vitit 1944 u pa si e rrezikshme nga regjimi, i cili shumë shpejt u mor me konfiskimin e kësaj literature dhe shkatërrimin e saj sistematik. Dekretligji mbi Komunitetet fetare i 26 nëntorit 1949 i fuste nën një kontroll të rreptë komunitetet nga ana shtetërore. Studiuesi Sh. Hysi vëren, se: “Ky ligj i linte vetëm të drejtën e predikimit dhe të ritualeve të domosdoshme fetare, duke ua hequr të drejtën e veprimtarive të tjera, bamirëse e propagandistike në publik, si libra, postera etj.”⁹ Nën këtë prizëm duhet të shihen të gjithë veprimet e mëvonshme mbi sekuestrimet e bibliotekave dhe të librave fetare që u bënë nga organet e ndryshme, duke vendosur kështu një censurë të ashpër edhe për botimet e përpara vitit 1944.

Më 26/12/1950 librashitësi Liman Osman Selishta e njofton Komunitetin Mysliman se inspektorët e seksionit të kulturës i kanë kontrolluar librarinë dhe i kanë marrë 11,300 copë libra. Titujt e bllokuar janë rreth 15, ku mbizotëron literatura bazë dhe dy revistat e KMSH-së Zani i Naltë dhe Kultura Islame. KMSH-ja si përgjigje nga Komiteti Ekzekutiv i Tiranës ka marrë, se: “Mbas bllokimit do të formohet një komision që do të merret me shqyrtimin dhe do të lerë në shitje të lirë ata libra që nuk kanë përmbajtje fashiste apo reaksionare. Në fakt librat nuk u zhblokuan asnjëherë dhe pronari nuk u dëmshpërblye për to¹⁰. Nga një shqyrtim i bërë në disa botime të jetëshkrimeve të ndryshme të hoxhallarëve në disa libra, ku numri i këtyre jetëshkrimeve arrin në 530 kam nxjerrë disa të dhëna, por ajo që na intereson është sekuestrimi i bibliotekave të tyre. 23 hoxhallarëve iu sekuestruan bibliotekat e pasura, të cilat kishin libra në tre gjuhët klasike të Lindjes (arabisht, turqisht dhe persisht), por edhe dorëshkrime shqip me alfabet arab u dogjën e u dëmtuan dhe kanë shpëtuar shumë pak nga fondi i këtyre bibliotekave. Kështu librat e bibliotekës së Hafiz Sulejman Lilës nga Bastari i Tiranës do të digjeshin pas vdekjes së tij në vitin famëkeq 1967¹¹. Po të njëjtën gjë tregon edhe ish-myftiu i Beratit Qeramedin Durdia, i cili thotë se pjesën më të madhe të bibliotekës së babait të tij e shkatërruan dhe 4 apo 5 libra që i konsideronin shumë të vlefshëm i dërguan te disa të afërm shumë të besuar dhe në këtë mënyrë shpëtuan¹². Në vitin 1964 mbyllet përfundimisht Medreseja e Tiranës, kurse librat fetare mblidheshin dhe asgjësoheshin, duke u mbyllur mundësia

9 Shyqyri Hysi, *Muslimanizmi në Shqipëri në periudhën 1945-1950*, (Tiranë: Mësonjëtorja, 2006), 62-65.

10 Ali M. Basha, *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri (1912-1967)* (Tiranë: Botimi Privat, 2011), 459.

11 Xhemal Balla, *Personalitete të Kulturës Fetare e Atdhetare në Tiranë*, (Tiranë: KMSH, 2014), 65.

12 Dëshmi nga e kaluara, intervistë e dt. 12/11/2019 me ish-myftiun Qeramudin Mehmet Durdia- Berat.

e nxjerrjes së njerëzve të arsimuar fetarisht¹³. Hafiz Neshit Saliut i cili arratiset nga Kosova e vendoset në Shqipëri dhe shërben në Shkodër, Durrës dhe në fund në Kërçukje të Tiranës, forcat e Sigurimit famëkeq e arrestojnë dhe e mbajnë për 23 ditë në vitet 1960, duke i bërë presion nën akuzën “për agjitacion e propagandë dhe agjent i revizionizmit jugosllav”. Gjatë arrestimit ia grisnin të gjitha librat e fesë që kishte, por nuk pranon asgjë nga akuzat dhe për këtë shpëton¹⁴. Pas vdekjes së Hafiz Musa Qazim Kurushit dy sëndukët me librat e bibliotekës së tij u shitën apo u dogjën nga frika nga njëri prej djemve të tij pas vitit 1967¹⁵. Një rast i pazakontë është ai i hoxhë Sulejman Kodra nga Vilëza e Tiranës, të cilit i shkuan në shtëpi, kur ai nuk ishte dhe ia morën librat fetare e Kuranin për t’ia djegur. Menjëherë e lajmëruan, e me shumë guxim ai i akuzoi si hajdutë, sepse kishin hyrë e dhunuar shtëpinë pa prezencën e tij. U detyruan t’ia dërgonin librat dhe Kuranin, të cilët i mbajti me vetëmohim deri në fund të jetës.¹⁶ Emin Efendi Hoxholli (1880-1970) vaiz dhe myderriz në Xhaminë e Ballijes, Elbasan, internohet nga regjimi komunist nga viti 1953-1959, së bashku me familjen e tij. Ia marrin librat e bibliotekës dhe ia djegin¹⁷. Për të pasur një ide rreth numrit të librave që mund të ketë pasur një nga këto bibliotekat private të hoxhallarëve kemi rastin e hafiz Halim Rustem Hajdarit (1891-1965), i cili kishte në bibliotekën vet personale rreth 2,000 libra fetarë¹⁸. Kështu Haki Çoçka (1912-) hoxhë i katundit Potgorije, rrethi i Korçës në krahinën e Devollit, përveç akuzave për agjitacion e propagandë kundër pushtetit dhe sistemit kooperativist akuzohet se: “Ai në kundërshtim me udhëzimet e dhëna nga superiorët e tij ka mbajtur revista me përmbajtje armiqësore dhe i ka përhapur këto në persona të tjerë.”¹⁹

Studiuesi Dilaver Sadikaj thotë se krahas mbylljes së faltoreve (1967) u morën një sërë masash të tjera, si ato për zhdukjen e bazës materiale, duke përfshirë këtu edhe letërsinë fetare. Madje të rinjtë u hodhën në aksione për grumbullimin e të gjitha materialeve fetare, që ndodheshin në shtëpitë e fshatarëve dhe si rezultat i këtyre veprimtarive brenda një kohe të shkurtër prej disa muajsh iu dha tronditja e parë të gjithë vatrave të fesë dhe traditës historike kulturore e arsimore fetare në Shqipëri²⁰.

13 Ali M. Basha, *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri (1912-1967)* (Tiranë: Botimi Privat, 2011), 515.

14 *Drita Islame*, nr. 10 (1992): 3.

15 Dëshmi nga e kaluara, intervistë me Behaudin Kurushi, 27 tetor 2018.

16 Xhemal Balla, *Personalitete të Kulturës Fetare e Atdhetare në Tiranë*, (Tiranë: KMSH, 2014), 141.

17 *Drita Islame*, nr. 8 (1998): 3.

18 Smajl Bala, *Institucionet Islame dhe hoxhallarët e Shkodrës* (Shkodër: Camaj –Pipa, 2005), 258.

19 Haki Çoçka, AMPB, D. 2733, 1-3.

20 Dilaver Sadikaj, “Pozita e fesë në Shqipëri në kushtet e sistemit komunist,” *Feja, Kultura dhe Tradi-*

Botimet ateiste si mbushje e boshllëkut të literaturës fetare

Botimet me frymë të theksuar ateiste, anti-klerikale dhe antifetare kanë qenë një nga mjetet themelore të përdorura për të luftuar fenë, për shkatërrimin e ndikimit të saj në shoqëri si dhe për të zëvendësuar literaturën e regjimeve të shkuara. Qysh në momentet e para të pas-marrjes së pushtetit nga Partia Komuniste fillojnë botimet mbi shkencën, ateizmin shkencor dhe kundër fesë, me libra me tituj propagandistikë, të cilët në thelb e dënonin fenë si reaksionare, obskuranizëm, frenuese të proceseve revolucionarizuese, anakronike, antishkencë, për shtypjen dhe diskriminimin e rolit të gruas në shoqëri etj. Në vijim do të gjeni një listë të disa prej këtyre botimeve, si dhe tirazhin e botimit të tyre, i cili në vitin 1967 kap shifra të larta. P.sh., “Lufta kundër zakoneve prapanike dhe besimeve fetare shprehje e luftës së klasave, Tiranë 1967, 15,000 kopje,” ndërsa “Thelbi reaksionar i muslimanizmit, Mina Qirici, Tiranë 1967, 4,000 kopje,” apo edhe “Nuk ka liri të vërtetë shoqërore pa emancipimin e plotë të gruas, Tiranë 1967, 15,000 kopje. Shihet qartë nga shifrat se regjimi komunist ka nisur një luftë të rregullt për çrrënjosjen përfundimtare të fesë dhe zakoneve e traditave të saj të përhapura në popull. Në krahasim me popullsinë e atij dhjetëvjeçari këto tirazhe janë me të vërtetë të larta, duke parë edhe format e edukimit masiv që përdorte regjimi. Në regjistrimin e vitit 1960 kemi një popullsi prej 1,607,300, kurse në vitin 1970 kemi një popullsi prej 2,135,600 frymësh²¹, ku 29,5% e popullsisë banon në qytet dhe 70,5% në fshat²². Procesi mësimor në Medresenë e Tiranës u dëmtua shumë nga propaganda ateiste dhe antifetare, e cila filloi të zhvillohej haptas. Nxënësit e Medresës josheshin me punë me rroga të mira në sektorin shtetëror, dhe që nuk mund të injoroheshin për shkak të vështirësive ekonomike që po kalonte vendi²³. E gjithë kjo literaturë ateiste u përdor me format e veta propagandistike për ta larguar popullin nga ndërtesat e kulteve fetare dhe për ta ndaluar ushtrimin publikisht të besimit dhe të rriteve të ndryshme fetare.

1. Krijimi i jetës mbi tokë, A. I. Oparin, Tiranë 1946.
2. Mbi rendin në Gjithësi, V.V. Shoronov, Tiranë, 1946.
3. A ka ekzistuar Krishti, K. L. Voropajeva, Tiranë 1958, 2,000 kopje.
4. Feja është opium për popullin, Tiranë 1964, 4,000 kopje.

ta Islame ndër Shqiptarët (Prishtinë: BIK, 1995), 504.

21 Vjetari statistikor i Shqipërisë, Ministria e Ekonomisë, Drejtoria e Statistikës, 1991, 35.

22 Po aty, 35.

23 Shyqyri Hysi, *Muslimanizmi në Shqipëri në periudhën 1945-1950*, (Tiranë: Mësonjëtorja, 2006), 151.

5. Thelbi reaksionar i muslimanizmit, Mina Qirici, Tiranë 1967, 4,000 kopje.
6. “Çudirat” e fesë, Mina Qirici, Tiranë 1967, 3,000 kopje, 35 faqe.
7. Mbi festat dhe të kremtet fetare (kundër Krishterimit), Tiranë 1967, 10,000 kopje, 44 faqe.
8. Darwinizmi dhe feja, G. V. Platonov, Tiranë 1967, 4,000 kopje.
9. Nuk ka liri të vërtetë shoqërore pa emancipimin e plotë të gruas, Tiranë 1967, 15,000 kopje.
10. Lufta kundër zakoneve prapanike dhe besimeve fetare shprehje e luftës së klasave, Tiranë 1967, 15,000 kopje.
11. Akuzojmë fenë, Hulusi Hako, Tiranë 1968, 5,000 kopje, 144 faqe.
12. Manifesti i Partisë Komuniste, K. Marks e F. Engels, Tiranë 1968, 10,000 kopje.
13. Ideologjia reaksionare e klerit në vitet 30 të shekullit XX, Viron Koka, Tiranë 1969, 5,000 kopje.
14. Për revolucionarizimin e mëtejshëm të shkollës sonë II, Tiranë 1969, 10,000 kopje.
15. Biseda mbi fenë dhe dijen, Tiranë 1970, 5,000 kopje, 210 faqe.
16. Në luftë për një shkollë e pedagogji socialiste, Hamit Beqja, Tiranë 1986, 6,000 kopje.

Disa të dhëna interesante na jepen nga gazeta *Zëri i Popullit* organi zyrtar i Partisë së Punës së Shqipërisë, ku sipas një raportimi të bërë në faqet e saj: “Në vjetët 1945-1953 janë botuar më shumë se 1500 lloje librash politike, letrare etj., në më shumë se 12,000,000 kopje, pa llogaritur me miliona libra arsimorë”. Po në këtë periudhë kohore botimet e klasikëve të marksizëm-leninizmit janë më shumë se 90 libra në afro 1,200,000 kopje. Ndërsa numri i librave politikë me më shumë se 190 lloje të botuara arrin në më shumë se 2,100,000 kopje. Gjatë periudhës 1948-1953 janë botuar 60 vepra të autorëve shqiptarë të realizmit socialist, si Dhimitër Shuteriqi, Sterjo Spase, Fatmir Gjata, Zihni Sako etj., me më shumë se 500,000 kopje²⁴.

Sado të fryra të duken këto shifra për një vend që nuk i kishte akoma 1 milionë banorë, përfshijnë një realitet të prekshëm dhe një dëshirë të madhe për ta përmbytur me literaturën e re socialiste të gjithë prodhimin letraro-shpirtëror

24 V. Koroshi, “Botimi i librave në vendin tonë,” gazeta *Zëri i Popullit* (1954): 3.

të mëparshëm, ku i gjithë ky prodhim u konsiderua nga censura e pushtetit si literaturë e ndaluar dhe që u reflektua me shkatërrimin kryesisht të të gjithë literaturës fetare më pas më 1967. Po në faqet e kësaj gazete njoftohemi, se që nga çlirimi i vendit dhe deri më sot (prill 1960) janë botuar 68 libra me artikuj dhe fjalime të V. I. Leninit me një tirazh të përgjithshëm prej 500,000 kopjesh²⁵. Në një relacion të Komitetit për Çështje Klerike drejtuar Kryeministrit ku flitet për propagandën antifetare kanë dalë libra (broshura) shkenca dhe feja, mbi katoliçizmin, janë vënë në revistën Hosteni dhe gazetën Bashkimi disa klerikë me raste bëriesh nuskash ose për kënduarie të sëmurish. Në grumbuj punëtorësh (kampe etjera) janë spjeguarë mbi fenomenet e natyrës (dielli, hëna, toka, shiu etj)²⁶.

Propagandë e ashpër antiklerikale dhe antifetare në faqet e gazetave zyrtare të kohës

Krahas botimeve të ndryshme ateiste qysh në ditët e para dhe në vitet në vazhdim i është kushtuar një vëmendje e veçantë “demaskimit” të zakoneve prapanike, emancipimit të gruas, lufta kundër fesë dhe zakoneve të saj, besimet e kota, çlirimi nga këto tradita të prapambetura fetare dhe ku kanë pasur mundësinë edhe ta marrin objektin e xhamisë si ndërtesë për ta përdorur për nevojat e kooperativës, si pjesërisht por edhe të tërën. Këtu kanë hasur në kundërshtimet e forta jo vetëm të strukturave të KMSH-së, por edhe të besimtarëve. “65 xhami gjenden në qytetin dhe fshatrat e Shkodrës së bashku me 74 kisha dhe që rëndojnë “mbi shpatullat e popullit”²⁷- kështu i shihte propaganda zyrtare e regjimit institucionet e kultit. Ndërkaq vetë populli nuk ishte ankuar ndonjëherë për ndërtimin dhe mirëmbajtjen e tyre dhe tradita tregon të kundërtën, ku vetë fshatrat apo qytetet i ndërtonin vetë xhamitë dhe kishat dhe prej shumë brezash kujdeseshin për to.

Në luftën ndaj besimeve të kota dhe fanatizmit në gazetën Zëri i Popullit ju kërkohet komunistëve të rrethit të Skraparit, ku ka shumë teqe e tyrbe të ushtrojnë influencën e tyre mbi masat. Madje më e qartë është kur thuhet, se: “Disa komunistë mendojnë se meqë kushtetuta e garanton ata kanë të drejtë të besojnë ose të mos luftojnë kundër influencës së saj në masat, të mos punojnë për t’i çliruar punonjësit nga influenza e saj (e fesë- shën. aut.) e për t’i pajisur me një botkuptim shkencor.” Autori i shkrimit dënon komunistët e fshatit Leskovë pse i kanë

25 Sokrat Dedja, “Përhapja dhe influenza e ideve të Leninit në Shqipëri,” *Zëri i Popullit* (1960): 3.

26 Fondi i Këshillit të Ministrave- Fetare, F. 490, V. 1955, D. 1303, F. 5.

27 Rifat Dajti, “Fakte që akuzojnë,” *Zëri i Popullit* (1968): 3.

dhënë hoxhës së fshatit bereqet, e për këtë ua bën të qartë komunistëve, se: “... duhet të jetë e qartë se ndërsa ligjet garantojnë lirinë e fesë, ideologjia e partisë nuk pajtohet me ideologjinë fetare.”²⁸ Fryma e shkrimit në vijim është për një aktivizim më të madh të komunistëve, të cilët duhet të merren më tepër me gratë dhe t’u japin të drejta të barabarta me burrat, dhe kështu do të luftohen me efikasitet si zakonet prapanike ashtu dhe fanatizmi i burrit në fshat.

Ndërsa në fshatin Aliaj, Koplik- Malësi e Madhe i kanë detyruar fshatarët nga tre ditë që bënin pushim për Bajram të bëjnë vetëm një. Po ashtu në kuadrin e luftimit të besimeve të kota dhe fesë fshatarëve iu është shpjeguar me eksperimente praktike, se si formohet shiu, breshri e bora nga procesi i avullimit dhe i kondensimit në atmosferë për të larguar “besimet e kota” nga mendjet e fshatarëve, që besojnë se i fal Zoti²⁹.

Një nga format e përhapura asokohe nga strukturat e ndryshme shtetërore dhe partiake ka qenë edhe “Ora e Informacionit Politik”, ku lexoheshin gazetat e ndryshme dhe instruktorët e Komiteteve të PPSH në qendra e në fshatra nëpërmjet leximit të gazetave zhvillonin propagandën partiake. Pra i detyronin fshatarët dhe punëtorët nëpër qendrat e tyre të punës të dëgjonin rregullisht atë që PPSH kishte përgatitur nëpërmjet mjeteve të ndryshme të propagandës, madje edhe të diskutonin nën frymën e kësaj propagande. Sipas kryetarit të Frontit Demokratik pasi 100% e fshatit Boçevë të Peshkopisë ka hyrë në kooperativë për çdo mbrëmje pasi kthehen nga puna shkojnë në shtëpinë popullore të leximit, ku lexojnë gazetat Bashkimi, Zëri i Popullit dhe Bujqësia Socialiste. Një punë e mirë sipas këtij raportuesi është bërë për ndërprerjen e besëtytnive dhe zakoneve prapanike, si fjala vjen në të kaluarën hoxha i fshatit shkonte për natë gjatë Ramazanit për vizita, ku shtroheshin darka (iftare) dhe thereshin bagëti dhe tashti nuk ndodhin më. Grave të fshatit tashmë ua kanë hequr “perçen e dikurshme” dhe tashti marrin pjesë në mbledhjet e Frontit Demokratik³⁰.

Një nga mënyrat për ta luftuar fenë ka qenë edhe lufta kundër “nuskave e hajmalive”, dhe ndaj atyre “shëruesve” që përdornin petkun fetar për t’u paraqitur si “shërues”, pra demaskimi i shkruessve të nuskave e hajmalive si përfaqësues të fesë. Në një fejtun të ZP përshkruhet një i ashtuquajtur “hoxhë” i fshatit Mollagjesh në lokalitetin e Funarit të rrethit të Elbasanit, i cili pasi ka parë një

28 Q. Sadko, “Besimet e kota e fanatizmi çduken me një punë sqaruese të vazhdueshme,” *Zëri i Popullit*, (1957): 2.

29 P. Kranja, “Si punon shtëpia popullore e leximit për çdukjen e zakoneve prapanike?,” *Bashkimi*, (1958): 3.

30 K. Kurti, “Puna jonë për luftimin e zakoneve prapanike,” *Bashkimi*, (1958): 2.

ëndërr hiqet si shërues dhe ju bën “duva” njerëzve që t’i shërojnë. Ky i ashtuqajtur “hoxhë” paraqitej duke mbajtur Kuranin në dorë dhe me një palë tespije fildishi dhe ju këndonte “duva” njerëzve dhe e mallkonte shejtanin për ta larguar. “Hoxha i Mollagjeshit” kishte marrë shumë famë, saqë edhe hoxhallarë të tjerë u bënë kuriozë se si i shëron ky njerëzit. “Bile hoxhë Y.H., nga Labinoti s’u kursye të shkojë deri në Mollagjesh për të marrë vesh ç’ngjiste.”³¹ Atij iu desh të priste dy ditë për ta takuar “hoxhën e Mollagjeshit”, i cili nuk ia tregoi “sekretet e shërimit”. “Por hoxhë Ramazani, ky njeri i shejtë që nën petkun e fesë mashtroi mjaft njerëz, e mbylli shpejt aktivitetin e tij, sigurisht jo me dëshirën e vet: të palarat i dolën në shesh në gjyqin që organizuan, organet e drejtësisë në fshatin Mollagjesh...” Autori i shkrimit shpreh një shqetësim tjetër, se megjithëse ky hoxhë e mbylli punën e vet, por ka akoma njerëz me mendime prapanike, të cilët tërhiqen për hundësh “nga dallaveraxhinj të tillë si hoxhë Ramazani e ndonjë shok i tij.”³² Po ashtu kemi edhe disa raste të tjera në Gramsh e fshatrat e Tiranës.

Në një shkrim tjetër në faqet e ZP flitet mbi nuskat dhe hajmalitë e bëra nga nga disa hoxhallarë të Gramshit dhe më specifikisht rastin e një gruaje të sëmurë me peritonit tuberkular, e cila u shërua në spitalin e Gramshit nga mjeku M.K. Sipas shkrimit ky mjek kishte hasur në disa raste, kur fshatarët kishin shkuar t’ju shkruheshin nuska e hajmali. Mjeku M.K. ua ka marrë këto nuska dhe në rastin e kësaj gruaje të sëmurë me peritonit tuberkular hajmalitë kishin brenda “copra gazete, letra, pendë, luspa gështenje, bar të thatë, pleh, kocka...” Pas mjekimit me barna në spital gruaja u shërua, ndërsa mjeku filloi t’i mblidhte nga fshatarët këto hajmali dhe kishte bërë një ekspozitë për t’i demaskuar këto besëtytni, duke i vendosur ato në një vend të dukshëm të një ndërtese në qytetin e Gramshit. Vizitorët e kësaj ekspozite vendoseshin përpara pyetjes (sipas shkruarit të artikullit): “A mund të shërohem me gjepura të tilla që quhen nuska? JO!”³³

Fshatarësia e rrethit të Tiranës në të kaluarën ka qenë mjaft e prapambetur dhe fshatari i rrethit të Tiranës e njihte shumë pak mjekun dhe mendonte, se mund të shërohej vetëm me nuska e hajmali, e me duvatë e hoxhallarëve, - theksohet në një nga shkrimet e shumta kundër paragjykimeve fetare. Drejtori i shkollës “Kajo Karafili” në fshatin Vaqarr të Tiranës pasi ia mori një nuskë një djali nxënës i kësaj shkolle vërejtë se ishte “e shkruar në turqisht”³⁴. Ai shkoi në Tiranë dhe e përktheu dhe të nesërmen ua lexoi nxënësve se çfarë shkruhej në atë nuskë dhe kur

31 Ruzhdi Hoxha, “Poliklinika e hoxhë Ramazanit”, *Zëri i Popullit*, (1959): 2.

32 Po aty.

33 Dritëro Agolli, “Fati i nuskave”, *Zëri i Popullit*, (1960): 3.

34 Kastriot Zoraqi, “Kundër paragjykimeve”, *Zëri i Popullit*, (1960): 3.

ata dëgjuan që shkruhej: “O zot jepi shëndet.”- të gjithë filluan të qeshin. Në këtë shkrim jepen edhe disa raste të tjera, që kanë të bëjnë me besimet popullore. Shkruesi na tregon, se “Ka akoma tek ne njerëz që shtien fall, që besojnë se me anën e nuskave mund të shërohen nga sëmundjet, se me anën e disa ceremonive fetare mund të sigurojnë mirëqenien dhe lumturinë.” Për të luftuar këto zakone të dëmshme në këtë vit (1960) planifikonin të realizonin një ekspozitë ambulante me nuska e hajmali të tilla, si dhe ngritjen e 10 vatrave të reja të kulturës, që do të shërbejnë si qendra edukimi për fshatarët “kundër besimeve të kota dhe zakoneve prapanike”³⁵. Ndërkaq nga ana doktrinare pavarësisht se besimet dhe besëtytnitë e mësipërme realisht kanë qenë të përhapura në popull dhe fryma e tyre mbahej gjallë nga njerëz të papërgjegjshëm myftinj të zyrat e ndryshme në varësi të KMSH-së kanë bërë përpjekjet maksimale për t’i denoncuar dhe për t’i larguar njerëzit apo popullin nga këto veprime. Një nga këto veprime është ai i myftiut të Beratit Rrapo Rustemi, i cili ka denoncuar publikisht një “grua profeteshë”, e cila e mashtronte popullin për interesa materiale. Myftiu Rrapo Rustemi ka njoftuar KMSH-në dhe vetë kryetari i KMSH-së H. Musa Aliu ia ka adresuar si çështje organeve të drejtësisë së kohës, në Prokurorinë e Beratit dhe Ministrinë e Drejtësisë, siç jepet në njoftimin zyrtar³⁶. Edhe më herët në faqet e revistës zyrtare të KMSH-së ka pasur njoftime të tilla, mirëpo me daljen e numrit të fundit të saj të janar-shkurtit 1946 mbyllet dera e vetme e komunikimit të KMSH me publikun shqiptar. Gjithsesi strukturat e KMSH-së e kanë vazhduar punën e tyre për denoncimin e rasteve të tilla dhe kjo shihet në korrespondencën e KMSH me Myftiun e Elbasanit mbi ndalimin e hoxhallarëve e shehlerëve të shkruajnë nuska e të hedhin fall³⁷. Po ashtu kemi një korrespondencë të Nënmyftiut të Krujës drejtuar imamet të Xhamisë së Krujës mbi ndalimin e nuskave³⁸. Po ashtu vazhdon kjo lloj korrepondence edhe në vitin 1951 ndërmjet Kryesisë së KMSH me Kryemyftininë e Tiranës dhe Myftininë e Durrësit për bërje nuskash e besimesh të kota³⁹. Po ashtu kemi edhe një “Vendim i Komunitetit Mysliman dhe qarkore e Kryesisë së Komunitetit mbi luftimin e disa zakoneve prapanike dhe besimeve të kota si nuska, falleve, shitja e vajzave.”⁴⁰ Kryetari i KMSH-së Sulejman Myrtoj i është drejtuar katër Kryemyftinive të Tiranës, Korçës, Shkodrës e Vlorës në qarkoren e sipërpërmendur, ku i porosiste, që gjatë predikimeve

35 Po aty.

36 Rrapo Rustemi, “Një grue profetizuese e rrejshme,” *Kultura Islame*, nr. 5-8 (1945): 100-101.

37 AQSH- Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, F. 482, V. 1946, D. 83, janar- shtator 1946.

38 AQSH- Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, F. 482, V. 1947, D. 68.

39 AQSH- Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, F. 482, V. 1951, D. 79.

40 AQSH- Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, F. 482, V. 1960, D. 72, F. 1.

në faltoret t'i jepej përparësi kolektivizimit, kooperativizimit dhe reformave që janë në të mirë të popullit. Po ashtu martesës së vajzave që shiten me të holla, të flasin kundër shkrimit të nuskave, gjithashtu imamët duhet të kenë kujdes të luftojnë besëtytnitë, hedhjen e fallit, besimet e kota dhe paragjykime të tjera. Imamët përpara se të bëjnë aktin e martesës duhet të jenë të sigurtë që është bërë kurorëzimi në gjendjen civile të pushtetit lokal. Në vijimësi kohore KMSH e ka vazhduar përpjekjen e vet kundër këtyre lloj fenomeneve, që për synim kanë pjesën materiale të përfitimit të kjo lloj kategorie njerëzish, por që u shfrytëzua nga propaganda e regjimit komunist me shumë zgjuarësi për të njiollur fenë dhe petkun fetar të hoxhallarëve, ndërkohë që KMSH-së i mungonte krejtësisht mundësia e komunikimit me publikun qoftë nëpërmjet një organi të vet media-tik, por që nuk iu la asnjë hapësirë tjetër edhe nga ana e propagandës shtetërore.

Përpjekje tjetër e propagandës zyrtare ka qenë edhe debati doktrinor, ku shkruet të ndryshëm janë marrë me trajtimin e temave të ndryshme fetare, duke i trajtuar si të dëmshme fjala vjen për agjërimin. Gazeta Zëri i Rinisë i kushton një vëmendje të posaçme luftimit të paragjykimeve dhe zakoneve fetare me një dyfaqesh të plotë me tituj të ndryshëm. Në këtë numër spikasin dy shkrime me titull: “Ramazani dhe kreshmët” dhe “I ka zënë agjërimi”. Si kundërvënie jepen disa shkrime shkencore si: “A i ka krijuar Zoti ligjet e natyrës”, “Si doli njeriu mbi dhe” dhe jeta e Xhordano Brunos. Në shkrimin “Ramazani dhe kreshmët” tregohet mbi besimet e të krishterëve dhe muslimanëve që kanë për botën pas vdekjes, dhe se një gjë e tillë nuk ekziston, pra bota e përtejme. Sipas autorit të këtij shkrimi “Myslimanët, sipas Kuranit duhet të durojnë çdo fatkeqësi, dhunë, të gjitha mendimet e tyre duhet të jenë drejtuar nga “jeta” që nuk egziston...”⁴¹ Predikimet e fesë për të hequr dorë nga gëzimet e kësaj jete përbëjnë një nga tiparet më antinjerëzore, më reaksionare të moralit fetar, shprehet shkruesi. “Ka pasur raste kur besimtari ramazanlli i sëmurë ka vënë në rrezik jetën e tij, sepse nuk ka pranuar të mjekohej e të merrte rregullish barërat për të mos “prishur” ramazanin.”⁴²

Ndërsa në shkrimin tjetër “I ka zënë agjërimi” një mjek jep këshillat e tij pse agjërimi, kreshmët (një lloj agjërimi apo pehrizi i të krishterëve- shën.aut.) apo matem (pehrizi i bektashive- shën.aut.) janë të dëmshme për shëndetin e njeriut dhe për të qenë të shëndetshëm dhe për ta ruajtur atë “krahas masave të tjera të flakim disa paragjykime, besime dhe bindje”. Sipas këtij mjeku agjëruesis: “Ata

41 “S. Ramazani dhe kreshmët,” *Zëri i Rinisë*, (1959): 3.

42 Po aty.

bëhen si të hutuar, nevrik dhe të bezdisur.⁴³ Shkak për këtë sipas tij bëhet ndryshimi i orareve të të ngrënit dhe gjumit e për pasojë “këta persona nuk janë në gjendje që të arsyetojnë, të sillen, të veprojnë apo të qëndrojnë në shoqëri në një mënyrë të drejtë dhe të mirë⁴⁴”. Këto besime, paragjykime dhe zakone nuk sjellin asgjë të mirë dhe rrezikojnë shëndetin, ku për fat të keq, sipas autorit të shkrimit, ka akoma njerëz me bindje të atilla, që ruajtja e matemit, kreshmës dhe ramazanit janë gjëra që ruajnë shëndetin, shpirtin dhe sigurojnë “xhenetin”. Këto besime e zakone bëhen pengesë për të qenë të shëndetshëm fizikisht dhe për të punuar me entuziazëm për ndërtimin e atdheut dhe të socializmit⁴⁵.

Përfundim

Në përfundim të këtij shkrimi mund të themi se tre mënyrat e përmendura këtu për shkatërrimin e mendimit islam dhe shpërlarjen e trurit të popullsisë ishin ndalimi i botimeve islame dhe shkatërrimi sistematik i asaj që u trashëguar më herët nga popullata, si revista Zani i Naltë, Kultura Islame dhe botime të tjera të vyera për përdorim të përditshëm, të cilat u mblodhën dhe u dogjën. Zëvendësimi i këtyre botimeve me literaturë propagandistike ateisto-shkencore e mbarësuar me ideologjinë marksiste leniniste dhe një propagandë e ashpër anti-fetare e orientuar nën etiketimet e ndryshme marksiste “lufta kundër zakoneve të vjetra e prapanike”, “emancipimi i gruas”, “feja opium për popullin” etj. Këto besime e zakone që i përkasin mendimit islam të formuara prej disa shekujsh u sulmuan dhe u stigmatizuan në të përditshmet komuniste Zëri i Popullit, Zëri i Rinisë, Bashkimi etj., të cilat shpërndaheshin në të gjithë territorin e Shqipërisë dhe nxiteshin nga të gjithë komunistët për t’u lexuar masivisht në popullatë. Inxhinieringu social u ngrit në një nivel më të lartë pas vitit 1967, kohë kur u ndalua përfundimisht ushtrimi i edhe asaj pak feje në publik dhe kështu iu dha mundësia e artë të gjithë Komiteteve të Partisë së Punës në Shqipëri ta zhveshnin popullin shqiptar nga feja dhe traditat e saj përfundimisht. Kjo periudhë zgjati për 28 vite dhe breza të rinjsh u rritën pa fe dhe pa ditur asgjë për fenë.

43 Mjek Q. Cerga, “I ka zënë agjërimi,” *Zëri i Rinisë*, (1959): 3-4.

44 Po aty.

45 Po aty.

LITERATURA

Revista Kultura Islame, organ i Komunitetit Mysliman të Shqipërisë 1939-1945

Basha, Ali M. 2011. *Rrugëtimi i Fesë Islame në Shqipëri (1912-1967)*, Tiranë.

Hoxha, Enver. 1967. *Praktikat fetare t'i luftojmë me frymën patriotike dhe revolucionare të masave*, Vepra 35; IML.

Shahu, Ajet. 1995. *Marrëdhëniet e shtetit komunist me fenë islame në Shqipëri (1945-1967). - Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët*, BIK: Prishtinë.

Sadikaj, Dilaver. 1995. *Pozita e fesë në Shqipëri në kushtet e sistemit komunist. - Feja, Kultura dhe Tradita Islame ndër Shqiptarët*, BIK, Prishtinë 1995.

Hysi, Shyqyri. 2006. *Muslimanizmi në Shqipëri në periudhën 1945-1950*, Mësonjëtorja: Tiranë, 62-65.

Balla, Xhemal. 2014. *Personalitete të Kulturës Fetare e Atdhetare në Tiranë*, KMSH: Tiranë, 65.

Dëshmi nga e kaluara, intervistë e dt. 12/11/2019 me ish-myftiun Qeramudin Mehmet Durdia- Berat.

Bala, Smajl. 2005. *Institucionet Islame dhe hoxhallarët e Shkodrës*, Camaj -Pipa: Shkodër.

Gazeta Drita Islame, organ i Komunitetit Mysliman të Shqipërisë.

Gazeta Zëri i Popullit, orgna i Partisë së Punës të Shqipërisë.

Gazeta Zëri i Rinisë, organ i Bashkimit të Rinisë të Punës të Shqipërisë.

Gazeta Bashkimi, organ i Frontit Demokratik të Shqipërisë.

Vjetari statistikor i Shqipërisë. 1991. Ministria e Ekonomisë, Drejtoria e Statistikës.

Arkivi Qendror i Shtetit- Komuniteti Mysliman i Shqipërisë, Fondi 482.

Arkivi Qendror i Shtetit -Fondi i Këshillit të Ministrave- Fetare, Fondi 490.

ARTI ISLAM NË PERIODIKËT E BASHKËSISË ISLAME TË KOSOVËS (1945–1990)

ISLAMIC ART IN THE PERIODICALS OF THE ISLAMIC COMMUNITY OF KOSOVO (1945–1990)

Bashkim MEHANI

The Islamic Community of the Republic of Kosovo, Kosovo

 <https://orcid.org/0009-0006-0723-8478>

Abstrakt: Revistat “Dituria Islame”, “Takvimi” dhe “Edukata Islame”, së bashku formësojnë bazën periodike të Bashkësisë Islame të Kosovës. Këto botime kanë ndërtuar një trashëgimi të pasur kulturore, fetare dhe edukative, të cilat në mes shumë fushave islame, janë munduar të pasqyrojnë me besnikëri edhe vlerat etike dhe estetike të traditës islame dhe artit islam.

“Dituria Islame” ka dhënë një kontribut të veçantë në trajtimin e thelluar të artit islam, duke u përqendruar në disiplina të ndryshme si arkitektura, kaligrafia, ornamentet dhe miniatura. Artikujt e saj ofrojnë analiza të hollësishme mbi realizimet artistike dhe teorike, duke nxjerrë në pah ndikimet kulturore dhe historike që kanë formësuar këtë identitet artistik.

Ndërkohë, “Takvimi”, si botimi më i hershëm dhe që vazhdon ende sot me të njëjtin mision, e pasuron këtë traditë, duke ofruar një qasje më të thellë historike në trajtimin e artit islam dhe zhvillimeve përkatëse në hapësirën shqiptare.

Nga ana tjetër, “Edukata Islame” fokusohet në aspektin edukativ, duke ofruar studime të thelluara mbi vlerat fetare dhe kulturore të artit islam. Përmes temave që trajtojnë monumentet islame brenda dhe jashtë Kosovës, si dhe përmes ilustrimeve kaligrafike dhe ornamentale, kjo revistë promovon rëndësinë e artit islam në formimin e identitetit dhe edukimit fetar.

Së bashku, këto tre revista krijojnë një platformë të fuqishme që mbështet identitetin kulturo-fetar të komunitetit, duke ndërthurur artin, kulturën dhe historinë islame në një narrativë të përbashkët që ndriçon rrugën drejt një të ardhmeje më të pasur kulturore dhe shpirtërore.

Fjalët kyçe: Arti islam, Dituria Islame, Takvimi, Edukata Islame, kaligrafia

Abstract: The journals “Dituria Islame,” “Takvimi,” and “Edukata Islame” together constitute the periodical foundation of the Islamic Community of Kosovo. These publications have built a rich cultural, religious, and educational legacy and, across many Islamic fields, have sought to faithfully reflect the ethical and aesthetic values of Islamic tradition and Islamic art.

“Dituria Islame” has made a distinctive contribution through its in-depth treatment of Islamic art, focusing on disciplines such as architecture, calligraphy, ornamentation, and miniature painting. Its articles offer detailed analyses of artistic and theoretical achievements, highlighting the cultural and historical influences that have shaped this artistic identity.

Meanwhile, “Takvimi,” as the earliest publication—which continues to this day with the same mission—enriches this tradition by providing a deeper historical approach to Islamic art and related developments within the Albanian context.

For its part, “Edukata Islame” concentrates on the educational dimension, offering rigorous studies on the religious and cultural values of Islamic art. Through topics addressing Islamic monuments within and beyond Kosovo, as well as through calligraphic and ornamental illustrations, the journal promotes the importance of Islamic art in shaping identity and religious education.

Taken together, these three journals create a robust platform that supports the community’s cultural-religious identity, interweaving Islamic art, culture, and history into a shared narrative that illuminates the path toward a richer cultural and spiritual future.

Keywords: Islamic art, Dituria Islame, Takvimi, Edukata Islame, calligraphy

Corresponding author: Bashkim Mehani, bameba@hotmail.com

Citation: Mehani, Bashkim. “Arti islam në periodikët e Bashkësisë Islame të Kosovës (1945–1990).” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 43–65. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11BM>.

Hyrje

Falënderimi i përket Allahut, Krijuesit të gjithësisë dhe Rregulluesit të ligjësisë të jetës dhe ekzistencës. Paqja dhe bekimi i Zotit qofshin mbi Profetin Muhamed (a.s.), familjen e tij fisnike, shokët e tij të përkushtuar dhe mbi të gjithë ata që ndjekin rrugën e së vërtetës deri në Ditën e Gjykimit.

Në diskursin bashkëkohor kulturor, arti islam shpeshherë qëndron në periferi të vëmendjes, ndonëse ai përfaqëson një shtyllë qendrore të trashëgimisë shpirtërore dhe estetike të qytetërimit islam. I ndërtuar mbi parime që ndërthurin shpirtëroren me estetikën, arti islam është një mënyrë e veçantë shprehjeje që refuzon kaosin dhe shëmtinë, duke synuar të bukurën si pasqyrë të së shenjtës. Në thelb të tij, ky art është shprehje e besimit dhe përjetimit kozmik islam, i përfaqësuar përmes kaligrafisë, arabeskave, ornamentikës, miniaturës dhe arkitekturës.

Konceptualizimi i artit islam si një fushë studimore e veçantë është zhvilluar si domos nga shekulli XIX e tutje, nën ndikimin e historianëve të artit perëndimorë dhe më pas edhe nga dijetarë myslimanë, të cilët e panë nevojën për një kategorizim të kësaj trashëgimie të pasur. Në këtë kontekst, studimi i mënyrës se si arti islam është përfaqësuar në mendimin dhe median fetare shqiptare merr rëndësi të veçantë.

Kjo kumtesë synon të trajtojë përfaqësimin dhe diskutimin mbi artin islam në periodikët zyrtar të Bashkësisë Islame të Kosovës gjatë periudhës 1945–1990. Vërehet se trajtimi i kësaj teme ka qenë i pjesshëm, shpesh i kufizuar në dimensionin juridik (hallall/haram), ndërsa aspektet estetike, filozofike dhe kulturore të artit islam janë prekur rrallë dhe pa një zhvillim të thelluar. Në këtë kuadër, kumtesa përpiket të nxjerrë në pah dinamikën, qëndrimet dhe mungesat në lidhje me artin islam në këtë medium, duke e vendosur këtë analizë brenda kornizës më të gjerë të trajektores së mendimit islam në Kosovë në gjysmën e dytë të shekullit XX.

Literatura islame në gjuhën shqipe në Kosovë

Fillimet e shtypit islam në gjuhën shqipe mund t'i hasim në shekullin e tetëmbëdhjetë, kur disa dijetarëshqiptarë, të frymëzuar nga filozofia dhe letërsia islame orientale, i shkruan veprat e para me përmbajtje islame në gjuhën shqipe. Ndër autorët më të shquar të asaj kohe kanë qenë: Nazim Frakulla, Hasan Zyko Kamberi, Muhamed Kyqyku-Çami, Tahir ef. Gjakova, Naim Frashëri, Sami Frashëri, Hafiz Ali Ulqinaku, Tahir ef. Lluka, Tahir ef. Popova, Hafiz Ali Korça etj.¹

1 Muhammet Pirraku, *Historia e letërsisë shqiptare* (Prishtinë, 1971).

Pas shpërbërjes së Perandorisë Osmane dhe formimit të shtetit shqiptar më 1913, nisën të botoheshin revista dhe gazeta në gjuhën shqipe me përmbajtje fetare e kombëtare në qytete si Shkodra, Tirana dhe Gjirokastra. Këto botime qenë të përkohshme, derisa në vitin 1923 Këshilli Drejtues i Komunitetit Mysliman, nën udhëheqjen e H. Vehbi Dibrës, themeloi revistën mujore “Zani i Naltë”. Ajo trajtonte tema fetare, filozofike, shkencore dhe kombëtare, me kontribute nga figura të njohura si H. Vehbi Dibra dhe Hafiz Ali Korça.

Krahas tematikës fetare, revista përfshinte edhe materiale letrare, morale e sociologjike. Gjatë kohës së botimit, ajo pati ndikim të madh në edukimin fetar dhe ngritjen kulturore të shqiptarëve, duke përkrahur zhvillimet demokratike dhe përparimin kombëtar. Për këto arsye, “Zani i Naltë” mbetet një nga revistat më të rëndësishme në historinë e shtypit dhe kulturës shqiptare.²

Revista “Zani i Naltë” shënoi një pikë kthese në publicistikën islame shqipe, duke u bërë themel i shtypit fetar në gjuhën amtare për të gjitha trevat shqiptare. Ajo vazhdoi botimin deri në maj 1939, kur u ndërpre për shkak të pushtimit fashist të Shqipërisë. Po në vitin 1923, në Shkodër nisi të botohej edhe revista “Ruga e së Vërtetës” nën drejtimin e Hoxhë Kadri Prishtinës, një figurë me ndikim në çështjen kombëtare, por kjo u ndërpre shpejt për arsye të panjohura.

Pas ndërprerjes së “Zanit të Naltë”, Komuniteti Mysliman filloi botimin e revistës “Kultura Islame”, që zgjati deri në fillim të vitit 1945, kur regjimi komunist ndaloi shtypin fetar. Në këtë periudhë kontribuan emra të shquar si Dr. Behxhet Shapati. e të tjerë, me shkrime që trajtonin tema nga Kur’ani, filozofia, letërsia dhe etika. Mbyllja e kësaj reviste shënoi fundin e botimeve islame në Shqipëri deri në rënien e komunizmit në 1991.

Këto revista bashkuan figura të rëndësishme të dijes dhe kombit, me shkrime që mbështeteshin në burime islame dhe argumentim shkencor, duke synuar ndërgjegjësimin fetar, moral dhe arsimor të shqiptarëve. Ato ndihmuan në ngritjen e vetëdijes dhe përparimin shoqëror.

Në Kosovë e viset shqiptare nën sundim serb, shtypi dhe arsimi në gjuhën shqipe ishin të ndaluara. Pas vitit 1941, kur u përmbys Jugosllavia monarkiste, shqiptarët fituan të drejtën e shkollimit dhe të shtypit në gjuhën amtare. Revistat si “Zani i Naltë” dhe “Kultura Islame”, si edhe librat fetarë të kohës së mbretit Zog, shpërndaheshin edhe në Kosovë, ndonëse numri i lexuesve ishte i kufizuar. Megjithatë, për shumë shqiptarë, kjo përfaqësonte kontaktin e parë me fenë islame dhe alfabetin shqip në mënyrë të ligjshme.

2 Sherafedin Hoxha, “Gazetat dhe revistat myslimane fetare në gjuhën shqipe (1871–1944),” *Edukata Islame* (1990): 53–54.

Pas Luftës së Dytë Botërore, ndërkohë që në Kosovë u hapën shkollat shqipe, institucionet fetare si mejtepet dhe medresetë u mbyllën. Në vitin 1948, u formua Bashkësia Islame e Kosovës me në krye dijetarin H. Bajram Agani. Ai themeloi Medresenë “Alaudin” në vitin 1951 dhe ishte reformator i saj. Me përkrahjen e tij, u botuan librat “Ilmihali i vogël” (1957) dhe “Mësimi i shkurtër mbi namazin dhe Jasini sherifi” (1959), që përbënin një mundësi të rrallë për të rinjtë shqiptarë që të njihnin bazat e fesë islame përmes leximit. Kontributi i H. Bajram Aganit ishte vendimtar në ringjalljen e shtypit islam në gjuhën shqipe në Kosovë.

Rruga e literaturës islame shqip në Kosovë nuk ka qenë e lehtë. Ajo është përballur me një sërë pengesash, të cilat kanë ndikuar ndjeshëm në ritmin dhe qëndrueshmërinë e zhvillimit të saj. Një ndër faktorët kryesorë ishte mungesa e institucioneve që do të ofronin formim fetar në shqip, çka bëri që shumë dijetarë të edukoheshin në gjuhë të huaja për shqiptarët – si osmanishtja, arabishtja apo turqishtja – dhe të mos e kishin të zhvilluar shkrimin akademik në gjuhën shqipe.

Situata u përkeqësua ndjeshëm gjatë regjimit socialist në Jugosllavi, kur feja u trajtua si një pengesë ideologjike për zhvillimin shoqëror. Në këtë periudhë, shumë aktivitete fetare u ndaluan ose u kontrolluan rreptësisht; botimi i librave me përmbajtje islame në shqip u ndërpre pothuajse krejtësisht, ndërsa personatitetet fetare u ndëshkuan ose u izoluan. Literaturës islame iu mohua një vend publik, duke e mbyllur pothuajse tërësisht rrugën e zhvillimit të saj. Ajo u mbajt gjallë vetëm në rrethe të ngushta, ku tekstet përdorshin në mënyrë të fshehtë, kryesisht në institucione të vogla lokale siç ishin mejtepet dhe xhamitë.

Një problem tjetër madhor ishte mungesa e përkthimeve të sakta dhe të thella nga gjuhët origjinale të literaturës islame. Përkthimet që ekzistonin shpesh nuk ishin rezultat i një pune të strukturuar akademike, por fryt i përkushtimit individual. Kjo ndikoi në saktësinë dhe besueshmërinë e materialeve, duke kufizuar edhe ndikimin e tyre tek publiku.

Së fundi, mungesa e një infrastrukture botuese serioze për literaturën islame në shqip e pengoi tej mase përhapjen e saj. Pa përkrahje nga shteti, pa shtëpi botuese të dedikuara dhe me mungesë të mbështetjes nga rrjetet ndërkombëtare, botimi i këtyre veprave mbeti i varur nga përpjekjet e shpërndara të individëve ose organizatave me mundësi të kufizuara. Kjo e bëri të vështirë ruajtjen dhe transmetimin e kësaj trashëgimie të rëndësishme shpirtërore dhe kulturore.

Pas ndryshimeve politike dhe shoqërore që solli fundi i regjimit komunist dhe shpërbërja e Jugosllavisë, Kosova përjetoi një periudhë të re të lirisë fetare, e cila pati ndikim të drejtpërdrejtë në zhvillimin e literaturës islame në shqip.

Hapesira e re e krijuar u shfrytëzua nga institucionet fetare, dijetarët dhe intelektualët myslimanë për të organizuar dhe institucionalizuar prodhimin dhe shpërndarjen e teksteve islame.

Një ndër zhvillimet më të rëndësishme të kësaj periudhe ishte themelimi dhe fuqizimi i shtëpive botuese me profil islam, të cilat filluan të botojnë në mënyrë të rregullt libra teologjikë, përkthime nga arabishtja dhe turqishtja, si dhe punime autoriale nga autorë shqiptarë. Gjithashtu, revista periodike si *Dituria Islame* u kthyen në platforma të rëndësishme për diskutimin e çështjeve fetare, kulturore dhe edukative, duke përfshirë edhe trajtesa mbi artin, etikën dhe identitetin islam në kontekstin shqiptar.

Përkthimi i Kur'anit në gjuhën shqipe mori një vëmendje të veçantë në këtë periudhë, me një sërë versionesh që u botuan me qëllim ofrimin e një përkthimi të kuptueshëm dhe të saktë për publikun shqiptar. Krahës Kur'anit, filluan të përkthehen edhe libra të jurisprudencës islame (fikh), traditës profetike (hadith) dhe mendimit etik-islam, duke krijuar një fond gjithnjë e më të gjerë burimor në gjuhën shqipe.

Megjithatë, kjo ringjallje nuk erdhi pa sfida. Problemet me cilësinë e përkthimeve, mungesa e redaktimit profesional, botimet jo të standardizuara dhe shpesh mungesa e një qasjeje bashkëkohore në interpretim janë çështje që vazhdojnë të prekin këtë fushë. Megjithatë, rritja e interesimit të brezave të rinj për studime islame dhe përfshirja e tyre në sferën akademike dhe botuese përbën një tregues pozitiv për të ardhmen e literaturës islame shqip.

Periodiku islam në gjuhën shqipe në Kosovë: Roli, sfidat dhe zhvillimi historik

Në vitin 1962, në Prishtinë nisi botimi i "Buletinit Informativ", një periodik tremujor i Shoqatës së Ulemave. Fillimisht u publikua në serbokroatisht dhe shqip, ndërsa nga viti 1967 deri më 1970, vetëm në shqip. Botimi kishte karakter informativ dhe pasqyronte veprimtarinë organizative të Shoqatës dhe Bashkësisë Islame në Prishtinë.

Pas zhvillimeve politike që pasuan Plenumin e Brionëve dhe dobësimit të presi-onit serb ndaj Kosovës, Shoqata dhe Bashkësia intensifikuan aktivitetin botues. Në fund të vitit 1969, me nismën e H. Sherif Ahmetit, u publikua për herë të parë në shqip Takvimi për vitin 1970, i përgatitur profesionalisht për zonën e Kosovës. Krahës kalendarit, përfshiheshin rregullisht edhe shkrime me tematikë bashkëkohore.

Në fillim të vitit 1971, me vetëdijen për rëndësinë e fjalës së shkruar në gjuhën amtare, u mor vendimi për themelimin e revistës “Edukata Islame”. Megjithëse përballë mungesës së kuadrove të përgatitura dhe mungesës së literaturës në shqip, përkushtimi i bashkëpunëtorëve dhe diplomimi i teologëve në vendet islame sollën përmirësime të ndjeshme.

Revista “Edukata Islame” u redaktua me kujdes nga H. Sherif Ahmeti për mbi dy dekada. Ai, bashkë me një grup autorësh si Bajrush Ahmeti, Avni Aliu, Nexhat Ibrahim i të tjerë, kontribuan në përmbajtjen e saj, duke sjellë shkrime me theks edukativ, moral dhe kulturor. Përkundër vështirësive, si mungesa e shtypshkronjave të gatshme për botim fetar dhe kontrolli i rreptë ideologjik nga regjimi, revista u arrit të botohej falë ndihmës së Burhan Gashit nga shtypshkronja “Progres” në Mitrovicë.

Në një kohë kur feja shpesh përballej me propagandë negative dhe përbuzje institucionale, “Edukata Islame” u shndërrua në një platformë të vetme për të afirmuar mendimin islam në gjuhën shqipe. Për më tepër, ajo u bë referencë e domosdoshme për studiuesit e jetës fetare në trojet shqiptare. Revista mbeti gjallë për tri dekada, duke mbledhur rreth vetes një rreth të gjerë lexuesish dhe duke dëshmuar për rolin e fesë në ndërtimin kulturor e shpirtëror të shqiptarëve.

Më 1986, Kryesia e Bashkësisë Islame në Prishtinë, nën drejtimin e H. Jetish Bajramit, vendosi të hapë një tjetër kapitull në shtypin fetar me themelimin e revistës “Dituria Islame”. Fillimisht tremujore, ajo u shndërrua në periodik mujor me profil fetar-kulturor e shkencor që nga viti 1995. Megjithë sfidat, nga numri 18 e tutje, ajo arriti të justifikojë plotësisht ekzistencën e saj.

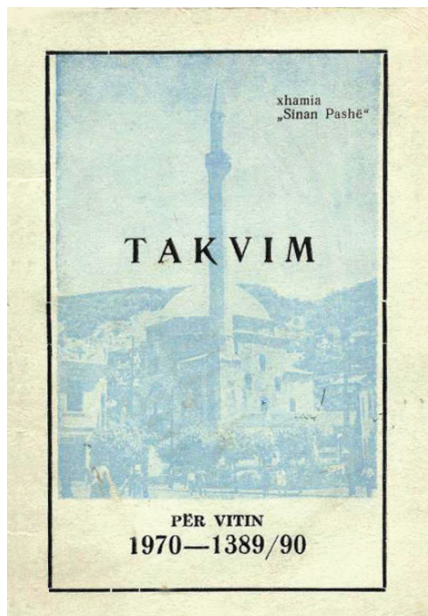
“Dituria Islame” mbetet një nga zërat më të qëndrueshëm në hapësirën mediale islame shqiptare, duke reflektuar vlera arsimore, etike dhe shpirtërore në përputhje me parimet islame dhe trashëgiminë kombëtare. Në një ambient të mbushur me shtyp laik pa kritere morale, kjo revistë përfaqëson një zë të nevojshëm dhe të fuqishëm në afirmimin e vlerave të mirëfillta.³

Arti islam në periodikun *Takvimi*

Që nga botimi i tij i parë në shqip në fundin e viteve '70, *Takvim* ka qenë më shumë se një botim me të dhëna teknike mbi kohët e adhurimeve. Ai ka funksionuar si një hapësirë reflektimi dhe formësimi kulturor, ku përmes eseve, artikujve tematikë dhe analizave, është përcjellë një përfytyrim i gjallë i artit islam dhe vlerave të tij themelore.

3 Qemajla Morina, “Tridhjetë vjet të revistës ‘Edukata Islame,’” *Edukata Islame*, nr. 65 (2001): 5–7.

Duke pasur në qendër ritmin e kohës dhe përgatitjen shpirtërore të besimtarit, çdo edicion i *Takvim*t është pasuruar me përmbajtje që pasqyrojnë ndërthurjen e fesë me përmasën estetike të jetës islame.

Arkitektura si shprehje e artit islam në Takvim

Dy nga kontributet më të dalluara në këtë fushë janë:

- Ibrahim Spahija – “Xhamia si objekt arkitekture, institucion edukativ dhe arsimor”⁴

Kjo trajtesë thekson funksionin shumëplanësh të xhamisë, jo vetëm si vend adhurimi, por si objekt arkitektonik me simbolikë të thellë, bartës i dijes dhe përkatësisë shoqërore. Nëpërmjet kësaj qasjeje, Spahija përforcon idenë se arkitektura islame është një art që formon vetëdijen komunitare, jo vetëm përmes formës së saj fizike, por edhe përmes funksioneve që mbart.

- Akademiku Hysref Rexhepi – “Arkitektura – arti i udhëheqjes në kulturën islame”.⁵ *Takvim*, nr.24, viti 1993, f. 89

Në këtë tekst, arkitektura shihet si një formë drejtimi kulturor dhe estetik, ku projektimi dhe ndërtimi nuk janë thjesht çështje teknike, por akt udhëheqjeje shpirtërore dhe shoqërore. Ky artikull përforcon idenë se arti islam është udhëzues i rendit moral dhe simbolet e tij janë gjithmonë të lidhura me konceptin e unitetit dhe harmonisë.

Ilustrimet në *Takvim* si reflektim i artit islam

Arkitektura islame në fotografi dhe vizatime

Këto elemente përfaqësojnë arkitekturën si një formë arti islam, duke i dhënë *Takvim*t një funksion dokumentues të trashëgimisë materiale islame në treva të ndryshme.

4 Ibrahim Spahija, “Xhamia si objekt arkitekture, institucion edukativ dhe arsimor,” *Takvim*, nr. 6 (1975): 63–68.

5 Husref Rexhepi, “Arkitektura – arti i udhëheqjes në kulturën islame,” *Takvim*, nr. 24 (1993): 89–94.

Takvim përfshin një numër të madh ilustrimesh që përshkruajnë objekte të arkitekturës islame përmes, sidomos fotografitë që ilustrojnë kopertinat e *Takvimit*, si psh:

a. Fotografi me një ngjyrë (monokrome):

Xhamia “Sinan Pasha” – Prizren (e kaltër)

Xhamia e Sulltan Muratit – Prishtinë (e gjelbër)

Xhamia e Az’harit – Kajro

Qabeja në Mekë

Mesxhidul-Aksa – Jerusalem

Xhamia në Ferizaj, Prishtinë, Hajvali, Zagreb etj.

- Vizatimeve arkitektonike dhe historike:

Xhamia e Pejgamberit në Medine

Xhamia e Gazi Husrev Beut në Sarajevë

Ilustrim i Qabesë

Burrë dhe grua në namaz brenda një kornize mihrobi

- Makete arkitektonike:

Xhamia “Ebu Bekër” – Shkodër

Medreseja në ndërtim në Prishtinë

b. Korniza, ornamente dhe dizajne gjeometrike/florale

Këto elemente përfaqësojnë arabeskën dhe gjeometrinë, dy shtylla të artit islam që shmangin figuracionin dhe theksojnë përsëritjen, simetrinë dhe sublimen.

- Përfaqësuar gjerësisht në dizajne dekorative, si:

Korniza me motive florale njëngjyrëshe

Korniza me motive gjeometrike (me frezë, me skaje shtize)

Arabeska ovale, mozaikë me shkrime në stilin kufi hendesi

- Ilustrime të integruara me kaligrafi
- Korniza dekorative që rrethojnë pjesët tekstuale
- Shkrime që janë vendosur brenda ornamenteve florale apo gjeometrike

Kjo tregon një shkrirje të artit me funksionin, një tipar tipik i artit islam, ku estetika dhe përmbajtja nuk ndahen, por përforcojnë njëra-tjetrën.

c. Kaligrafia islamike

Kaligrafia është kryefjala e artit islam në faqet e *Takvimit*, prezente në forma të ndryshme, nga titujt e temave, e deri te zbukurimi i hapësirave. Ajo përçon estetikë shpirtërore dhe përkushtim, duke i dhënë karakter të veçantë vizual çdo faqe që e përmban. Ja disa shembuj:

- **Kaligrafi me stil thuluth** (shumica e besmeleve, sureja Ihlas, dhe ajete e hadithe tjera):

“Allahu la ilahe il-la huvel hajjul kajjum”

“InAllahe ala kuli shejin kadir”

Dhjetëra shembuj të “Bismil-lah”-it

- **Stili rik’a** për ajete të shkruara me dorë:

El-Isra, El-Bekare, En-Nur, En-Nisa etj.

- **Stili nas’h** për shtypshkrime dhe fjalë si “تقويم” (kalendar)

3. Tipologjia dhe rëndësia e ilustrimeve në *Takvim*

Kategoritë	Përfaqësimi	Roli në artin islam	Sasia
Arkitektura Islame	foto, vizatim	Dokumentim, përçim identiteti kulturor	20 ilustrime dhe foto
Korniza dhe ornamente	dizajn	Estetikë dekorative, simbolikë e pafundësisë	21 dizajne
Kaligrafia	thuluth, rik’a	Art shpirtëror, mesazh i bukurisë hyjnore	17 kaligrafi dhe shkrim dore

Konkluzion: Periodiku “*Takvim*”, ka funksionuar si një arkivë e heshtur e artit islam, duke mbartur vlera të shumanshme: formuese, edukative dhe estetikisht ndriçuese. Përmes trajtesave të autorëve të ndryshëm, janë ndriçuar aspekte themelore të estetikës islame në arkitekturë, teori arti, reflektime kulturore dhe përshkrime përfaqësuese. Ky publikim vjetor ka ndihmuar në ndërtimin e një diskursi të brendshëm mbi artin islam në Kosovë, duke lidhur gjuhën e besimit me gjuhën e bukurisë dhe të qytetarisë.

Mungojnë shumë tema që e trajtojnë artin islam, duke filluar nga historia dhe gjeografia e këtij arit, fushat dhe mjetet shprehëse, kronologjia e zhvillimit të tij, etj.

Prezantimi i artit islam në revistën *Edukata Islame*

Rrugëtimi prej pesë dekadash i revistës *Edukata Islame*, ka qenë dhe do të mbetet një prej shtigjeve të ndritura nëpër të cilat kaloi shtypi islam në Kosovë. Një nga dimensionet që ka gjetur hapësirë në të është edhe arti islam, në format e trajtat e ndryshme të tij, si pjesë e pandashme e kulturës dhe civilizimit islam.

Trajtimi teorik i artit islam

Duke shfletuar me kujdes të gjitha faqet e kësaj reviste, për të mbledhur nga gjurmët e shkrimeve pjesën më karakteristike të artit në përgjithësi, e të atij islam posaqërisht, pra kritikën dhe poetikën e saj, vërejmë një prezencë jo edhe aq të saj.

Që nga numri 31-32, i vitit 1981, fillon që të botohen artikuj që trajtojnë: historikun e xhamive, analizave arkitekturore, hulumtimeve arkivore të dorshkrimeve, mbishkrimet mbivarrore, filozofisë së artit, historisë së kaligrafisë, etj, dhe atë përmes 63 kontributeve.

Këtu nuk do të ndalemi me paraqitjen e të gjithë titujve të këtyre trajtesave, e që do të mund t'i gjeni në versionin për botim, por sa për ilustrim po i përmendim vetëm disa:

Dr. Hasan Kaleshi, “Gjendja e monumenteve islame te Kosoves ne vitet e pesedhjeta te shekullit njezet”,

Aleksander Meksi, “Probleme dhe aspekte të arkitekturës së xhamive në Shqipëri”,

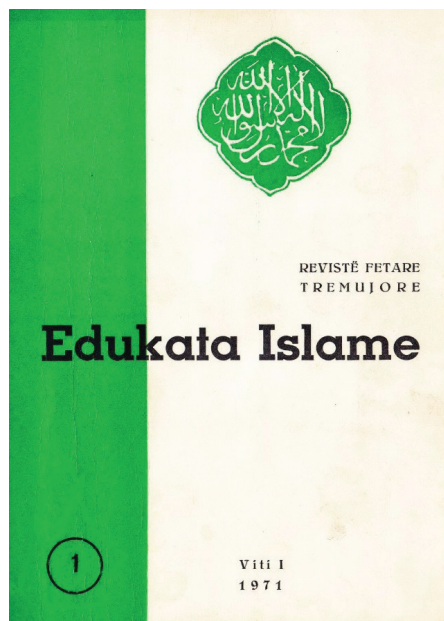
Jashar Rexhepagiq, “Faltoret, institucionet dhe qendrat islame në Kosovë (Xhami, teqe, kutubhane, vakefe)”,

Qemajl Morina “Kaligrafia arabe”,

Sadik Mehmeti “Monedhat e sulltanëve osman”

Ajni Sinani dhe Mimoza Sinani, “Kultura dhe civilizimi islam”,

Ramadan Shkodra, “Xhamia “Sulltan Murat (792h/1389), monumenti më i vjetër islam në Prishtinë”,

Fridjof Shuon “Mendime rreth artit sipas vështrimit tradicional” etj.

Sigurisht mungesa e këtyre temave në fillet e para të daljes së kësaj reviste, arsyetohet nga material problematike e kësaj fushe, sa delikate, po aq edhe specifike, apo edhe nga vet natyra e revistës dhe synimi i redaksive të saj, që në të të trajtohen tema me interes më të përgjithshëm, e që i shërbejnë një pjese me të gjërë lexuesisht.

Ilustrimet

Arkitektura

Që nga numri 43, në vazhdimësi faqet e revistës janë ilustruar me foto të arkitekturës islame, vendore e botërore. Ato i gjejmë në brendi të revistës, por edhe në kopertinat e saj.

Ja disa nga to:

Nr. 43, kopertin e fundit ilustrohet me foton e Medresesë “Alauddin” në Prishtinë

Nr. 65, foto e hamamit të Prizrenit

Nr. 65, Teqja halveti në Rahovec dhe doreshkrimet e saj (foto e Teqes)

Nr. 191, Foto nga xhamitë monumentale në Prizren

Nr. 301, Foto e xhamisë Zejtunie

Nr. 63, Foto e xhamisë “Sulltan Murat” në Prishtinë

Nr. 149, foto e Qendrës Islame shqiptare-amerikane në Nju Jork

Nr. 67, Sikicë dhe fotografi e Namazgjahut të Opojës, etj.

Fotografitë dhe skicat, kryesisht janë ilustrim i tekstit përcjellës, e ndonjëherë edhe në funksion të zbukurimit dhe kombinimit grafik me tekstin.

Në shumicën e rasteve tregohet vetëm arkitektura e jashtme e këtyre ndërtesave, pa prezantimin e arkitekturës së brendshme, enterierit.

Kaligrafia

Kaligrafia apo bukurshkrimi arab, ka një prezencë të dukshme në faqet dhe kopertinat e revistës, që nga numri i parë i saj, ku janë reprodukuar mbi 83 sosh, prej tyre kaligrafi të huazara botërore, por edhe të autorëve vendor, të cilët në mungesë teknike, kanë përkthyer me dorë tekstet arabe të ajeteve, haditheve apo lutjeve.

Janë përfshirë pesë lloje të kaligrafisë, duke filluar nga: nas'h, thuluth, farisi, nestalik, kufi (me nënlojet e tij: kufi hendesi dhe sumbuli) etj, pjesa më e madhe e tyre janë botuar në brendi të revistës, në shtyp bardh e zi. Nga numri 63-64 i vitit 1997, fillon të aplikohet edhe tipografia kompjuterike e tekstit arab me fonte nga me te ndryshmet.

Në rastet kur përmes kaligrafisë janë paraqitur ajete apo hadithe, janë shoqëruar edhe me përkthim në gjuhën shqipe.

Disa prej tyre janë përsëritur edhe shumë here në numra të ndryshëm, qoftë si përmbajtje apo edhe si formë, si psh. Tituli i revistës “Et-terbijeh el islamijeh”, ‘besmeleja’, e përsëritur në mbi 32 vende, apo sentence: ‘La ilahe il-lall-llah’ e cila është përsëritur në 9 vende me të njëjtën kaligrafi.

Kjo sigurisht ka ndodhur për mungesë të një fondi të posaqëm të kaligrafive, apo edhe për qëllime didaktike, me të cilat është synuar të adoptohet syri i lexuesit në një format të këtyre teksteve.

Analizë e pranisë së kaligrafisë në revisten *Edukata Islame*

Kaligrafia islame si prani estetike dhe edukative në revistën *Edukata Islame*, fragmenteve të shkrimit dorëshkrimor dhe elementeve dekorativë në këtë revistë, përbëjnë një bartës të qëndrueshëm të trashëgimisë estetike të artit islam në kontekstin shqiptar.

Revista *Edukata Islame* karakterizohet nga një përdorim i gjerë i kaligrafisë, e cila, ndonëse nuk është qëllim në vetvete, e shoqëron vazhdimisht përmbajtjen si një mjet që i jep formë dhe shpirt mesazhit fetar. Përdorimi i frazave theme-lore si “La ilahe ilallah”, “Bismilah” apo ajete të përzgjedhura nga Kur’ani, zënë vend qendror në strukturën vizuale të faqeve. Këto nuk janë thjesht zbukurime, por bartin funksionin e shenjës së pranishme, ku fjala e shpallur përçohet jo vetëm përmes leximit, por edhe përmes konturit estetik dhe hieratik të formës së saj.

Shumëllojshmëria stilistike dhe përfaqësimi i traditave klasike

Ilustrimet kaligrafike janë realizuar në një gjeografi stilesh që përfshijnë:

Thuluth – i përdorur për ajete madhore, për solemnitet dhe vizualizim monumental;

Kufi – me variacione të thjeshta dhe “kufi hendesi”, që pasqyron sistemin logjik të simetrisë dhe përsëritjes, të pranishëm sidomos në ilustrimet e frazës *et-terbijetul islamijetu*;

Rika'a – me një rrjedhë më të lirë, përdorur shpesh në përshkrimet e sureve dhe hytbeve;

Nash dhe nestalik – të përdorura për citime dhe fragmente me karakter dokumentues ose memorial (si faksimilet e dorëshkrimeve historike).

Farisi – i pranishëm në vargje dhe urtësi që mbartin tone më poetike.

Stilet më të përdorura:

Stili	Funksioni estetik
<i>Thuluth</i>	Shpreh solemnitetin dhe madhështinë; përdorur për ajete madhore dhe formula të rëndësishme
<i>Kufi</i>	Linjë e rreptë, tradicionale; përdorur për tituj ose formula themelore si “bismilah”
<i>Kufi hendesi</i>	Përsëritje dhe simetri; i lidhur ngushtë me dizajnin arkitektonik dhe grafik
<i>Nash</i>	Përdorim për tekst të lexueshëm, shpesh në pjesët shpjeguese
<i>Rika'h</i>	Format më të rrjedhshme, përdorur në shkrime dorëshkrimore, për ajete ose lutje
<i>Farisi</i>	Elegancë poetike, përdorur në citime poetike ose refleksione morale
<i>Nestalik</i>	Stil persian, përdorur në faksimile ose dorëshkrime të vjetra

Ky mozaik stilistik nuk është i rastësishëm; ai përfaqëson një lidhje të qëllimshme me traditat kaligrafike të trashëguara nga qendrat klasike të artit islam, duke u bërë pjesë e gjuhës vizuale të edukimit fetar edhe në realitetin shqiptar.

Ornamenti dhe dekorimi

Si pjesë e pandashme e arkitekturës islame, atë e gjejmë që nga periudhat e hershme e deri më sot, kudo në territoret e përfshira nga kultura dhe civilizimi islam.

Një pjesë e saj, në revistë është prezantuar së bashku me xhamitë, e në disa raste si kuadro të ndara prej tyre, por që pëgjithësisht ajo ka zbukuruar kopertinat e revistës dhe brendësinë e saj, që nga botimi i parë, e gjer më sot.

Deri në botimet e fundit janë paraqitur gjithësejt 60 ornamente, ku prej tyre 51 ornamente me motive flurore, 8 me motive gjeometrike, dhe 1 ornament i shoqëruar me kaligrafi.

Nuk ka ndonjë rast kur ato janë studiuar si të veçanta, duke specifikuar: karakteristikat e tyre, materialet me të cilat janë punuar, si dhe vlerën artistike, por i

mbetet lexuesit (apo më drejt -shikuesit) që të kënaqet e të magjepset nga bukuria e tyre si ilustrime.

Miniatura

Sa i përket kësaj kategorie, mund të themi se nuk e hasim në këtë rëvistë, përveç se në një rast. Kjo ndoshta edhe nga fakti se përgjithësisht sipas traditës islame, paraqitjet e figurave të gjalla nuk parapëlqehen e madje edhe janë të kritikuara në gjykimin fetar, edhe pse në botën islame, në ndikimin e artit iranien, apo përmes tij nga arti kinez, miniatura është e kudondodhur në ilustrimet e librave fetar të kultuës dhe historisë, që ishin në funksion të konkretizimit të ngjarjeve e ndodhive mbi të kaluarën e lavdishme islame, që nga historia e pejgamberi tonë, Muhamedit a.s., e deri në periudhën e vonshme të historisë islame të Perandorisë Osmane.

Ndërthurja e përmbajtjes edukative me formën estetike

Në *Edukata Islame*, kaligrafia nuk vjen si dekor, por si pjesë funksionale e edukimit fetar. Për shembull, në temat që trajtojnë edukatën shpirtërore, morale apo sociale, përdorimi i një ajeti kaligrafik e vendos mesazhin në një dimension estetik, që i shërben edhe përjetimit shpirtëror të lexuesit. Kaligrafia në këtë kontekst nuk është as neutralizuese dhe as ilustrative në kuptimin e zakonshëm të figurës në media; ajo është komunikuese në thelb, duke shpërfaqur përmes formës vizuale një trajtë të bukurisë hyjnore.

Elementë të tjerë vizualë dhe simbolikë

Përveç kaligrafisë, revista përfshin edhe:

Hydbe të shkruara me dorë, që ruajnë karakterin autentik të traditës së transmetimit;

Faksimile të dorëshkrimeve me nestalik, të cilat përçojnë kujtesë kulturore dhe prestigj të trashëgimisë së shkruar;

Dekore të kufizuara ornamentale, si ilustrimi florur “punim imi”, që i japin rëvistës një prekje personale dhe kontur manual;

Fotografi e objekteve arsimore si Medreseja “Alauddin”, e cila i jep kontekst hapësinor lexuesit për realitetin edukativ islam në Kosovë.

Përmbledhje analitike

Kategoria	Përfaqësim në revistë	Funksioni në artin islam
Kaligrafia	Mbi 80% e ilustrimeve, me shumë stile	Shprehje vizuale e shpirtërores dhe dije islame
Shkrimi dorë & shtypi	Përdorim për ajete, lutje, sure, hytbe	Respekt për autenticitetin dhe origjinalitetin fetar
Dizajne ornamentale	Pak raste (ornament florur)	Zbukurim pa figuracion – parim thelbësor i artit islam
Fotografi	Shumë e kufizuar (vetëm 1 rast – Medreseja)	Dokumentim vizual – jo estetik dominues në këtë revistë

Revista *Edukata Islame* shquhet si një ndër shembujt më përfaqësues të ndërturjes mes edukimit fetar dhe estetikës së artit islam në hapësirën shqiptare. Ajo nuk është thjesht një botim me përmbajtje didaktike, por një medium që kultivon ndjeshmëri vizuale dhe shpirtërore te lexuesi përmes prezantimit të kaligrafisë tradicionale, dorëshkrimeve dhe elementeve pamorë me rrënjë në trashëgiminë islame. Përkushtimi ndaj stileve klasike të shkrimit, ruajtja e formave të vjetra të dorëshkrimit dhe përzgjedhja e përmbajtjeve me theks kuranor e bëjnë këtë revistë një model të shkëlqyer të artit të shkruar islam, që i fton lexuesit jo vetëm të mësojnë, por edhe të përjetojnë estetikisht shpirtëroren.

Megjithatë, duke u nisur nga fakti se arti islam është një disiplinë e pashtershme e trashëgimis sonë, hapësira e dedikuar për të ngelet e vogël, si për nga paraqitja e saj në planin vizual, ashtu edhe nga trajtimi i saj në aspektin teorik, filozofik e historik të saj.

Po ashtu numri i punimeve orgjinale nga autorët tanë, thuajse është fare i papërfillshëm, për çka duhet t'i inkurajojmë më tepër studiuesit e kësaj fushe për të kontribuar me artikuj, punime por edhe përkthime, në mënyrë që arti islam të marr vëmendjen e duhur të opinionit publik dhe lexuesit të përkushtuar.

Prezantimi i artit islam në revistën *Dituria Islame*

Duke marrë parasysh se një revistë që bartë, pos emrit, edhe një mision të madh e fisnik mbi vete, e që ka për qëllim t'i ofroj lexuesit të saj sa besim, dituri e informim, po aq edhe freski dhe “qasje” estetike, një nga elementet të cilat e

kanë përcjellë që nga fillimi i saj atë e që është pjesë e pandashme e kulturës islame është edhe arti islam.

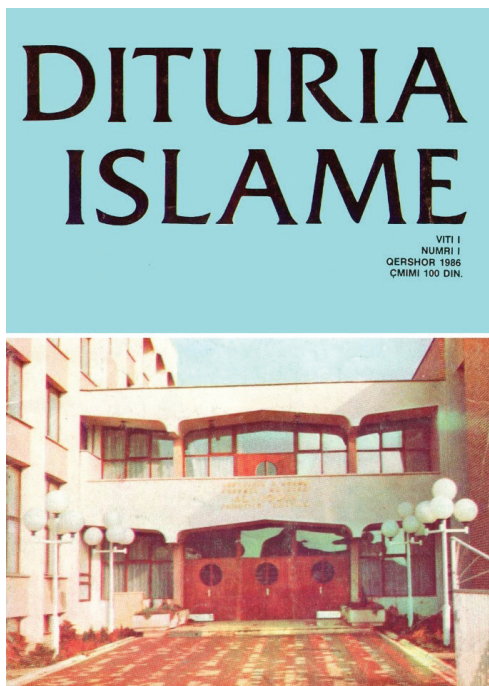
Vlerat universale etike dhe estetike të Islamit, domosdoshmërisht të jenë pjesë e çmuar edhe e kësaj reviste, por:

Sa është përfshirë dhe trajtuar ky dimension kulturor e estetik i Islamit?

A i është dhënë hapësirë e mjaftueshme dhe adekuate, krahas temave tjera që përmban revista?

Cilat janë fushat që janë prekur më shumë, e cilat më pak?

Cilët janë autorët që kanë kontribuar në këtë temë etj., janë vetëm disa nga pyetjet të cilave synon t'u përgjigjet kjo kumtesë modeste.

Ilustrimet

Në këtë rast do të ndalemi në katër disiplina themelore të artit aplikativ islam e që janë: arkitektura, kaligrafia, ornamenta dhe miniatura.

Arkitektura islame - xhamitë

Arritjet më të larta në artin islam janë bërë në arkitekturë, e kjo në veçanti në ndërtimin e xhamive. Edhe pse vërehen huazime nga civilizimet e ndryshme ku është përhapur Islami, ajo ka formësuar specifikat e veta si për nga përmbajtja e funksioni, ashtu edhe për nga elementet figurative me të cilat lehtë mund të dallohet nga objektet tjera.

Për shkak të kësaj peshe të madhe artistike dhe funksionit të saj, pra “objekt ku adhurohet Allahu xh.sh.”, imazheve të xhamive u është dhënë hapësirë më e madhe në revistën *Dituria Islame*.

Që nga numri 1, në vazhdimësi faqet e revistës janë ilustruar me foto të xhamive vendore dhe botërore, të cilat paraqesin veçantinë dhe bukurinë e arkitekturës islame. Ato i gjejmë në brendi të revistës, të printuara pa ngjyra (apo bardh e zi), por shpeshherë edhe në kopertinat e revistës, me ngjyra dhe në format të plotë.

Pjesa më e madhe e këtyre ilustrimeve me fotografi janë vendosur me qëllim të zbukurimit të hapësirave të revistës, apo për të dokumentuar ndonjë vend, histori apo eveniment që lidhet me to, por ndonjëherë ato marrin edhe peshën qendrore në tema të caktuar të revistës, për të cilat janë dhënë informata si: emri i xhamisë, lokacioni, viti i ndërtimit, ndërtuesi, parametrat, e kështu me radhë.⁶

Në shumicën e rasteve tregohet vetëm arkitektura e jashtme e tyre si ndërtesë, pa prezantimin e arkitekturës së brendshme, e cila po ashtu ka një vlerë mjaftë të madhe arkitekturore, kjo ndoshta edhe në mungesë të një fondi të fotografive në redaksinë e revistës, apo në mungesë të teknikës për fotografim profesional të hapësirave të brendshme, kur është fjala për xhamitë e vendit tonë, për shkak të mungesës së ndriçimit adekuat.

Prandaj pjesa më e madhe e këtyre xhamive na ofrohet më tepër si dokumentim dhe ilustrim, sesa mundësi për t'u njohur me vlerat e tërësishme që ka ai objekt.⁷

Kaligrafia

Si një degë e artit islam, kaligrafia apo bukurshkrimi arab, ka luajtur një rol të rëndësishëm në zbukurimin e faqeve të “Diturisë Islame”, e ndonjëherë në rolin e përmbushjes tematike.

Janë përfshirë po thuajse të gjitha tipet e kaligrafisë arabe si: kufi, nas’h, thuluth, rika, divani, talik, nestalik, tugra etj.⁸ Pjesa më e madhe e tyre është botuar në brendi të revistës dhe në kohën kur ajo botohej pa ngjyra, mirëpo në disa raste është botuar edhe në kopertina të revistës me shtyp kolor.

Duke qenë se ato janë kryesisht ajete të Kuranit, hadithe apo edhe ndonjë fjalë e urtë arabe, jo gjithëherë i është bashkangjitur edhe përkthimi në gjuhën shqipe, çka e zbehë funksionin e tyre, përveç atij vizual.

Në përgjithësi këto vepra arti janë huazime, e në ndonjë rast edhe origjinale nga artistë vendor.⁹

Krahas këtyre kaligra-five, në ndonjë rast gjejmë edhe manuskripte të librave të shkruar nga kaligraf të ndryshëm, që nga periudha emevite e deri në kohën e bejtexhinjve, si argument se kaligrafia ka funksionuar vazhdimisht në kulturën islame, nga lindja e saj e deri në kohën e vonshme, në të gjitha vendet e botës myslimane, pra edhe tek ne.

6 Elez Osmani, “400 vjetori i xhamisë së Kaçanikut,” *Dituria Islame*, nr. 61 (1994): 17.

7 *Dituria Islame* (pa vit), nr. 63, 64, 65, foto e kopertinave të revistës.

8 *Dituria Islame*, nr. 1, 2, 3, 26, 45, 46, 48.

9 *Dituria Islame*. nr. 101, 102–103, 104, 105–106, 108–109, etj.

Ornamenti dhe dekorimi

Një element tjetër i prezantuar në revistën *Dituria Islame*, krahas arkitekturës dhe kaligrafisë është edhe ornamenti.

Si pjesë e pandashme e arkitekturës islame, atë e gjejmë në xhamitë dhe ndërtesat tjera sakrale e profane që nga periudhat e hershme e deri më sot, kudo në territoret e përfshira nga kultura islame.

Një pjesë e saj, në revistë është prezantuar së bashku me xhamitë¹⁰, e në disa raste si kuadro të ndara prej tyre, gjithnjë në funksion të ilustrimit dhe mbushjes së hapësirave brenda faqeve të revistës.

Nuk ka ndonjë rast kur ato janë trajtuar si të veçanta, duke specifikuar: karakteristikat e tyre, materialet me të cilat janë punuar, si dhe vlerën artistike, por i mbetet lexuesit (apo më drejt -shikuesit) që të kënaqet, të magjepset nga bukuria e tyre vetëm me shikimin e tyre.

Miniatura

Edhe miniatura ka një rëndësi të veçantë në artin islam, e cila fillimisht ndikohet nga huazimet persiane, e pastaj edhe nga ato mogule e turke, dhe shfaqin kulmin e arritjeve në pikturën e artit islam. Janë quajtur “miniaturë”, ngase ato kryesisht janë bërë për të ilustruar librat dhe janë punuar në përmasa të vogla. Një pjesë e tyre janë të çmuara botërisht si vlera të artit botëror.

Në to kryesisht paraqiten ngjarje historike dhe rrëfime nga e kaluara e lavdishme islame, por duke marrë parasysh se pikturimi i figurave të gjalla ka hasur në kritikë të rreptë në mese të ndryshme islame, ajo nuk gjeti përkrahje për tu zhvilluar krahas pikturës tjetër në botë, prandaj përdorimi i saj mbeti shumë i kufizuar. Nga ky shkak edhe në revistën tonë përdorimi i tyre për të ilustruar ndonjë ngjarje apo ndodhi islame nuk është përdorur thuajse aspak, apo me përjashtime të vogla,¹¹ ngase fryma e përgjithshme edhe tek ne sa i përket ndjeshmërisë së pikturimit në përgjithësi, e aq më tepër i figurave qendrore islame, të cilat do të mund të ishin protagonistët e këtyre rrëfimeve, nuk e favorizon një gjë të tillë.

Ato mund t'i gjejmë në disa raste vetëm si skicime urbane, pamje të objekteve dhe hapësira të caktuara të qyteteve islame, e sidomos të Mekës dhe Medinës, por që janë vizatime të vjetra dhe karakterizohen me thjeshtësinë e realizimit të tyre.¹²

10 *Dituria Islame*, nr. 100 (1998): 19.

11 *Dituria Islame*, nr. 101 (1998): 35.

12 *Dituria Islame*, nr. 215 (2008): 21.

Trajtimi teorik i artit islam

Të flitet mbi artin në përgjithësi dhe raportin e tij me religjionin, e hasim nga numri 19 deri te numri 25 i revistës, në fragmentet e shkëputura nga libri “Islami mes Lindjes dhe Perëndimit” të autorit Alija Izetbegović e të përkthyer nga Eqrem Kryeziu. Aty trajtohen temat si: “arti dhe shkenca”¹³, “arti dhe religjioni”¹⁴, “arti dhe ateizmi”¹⁵, “bota konkrete e artit”¹⁶ dhe “artisti dhe vepra e tij”¹⁷ etj, ku për herë të parë lexuesit të revistës i mundësohet qasje në të kuptuarit filozofik të perceptimit të artit nga një autor bashkëkohor mysliman.

Nga numri 104 deri në numri 132 (2000-2001), në 17 vazhdimet, janë botuar pjesë të librit “Xhamia pasqyrë e Islamit” të filozofit francez Roger Garoudy (Rozhe Garodi).

Besimi dhe praktikat e Islamit janë pasqyruar në arkitekturën e xhamisë. Megjithatë, mendimi i tanishëm dominues perëndimor në thelb ka vendosur kufijtë e perceptimit bazuar vetën në fuqinë e njeriut, në vend të eksplorimit nëpërmjet fuqisë së imagjinatës. Prandaj, estetika e xhamisë nuk mund të gjykohej drejt në përputhje me bazën e kriterëve të estetikës perëndimore - antropomorfe. Garaudy ka zbuluar lidhjen midis dekorimeve dhe ajeteve kuranore në bazë të kërkimit vetanak të tij gjatë gjithë jetës për transcendencën, mendimet e të cilit ai i shpreh në “Xhamia pasqyrë e Islamit”, ku na lejon që bashkë me të të eksplorojmë edhe më tej aspektet shpirtërore të artit dhe arkitekturës islame. Kjo është një pasqyrë e mendimeve nga koncepte kyçe, e cila promovon dhe kontribuon një përpjekje të tillë, me të cilën mund të hulumtohet dhe zbërthehet arkitektura e xhamive.

Këtu në mënyrë të shkëlqyeshme dhe mjaft mbresëlënëse janë mbledhur dhe pasqyruar perlat e arkitekturës botërore islame, me një stil jo të zakonshëm dhe lehtë të kuptueshëm për lexuesin e thjeshtë, por me një poetikë të artit, kombinuar me kritikën, historinë dhe filozofinë që përmbajnë këto vepra arti.

Ja një fragment i shkurtër i shkëputur nga kapitulli: “Prej Qabesë në Medinë: Haxhi te burimi”

“...Nën rrezet e dritës së reflektorëve, oborri vigan, i shtruar me mermer, është aq i bardhë e i tejdukshëm, saqë ngjan me një fushë akulli. Në qendër qëndron

13 *Dituria Islame*, nr. 19 (1990): 27.

14 *Dituria Islame*, nr. 20 (1990): 12.

15 *Dituria Islame*, nr. 21 (1991): 9.

16 *Dituria Islame*, nr. 22-23 (1991): 29.

17 *Dituria Islame*, nr. 25 (1991): 40.

kubi i gurtë, lëvizësi i palëvizshëm, boshti i gravitacionit i asaj galaksie të qenieve njerëzore...”¹⁸

Libri në fjalë i Garodit, i përkthyer me kujdes dhe saktësi nga gjuha angleze prej Armend Grudës krahas autorit zviceran Titus Burckhardt (Titus Borkhart), konsiderohet nga veprat më të arrira në kritikën e artit islam, prandaj mendoj se është një arsye e fortë që ky material të botohet i tëri si libër nga shtëpia botuese *Dituria Islame*, e cila mund të kishte privilegjin dhe ekskluzivitetin e botimit të një vepre të tillë në gjuhën shqipe.

Në numri 144-145 janë botuar dy vazhdimet e artikullit me titull “Arti dhe arkitektura islame”¹⁹ pa autor, të përkthyer nga gjuha angleze prej Eral Begës, ku përmbledh një historik të shkurtër të zhvillimit të artit islam si dhe karakteristikat e tij, ngjashëm me artikullin tjetër “Arkitektura-arti udhëheqës në kulturën islame”²⁰ të akademik. Husref Rexhiq, e të përkthyer nga Nexhat Ibrahim.

Në disa numra janë botuar reportazhe nga vizitat e qyteteve dhe monumenteve islame si: “Stambolli qytet i 1001 xhamive”, nga Elez Osmani²¹, “400 vjetori i xhamisë së Kaçanikut”²² po ashtu nga Elez Osmani, “Një ditë në xhaminë e madhe të Parisit”²³ nga Mehmet Zhinipotku, “Jerusalemi qyteti islam”²⁴ Muahmed el Uekil, etj.

Në numrin 125-126 në dy vazhdimet është botuar intervista me Andrash Ridimajerin, Ekspert i Historisë së Artit Islam, e zhvilluar nga Qemaj Morina, ku flet për rëndësinë e artit në botën islame, dhe vlerat që bartë ajo deri në ditët e sotme.²⁵

“Fisnikërimi i pikturës murale”²⁶ është një recension nga Dr. Muahmet Pirraku i Monografisë: “Arabeska origjinale ne xhamitë e Kosovës Lindore 1984-1994)” të autorit Demir Behluli. Botuar në numrin 277²⁷, në të cilin shpreh fjalë miradije për punën e këtij piktori të dalluar në zbukurimin e xhamive shqiptare me elemente autoktone, si dhe rëndësinë që ka libri për të kuptuar nivelin e pikturës murale të xhamive tona.

18 *Dituria Islame*, nr. 108-109 (1999): 28.

19 *Dituria Islame*, nr. 144-145 (2002): 29.

20 *Dituria Islame*, nr. 65 (1995): 26.

21 *Dituria Islame*, nr. 61 (1994): 30.

22 Po aty, 17.

23 *Dituria Islame*, nr. 62 (1994): 25.

24 Po aty, 28.

25 *Dituria Islame*, nr. 125 (2000): 41, dhe nr. 126 (2000): 38.

26 *Dituria Islame*, nr. 277 (2013): 62.

27 Po aty.

Në tre numra të revistës: 51, 52, e 60, një kënd i veçantë i kopertinës së fundit të revistës i është dedikuar arkitekturës islame, përmes ilustrimit me fotografi dhe përshkrimit me tekst të monumenteve islame, si i xhamisë së madhe “Sulltan Fatih” në Prishtinë, “Xhamive të Beogradit dhe fatit të tyre të keq, dhe xhamisë së Plumbit në Shkodër, etj. por kjo hapësirë e dedikuar për prezantimin e xhamive nuk ka vazhduar më shumë se kaq.

Në disa raste është dhënë edhe ndonjë lajm për hapjen e ekspozitave të artit islam në vend dhe jashtë tij, por këto informata nuk kanë qenë të mjaftueshme, kur marrim parasysh se pas luftës në Kosovë janë hapur mbi 10 ekspozita të artit islam nga artistët vendor dhe ndërkombëtarë, e për të cilat nuk është publikuar asnjë informatë në *Diturinë Islame*, e aq më pak të ketë pasur ndonjë kritikë, apo vlerësim të këtyre veprave artistike.

Menjëherë pas luftës së Kosovës, është bërë evidentimi i xhamive dhe objekteve tjera të kulturës islame të dëmtuara apo të rrënuara, të cilat janë prezantuar në revistë me foto dokumentuese dhe evidentim të dëmeve të shkaktuara nga okupatori serb, ku krahas tyre janë dhënë edhe detaje të historikut, si dhe vlerave arkitekturore të këtyre objekteve.

Periudha tjetër përfshinë fazën e rindërtimit, meremetimit apo të ndërtimit të xhamive të reja në Kosovë, ku nuk mungojnë informata mbi ceremonitë e inaugurimit të tyre, por më pak hasim në informatat që paraqesin anën artistike dhe arkitekturore të tyre, gjë e cila lë një boshllëk të madh dokumentimit faktografik dhe artistik të monumenteve të reja islame.

Përfundim

Në pyetjen se a është shtjelluar mjaft arti islam si fushë dhe me një plan të caktuar paraprakisht, s’do mend se përgjigjja do të ishte se jo kënaqshëm, për një revistë që pretendon të jetë profesionale edhe në dimensionin kulturor islam. Mirëpo, duke marrë parasysh kushtet dhe rrethanat në të cilat ka lindur dhe zhvilluar ky medium, mund të themi se që nga numri i parë, trajtimi i artit islam nuk është lënë pasdore asnjëherë, përkundrazi ka pasur një ngritje të vazhdueshme sasiore dhe cilësore të temave që e prekin, si dhe ilustrime që e dëshmojnë atë.

Ajo që kërkohet në të ardhmen është:

1. Qasja ndaj kësaj fushe me një plan më substancial, duke përfshirë të gjitha anët dhe dimensionet e saj, dhe në mënyrë sa më profesionale. Në këtë plan do të përfshiheshin: Historiku i artit islam, Filozofia e artit islam, çështje fikhere për artin islam, kritika e artit islam etj.

2. Të ketë një kënd, apo rubrikë të ndarë në çdo numër të revistës që i dedikohet atij, duke përfshirë artin islam që nga periudhat më të hershme, e deri më sot, duke e ilustruar me foto, në mënyrë që të jetë më e kapshme edhe për lexuesin e rëndomtë të revistës, por edhe me shkrime të nivelit të lartë të kritikëve të artit, e cila do t'u shërbente studentëve dhe studiuesve të kësaj fushe në trevat tona.
3. Në faqet e “Diturisë Islame”, të prezantohet edhe më fuqishëm krijimtaria artistike e kohës së re. Të informohet lexuesi artdashës me rrjedhat bashkëkohore të artit islam si në vend ashtu edhe jashtë tij, sidomos në këtë kohë kur imazhi i bukur i Islamit është njollosur dhe dëmtuar rënd nga myslimanët injorantë dhe jomyslimanët me qëllim të keq.

LITERATURA

Libra

- Bashkësia Islame e Kosovës. 2019. *Literatura islame në gjuhën shqipe në Kosovë (1957–2017): Fillet, tradita, sfidat dhe perspektiva. Përmbledhje kumtesash nga tryeza shkencore (Prishtinë, 27 dhjetor 2017)*. Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës.
- Burckhardt, T. 2012. *Arti i Islamit*. Përkth. V. Kola. Tiranë: Logos-A.
- Ibrahimi, N. (Përkth.). 2000. *Si ta njohim artin islam*. Prishtinë: Dituria Islame.
- Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës. 1992. *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët: Simpozium ndërkombëtar i mbajtur në Prishtinë më 15–17 tetor 1992*. Prishtinë.
- Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës. 2003. *Shtypi islam dhe, sot dhe nesër: Përmbledhje kumtesash nga konferenca shkencore (Prishtinë, 23–24 maj 2003)*. Prishtinë.
- Pirraku, M. 1971. *Historia e letërsisë shqiptare* (Vol. I–II). Prishtinë.

Revista

- Periodiku *Takvimi*. Numrat e konsultuar: 1–28. Revista *Dituria Islame*. Numrat e konsultuar: 1–114.
- Revista *Edukata Islame*. Numrat e konsultuar: 1–64.

Faqe interneti

www.bislame.net

www.islamgjakova.net

LETËRSIA FETARE-ISLAME NË REVISTËN *EDUKATA ISLAME*

RELIGIOUS-ISLAMIC LITERATURE IN THE MAGAZINE EDUKATA ISLAME

Besnik JAHA

PhD Candidate, Faculty of Islamic Studies – Pristina, Kosovo

 <https://orcid.org/0009-0009-7078-5847>

Abstrakt: Ky studim shqyrton rëndësinë dhe ndikimin e letërsisë fetare-islame në revistën *Edukata Islame*. Kjo revistë ka luajtur një rol kyç në formësimin e edukatës dhe kultivimin e vlerave islame ndër lexuesit shqiptarë. Revista ka qenë një platformë për autorë dhe studiues të ndryshëm, për tekste me mësimet fetare dhe aspekte të tjera të jetës shpirtërore dhe intelektuale të myslimanëve. Artikujt, poezitë, dhe përkthimet që janë botuar në këtë revistë kanë trajtuar tema të ndryshme, përfshirë moralin islam, historinë e fesë islame, trashëgiminë kulturore dhe shpirtërore të popullit shqiptar etj.

Ky vështrim synon zbulimin se si letërsia fetare-islame e botuar në *Edukata Islame*, shqipe dhe e përkthyer ka kontribuar në thellimin e kuptimit të vlerave islame, duke ndihmuar në forcimin e lidhjeve mes besimit në jetën e përditshme të besimtarëve.

Gjithashtu do të shqyrtohen aspekte të rëndësishme, të përdorimit të gjuhës dhe të stilistikës, si dhe ndikimi që ky korpus letrar ka pasur në zhvillimin e një kulture intelektuale dhe shpirtërore. Kjo analizë përfshin vetëm numrat e hershëm të revistës, deri në periudhën e luftës dhe pak pas saj, ndërsa punimi synon të theksojë edhe rëndësinë e ruajtjes së një identiteti fetar dhe kombëtar nëpërmjet kulturës letrare, gjuhësor dhe edukatës islame, duke dhënë një kuptim të thellë të ndikimit të letërsisë fetare-islame në mendimin shqiptar.

Studimi ofron një kuadër se si letërsia islame në revistën *Edukata Islame* ka ndihmuar në promovimin e një shoqërie të edukuar dhe të ndërgjegjshme për vlerat e fesë dhe moralin islam, duke kontribuar edhe në zhvillimin e një harmonie ndërmjet individëve dhe besimeve të ndryshme në shoqërinë shqiptare.

Fjalët kyçe: fetare, islame, letrare, gjuhësore, edukata

Abstract: This study examines the importance and impact of religious-Islamic literature in the magazine *Edukata Islame*. The magazine has played a key role in shaping education and cultivating Islamic values among Albanian readers. It has served as a platform for various authors and scholars who have presented texts closely related to religious teachings, as well as to other aspects of the spiritual and intellectual life of Muslims. The articles, poems, and translations published in this magazine have addressed various topics, including Islamic morality, ethics, the history of Islam, forgiveness and reconciliation, as well as the cultural and spiritual heritage of the Albanian people. This review aims to explore how the religious-Islamic literature—both original and translated—published in *Edukata Islame* has contributed to deepening the understanding of Islamic values and principles, helping to strengthen the connection between faith and the everyday lives of believers. Important aspects will also be examined, such as the use of language and stylistics, as well as the impact this literary corpus has had on the development of an intellectual and spiritual culture integrated with the social environment. As requested, this analysis covers only the early issues of the magazine, up until the wartime period, and aims to emphasize the importance of preserving religious and national identity through literary and linguistic culture, as well as Islamic education, offering a deeper understanding of the influence of religious-Islamic literature on Albanian thought. This study provides a framework for understanding how the religious-Islamic literature in *Edukata Islame* has contributed to promoting an educated and conscious society regarding the values of religion and Islamic morality, while also fostering harmony among individuals and different faiths within Albanian society.

Keywords: religious, Islamic, literary, linguistic, education

Corresponding author: Besnik Jaha, besnikjaha88@gmail.com

Citation: Jaha, Besnik. "Letërsia fetare-islame në revistën *Edukata Islame*." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 67–83. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11BJ>.

Hyrje

Letërsia, në thelb, është një formë e veçantë e komunikimit njerëzor. E veçantë sepse nuk ka asnjë formë më unike për ta shprehur më plotësisht kompleksitetin e qenies njerëzore. Nuk ka asnjë formë që i shpreh mendimet, ndjenjat, botëkuptimet dhe përjetimet përmes gjuhës, duke e përsosur atë në nivel sa më të lartë-sa më të bukur, duke e organizuar atë sa më estetikisht dhe duke e funksionalizuar atë sa më emocionalisht. Ajo përfshin një gamë të gjerë formash – nga lirika, epika e dramatika – dhe është një pasqyrë që reflekton ndërlikueshmërinë e botës së brendshme të njeriut, të realitetit shoqëror dhe të gjendjes shpirtërore.

Përmes letërsisë, njeriu jo vetëm që e përjeton bukurinë e fjalës së shkruar, por edhe ndërton ura mes kohëve, kulturave, po edhe bindjeve e besimit. Në fakt, *në thelb të çdo besimi fetar qëndron teksti-shkrimi i shenjtë-sakral*¹. Dhe ai tekst është edhe fetar, po edhe letrar. Pra, letërsia nuk është e kufizuar në funksion, por ajo shpesh mbart edhe qëllime të thella edukative, morale, filozofike e shpirtërore. Pra, letërsia është një mjet për të shprehur bindjet e një autori ndaj jetës, botës dhe besimit-hyjnores.

Diskutimi i raportit të letërsisë me besimin mund të konsiderohet i mbyllur pas T. S. Eliot, në esenë e tij *Religion and Literature*². Megjithatë, letërsia islame nuk është domosdo letërsi fetare, në kuptimin e ngushtë të fjalës. Ajo është letërsi e krijuar nga një botëkuptim islam, e frymëzuar nga parimet, vlerat dhe estetika islame, (duke trajtuar tema nga Kurani, pejgamberët, besimi, etika islame, ndjeshmëria etj.), ndërsa është e realizuar edhe përmes strukturës, figuracionit, simbolikës dhe efekteve narrative-stilit të rrëfimit.

Në kontekstin shqiptar, veprat e disa poetëve, bejtexhinjve, autorëve alhamiado, si dhe krijimet me motiv islam të shkrimtarëve bashkëkohorë, bashkë edhe me studimet për letërsinë, dëshmojnë se letërsia islame është pjesë e trashëgimisë sonë letrare, e cila është kultivuar jo vetëm nëpër iniciativa individuale, por edhe nëpër botime të veçanta e platforma a periodikë islamë nëpër kohë dhe hapësira të ndryshme.

Po në këtë kontekst, revista *Edukata Islame*, si më e vjetra në Kosovën e pas Luftës së Dytë Botërore, e themeluar në një kontekst historik dhe shoqëror sfidues për fenë dhe shprehjen e lirë të saj në hapësirën shqiptare, ka qenë më shumë se një botim periodik.

1 Besnik Jaha, "Diskursi retorik dhe letrar në përkthimin e Kuranit të Ilo Mitkë Qafëzezit," *Studime* 1 (2021): 261–74.

2 Thomas Stearns Eliot, *Essays Ancient and Modern* (London: Faber and Faber Limited, 1909), 93.

Kjo revistë ka përfaqësuar një platformë jetike për afirmimin e mendimit islam, për ruajtjen e identitetit fetar dhe për zhvillimin e një kulture letrare të ngulitur thellë në vlerat shpirtërore të besimit islam.

Në periudhën e saj të hershme, deri në fillimin e luftës në Kosovë, kjo revistë ka krijuar një arkitekturë të pasur tekstesh që, megjithëse në shumicë të fushës islam fetare, kanë ofruar edhe një qasje të gjerë ndaj humanitetit, moralit, po edhe kulturës letrare.

Shenjat e para të letërsisë në revistën *Edukata Islame*

Përgjatë një periudhe prej gati 55 vjetësh dhe në 134 numra të botuar, revista *Edukata Islame* ka dhënë një kontribut të rëndësishëm në një sërë fushash studimore, përtej atyre thjesht fetare. Në këtë kuadër, roli i saj është i dallueshëm edhe në promovimin dhe kultivimin e kulturës shqiptare, veçanërisht në fushën e gjuhës dhe letërsisë shqipe, ndonëse ky dimension i veprimtarisë së saj mbetet dytësor në raport me misionin e saj kryesor-fushën e studimeve islame.

Për më shumë se pesë dekada botimi, revista *Edukata Islame* ka shërbyer si një platformë e rëndësishme për autorë nga Kosova, të cilët edhe përbëjnë shumicën e kontributeve të saj. Megjithatë, ajo ka përfshirë edhe emra nga Shqipëria, Maqedonia e Veriut dhe nga shqiptarosfera, duke reflektuar një prani të gjerë gjeografike dhe kulturore të mendimit islam në gjuhën shqipe. Veçanërisht domethënëse është prania e një autori nga Shqipëria, Rahim Ombashi, i cili sjell tekstin e parë me qasje në studimet mbi letërsinë shqipe brenda faqeve të revistës, mjaft vonë³. Ndërsa, përmbajtja e parë letrare shfaqet që në numrin e parë të saj, përmes një poezie kushtuar lindjes së pejgamberit Muhamed, a.s., e shkruar prej Qemajl Morinës, atëherë nxënës i vitit të pestë në Medresenë e Mesme “Alauddin” në Prishtinë⁴, i cili më vonë do të shquhej si një nga figurat më të rëndësishme të revistës dhe të publicistikës islame në gjuhën shqipe.

Në numrat e hershëm të revistës, konkretisht në botimet 3, 4, 5, 6 dhe 7, përbërja letrare ishte kryesisht e përqendruar te poezia. Në këto faqe, ndër të tjerë, u prezantuan krijimet e poetëve si Rustem Spahiu, Hysen Shabani, Ahmet Pllana, Ali Vezaj, Hajdin Ratkoceri dhe Sylejman Abdullahu. Me kalimin e kohës, në numrat e mëvonshëm të revistës, sikurse në numrat 17, 23, 24, 25, 33, 35 e më tej, skena

3 Rami Ombashi, “Institucioni i raporteve të letërsisë shqiptare me kulturën islame,” *Edukata Islame*, nr. 72 (2003): 39–53.

4 Qemajl Morina, “Kushtuar ditëlindjes së Muhamedit, a.s. (Ditës së Mevludit), (Poezi),” *Edukata Islame*, nr. 1 (1971): 32–34.

letrare u zgjerua, tani duke përfshirë edhe emra të tjerë me ndikim, përfshirë poeteshën Selamije Gashi, si dhe autorë si Hysen Etemi dhe Muharrem Sherifi.

Në faqet e revistës *Edukata Islame* hasen jo vetëm poezi, por edhe prozë letrare, duke përfshirë tregime dhe ese, po edhe forma të artit dramatik: drama. Këto janë botuar si përkthime nga gjuhë të ndryshme të huaja, kryesisht nga gjuha arabe, por hasen edhe si vepra origjinale të publikuara në vazhdimësi. Një shembull i rëndësishëm është drama historike “Umul Hakim”, të Ahmed Shevki El Fenxheriut, të përkthyer prej profesor Bajrush Ahmetit, e botuar në disa numra, si 11-12, 20⁵, që dëshmon interesin e revistës për të sjellë një gamë të gjerë të formave letrare dhe kulturore në gjuhën shqipe.

Sa u përket studimeve që trajtojnë gjuhën dhe letërsinë, revista *Edukata Islame* ka kontribuar në mënyrë të konsiderueshme, duke përfshirë një numër të rëndësishëm artikujsh, sidomos në fushën e letërsive orientale; turke, arabe e perse. Këto studime jo vetëm që pasurojnë dijet për gjuhët dhe letërsitë e këtyre vendeve popujve, por edhe theksojnë lidhjet dhe ndikimet e ndërsjella kulturore dhe letrare në botën islame dhe atë shqiptare. Një shembull domethënës i këtij lloji studimesh është artikulli i Malik bin Nebij, i cili i takon Stilistikës, ndërsa mban titullin “Metafora kuranore”⁶. Ky studim trajton në mënyrë të thelluar përdorimin e figurave letrare në tekstet fetare, duke u fokusuar në aspektet stilistike të Kuranit, ndërsa është botuar në numrin 51-52 të vitit 1990, në faqet 16-18 të revistës, është përkthyer në shqip prej T. Nelaj, dhe përbën një shembull të shkëlqyeshëm të përpjekjeve të revistës për të sjellë në vëmendje dhe për të përhapur njohuri për letërsinë orientale dhe ndikimin e saj në hapësirën shqiptare. Në këtë mënyrë, *Edukata Islame* ka luajtur një rol të rëndësishëm në promovimin e studimeve letrare që shkojnë përtej kufijve lokalë, duke hapur ura ndërkulturore dhe duke shtuar thellësinë e njohurive mbi aspektet gjuhësore dhe letrare në kuadrin e trashëgimisë islame. Pra, revista *Edukata Islame*, që filloi botimin në vitet kur hapësira shqiptare, veçanërisht në Kosovë, po përjetonte një trysni të shumëfishtë – politike, shoqërore dhe kulturore – u shfaq si një dritare shprese dhe vetëdijeje për myslimanët shqiptarë.

E krijuar në një epokë kur feja ishte shpesh e paragjykuar, revista arriti t’i sfidojë kufizimet me një mision të qartë: edukimin, informimin dhe edukimin islam e kombëtar, duke mbajtur gjallë ndjenjën fetare në një shoqëri që po përpiquej të rikthehej te rrënjët e veta shpirtërore pas një periudhe të gjatë diktature. Në

5 Ahmed Shevki El Fenxheri, “Umul Hakim dramë historike,” përkthyer nga Bajrush Ahmeti, *Edukata Islame*, nr. 20 (1977): 63–72.

6 Malik bin Nebij, “Metafora kuranore,” *Edukata Islame*, nr. 51–52 (1990): 16–18.

këtë kuptim, *Edukata Islame* nuk ishte thjesht një revistë periodike me karakter informativ; ajo u shndërrua në një institucion të gjallë të mendimit islam dhe të kulturës islame shqiptare. Përmes *Edukatës Islame* lexuesi shqiptar gjeti një hapësirë ku mund të rikthehej te parimet themelore të fesë, te morali dhe ndërgjegjja kombëtare e fetare.

***Edukata Islame* para 1999 dhe arkitektura e mendimit fetar dhe letrar në shqip**

Në periudhën e saj të hershme, para luftës së vitit 1999, revista *Edukata Islame* krijoi një korpus të gjerë tekstesh që përbënin një arkitekturë të pasur dhe të larmishme të mendimit fetar dhe letrar në gjuhën shqipe. Këto tekste, të ndërtuara mbi bazën e mësimave islame, përshkruheshin nga një thellësi intelektuale dhe ndjeshmëri shpirtërore që i tejkalonte kufijtë e një komunikimi thjesht dogmatik fetar. Artikujt e *Edukatës Islame* u shërbenin lexuesve jo vetëm si burim diturie fetare, por edhe si mjet reflektimi mbi jetën, etikën, përgjegjësinë ndaj vetes, familjes dhe, gjithsesi shoqërisë dhe vendit. Në këtë mënyrë, kjo revistë ka bërë të mundur zhvillimin e një kulture islame të përbrendësuar në ndjeshmërinë shqiptare, duke i dhënë një identitet të dallueshëm dhe të natyrshëm mendimit islam në gjuhën shqipe.

Revista *Edukata Islame* është veçanërisht e rëndësishme edhe për faktin se, përmes saj, u bë i mundur afirmimi i një kulture letrare me theks fetar, por që nuk përjashtonte asnjëherë dimensionin human, artistik, kulturor dhe tradicional e kombëtare. Artikujt, poezitë, esetë dhe përkthimet e botuara aty nuk kishin për qëllim vetëm të informonin për ritet dhe urdhëresat fetare, por përpiqeshin të krijonin një bashkëbisedim mes fesë dhe jetës, mes shpirtërores dhe tokësore, mes traditës dhe sfidave bashkëkohore.

Duke bërë këtë, *Edukata Islame* ka ndihmuar në formësimin e një diskursi të ndërgjegjshëm fetar, që nuk u mbyll në dogmë, por që kërkonte rrugë të reja të shprehjes. Roli i revistës duhet parë edhe në kontekstin e ruajtjes së identitetit kombëtar shqiptar në përputhje me besimin islam. Për shembull, një nga plagët më të mëdha të popullit shqiptar para luftës së vitit 1999 ishte hakmarrja-vëllavrasjet. Dhe, kjo pagë kurohej edhe nga krijimet letrare që botonte revista *Edukata Islame*, sikurse poezia e studentit të atëhershëm Hajdin Ratkoceri, me titull “Jam për atë që të tretet hakmarrja”, apo poezia e Muharrem Gashit nga Prishtina, me titull “Falja e gjaqeve”⁸.

7 Hajdin Ratkoceri, “Jam për atë që të tretet hakmarrja,” *Edukata Islame*, nr. 6 (1972): 55.

8 Muharrem Gashi, “Falja e gjaqeve,” *Edukata Islame*, nr. 53–54 (1990): 86.

Në një periudhë të ngarkuar me tensione etnike dhe shtypje politike, letërsia dhe mendimi që buronte nga faqet e revistës *Edukata Islame* bëhej pjesë e një rezistence kulturore paqësore, e më vonë edhe aktive ushtarake. Ajo përçonte një mesazh të qartë: të jesh mysliman dhe shqiptar nuk janë përjashtuese, por përplotësuese. Pikërisht përmes kësaj sinteze, revista kontribuoi në mbajtjen gjallë të një vetëdijeje kolektive, kur feja, kultura dhe letërsia ndërthureshin në një tërësi harmonike.

Përmbledhtazi, në periudhën e saj të hershme, *Edukata Islame* ka qenë një vatër mendimi, edukimi dhe ndërgjegjësimi, ku lexuesit gjenin një burim të sigurt të dijes fetare, një hapësirë për reflektim shpirtëror, si dhe një urë që lidhte traditën islame me sfidat e kohës.

Edukata Islame ruajti vlerat thelbësore të fesë islame në vendin tonë, duke i përkthyer ato në gjuhën praktike dhe në kontekstin kulturor të shqiptarëve, dhe në këtë mënyrë mbeti një nga pasuritë më të rëndësishme të trashëgimisë sonë intelektuale islame.

Dominimi i letërsisë mbi gjuhën në revistën *Edukata Islame* pas vitit 2000

Nëse bëjmë një vlerësim komparativ mes gjuhës e letërsisë, studimeve për to, në plan të përgjithshëm në revistën “*Edukata Islame*” letërsia shqipe është e prezantuar shumë më tepër sesa gjuha. Kjo e fundit, gjuha, nuk ia kalon letërsisë qoftë edhe vetëm si prezantim, edhe nëse e vlerësojmë bashkë me fushat e veta studimore, pra edhe me temat dhe studimet mbi gjuhësinë, etnolinguistikën etj. Meqë e para, letërsia, përfshin edhe aspektin e analizave, interpretimeve (analizave brendapërbrenda) e interpretimeve (analizave nga jashtë) të veprave e çështjeve letrare, po edhe recensionet e ndryshme, si shqyrtime letrare, domosdo se edhe arsyetohet për hapësirën më të madhe që zë. Ndërsa e dyta, gjuha, trajtohet kryesisht në planin e dallimit ortografik të poetit e periudhës alhamiada, të njohur më shumë me emrin vjershëtarë, apo bejtexhinj, apo edhe në rastin e leksikologjisë, siç është shkrimi i Naim Berishës⁹ për orientalizmat në leksikun e Gjakovës, apo shkrimi i studiuesit të ri Abdurrahim Maxhuni për terminologjinë islame në gjuhën shqipe¹⁰, apo edhe ai për fonologjinë shqipe e arabe (*Edukata*

9 Naim Berisha, “Orientalizmat në leksikun e Gjakovës,” *Edukata Islame*, nr. 94 (2010): 185–193.

10 Abdurrahman Maxhuni, “Çështje të terminologjisë islame në gjuhën shqipe,” *Edukata Islame*, nr. 123 (2021): 87–104.

Islame, nr. 116) dhe ai për transkriptimin arab në alfabetin shqip¹¹ të profesor Isa Memishit¹².

Edhe fusha e leksikologjisë, sidomos ajo që lidhet me terminologjinë islame, ka zënë vend të veçantë në faqet e revistës *Edukata Islame*. Kjo për shkak se ky aspekt ka ndikim të gjerë jo vetëm në terminologjinë fetare, por edhe në përdorimin e përditshëm të gjuhës shqipe.

Studimet gjuhësore, veçanërisht ato që trajtojnë aspektet gjuhësor-gramatikore dhe historike të gjuhës, janë të pakta në revistën *Edukata Islame*, pra, në krahasim me shkrimet letrare. Kjo mungesë e studimeve të thelluara në fushën e gjuhësisë është evidente, përveç disa përjashtimeve të rralla. Një nga këto raste përjashtuese është artikulli i studiuesit Sadik Mehmeti, që në numrin 124 të revistës, trajton në mënyrë të detajuar çështjen e mësimi të gjuhës shqipe në shkollat “Idadije” dhe “Darulmualimin”¹³. Ky shkrim është një shembull i rrallë i përpjekjeve për të hedhur dritë mbi zhvillimet historike dhe metodologjinë e mësimdhënies së gjuhës shqipe në institucione arsimore me bazë islame, duke ofruar kështu një dimension më të gjerë dhe më të thelluar në studimet gjuhësore dhe letrare brenda revistës.

Gjithashtu mund t’i përmendim edhe shkrimet e profesor Qemajl Morinës nga fusha e historisë së gjuhës, siç është, për shembull, shkrimi me titull “*Ndikimi i gjuhës sirianishte në gjuhën arabe*”, botuar në numrin 80), apo edhe shkrimi me titull “*Gjuha dhe feja*”, botuar në numrin 84, (nga faqe 83 deri 93), ku trajtohet aspekti i gjuhës së tekstit kuranor, apo edhe shkrimi në numrin 91 për daljen e figurës së njohur romantike Sami Frashërit në faqe të parë të revistës “*Tarablus Garb*” në Tripoli të Libisë (Jaha, 23).

Me shumë rëndësi është të theksohet se deri në numrin 50 të revistës (1988), ku kemi një poezi të përkthyer prej Muhidin Ahmetit, nga serbokroatishtja, nga revista Preporod, nr. 6, 1977¹⁴, pra, përqendrimi ishte kryesisht në letërsinë si krijim artistik, dhe atë kryesisht në formën e krijimeve poetike, pa përfshirë

11 Isa Memishi, “Stranskripti arab me alfabetin e gjuhës shqipe,” *Edukata Islame*, nr. 115 (2019): 89–113.

12 Besnik Jaha, *Revista “Edukata Islame” - 50 vjet mision në fjalën e shkruar shqipe* (Prishtinë, 2023), 428.

13 Sadik Mehmeti, “Angazhimi për gjuhën shqipe në shkollat ‘Idadije’ dhe ‘Darulmualimin,’” *Edukata Islame*, nr. 124 (2021): 69–78.

14 “Njohja” [Poezi, përkthyer nga Muhidin Ahmeti], *Edukata Islame*, nr. 50 (1988): 69–70 (Originali botuar në *Preporod*, nr. 6 (1975), 15–30 mars 1977).

ende analiza ose studime të thelluara letrare. Në këtë fazë të hershme revista ofronte kryesisht poezi dhe krijime të tjera letrare që përbënin pjesën kryesore të përmbajtjes së saj, duke iu përkushtuar më shumë dimensionit krijues dhe artistik të letërsisë.

Ndërkaq, studimet shkencore dhe kritike mbi letërsinë, veçanërisht ato që lidhen me periudhën e bejtexhinjve – periudhë e rëndësishme historike dhe kulturore në letërsinë shqipe – filluan të shfaqen dhe të zhvillohen vetëm pas botimit të numrit të 80-të të revistës e në vazhdim. Kjo tregon një ndryshim të dukshëm në qasjen e revistës ndaj letërsisë: nga përqendrimi në krijimet artistike, në një hulumtim dhe analizë më të thelluar të trashëgimisë letrare islame, po edhe historike dhe kritike. Megjithatë, duhet të theksohet se, përveç kësaj periudhe specifike të bejtexhinjve, studimet letrare dhe trajtimet shkencore të letërsisë në revistën *Edukata Islame* janë relativisht të rralla dhe të kufizuara. Kjo tregon një fokus të kufizuar në aspektin hulumtues letrar, dhe mund të reflektojë sfidat apo prioritetet që ka pasur revista në trajtimin e temave të ndryshme gjatë periudhave të ndryshme botuese. Për më tepër, mungesa e një përqendrimi më të madh në studime të thelluara letrare përtej periudhës së bejtexhinjve, përveç prej Gazmend Shpuzës, nga numri 109 (*Edukata Islame*, nr. 109, 2015), në disa artikuj janë dhënë prej autorit të këtij studimi, ku nënvizohet nevoja për zhvillim dhe zgjerim të kësaj fushe në botimet e ardhshme, duke i dhënë hapësirë më të madhe analizave kritike, interpretimeve dhe hulumtimeve multidisiplinare në fushën e letërsisë shqipe në përgjithësi, dhe sidomos në kontekstin islam në veçanti.

Ky zhvillim do të ndihmonte jo vetëm në ruajtjen dhe promovimin e trashëgimisë letrare, por edhe në krijimin e një platforme më të pasur intelektuale, ku letërsia mund të studiohet si një fenomen kompleks, i lidhur ngushtë me besimin islam, historinë, kulturën, dhe zhvillimet shoqërore të shqiptarëve.

Letërsia si mision edukativ në *Edukata Islame*

Edukata Islame, që nga themelimi, ka qenë një ndër platformat më të qëndrueshme për botimin e teksteve që përçonin dijen klasike islame në një gjuhë të thjeshtë dhe të përkthyeshme për publikun e gjerë. Në këtë kuadër, letërsia e saj, qofshin tregime, ese, poezi apo meditime, përmbante interpretime të ajeteve kuranore dhe të haditheve, të përkthyer e komentuar për kontekstin shqiptar. Në disa numra të viteve të '80-ta, nga numri 27 deri në numrin 54, janë botuar tregime me ngjyrim historik që rrëfenin ngjarje nga jeta e pejgamberit Muhamed, a.s., të përshtatura për fëmijë dhe të rinj, duke i dhënë një funksion edukativ

të theksuar tekstit, sikurse tekstet e autorit Hajrullah Hoxha, me titullin, “Muhamedi, a.s., dhe përhapja e fesë islame” (*Edukata Islame*, nga nr. 26-1980, dhe vazhdon edhe përtej numrit 59-1996)¹⁵.

Letërsia e botuar në *Edukata Islame* ka synuar gjithashtu të ushqejë përbrenda lexuesit ndjenjën e devotshmërisë, modestisë, mirësisë dhe vetëpërmbytjes, vlera këto thelbësore në etikën islame. Në këtë funksion kanë qenë sidomos përkthimet e sureve kuranore të Ferit Vokopolës, bërë në një formë poetike-letrare¹⁶, po edhe krijimet letrare të autorëve të traditës, të ribotuara aty nuk kishin thjesht vlerë historike, por edhe aktualitet moral. Në rrethana të transformimeve shoqërore dhe sfidave të globalizimit, letërsia fetare-islame e kultivuar në revistën *Edukata Islame* ka shërbyer si një mjet i fuqishëm për ruajtjen e identitetit mysliman të shqiptarët. Nëpërmjet gjuhës së letërsisë – sidomos asaj poetike – ajo ka afirmuar përkatësinë islame si pjesë përbërëse të identitetit kombëtar dhe kulturor. Botimet e krijimeve nga figurat e njohura si Naim Frashëri, Hafiz Ibrahim Dalliu, Vehbi Dibra, Ferit Vokopola, Hafiz Ali Ulqinaku, Nezim Berati, Muhamet Çami etj., ia kanë rikujtuar lexuesit rrënjët e tyre fetare dhe kulturore, duke i lidhur me një trashëgimi të pasur që rrezikon(te) të harrohej.

Më në fund, përmes zhanreve të larmishme dhe përqasjes shumëdimensionale, revista ka arritur të ndërtojë një panoramë jo edhe aq të pasur letrare para vitit 2000, mirëpo shumë funksionale dhe me mision për kohën, e që përfshin tregime të shkurtra moralizuese, ese të ngarkuara me refleksime teologjike, biografi të figurave fetare, drama, poezi, dhe madje edhe përkthime të fragmentuara nga klasikë islamë si Imam Gazaliu etj. Kjo shumësi zhanresh ka bërë të mundur që revista t’u flasë grupeve të ndryshme – të rinjve, intelektualëve, besimtarëve praktikantë apo lexuesve të zakonshëm – në nivele të ndryshme përftimi, duke e kthyer letërsinë fetare-islame në një përvojë të gjallë kulturore dhe shpirtërore me mision përtejfetar.

Në kontekst të përmbytjes dhe prirjeve tematike që përshkojnë numrat e hershëm të revistës *Edukata Islame*, del në pah edhe fakti se orientimi themelor i saj nuk ka qenë drejt kërkimit shkencor në kuptimin akademik të fjalës, por më shumë drejt kultivimit të kulturës islame në aspektin edukativ dhe shpirtëror. Në atë periudhë revista vetidentifikohej thjesht si “revistë islame”, çka përkon në mënyrë të natyrshme me karakterin e saj përmbytësor: një platformë e përkushtuar ndaj shpërndarjes së diturisë fetare islame, përkthimeve të teksteve

15 Hajrullah Hoxha, “Muhamedia, a.s., dhe përhapja e fesë islame,” *Edukata Islame*, nr. 27 (1980): 45–53.

16 Ferit Vokopola, “Sureja e Agimit,” *Edukata Islame*, nr. 57 (1995): 123–124.

klasike, eseve dhe shkrimeve që përçonin vlera themelore islame te publiku shqiptar. Megjithatë, prania e studimeve nga fusha të tjera, qofshin ato filologjike, filozofike, historike apo të tjera, ishte e kufizuar. Kjo gjë nuk ishte pasojë e një përjashtimi të qëllimshëm, por më shumë reflektim i natyrës dhe misionit të revistës në atë kohë. Shumica e autorëve që kontribuonin ishin të formimit fetar dhe, rrjedhimisht temat e trajtuara qëndronin brenda kësaj vije përmbajtësore.

Mirëpo, një kthesë e vërejtshme ndodh rreth numrit 70 e tutje, kur revista fillon të adoptojë një qasje më të hapur dhe gjithnjë e më të afërt me formatin akademik. Kjo periudhë përkon me një hapje tematike dhe metodologjike: fillojnë të botohen artikuj që nuk trajtojnë vetëm doktrinën islame apo mësimin tradicional fetar, por edhe studime nga fusha të ndryshme humanistike dhe shoqërore, me theks të veçantë nga albanologjia: gjuha dhe letërsia, po edhe nga historia e sociologjia.

Një nga shenjat më të qarta të kësaj faze është botimi, në numrin 72, i një studimi nga Rahim Ombashi, me titull *Institucioni i raporteve të letërsisë shqiptare me kulturën islame* (Edukata Islame, nr. 72, 2003), f. 39–52. Ky punim paraqet një analizë të strukturuar të mënyrës se si feja islame ka ndikuar në zhvillimin e diskursit letrar shqip, dhe mund të shihet si një ndër hapat e parë drejt institucionalizimit të kësaj fushe në kuadër të revistës.

Pak numra më vonë, në numrin 75, Gazmend Shpuza sjell një tjetër kontribut të rëndësishëm me studimin “*Viti i Mbrapshtë*” dhe *Synetllëku* (f. 195–213)¹⁷, ku shqyrton romanin e Ismail Kadaresë përmes një lente historiko-politike, duke e vendosur narrativën letrare në marrëdhënie të ngushtë me kontekstin ideologjik dhe kulturor të kohës.

Këto studime, dhe të tjera që pasojnë, shënojnë një fazë të re për *Edukata Islame* – një fazë në të cilën revista nuk e braktis identitetin e saj fetar, por e shtrin ndikimin e saj edhe në sfera më të gjera të dijes dhe kulturës shqiptare, duke synuar të bëhet një urë e besueshme mes traditës islame dhe mendimit bashkëkohor shkencor.

***Edukata Islame* si hallkë në historinë e kulturës shqiptare**

Një nga kontributet më të dallueshme dhe të rëndësishme të revistës *Edukata Islame* qëndron në përpjekjen e saj për të rindërtuar dhe rikthyer në kujtesën

17 Gazmend Shpuza, “Viti i mbrapshtë” dhe synetllëku,” *Edukata Islame*, nr. 75 (2004): 195–213.

kolektive një pjesë të marginalizuar të kulturës shqiptare, konkretisht përmes ndriçimit të figurave letrare e intelektuale shqiptare që, pas vitit 1912, por edhe gjatë sundimit osman, kishin emigruar në qendra të njohura të botës islame të asaj kohe, si Stambolli, Kajro, Damasku e gjetiu. Këta autorë, ndonëse larg atdheut, arritën të afirmoheshin si shkrimtarë dhe poetë të njohur në rrethe elitare orientale, duke ruajtur gjithnjë një lidhje të fortë me identitetin e tyre kombëtar – qoftë nëpërmjet përmbajtjes së veprave të tyre, qoftë me emërtimin karakteristik “arnaut”, që shpesh i shoqëronte në titujt dhe përshkrimet zyrtare.

Revista *Edukata Islame* ka ndihmuar në rikthimin e këtyre figurave në diskursin publik shqiptar përmes publikimeve dhe trajtimeve të posaçme. E, një shembull i tillë është edhe artikulli për Ahmet Rami-n – shqiptarin që kishte fituar respektin dhe titullin e poetit zyrtar të Kajros. Kjo figurë pak e njohur më parë për publikun shqiptar është sjellë në vëmendje nga studiuesi Qemajl Morina, në numrin 83 të revistës, me një shkrim që shtrihet nga faqja 225 deri në 235, duke e paraqitur Raminin si një urë lidhëse midis letërsisë shqipe dhe asaj arabe-islame¹⁸.

Përveç këtij rasti, një varg kontributesh të kësaj natyre, që synojnë rikthimin në kujtesën tonë të përbashkët të këtyre figurave shqiptare të mërgimit oriental i kanë sjellë edhe autorët Abdullah Hamiti, Hatixhe Ahmedi, Nehat Krasniqi, Feti Mehdiu, Isa Memishi, Hysen Matoshi, Qazim Qazimi, Mehdi Polisi, Ramadan Shkodra dhe Sadik Mehmeti etj. Këto punime dëshmojnë për një përkushtim të qëndrueshëm të revistës *Edukata Islame* në ndërlihdjen e trashëgimisë letrare shqiptare me atë të Lindjes, si pjesë përbërëse e një identiteti të integruar kulturor dhe shpirtëror.

Duke filluar nga numri 89 e tutje, në faqet e revistës *Edukata Islame* fillon të shfaqet një seri studimesh të rëndësishme nga studiuesi Nehat Krasniqi, që trajtojnë trashëgiminë e letërsisë alhamiade ose, siç njihet më gjerësisht në qarqet shqiptare, letërsia e bejtexhinjve. Kjo seri përfshin si trajtime biografike dhe analitike, ashtu edhe ndërhyrje konkrete filologjike në tekstet e autorëve të kësaj periudhe. Një nga kontributet kryesore është studimi për jetën dhe krijimtarinë e poetit të njohur Nezim Frakulla, figurë e njohur për tonin e tij kritik dhe rebel në poezinë e kohës. Përveç kësaj, Krasniqi angazhohet edhe në transliterimin dhe interpretimin e poezive klasike në alfabetin latin, duke ua mundësuar lexuesve të sotëm një qasje më të lehtë në këto tekste, siç bën me poezinë doktrinare “Hyda Rabim” – “Perëndia është Zoti im”, të autorit Tahir Efendi

18 Qemajl Morina, “Ahmet Rami: Shqiptari që mori ofiqin ‘Poet i Kajros’ (1892–1981),” *Edukata Islame*, nr. 83 (2007): 225–235.

Boshnjaku-Gjakova. Megjithatë, vlen të theksohet se pjesa më e dukshme e kontributit në këtë tematikë mbetet në aspektin analitik të veprave – përkatësisht në analizimin dhe komentimin e përmbajtjes dhe formës letrare, e më pak në aspektin teknik të transliterimit. Në këtë kuadër, duke qenë se studimi i kësaj periudhe letrare shpesh është anashkaluar nga institutet akademike dhe departamentet përkatëse të letërsisë në universitete dhe katedra të posaçme, revista *Edukata Islame* ka luajtur një rol të pazëvendësueshëm në ruajtjen, rikthimin dhe valorizimin e trashëgimisë letrare të bejtexhinjve. Kjo e bën atë një platformë të rëndësishme jo vetëm për kujtesën kulturore, por edhe për ndërtimin e një historie më të plotë të letërsisë shqiptare, kaq të munguar edhe gjer më sot.

Në revistën *Edukata Islame*, studimet letrare shpesh ndriçojnë aspekte të lavdishme, po edhe të dhimbshme të historisë sonë kolektive. Një shembull i tillë është studimi i profesor Hysen Matoshit “Masakra e Prapashticës sipas këngëve popullore”, i botuar në numrin 124¹⁹, që përmes folklorit ndriçon një moment tragjik të së kaluarës. Po ashtu, revista përfshin edhe studime që ndjekin kontributin e albanologëve të huaj, si ai për Majerin dhe interesimin e tij për gjuhën shqipe, botuar në numrin 123.

Nga fusha e historisë së letërsisë dallohen një sërë shkrimesh të studiuesit Abdullah Hamiti, të përqendruara në figurat letrare si Jahja Bej Dukagjini, Suzi Prizrenasi dhe Prishtinali Mesihi, autorë të rëndësishëm të traditës osmane-islame, të cilët kanë kontribuar në literaturën me përmbajtje fetare dhe kulturore, të botuara në disa numra (121, 122, 119-120, 123²⁰ dhe 124²¹, së fundmi të përmbledhura edhe në një botim të veçantë, nën titullin “Autorë shqiptarë që krijuan në gjuhën turke-osmane – shek. XVI”²²). Një tjetër kontribut me rëndësi është edhe trajtimi për shkrimtarët shqiptarë që kanë krijuar në gjuhët orientale, temë kjo e prezantuar në numrin 116.

Kjo shumëllojshmëri temash tregon për përpjekjen e vazhdueshme të revistës për të ruajtur një qasje gjithëpërfshirëse ndaj letërsisë dhe kulturës shqiptare në ndërthurje me dimensionin islam.

19 Hysen Matoshi, “Masakra e Prapashticës sipas këngëve popullore,” *Edukata Islame*, nr. 124 (2021): 149–156; nr. 83 (2007): 225–235.

20 Abdulla Hamiti, “Jahja Bej Dukagjini – luftëtar, mendimtar e poet i shquar i poezisë klasike turke të shek. XVI,” *Edukata Islame*, nr. 123 (2020): 57–74.

21 Abdulla Hamiti, “Jahja Bej Dukagjini – luftëtar, mendimtar e poet i shquar i poezisë klasike turke të shek. XVI,” *Edukata Islame*, nr. 124 (2021): 105–127.

22 Hamiti Hamiti, “Autorë shqiptarë që krijuan në gjuhën turke-osmane – shek. XVI,” *Dituria Islame* (Prishtinë, 2025).

Në harkun kohor të botimit të saj, revista *Edukata Islame* ka mbledhur rreth vetes një numër të konsiderueshëm autorësh, të cilët kanë dhënë kontribut të qëndrueshëm në fushën e gjuhësisë dhe letërsisë shqipe, duke ndikuar si në zhvillimin e diskursit akademik dhe kulturor brenda një konteksti islam, ashtu edhe në promovimin e vlerave letrare, kombëtare e fetare. Emra të rëndësishëm si Hasan Kaleshi e Qemajl Morina kanë trajtuar aspekte të identitetit gjuhësor dhe kulturor të shqiptarëve në dritën e trashëgimisë orientale, ndërsa Rahim Ombashi ka kontribuar me analiza të thelluara për marrëdhëniet ndërmjet letërsisë shqipe dhe kulturës islame, duke e vendosur këtë raport në një kuadër institucional e historik. Po ashtu edhe Qazim Qazimi, Feti Mehdiu e Nehat Krasniqi janë ndër studiuesit që kanë eksploruar aspekte të albanologjisë dhe ndikimit të gjuhëve orientale në gjuhën shqipe.

Ndër autorët më të dalluar për trajtimin e letërsisë alhamiado është Abdullah Hamiti, i cili ka botuar një sërë shkrimesh të thelluara në këtë fushë në disa numra të revistës, e që së fundmi janë përmbledhur edhe në një botim të veçantë të Bashkësisë Islame të Kosovës me titullin *Autorë shqiptarë që krijuan në gjuhën turke-osmane shek. XVI*.

Kontribut të veçantë kanë dhënë edhe studiues si Hysen Matoshi e Gazmend Shpuza me tematika që prekin raportet mes letërsisë, historisë dhe kujtesës kolektive, si dhe Isa Memishi në fushën e fonetikës e transkriptimit të arabishtes në shqip. Për më tepër, autorë si Mexhin Yvejsi, Adem Zejnullahu, Ramadan Shkodra, Sadik Mehmeti, e të tjerë, kanë shtuar larminë tematike dhe metodologjike të trajtimeve gjuhësore e letrare, duke e kthyer revistën në një platformë të rëndësishme për promovimin e dijes gjuhësore e letrare në hapësirën shqiptare.

Në përmbyllje, mund të thuhet se trajtimi i vazhdueshëm dhe i shumanshëm i gjuhës dhe letërsisë shqipe në faqet e *Edukata Islame* dëshmon për një kontribut me rëndësi, nëse jo për një vizion të qartë të redaksisë në lidhje me rëndësinë e kulturës kombëtare brenda një kornize fetare në periudha të caktuara kohore. Që nga fillimet e saj, revista jo vetëm që u ka dhënë hapësirë krijimeve letrare me përmbajtje fetare, por me kalimin e kohës ka avancuar drejt një platforme ku studimet për gjuhën dhe letërsinë shqipe kanë zënë një vend me rëndësi. Ky evoluim nuk është vetëm pasqyrë e zhvillimeve intelektuale të vetë redaksisë, por edhe e nevojës për të ruajtur dhe forcuar identitetin kombëtar në një kontekst ku shpesh feja dhe kultura kanë ecur paralelisht.

Duke përfshirë autorë të shumtë dhe tema që mbulojnë një spektër të gjerë, që nga transliterimi i letërsisë alhamiado e deri tek analiza e figurave të rëndësishme të letërsisë klasike, *Edukata Islame* është shndërruar në një arkiv të çmuar të

kujtesës kulturore shqiptare me frymë islame. Rëndësia e këtij kontributi është edhe më e madhe në rrethana kur kultura shqiptare ka kaluar nëpër sfida të mëdha për ruajtjen e identitetit të saj, dhe ku institucionet fetare kanë qenë shpesh ndër të vetmet hapësira për kultivimin e dijes dhe të vlerave të traditës.

Për këtë arsye, *Edukata Islame* meriton të vlerësohet jo vetëm si një revistë me karakter religjioz, por edhe si një institucion kulturor që ka ndikuar thellë në formësimin e vetëdijes kombëtare, ruajtjen e trashëgimisë letrare e gjuhësore, si dhe forcimin e lidhjes ndërmjet fesë dhe kombit në hapësirën shqiptare, në çdo periudhë.

Përfundime

Në përmbledhje të këtij studimi, mund të konstatohet se *Edukata Islame* ka qenë më shumë se një revistë – ajo ka qenë një shkollë e mendimit, një hapësirë reflektimi dhe një institucion edukativ në kuptimin më të plotë të fjalës. Kështu që, letërsia fetare-islame e botuar në të ka ushqyer shpirtin dhe mendjen e mijëra lexuesve, duke ndihmuar në kultivimin e një kulture islame shqiptare që vlerëson dijen, moralin dhe identitetin. Sipas këtij përfundimi, mund të nxirren këto konkluzione kryesore:

1. *Edukata Islame* ka pasur funksion shumëdimensional, si një institucion edukativ, reflektiv dhe formues i mendimit kulturor e shpirtëror ndër shqiptarë.
2. Letërsia fetare-islame ka pasur rol kyç në formësimin e një kulture islame shqiptare, duke përçuar vlera morale, njohuri fetare dhe ndjeshmëri shpirtërore përmes letërsisë.
3. Revista ka ndihmuar në ruajtjen dhe afirmimin e identitetit islam e kombëtar, në një kohë kur ky identitet ka qenë shpesh i rrezikuar nga procese të ndryshme historike, ideologjike dhe kulturore.
4. Kultura letrare dhe prezantimi i saj në revistë përbën një dëshmi të rëndësishme të ndërlidhjes ndërmjet fesë dhe artit të shkruarit në hapësirën shqipfolëse.
5. Shenjat e para të letërsisë në revistën *Edukata Islame* përfaqësojnë një qasje themeluese, e cila e shndërroi revistën në tribunë të mendimit islam dhe në platformë të artikulimit të identitetit kulturor kombëtar dhe fetar.
6. *Edukata Islame* para vitit 1999 luajti rol vendimtar në arkitekturën e mendimit fetar dhe letrar në shqip, duke ruajtur koherencën ideore, qëndrueshmërinë gjuhësore dhe përkushtimin ndaj përmbajtjeve me vlera të thella shpirtërore.

7. Pas vitit 2000 vërehet një dominim i letërsisë ndaj studimeve gjuhësore në Edukatën Islame, gjë që dëshmon për orientimin e revistës drejt një trajtimi më të thellë të përmbajtjeve me karakter letrar, estetik dhe kulturor.
8. Letërsia ka funksionuar si një mision edukativ në Edukatën Islame, duke i kontribuar formimit moral, arsimor dhe estetik të lexuesit, si dhe duke e ndërlidhur atë me trashëgiminë islame kombëtare.
9. Trashëgimia kulturore që *Edukata Islame* ka ndërtuar gjatë dekadave është një aset i pazëvendësueshëm për kujtesën kolektive islame shqiptare, dhe mbetet një model për publikimet fetare dhe kulturore të sotme.
10. *Edukata Islame* është shndërruar në një hallkë të rëndësishme në historinë e kulturës shqiptare, duke ruajtur vazhdimësinë e mendimit islam në gjuhën shqipe dhe duke ndihmuar në ndërtimin e një identiteti kulturor fetar e letrar sa më të plotë.

Në tërësi, *Edukata Islame* paraqitet si një urë lidhëse ndërmjet fesë, kulturës dhe dijes, duke mishëruar ndër dekada misionin e saj të ndërlikuar, mirëpo të qëndrueshëm: edukimin e mendjes dhe shpirtit përmes fjalës së bukur: letërsisë.

LITERATURA

- Eliot, T. S. 1950. *Religion and Literature*. Në *Selected Essays*, 388–401. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Morina, Q. 1971. “Kushtuar ditëlindjes së Muhamedit, a.s. (Ditës së Mevludit), (Poezi).” *Edukata Islame*, nr. 1: 32–34.
- Jaha, B. 2021. “Diskursi retorik dhe letrar në përkthimin e Kuranit të Ilo Mitkë Qafëzezit.” *Studime*, nr. 1: 261–274.
- Ombashi, R. 2003. “Institucioni i raporteve të letërsisë shqiptare me kulturën islame.” *Edukata Islame*, nr. 72: 39–53.
- Malik bin Nebij. 1990. “Metafora kuranore.” *Edukata Islame*, nr. 51–52: 16–18.
- El Fenxheri, A. Sh. 1977. “Umul Hakim, dramë historike, përkthyer nga Bajrush Ahmeti.” *Edukata Islame*, nr. 20: 63–72.
- Ratkoceri, H. 1972. “Jam për atë që të tretet hakmarrja.” *Edukata Islame*, nr. 6: 55.
- Gashi, M. 1990. “Falja e gjaqeve.” *Edukata Islame*, nr. 53–54: 86.
- Jaha, B. 2023. *Revista “Edukata Islame” – 50 vjet mision në fjalën e shkruar shqipe*, 428. Prishtinë.
- Berisha, N. 2010. “Orientalizmat në leksikon e Gjakovës.” *Edukata Islame*, nr. 94: 185–193.
- Maxhuni, A. 2021. “Çështje të terminologjisë islame në gjuhën shqipe.” *Edukata Islame*, nr. 123: 87–104.

- Memishi, I. 2019. "Stranskripti arab me alfabetin e gjuhës shqipe." *Edukata Islame*, nr. 115: 89–113.
- Mehmeti, S. 2021. "Angazhimi për gjuhën shqipe në shkollat 'Idadije' dhe 'Daruluallimin'." *Edukata Islame*, nr. 124: 69–78.
- Edukata Islame. 1988. "Njohja" [Poezi, përkthyer nga Muhidin Ahmeti]. Nr. 50: 69–70. (Origjinali botuar në *Preporod*, nr. 6 (175), 15–30 mars 1977).
- Hoxha, H. 1980. "Muhamedia, a.s., dhe përhapja e fesë islame." *Edukata Islame*, nr. 27: 45–53.
- Vokopola, F. 1995. "Sureja e Agimit." *Edukata Islame*, nr. 57: 123–124.
- Shpuza, G. 2004. "Viti i mbrapshtë dhe synetllëku." *Edukata Islame*, nr. 75: 195–213.
- Morina, Q. 2007. "Ahmet Rami: Shqiptari që mori ofiqin 'Poet i Kajros' (1892–1981)." *Edukata Islame*, nr. 83 (2007): 225–235.
- Matoshi, H. 2021. "Masakra e Prapashticës sipas këngëve popullore." *Edukata Islame*, nr. 124: 149–156; nr. 83: 225–235.
- Hamiti, A. 2020. "Jahja Bej Dukagjini – luftëtar, mendimtar e poet i shquar i poezisë klasike turke të shek. XVI." *Edukata Islame*, nr. 123: 57–74.
- Hamiti, A. 2021. "Jahja Bej Dukagjini – luftëtar, mendimtar e poet i shquar i poezisë klasike turke të shek. XVI." *Edukata Islame*, nr. 124: 105–127.

TRAJTIMI I TEMATIKAVE PËR GRUAN NË REVISTËN *EDUKATA ISLAME*

TREATMENT OF WOMEN'S TOPICS IN THE MAGAZINE EDUKATA ISLAME

Fetije GËRBESHI

MSc, Islamic Community of the Republic of Kosovo, Kosovo

 <https://orcid.org/0009-0008-1075-7142>

Abstrakt: *Edukata Islame* është revista e parë Islame në gjuhën, në Kosovë e cila filloi të botohet, në vitin 1971 si revistë fetare tremujore. Prej tematikave të para në revistën *Edukata Islame*, është qasja e krijimit të njeriut nga një shpirt nga profesori Sherif Ahmeti e që është komentim i ajetit 13 të sures Huxhuratë.

Pastaj shkrimi “*Shkollimi – arsimimi i femrës dhe islami*”, gjithashtu ka shkrime të përkthyer nga gjuha boshnjake dhe arabe.

Revista *Edukata Islame*, kishte një rubrikë të veçantë *Femra në Islam*, e cila përmban shkrime të ndryshme, e më vonë paraqiten edhe shkrimet nga autoret gra. Prej temave të trajtuara më së shumti janë: E drejta e Gruas për jetë, për martesë, trashëgimi etj., E drejta për shkollim dhe integrim në shoqëri, E drejta e praktikimit të veshjes islame dhe zbatimi i jetës fetare. Kjo revistë vazhdon ende të botohet dhe ka arritur deri në numrin 135 në vitin 2025, me dizajn të avancuar, me autorë të rinj, por edhe me tematika të rëndësishme shkencore islame e shqiptare. Vlen të ceket se kemi një numër të konsiderueshëm të tematikave për gratë si edhe autore nga profile të ndryshme.

Fjalët kyçe: *Edukata Islame*, gruaja, e drejta e gruas, barazia gjinore

Abstract: *Edukata Islame* is the first Islamic magazine in the albanian language, in Kosovo, which began to be published quarterly

in 1971 as a religious magazine. One of the first topics in the magazine *Edukata Islame* is the approach of the creation of man from a soul by Professor Sherif Ahmeti, which is a commentary on verse 13 of Surah Huxhurate. Then the article “Education - the education of women and Islam”, also has articles translated from Bosnian and Arabic. The magazine *Edukata Islame* had a special column *Women in Islam*, which contains various articles, and later articles by female authors were also introduced. Among the topics most frequently covered are: Women’s right to life, marriage, inheritance, etc., the right to education and integration into society. The right to practice Islamic clothing and the implementation of religious life. This magazine is still being published and has reached issue 135 in 2025, with advanced designs, new authors, but also with important Islamic and Albanian scientific topics. It is worth noting that we have a considerable number of topics for women as well as authors from different profiles.

Keywords: topics for women, *Edukata Islame*, women’s rights, gender equality

Corresponding author: Fetije Gërbeshi, gerbeshifetije@gmail.com

Citation: Gërbeshi, Fetije. “Trajtimi i tematikave për gruan në revistën *Edukata Islame*.” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 85–101. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11FG>.

Hyrje

Feja islame i ka dhënë gjinisë femërore të drejtën e merituar andaj, asnjë fe e asnjë ligj në botë nuk i ka dhënë të drejta të merituarra gruas më shumë se sa feja Islame.

Këtë e kanë potencuar e argumentuar edhe ulemaja shqiptare në shtypin islam në gjuhën shqipe, në të gjitha periudhat që nga fillimi e deri në ditët e sotme. Këto argumentime janë të shkruara të cilat duhet të hulumtohen apo më mirë të themi të ndriçohen këto fakte.

Diskriminimi, prapambetja e femrës në përgjithësi ndodhin në saje të fanatizmit, kanuneve e ligjeve njerëzore e jo për shkak të fesë islame, andaj hulumtimi në literaturën islame në përgjithësi dhe atë shqiptare në veçanti është i obligueshëm në mënyrë që të qartësojnë këtë kauzë.

Pozita e gruas në islam, trajtimi i tematikave për gruan, të drejtat e saj për jetën, shkollimin e angazhimit janë prej temave që nuk trajtohen mjaftueshëm dhe nuk zënë hapësirën e duhur në shoqërinë tonë. Për shkaqe të përmendura e jo që ato i urdhëron apo i ndalon feja Islame.

Periudha pas Luftës së Dytë botërore përballet me sistemin komunist e ateistë, por hoxhallarët, apo shtypi Islam në gjuhën shqipe i kushtoi rëndësi dhe i la hapësirë tematikave të nevojshme për avancimin e gruas.

Në Kosovë, fund vitet e 60-ta shënojnë fillimin e botimeve islame në gjuhën shqipe, ku përveç, censurave të politikës, nuk kishte hapësirën e duhur për qasje të tematikave që i kushtohen gruas, apo femrës në përgjithësi.

Ngecja, prapambetja, analfabetizmi e diskriminimi bëhej për shkak për shkak të rrethanave shoqërore, politike, rajonale të kohës. Sfidat e popullit tonë në përgjithësi ishin të rënda dhe ballafaqimi me zhvillimet ateiste.

Ringjallja fetare krahas asaj kombëtare filloi të bëhet më masive në Kosovës në fund të viteve 1980 duke bërë rihapjen e xhamive dhe ngritjen e kuadrove profesionale. Edhe angazhimit të gruas në jetën fetare, në rolin e mësueses apo edukatores në institucionet zyrtare, si edhe nëpër xhami, ishte i ngadalshëm por i suksesshëm.

Në shtypin Islam, shqiptarë në Kosovë që në vitet e para të botimit të tij, gjejmë disa shkrime që i kushtojnë rëndësi të drejtës së gruas, për besim e arsimim dhe edukimit të saj.

Por vërejmë se temat e njëjta shpesh na përsëritën, pas çdo dekade apo shekulli. Siç është çështja e shamisë, shkollimit apo punësimit të femrës.

Një ndër këto dukuri ishte edhe fejesa ku bëri qe prijësit musliman të reagonin me këtë traditë që nuk kishte të bënte me fenë Islame. *“Meqë kjo lloj fejeje e vajzave binte ndesh me normat e fesë Islame, në fund të vitit 1919 Këshilli i Lartë i Sheriatit nxori një vendim që e quante të pa ligjshme fejesën e vajzave pa aprovimin e tyre.”*¹.

Ende ekzistojnë pengesa fanatike zakonore nga familje apo individ apo edhe në disa qarqe e institucione ku gruaja nuk e ka hapësirën e mjaftueshme për të zhvilluar aktivitete.

Në shtypin islam në gjuhën shqipe në Kosovë e në revistën “Edukata Islame” që kam hulumtuar më në detaje ekzistojnë disa tematika për të drejtën e gruas, shkollimin, e pjesëmarrjen në shoqëri si edhe çështja e mbulesës- shamisë, këto çështje të pazgjidhura dhe të përsëritura kohë pas kohe. Me të cilat shoqëria jonë shqiptare, ende përballet me disa prej këtyre sfidave edhe në kohët e sotme.

Roli dhe rëndësia e gruas në shoqëri

Zoti i gjithëdijshëm ka krijuar gjithçka çift e edhe njeriun e ndau me dy gjini, në mënyrë që të plotësojnë njëri-tjetrin dhe të shtohet njerëzimi. Nuk ka trajtim më të drejtë se sa mësimi i Allahut të Lartësuar për femrën, si: vajzë, motër, grua e si nënë.

Në kuran thuhet:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا

*“O ju njerëz! Kini frikë Zotin tuaj që ju ka krijuar prej një veteje (njeriu) dhe nga ajo krijoi palën (shoqën) e saj, e prej atyre dyve u shtuan burra e shumë gra. Dhe kini frikë Allahun që me emrin e Tij përbetoheni, ruajeni farefisin (akraballëkun), se Allahu është mbikëqyrës mbi ju.”*²

Ndarja e gjinive nuk ofron diskriminim apo shkelje të drejtave të njërës apo tjetrës gjini, por sipas potencialit që i ka dhënë Zoti, kanë rolet dhe përgjegjësitë secili individ për vetvete pavarësisht gjinisë. Mirëpo, me kalimin e kohës kjo ndarje shpesh shkaktoi të padëshiruarat sa i përket hapësirës për jetë të lirë dhe të barabartë.

Bashkimi i dy gjinive plotësohet me dashurinë respektin ,drejtësinë dhe formimin e familjes.

1 Ali M. Basha, *Rrugëtimi i fesë Islame në Shqipëri 1912–1967* (Tiranë: 2011), 48.

2 Kur’ani, sureja Nisa 1.

Kurse Muhamedi a.s., mësues i gjithë njerëzimit ka këshilluar duke thënë:

خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَأَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي

“Më i miri ndër ju është ai që sillet në mënyrën më të mirë me familjen e tij, dhe unë jam më i mirë nga ju në sjelljen ndaj familjes sime.”³

Nuk ka dyshim se feja islame i ka dhënë të drejtat e merituarat femrës, por me kalimin e kohës apo edhe me përzierjen, me ligje ideologjike apo edhe me tradita kanunore shumë të drejta iu mohuan dhe femra pësoi diskriminim si edhe trajtimin jo të duhur.

Sa i përket pozitës së gruas, padrejtësitë, shkeljet e diskriminimet etj; nuk ndodhën nga mësimet e Zotit por nga devijimet njerëzore. Konkretisht traditat e lashta kanunore, pastaj fanatizmi shoqërorë, rajonalë e familjarë, duke i shtuar edhe diskriminimin ideologjikë që i bëri ateizmi si edhe atë institucionalë, e propagandues i cili vazhdon edhe në ditët e sotme.

Nuk ka dyshim se gruaja është element i rëndësishëm në lindjen, rritjen dhe edukimin e njeriut, andaj shkollimi dhe edukimi i femrës është parësor dhe është obligim islam, Andaj mësimet kuranore nuk dallojnë gjinin sa i përket arsimimit kështu urdhri “Ikra” është për dy gjinitë. Kurse Muhamedi a.s ka thënë *“Kërkimi i diturisë është obligativ për çdo musliman e muslimane”* pra ka specifikuar të dy gjinitë.

Në disa raste edhe i ka dhënë përparësi edukimit dhe arsimimit të femrës, kjo nga shkakut se gruaja ka rol të pa zëvendësueshëm në familje dhe në ngritjen e saj edukative ngase fëmija e sheh botën nga prehri i nënës.

Megjithatë po i qasem pak këndit kritik kësaj tematike. Është bërë e natyrshme kohët e fundit që nëpër xhami, nëpër tribuna dhe nëpër sesione e konferenca të ndryshme shkencore, të trajtohen apo të flitet kryesisht për figura dhe personalitete burra. E po, ku janë gratë? A kanë dhënë edhe ato kontribut në jetë e në shoqëri, në familje, në arsimim, në edukim...? A kanë edhe ato merita dhe kontribut së paku gjatë jetës së Pejgamberit a.s.”⁴

Femra myslimane ishte prej predikuesëve të singërt të mësimëve të Zotit, jo vetëm në nivelin e ngushtë familjar por edhe më gjerë. Dihet për predikimet dhe kontributet e Aishes r.a.

3 Ibni Maxhe, *Suneni i Ibni Maxheh*, përktheu dhe komentoi Assoc. Prof. Dr. Sc. Faredin Ebibi, Vëll. IV (Shkup, 2020), 185. Ibni Maxhe, hadith nr.1977 Teksti i Hadithit origjinal është marrë nga: <https://sunnah.com/ibnmajah/9>

4 Fahrush Rexhepi, “Kontributi i grave të gjeneratës së parë në Islam,” *Dituria Islame*, nr. 272 (2013): 38.

Por numri i besimtareve që i kontribon kësaj tematike është mjaft i madh. “Vetëm brenda pesë shekujve të parë të historisë së islamit, numri i grave që u morën me tregimin e haditheve dhe me mësimin e tyre, qe mbi treqind e pesëdhjetë.”⁵ Pastaj dihet se kishte mjaft prej motrave sahabije të cilat u permenden më herët që i mësonin fëmijëve shkrim leximin, kurse kurani u ruajt tek nëna e besimtarëve Hafseja R.a.

Muhamedi a.s. e praktikonte këtë dhe shpesh në xhami u mbante grave ligjërata të veçanta, madje ato kishin kërkuar që t’u caktohej ditë e posaçme vetëm për to.⁶

Historia njeh shumë femra muslimane të cilat kishin shkallë të lartë të diturisë e kulturës, ato i mbanin ligjërata ku dëgjonin edhe burra e dijetarë me emër. Pastaj numri i grave muslimane poete, doktorë, edukatore, tregtare etj. është shumë i madh. Edhe tek populli ynë kemi shumë emra të dalluar nga gratë e suksesshme. Në tregëti ishte e njohur Hadixheja r.a në Arsim Aisheja r.a. Në revisten “Zani i Naltë” shkrimi me disa vijime “Tefsir mbi kulturën muslimane”, përmend numër të konsiderueshëm të grave që kishin kryer universitet dhe potencon disa emra të dalluar në shkencat e ndryshme sikurse: z.Line e famshme në matematikë e letërsi, z.Fatime kryetare në libratorin e Mbretit, pastaj Aishe bint Ahmet Kurtubi, Hadixhe bint Xhafer Tenimi etj., kurse ndër të tjera shton: “*Librat që na kallëzojnë grat e famshme muslimane janë disa volume.*”⁷

Fillimet e publicistikës islame në Kosovë dhe rrethanat e kohës dhe Revista “Edukata Islame

Rëndësia e të shkruarit është e kërkuar në ajetet kuranore dhe hadithet e Muhamedit a.s. së bashku me ajetet e para të cilat ia shpallën Muhamedit a.s. që urdhërojnë të lexojmë pa dallim gjinije.

Allahu i lartësuar është betuar në Kur’an për penën dhe atë që shkruhet.

Ku thuhet:” Nun, betohem në pendën dhe në atë çka shkruajnë!”⁸

Shtypi islam në gjuhën shqipe në Kosovë ishte një rilindje e vetme fetare duke sjellë më afër njohuritë për fenë, është një dave e shkruar dhe një tribunë ku paraqiten mendimet shkencore filozofike islame. Por, edhe ato shoqërore e politike me të cilat preokupohej populli.

5 Beqir Topallioğlu, *Gruaja në Islam*, përktheu Mithat Hoxha (Stamboll, 2000), 226.

6 Sulejman Osmani, *Pozita e sunetit në Islam* (Prishtinë, 2017), 82

7 H. Ali, “Tefsir përmbi kulturën muslimane,” *Zani i Naltë*, nr. 1 (1925) 1: 397.

8 Kur’ani, sureja Kalem 1.

Nga ana tjetër *“Organizimi i jetës e shoqërisë në përgjithësi si edhe Bashkësisë Islame të Kosovës ishte një mision i vështirë nën pushtetin komunist.*

Në kohën kur në shtypin ditor dhe në atë periodik, edhe në atë në gjuhën shqipe në mënyrë të vrazhdë e tendencioze, vazhdimisht akuzohej feja dhe institucionet e saj veçmas ato islame, gjeneratat e reja ishin të indoktrinuara nga propagandat anti islame, nga lëvizje e shoqata të kohës ku kishte formuar botëkuptim të gabuar ndaj Islamit.

Në ato kohëra kur propaganda ateiste ishte në kulm, aktivitetet për fenë e atdheun, për familjen e shoqërinë shqiptare ku bënë pjesë edhe ligjërimi apo publicistika islame në gjuhën shqipe, shikohej me llupë dhe përjetonte censurë. Pas një periudhe afër 30 vjeçare prej kur u ndalua periodiku islamë në gjuhën shqipe në Shqipëri Revista “Edukata Islame” është revista e parë Islame në gjuhën, shqipe në Kosovë e cila filloi të botohet, në vitin 1971 si revistë fetare tremujore. Kjo revistë do të jetë e revista e parë dhe e vetme në gjuhën shqipe në të gjitha trevat shqiptare që nga Lufta e Dytë Botërore.⁹

Përveç rrethanave të vështira politike, populli shqiptarë në Kosovë, ballafaqohej edhe me mungesën e kuadrove dhe kushteve ekonomike.

Megjithatë Revista “Edukata islame”, ishte histori e gjallë e kulturës sonë dhe kronikë e jetës sonë shpirtërore, ishte tribun e mendimit islam-shqiptar ngase mbledhi dijetarët dashamirë të mendimit islam në gjuhën shqipe. Për këtë arsye, çdo hulumtues dhe studiues i zhvillimit të jetës fetare islame në këto troje e ka vështirë të bëjë atë pa iu referuar revistës “Edukata Islame”.¹⁰

Në këtë revistë prezantohen personalitetet e kohës, hoxhallarët e njohur të cilët lanë gjurmët e tyre në shkencën islame e shqiptare në përgjithësi me shkrimet e tyre sa modeste aq edhe të rëndësishme, kurse temat për femrat-gruan paraqiten që nga numrat e parë.

Andaj me plotë të drejtë mund të themi se Revista “Edukata Islame” së bashku me revistën tjetër “Dituria Islame” janë pikë referencë shumë e rëndësishme për zhvillimet e kulturës dhe traditës islame, shoqërore e kombëtare.

Kjo revistë vazhdon ende të botohet dhe ka arritur deri në numrin 136, në vitin 2025, me dizajnë të avancuar, me autorë të rinj, por edhe me tematika të rëndësishme shkencore islame e shqiptare.

9 Rexhep Suma, *Revista Dituria Islame (1986–2020)*, Monografi (Ferizaj, 2021), 31, 37.

10 Hajrullah Hoxha, *Fillimet e shtypit islam në Kosovë dhe zhvillimi i tij, artikulli i cituar*, 17, 18.

Femra muslimane shqiptare dhe qasja e shtypit islam për tematikat që i kushtohen asaj

Në fillim të shekullit 20-të, ekzistonin gjithashtu shembuj të pjesëmarrjes aktive të grave. Revistat e grave dhe një numër grash shkrimtare filluan të shfaqen në vende të ndryshme.

Niveli i arsimit të grave u përmirësua dhe ndjekja e të gjitha shkollave (universitare) të arsimit të tyre u bë gjithnjë e më tepër (diçka) e zakonshme.¹¹

Gruaja muslimane shqiptare paraqitet si bartëse e Islamit dhe ruajtjes së celulës shoqërore të familjes, e cila është ballafaquar me sfida të ndryshme, duke filluar që me edukimin e brezit deri tek diskriminimet familjare, institucionale e shoqërore në përgjithësi, që shpesh i vishen mësimëve fetare islame në mungesë të njohurive të duhura.

Analfabetizimi ishte një problem i theksuar në Kosovë. Pas LDB 80% e popullsisë kosovare nuk dinin lexim –shkrim. Në vitin 1972 31.5% e grave ishin analfabet, kurse në vitin 1981 numri u zvogëluar në 13%. Analfabetizmi vijon të jetë i pranishëm ende sidomos në radhët e grave në zonat rurale

Për arsimimin dhe emancipimin e tyre u miratuan disa ligje dhe vendime të rëndësishme, ndër të cilët edhe: *“Ligji për arsimit fillor (1945) me të cilin arsimit shtatëvjeçar bëhej i obligueshëm si për djem ashtu edhe për vajza, pastaj edhe u angazhuan grupe të ndryshme për zhdukjen e analfabetizmit.”*¹² Siç dihet periudha e fund viteve 1980-të e tutje, kur shoqëria jonë ballafaqohej me rrethanat e vështira politiko-sociale e ekonomike.

Femra shqiptare i qëndroi stoike kohërave nëpër periudhat historike duke u përballur me dhunë e burgosje, në vitet 1945 e këtej, si edhe viti 1981, ku u burgosen shumë studente, ku qëndroi ajo stoike në burgjet famëkeqe të ish-Jugosllavisë. Duke mos u luhatur asnjëherë para tyre, duke mbrojtur edhe me jetë idealin e saj unitetin kombëtar, lirinë e pavarësinë shqiptare.¹³

Pastaj u ballafaqua me propagandat e strategjinë serbe, se nuk do të lindin më shqiptarë por nataliteti u rritë dukshëm.

Kësaj tematike i shërbyen personalitete shumë të rëndësishme shqiptare, nga radhët e hoxhallarëve, profesorëve e imamëve që dhanë kontribut të madh

11 Lois Lamja Faruki, *Gratë, shoqëria muslimane dhe Islami, vepër e cituar*, 54.

12 A.SH.A.K, *Fjalori enciklopedik i Kosovës I*, A-K (Prishtinë 2018), 70.

13 Sabile Keçmezi-Basha, “Roli i femrës në ruajtjen e identitetit Kombëtar,” *Dituria Islame*, nr. 44 (1992): 31.

përmes ballafaqimit me debatet e argumentuara me mësimet teologjike Islame (Kuran e Hadithë) por edhe mendime e praktika të qytetërimit islam.

Hoxhallarët tanë i kanë kushtuar rëndësi edukimit, avancimit dhe arsimimit të gruas. Revista *“Edukata Islame”* përmban disa shkrime të rëndësishme që trajtojnë temat për gratë nga autorët tanë si edhe përkthime. Kështu që në numrin e parë fillon përkthimi nga gjuha boshnjake rreth e edukimit të fëmijëve ku vendin e posaçëm e ka arsimimi i gruas, e cila është baza e formimit të personalitetit dhe edukimit të brezit.

Prej tematikave të para në revistën *“Edukata Islame”*, është shkrimi rreth qasjes së krijimit të njeriut nga një shpirt: *“Prej një mashkulli e prej një femre”*, nga profesori Sherif Ahmeti e që është komentim i ajetit 13 të sures Huxhuratë.¹⁴

Siç thuhet në Kuran:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

*“O ju njerëz, vërtet Ne ju krijuam juve prej një mashkulli dhe një femre, ju bëmë popuj e fise që të njiheni ndërmjet vete, e s’ka dyshim se te All-llahu më i ndershmi ndër ju është ai që më tepër është ruajtur (këqijat), e All-llahu është shumë i dijshtëm dhe hollësisht i njohur për çdo gjë.”*¹⁵

Revista *“Edukata islame”* që nga fillet e saj (numri i dytë) i qaset rolit dhe rëndësisë së edukimit të gruas. Shkrimi *“Shkollimi – arsimimi i femrës dhe islami”*, ndër të tjera kërkon edukimin dhe shkollimin e femrës, të cilës i kushton rëndësi të madhe feja jonë islame.¹⁶

Autori argumenton rëndësinë e arsimimit të femrës si nevojë e domosdoshme ngasë injoranca është armik i mësimëve të Zotit, kurse dituria është e domosdoshme për çdo vend e shoqëri për çdo individ pavarësisht gjininë. “Nëse besimtarët e besimit islam, tani janë duke u përpjekë e angazhua për shkollimin e arsimimin e bijave të tyre nuk do të thotë se janë duke veprua jashtë rregullave dhe parimeve islame. Përkundrazi, ata janë duke e ringjallë traditën e profetit Muhamed a.s. Atë traditë të mirë të cilën e vazhduan dhe e vuan në praktikë edhe shokët e tij (as-habët). Pra shkollimi i femrës është vepër praktike e vet Muhamedit a.s dhe shokëve të tij.”¹⁷

14 H. Sh. Ahmeti, “O ju njerëz, ne ju krijuam prej një mashkulli e prej një femre,” *Edukata Islame*, nr. 11/12 (1974): 3–7.

15 Kur’ani, sureja Huxhurat 13.

16 Sherif Ahmeti, “Shkollimi – arsimimi i femrës dhe islami,” *Edukata Islame*, nr. 2 (1971): 42–45.

17 Ahmeti, *artikulli i cituar*, 42–45.

Ballafaqimi i gruas me shami gjatë periudhës komuniste

Shamia si simbol i gruas shqiptare daton që nga lashtësia. Busti i hyjneshës Dardane, Figurë e një gruaje e skalitur në mermer. U gjetë në Kllokot dhe është pa mbishkrim (shek. II-III). Në të paraqitet veshja autoktone me elemente veçuese të kokës, nënkresës që i mbulon flokët dhe shamisë së renë mbi supe.¹⁸

Pra zbuluar edhe nga arkeologët, apo e praktikuar edhe nga gjyshet e nënat tona, shamia është shqiptare aq sa është edhe islame, por e ndaluar me ligj nga okupatori, e sistemi ateist. Kjo praktikë ekzistonte të gratë shqiptare jo vetëm ato muslimane, gjë e vërejtur nga studiues e autorë të ndryshëm të huaj siç është rasti i zonjës Edith Turham e cila e cekë në librin e sajë “Brenga e Ballkanasve”¹⁹ jo vetëm ato që ishin muslimane.

Pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore pushtetin e mori sistemi ateist komunistë dhe qëndrimet e tij ndaj fesë në përgjithësi ishin të ashpëra, e në veçanti ndaj praktikës së hixhabit- shamisë, u dihet se ndër aksionet e para të pushtetit komunist për gjoja emancipimin e femrës në Kosovë ishte aksioni për heqjen e Ferexhesë.

Në periudhën e fushatës komuniste ateiste, trajtimi i kësaj tematike ishte e censuruar apo e ndaluar tërësisht. Sepse pas marrjes së pushtetit komunistët kishin formuar “Aksioni për heqjen e ferexhesë.” Më, 25 mars, të vitit 1951, u miratua ligji mbi ndalimin e mbajtjes së ferexhesë.²⁰

Shumë hoxhallarë e besimtarë të devotshëm i qëndruan përballë këtij aksioni famëkeq, dhe ende tregohen kujtimet e vuajtjeve, maltretimeve, burgosjeve sidomos të hoxhallarëve që nuk pranonin heqjen e shamisë.

Bartësit kryesorë të aksionit për heqjen e ferexhesë. Ishin Fronti Popullor Komiteti i Shqiptarëve, mësuesit, rinia, etj. Deri në vitin 1947, aksioni u kuptua si çështje e përkohshme e jo si një çështje e luftës afatgjate. Kishte raste kur ferexheja rikthehej. Në disa raste vet aktivistët u bënë pengesë për zbatimin e aksionit. Edhe kleri shpeshherë paraqiste pengesë për realizimin e aksionit.²¹

18 A.SH.A.K., *vepër e cituar*, 238.

19 Edith Durham, *Brenga e Ballkanasve*, përktheu Haris Thanasi (Tiranë, 2000), 343. Gjithashtu në fq 320 ka foto (Pikturë) të veshjes së gruas Muslimane dhe 326 Veshje gruaje katolike Shkodër.

20 A.SH.A.K., *vepër e cituar*.

21 A.SH.A.K., *vepër e cituar*, 34.

Dihet se pas miratimit të këtij ligji ata që kundërshtuan përjetuan trysni të ndryshme por edhe burgosje, siq thuhet në shumë biografi të Imamve-Hoxhallarëve kundërshtoi ligjin për heqjen e shamisë- Ferexhes, andaj dëshmitaret e gjalla të këtij aksioni shpesh kujtojnë maltretime dhe përbuzjet që ua bënë.

Shkrimet për të drejtën e gruas në revistën “Edukata Islame”

Allahu xh.sh. i ka kërcënuar ata që shpifin për gratë e ndershme e të pastra duke thënë:

إِنَّ الَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

“Vërtetë, ata që akuzojnë gratë e ndershme, besimtare të pafajshme, janë të mallkuar në këtë botë dhe në botën tjetër dhe ata i pret një dënim shumë i madh.”²²

Po ashtu nën hijen e besimit islam, asaj iu dha e drejta e trashëgimisë, pasi më parë ishte e privuar nga kjo e drejtë. Sheriati Islam vuri ligj për trashëgimin e grave, duke i sqaruar të drejtat e saj dhe duke e detajuar këtë si nënë, grua, motër dhe vajzë.

Tematika për pozitën e femrës paraqitet me përkthim nga gjuha boshnjake nga autori Kasim Haxhiq, *Pozita e femrës në islamizëm*, e përkthyer nga Ibrahim Spahia. Është temë me disa vijime dhe i ofron lexuesve material rreth kësaj tematike. E cila është një libër gjithashtu i botuar më vonë në gjuhën shqipe.

Ndër të tjera sqarohet se: shekuj më radhë në raste të shumta femra ka pasur fatin e zi të jetë e lënun mbas dore është konsideruar si skllave dhe e lindur për të qenë e nënçmuar në çdo mënyrë dhe shpesh herë të jetë e mvarur nga mashkulli...²³

Në vijim duke bërë analizë të gjerë të trajtimit të femrës nëpër kohë, vende e popuj të ndryshme jo isalme, qëndrimet e sistemeve shoqërore gjatë epokave të ndryshme, në numrin 6-të, të kësaj reviste botohet artikulli *“Gruaja dhe Islami”* i cili në detaje sqaron pozitën e femrës në islam.²⁴

22 Kur’ani, sureja Nur 23.

23 Kasim Haxhiq, “Pozita e femrës në islamizëm,” përktheu Ibrahim Spahia, *Edukata Islame*, nr. 5 (1972): 42–47.

24 Pa autorë, “Femra, gruaja dhe islami,” *Edukata Islame*, nr. 6 (1972): 26–33.

Gjithashtu në revistën “Edukata Islame” botohen edhe disa përkthime nga arabishtja e shkrime letrare siç është drama nga dr. Ahmed, Shevki El-Fenxheri, “Ummu Hakim”²⁵, e cila paraqet në mënyrë skenike ngjarjen e luftës në Jermuk dhe tendën e grave luftëtare, ndihmëtare e kontribut dhënësë në luftë.²⁶

Ndër shkrimet autoriale të hoxhallarëve tanë dallohen edhe ato shkrime të kësaj kategorie është autori Avni ef. Aliu, i cili paraqitet me shkrimin “Angazhimi i nënpunësve fetare” ku paraqet kontributet e femrave në lëmin e arsimimit të shoqërisë.²⁷ Këtu argumentohet për punën e mualimeve që në ato kohëra të vështira. Pastaj me shkrimin për pozitën e gruas në islam.²⁸

Prej shkrimeve të rëndësishme, gjithashtu kemi vërejtur artikullin “Muslimanja Bashkëkohore” me inicialet LSB në dy numra radhazi.²⁹

Profesori Sherif Ahmeti ka edhe një shkrim, ku përmes komentimit të ajetit 78 të sures Nahl, sjell argumentimin e qartë për rolin e femrës për zhvillimin e shoqërisë.

وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Allahu ju nxori nga barqet e nënave tuaja (si foshnje) që nuk dinit asgjë. Ju pajisi me (shqisa për) të dëgjuar, me të parë dhe me zemër, ashtu që të jeni falënderues.”³⁰

Nga ky ajet kuptohet, se fillimet e jetës së njeriut janë nga barqet e nënave dhe formësimi i të gjitha pjesëve të organizmit së bashku me ndjenjat e tjera edhe pas ardhjes në këtë botë nëna është ajo e cila është themeli i ekzistencës. “Të foshnja nuk duken aq shenjat e mendjes. Për foshnjën e tërë ekzistenca është e koncentruar në atë gji të nënës, prej të cilës thithë e jeton. Duke iu shtuar fuqia e ndjenjës së njohurive atij i zgjerohet ekzistenca edhe në atë dorë që e ngritë, në atë gjoks që e ofron, në atë prehër ku gjanë pushim.”³¹

25 Gjithashtu i përkthyer është edhe një shkrim për poligaminë Kasim Haxhiq, “Pozita e femrës në islamizëm,” përktheu Ibrahim Spahia, *Edukata Islame*, nr. 5 (1972): 42–47. “Martesa më me shumë gra,” *Edukata Islame*, nr. 7 (1973): 56–67.

26 *Edukata Islame*, artikulli i cituar, nr. 19 (1977): 41–49 dhe nr. 20 (1977): 63–72.

27 Avni Aliu, “Angazhimi i nënpunësve fetare,” *Edukata Islame*, nr. 8 (1973): 56–62.

28 Avni Aliu, “Pozita e gruas në islam,” *Edukata Islame*, nr. 15–16 (1976): 35–44.

29 L.S.B., “Muslimanja-bashkëkohore dhe nënë,” *Edukata Islame*, nr. 39 (1984): 21–30 dhe nr. 40 (1984): 30–38.

30 Kur’ani, sureja Nahl 78.

31 Sherif Ahmeti, “Komentim i ajetit 78 të sures Nahl,” *Edukata Islame*, nr. 44–45 (1986): 4.

Në revistën “*Edukata Islame*” ekzistojnë disa shkrime të rëndësishme për femrën, të cilat i kemi përmendur më herët ashtu si edhe shkrime për të drejtën e gruas, por autoret femra nuk paraqiten deri në numrin 23.³²

Revista “*Edukata Islame*”, ka një rubrikë të veçantë “*Femra në Islam*”, e cila përmban shkrime të ndryshme, e më vonë paraqiten edhe shkrimet nga autoret gra. Si dhe prezantimi i Mualimeve të para në Kosovë.

Angazhimet e grave myslimane në aktivitete dhe institucione fetare islame e publike

Në rrugëtimin e përhapjes së mësimave islame, në etapën e dytë të dëftit në Medinë, atëherë kur ishte fillimi i formimit të shoqërisë dhe shtetit Islam, arsimimi i gruas ishte i kërkuar. Gruaja ishte në pozitën e volitshme, ajo është kërkuese e diturisë dhe kontributi i saj i dhënë në arsimimin e brezave është i dukshëm. Halekatet (ligjëratat në grupe), në të cilën studiohej shkenca dhe mexhlistet (takimet) në të cilët informohej me dispozitat e fesë dhe principet e tyre, nuk kanë qenë veçanti vetëm e meshkujve në kohën e Pejgamberit të Allahut, por, femrat në këtë kanë pasur pjesëmarrje të madhe.³³

Pra, në kohën e gjeneratës së artë, gruaja ishte formula e edukimit për të reflektuar tek të tjerët. Aishja është një personalitet femëror i dalluar dhe me cilësi të mira. Ishte e rrethuar me vlera prestigjioze nga çdo anë, prandaj u bë shëmbëlltyrë, mësuese e burrave dhe brezave.³⁴ Gruaja myslimane për t’u angazhuar në aktivitete të ndryshme shoqërore dhe institucione,

Femra shqiptare edhe në kohët më të hershme të historisë sonë ishte aktive për ruajtjen e identitetit kombëtarë.³⁵

Femra myslimane shqiptare, veçanërisht në Kosovë, në fund të shekullit XX dhe në fillim të shekullit XXI ishte aktive në aktivitetet islame edhe pse nuk ishte aq e publikuar puna dhe aktiviteti i saj. Mirëpo, kontributi në edukim e arsim jo vetëm nëpër shtëpitë e tyre por edhe nëpër xhami e medrese është në nivelin mesatarë, si edhe botimet e shkrimeve të tyre në revistat e kohës është në rritje e sipër.

32 Selemije Gashi, “Për Ty” (Poezi), *Edukata Islame*, nr. 23 (1979): 57.

33 Muhamed Seid Ramadani Buti, *Femra midis tiranisë së sistemit perëndimor dhe mëshirës së ligjit hyjnor* (Shkup, 2007), 92.

34 Ibrahim Duvejsh, *Aishja, nëna e besimtarëve*, përktheu Ahad Durguti (Prishtinë, 2018), 6.

35 Sabile Keçmezi-Basha, *artikulli i cituar*, 30.

Kjo kumtesë është lexuar në simpoziumin ndërkombëtar, “*Feja kultura dhe tradita Islame ndër shqiptarët*” i organizuar nga Meshihati i BI në Prishtinë, më 15-17 tetor 1992.

Gruaja myslimane në Kosovë ishte e involvuar drejtë për së drejti në dituri, luftë e angazhimet e kohës, pastaj kishte dhe gra të dalluara në shkenca të ndryshme, por edhe në institucionet fetare islame përfaqësimi i saj nuk është i mjaftueshëm. Ngase kemi shumë gra të diplomuara të cilat janë vetëm shtëpiake –amvise. Andaj duhet t'i jepet e drejta që i takon, jo të dilet përtej natyrshmërisë së saj që i ka dhënë feja. përveç diskriminimit të përgjithshëm shoqërorë, i cili është prezent tek shoqëria jonë ka edhe fenomenin: nëse mund ta quajmë, pengesën kryesore, bartjen e shamisë është fjala për angazhimet në institucionet publike.

Përfshirja e gruas në institucione, në përgjithësi është shumë e vonshme ashtu si edhe në shtyp si autore e shkrimeve të ndryshme shkencore. *“Femra shqiptare gjatë historisë edhe pse në rrethanë dhe kushte të vështira e shpeshherë edhe inferiore, arriti të inkudrohet në rrjedhat e jetës shoqërore, politike e arsimore”.*³⁶

Në kohët e fundit femrën shqiptare e gjejmë çdo kund, si pjesëmarrëse aktive në jetën pluraliste. *“Në çdo parti politike shqiptare e gjen edhe atë si anëtare, ose si udhëheqëse, ose si e pandarë nga proceset demokratike.”*³⁷

Prandaj dijetari, Imami nga diaspora shqiptare Vehbi Ismaili thoshte: “Ata që kritikojnë fenë islame në këtë pikëpamje ose i ka verbuar fanatizmi ose injoranca dhe nuk e kanë studiuar nga burime të sakta këtë fe të lartë.”³⁸

Përfundim

Feja Islame është feja e Allahut xh. sh. për gjithë njerëzimin, dhe trajtimin më të drejtë dhe të barabartë për shtresat e shoqërisë njerëzore, nuk ka kush që mund ta bëjë më mirë së kjo fe. Nuk ka dyshim se mjetet e informimit dhe shtypit kanë rol të rëndësishëm në ngritjen e vetëdijes së çdo populli dhe ato duhet të jenë pasqyre e vlerave shpirtërore e kulturore.

Duke ditur rolin që ka gruaja në shoqëri, dhe duke parë hapësirën që i jep Kur’ani e Hadithi, tematikave të tilla vërejmë se shkrimet që trajtojnë tematikën për gratë në shtypin islam, në gjuhën shqipe janë të pakta. Kjo ndoshta edhe nga ndikimet e zakoneve të prapambetura të fanatizmit dhe sistemit okupues, por jo argumenteve fetare.

36 Ali Riza Selmani, “Hoxha Hanëm (Binaze Kacabaçi-Dauti) 1891–1981,” *Dituria Islame*, nr. 47 (1993): 20.

37 Sabile Keçmezi-Basha, *artikulli i cituar*, 31.

38 Imam Vehbi Ismaili, *Vepra 5* (Logos A, Prishtinë, 2009), 155.

Tematika për gratë e ka shoqëruar njerëzimin, që nga fillimi duke plotësuar mashkullin, Ademin a.s. u krijua Hava, pastaj gratë janë të përmendura në Kur'an. Ulematë tanë filluan që të publikojnë revista të ndryshme mujore e periodike të cilët varësisht kohës e rrethanave.

Me kalimin e kohës janë shpeshtuar thirrjet për të drejtat e gruas, për lirinë e saj dhe për barazimin e saj me burrin. Këto thirrje dhe kërkesa mund të jenë të pranuar në shoqëritë që i kanë bërë padrejtësi gruas dhe nuk ia kanë dhënë asaj të drejtat. Mirëpo, është e çuditshme dhe e pakuptueshme ekzistenca e thirrjeve dhe kërkesave të tilla në shoqërinë islame, edhe pse mund të ketë të atillë, mirëpo, kjo ndodh për shkak të mospërfilljes së mësimave islame dhe udhëzimeve madhështore të kësaj feje. Andaj faji është tek individit familja apo shoqëria e jo tek feja Islame.

Gruaja myslimane shqiptare e ka merituar që të jetë më prezentë apo së paku tematikat që trajtojnë gratë, të jenë më të hershme dhe më masive. Sigurisht që kjo mungesë ishte si pasojë e rrethanave shoqërore e politike apo edhe e mungesës së kuadrove.

Revista kosovare *“Edukata Islame”*, në numrin e dytë bën thirrje për shkollimin dhe arsimimin e femrës, pastaj tema rreth pozitës së gruas në Islam

Ne e kemi obligim që të qartësojmë argumentueshëm tematikën rreth të drejtave të femrës, duke u bazuar në ajete e hadithe dhe mendimet e dijetarëve islam, e kurrësi me traditat e popujve apo rajoneve. Andaj kërkohet nga ne që me argumente të qëndrueshme burimore islame, të sjellim shembujt e së drejtave njerëzore në përgjithësi dhe femrës në veçanti.

LITERATURA

Kuran e hadithë

- Kurani*, përkthimi me komentim në gjuhën shqipe, Sherif H. Ahmeti (Medine, 1993)
- Imam Neveviu, *Rijadu Salihin (Kopshti i të devotshmëve)*, Përktheu: M.Hajdini, Q. Morina, N.Ibrahimi, Logos, 2013.
- Ibni Maxheh, *Suneni i Ibni Maxheh, përkthim dhe komentim në gjuhën shqipe, përktheu dhe komentoi: Assoc, Prof.dr.sc.Faredin Ebibi, Vëllimi IV. Shkup 2020.*

Libra

- Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës, A.SH.A.K. 2018. *Fjalori enciklopedik i Kosovës*, I, A-K. Prishtinë.
- El-Hashimi, M. A. 2009. *Muslimanija ideale: Personaliteti i vërtetë islamik i gruas muslimane i përkufizuar sipas Kur'anit dhe Sunetit. Përktheu N. Bajrami-Hoti. Shkup.*
- Halid, A. 2010. *Nënat e besimtarëve. Shkup.*
- Duvejsh, I. 2018. *Aishja, nëna e besimtarëve. Përkth: A. Durguti. Prishtinë.*
- Rexhepi, F. 2024. *Kontributi i klerit islam në përpjekje për zgjedhjen shqiptare 1941–1951. Prishtinë.*
- Rexhepi, F. 2013. *Periodiku Shqiptar Islam (Gjysma e parë e shek. XX). Prishtinë.*
- Ismaili, I. V. 2009. *Vepra 1. Logos A, Prishtinë.*
- KBIK. 1995. *Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët: Përmbledhje kumtesash. Prishtinë.*
- KBIK. 2005. *Shtypi Islam dje, sot dhe nesër: Përmbledhje kumtesash nga konferenca shkencore, Prishtinë, 23–24 maj 2003. Prishtinë.*
- Faruki, L.L. 2007. *Gratë shoqëria muslimane dhe islami. Përkth: Mimoza Sinani. Logos.*
- Ramadan el Buti, M. S. 2007. *Femra midis tiranisë së sistemit perëndimor dhe mëshirës së ligjit hyjnor. Shkup.*
- Përmbledhje Kumtesash. 2015. *Myderriz Hfz. Bajram ef. Agani: Jeta dhe vepra (1899–1962). Prishtinë.*
- Topalliogllu, B. 2000. *Gruaja në Islam. Përkth.: M. Hoxha. Stamboll.*
- Qazimi, Q. 2018. *Histori e qytetërimit Islam. Prishtinë.*
- Suma, R. 2021. *Revista Dituria Islame (1986–2029): Monografi. Ferizaj.*
- El-Mubarekfuri, S. 2004. *Nektari i vulosur i Xhenetit. Përkth.: M. Dollaku. Prishtinë.*
- Osmani, S. 2017. *Pozita e sunetit në Islam. Prishtinë.*
- Shkodra, R. 2016. *Bibliografi e revistës “Edukata Islame” (1971–2016). Prishtinë.*
- Mustafa, T. 2001. *Gruaja në karvanin e thirrjes. Përkth.: B. Aliu dhe S. Shasivari. Shkup.*

Artikuj

- Aliu, A. 1973. "Angazhimi i nënpunseve fetare." *Edukata Islame*, nr. 8.
- Aliu, A. 1976. "Pozita e gruas në Islam." *Edukata Islame*, nr. 15–16.
- Keçmezi-Basha, S. 1992. "Roli i femrës në ruajtjen e identitetit kombëtar." *Dituria Islame*, nr. 44, dhjetor. Prishtinë: BIRK.
- Rexhepi, F. 2013. "Kontributi i grave të gjeneratës së parë në Islam." *Dituria Islame*, nr. 272.
- Ahmeti, H. Sh. 1974. "O ju njerëz, ne ju krijuam prej një mashkulli e prej një femre." *Edukata Islame*, nr. 11–12.
- Hoxha, H. 2005. "Fillimet e shtypit islam në Kosovë dhe zhvillimi i tij." Në *Shtypi Islam dje, sot dhe nesër (Përmbledhje kumtesash nga konferenca shkencore)*, KBIK, Prishtinë. (Konferencë: 23–24 maj 2003).
- Remziu, J. 1979. "Mualimja Hava Ismaili." *Edukata Islame*, nr. 25.
- Haxhiq, K. 1972. "Pozita e femrës në islamizëm." Përkth.: I. Spahia. *Edukata Islame*, nr. 5.
- L. S. B. 1984. "Muslimanja-bashkëkohore dhe nënë." *Edukata Islame*, nr. 39–40.
- Selmani, A. R. 1993. "Hoxha Hanëm (Binaze Kacabaçi-Dauti), 1891–1981." *Dituria Islame*, nr. 47.
- Pa autor. 1972. "Femra, gruaja dhe Islami." *Edukata Islame*, nr. 6.
- Gashi, S. 1979. "Për Ty." *Edukata Islame*, nr. 23.
- Ahmeti, Sh. 1986. "Komentim i ajetit 78 të sures Nahl." *Edukata Islame*, nr. 44–45.
- Ahmeti, Sh. 1971. "Shkollimi – arsimimi i femrës dhe Islami." *Edukata Islame*, nr. 2.

REVISTAT

- Revista *Edukata Islame*. Numrat e konsultuar: 1, 5, 6, 8, 11, 12, 2, 5, 8, 15, 16, 25, 39, 44–45.
- Revista *Dituria Islame*. Bashkësia Islame e Kosovës, Prishtinë. Numrat e konsultuar: 44, 47, 272.

ROLI I REVISTËS *EDUKATA ISLAME* NË KOMENTIMIN DHE INTERPRETIMIN E KUR'ANIT NË KOSOVË GJATË VITEVE 1971-1990

*THE ROLE OF *EDUKATA ISLAME* JOURNAL IN THE EXEGESIS AND INTERPRETATION OF THE QUR'AN IN KOSOVO DURING THE YEARS 1945–1990*

Valmire BATATINA KRASNIQI

Assist. Prof. Dr., Faculty of Islamic Studies – Pristina, Kosovo

 <https://orcid.org/0000-0001-8216-169X>

Abstrakt: Roli i Kur'anit në shoqëritë myslimane ka qenë gjithmonë qendror, jo vetëm si tekst fetar, por edhe si burim i dijes, kulturës dhe identitetit shpirtëror. Edhe në traditën shqiptare myslimane, Kur'ani ka zënë një vend të veçantë, duke ndikuar në jetën religjioze dhe intelektuale të besimtarëve ndër shekuj. Në këtë kuadër, një ndër aspektet më të rëndësishme të këtij ndikimi ka qenë zhvillimi i literaturës së tefsirit dhe përpjekjet për ta përcjellë kuptimin e Kur'anit në gjuhën shqipe. Ky studim shqyrton pikërisht këtë dimension, me fokus në Kosovë dhe rolin e revistës “Edukata Islame” gjatë periudhës 1971–1990. Duke analizuar përkthimet e Kur'anit, shkrimet akademike dhe qasjet metodologjike të paraqitura në këtë revistë, punimi synon të identifikojë përpjekjet kryesore të interpretimit kuranor në një kontekst të vështirë ideologjik dhe shoqëror. Nëpërmjet një ndarjeje kronologjike dhe analize përmbajtësore, studimi thekson rëndësinë historike e shpirtërore të kësaj reviste si një faktor kyç në ruajtjen e trashëgimisë islame dhe në formësimin e identitetit fetar e shoqëror në Kosovë. Rezultatet nënvizojnë nevojën për studime të mëtejshme mbi shtypin fetar shqiptar dhe rolin e tij në diskursin islam bashkëkohor.

Fjalët kyçe: Kosova, Tefsir, Kur'an, Komentim, *Edukata Islame*

Abstract: The role of the Qur'an in Muslim societies has always been central—not only as a religious text but also as a source of knowledge, culture, and spiritual identity. In the Albanian Muslim tradition as well, the Qur'an has held a special place, shaping the religious and intellectual life of believers across centuries. Within this framework, one of the most significant aspects of its influence has been the development of tafsir literature and the efforts to convey the meaning of the Qur'an in the Albanian language. This study explores precisely this dimension, with a focus on Kosovo and the role of the journal *Edukata Islame* during the period 1971–1990. By analyzing Qur'an translations, academic writings, and methodological approaches presented in this journal, the paper aims to identify key efforts in Qur'anic interpretation within a challenging ideological and social context. Through a chronological and content-based analysis, the study highlights the historical and spiritual significance of this journal as a key factor in preserving Islamic heritage and shaping religious and social identity in Kosovo. The findings emphasize the need for further research on the Albanian religious press and its role in contemporary Islamic discourse.

Keywords: Kosovo, Tafsir, Qur'an, Interpretation, *Edukata Islame*

Corresponding author: Valmire Batatina Krasniqi, valosabat@hotmail.com

Citation: Batatina Krasniqi, Valmire. “Roli i revistës *Edukata Islame* në komentimin dhe interpretimin e Kur'anit në Kosovë gjatë viteve 1971–1990.” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 103–118. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11VBK>.

Hyrje

Kur'ani Famëlartë është shpallur si mëshirë dhe udhëzim hyjnor për mbarë njerëzimin, duke përçuar mesazhe universale që tejkalojnë përkatësitë etnike, gjuhësore dhe gjeografike. Duke marrë parasysh faktin se jo të gjithë besimtarët myslimanë e zotërojnë gjuhën arabe – gjuhën në të cilën është shpallur Kur'ani – dhe se edhe njerëz nga besime të tjera shfaqin interes për të kuptuar përmbajtjen dhe thelbin e tij, përkthimi i tekstit kuranor dhe interpretimi i tij në gjuhë të ndryshme është bërë domosdoshmëri dhe një veprim i arsyetuar, si në aspektin fetar, ashtu edhe në atë kulturor dhe edukativ.

Tradita e përkthimit dhe komentimit të Kur'anit është kultivuar dhe trashëguar brez pas brezi nga dijetarët myslimanë, duke u konkretizuar në vepra të shumta, të cilat synonin ta bënin tekstin e shenjtë sa më të afërt dhe të kuptueshëm për publikun e gjerë. Brenda këtij konteksti, edhe te shqiptarët u dëshmuar një përkushtim i veçantë ndaj fesë islame, jo vetëm në aspektin shpirtëror dhe praktik, por edhe në atë intelektual e shkencor. Një nga kontributet më të spikatura të tyre është padyshim ai në fushën e tefsirit dhe përkthimit të Kur'anit, ku studiues dhe intelektualë të shumtë shqiptarë kanë dhënë ndihmesa të çmuara. Hapat e parë në këtë drejtim u hodhën përmes përkthimeve të pjesëve të zgjedhura nga Kur'ani në gjuhën shqipe. Një nga figurat më të rëndësishme në këtë proces është Naim Frashëri – intelektual dhe poet i shquar i Rilindjes Kombëtare – i cili konsiderohet si pioner në përkthimin e teksteve kuranore në shqip. Në veprën e tij “Mësimet”, botuar në vitin 1894 në Bukuresht, ai përfshiu përmbledhjen “Thelb’ i Kur'anit”, ku përkthen dhe përpiket të përçojë përmbajtjen thelbësore të disa sureve dhe ajeteve kuranore.¹ Ky veprim jo vetëm që ka vlerë të jashtëzakonshme për historinë e tefsirit në gjuhën shqipe, por njëherësh paraqet një ndërthurje të përkushtimit fetar me idealin kombëtar dhe edukativ të kohës.

Ky përkthim i hershëm është dëshmi e qartë se te shqiptarët ekzistonte një vetëdije e thellë për rëndësinë e komunikimit të fjalës së Zotit në gjuhën amtare, si një mjet për përhapjen dhe kuptimin e fesë, por edhe për ngritjen e nivelit kulturor dhe arsimor të popullit. Kjo nismë u pasua më vonë nga një sërë dijetarësh dhe studiuesish të tjerë, të cilët kontribuan me përkthime të plota të Kur'anit si dhe me shpjegime të tij, duke ndërtuar kështu një trashëgimi të pasur në fushën e literaturës islame në gjuhën shqipe.

Duke ecur në vazhden e përpjekjeve për përkthimin dhe interpretimin e Kur'anit në gjuhën shqipe, si dhe duke e vlerësuar rolin që kanë luajtur individë të

1 Nexhat Ibrahim, *Dimensione Kur'anore* (Shkup: Logos- A, 2003), 44.

veçantë në këtë proces, është e rëndësishme të ndalemi edhe te institucionet dhe platformat që kanë kontribuar në zhvillimin e mendimit islam dhe shkencor ndër shqiptarë. Një ndër format më efikase për përhapjen dhe zhvillimin e ideve, dijes dhe diskutimeve akademike janë botimet periodike – veçanërisht ato që përfshijnë analiza shkencore, fetare dhe kulturore. Botimet akademike dhe shkencore periodike nuk janë vetëm mjet informimi, por edhe instrumente të rëndësishme në procesin e transmetimit të ideve, mendimeve dhe arritjeve të studiuesve në fusha të ndryshme. Ato shërbejnë si urë lidhëse midis dijes së krijuar në kontekste të ndryshme dhe shoqërive që synojnë zhvillim dhe përparim intelektual. Për më tepër, përmes përkthimeve, këto revista mundësojnë qasjen në mendimin bashkëkohor ndërkombëtar dhe paraqitjen e tij në kontekstin lokal. Kësisoj, ato ndikojnë drejtpërdrejt në ngritjen e vetëdijes kolektive dhe në thellimin e kuptimit të çështjeve fetare dhe shoqërore.

Edhe pse në kontekstin e Kosovës dhe më gjerë në trevat shqiptare të Ballkanit numri i revistave periodike me profil fetar-islam dhe shkencor nuk ka qenë i madh, një përjashtim të rëndësishëm përbën revista “Edukata Islame”, e cila filloi të botohet në vitin 1971 dhe vazhdon botimin edhe sot.² Ajo njihet si revista e parë islame-shkencore në Kosovë³ me profil të qartë akademik dhe teologjik. Me një përmbajtje të pasur, revista ka pasur për qëllim jo vetëm të plotësojë nevojat e lexuesve myslimanë të Kosovës, Shqipërisë dhe Maqedonisë së Veriut,⁴ por edhe të shërbejë si platformë për trajtimin e problemeve bashkëkohore të komunitetit islam shqiptar në një kornizë shkencore e kritike.

“Edukata Islame” ka ofruar një hapësirë të vlefshme për mendimtarët dhe studiuesit vendorë, duke nxitur krijimin e një tradite të mendimit të organizuar dhe të dokumentuar në formë të shkruar.⁵ Ajo ka tubuar rreth vetes autorë të përkushtuar dhe ka shërbyer si tribunë për zhvillimin e kulturës dhe vetëdijes islame në hapësirën shqiptare. Përmes artikujve të saj, revista ka trajtuar tema të ndryshme në fushën e teologjisë, etikës (ahlak), jurisprudencës islame (fikh), besimit (akaid), historisë islame dhe natyrisht tefsirit – duke i dhënë kësaj të fundit një vend të veçantë ndër temat e trajtuara. Në këtë kuadër, fusha e tefsirit zë një peshë të veçantë në përmbajtjen e revistës. Shkrimet që analizojnë

2 Ramadan Shkodra, *Bibliografi e Revistës “Edukata Islame” (1971-2016)* (Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, 2017), 13.

3 Feti Mehdiu, “Dy Jubile të Kulturës Islame Në Kosovë,” *Edukata Islame*, nr. (2017): 110.

4 Ramadan Shkodra dhe Aziz Pireva, “Historiku i publicistikës islame në gjuhën shqipe në Kosovë” *Dituria Islame*, nr. 101 (1998): 61.

5 Fation Shabani, “Kosova’da Yayınlanan İslami Bilimsel-Akademik Dergilerin İçeriği ve Kitiği”, *Balkan Araştırmaları Dergisi*, nr. 2 (2015): 42.

aspektet gjuhësore, kontekstuale, historike dhe shpirtërore të ajeteve kuranore janë publikuar rregullisht, duke dëshmuar interesin dhe nevojën për një qasje të thelluar ndaj kuptimeve të Kur'anit. Kjo dëshmon një vazhdimësi të natyrshme të përpjekjeve për përhapjen e mesazhit kuranor në gjuhën shqipe dhe për ta sjellë atë në një kuptim bashkëkohor, të ndërlidhur me realitetin social, kulturor dhe shpirtëror të besimtarëve.

Në vijim të këtij punimi, do të prezantohet një pasqyrë e përgjithshme e shkri-meve në fushën e tefsirit të publikuara në këtë revistë, me qëllim të evidenti-mit të zhvillimeve kryesore, tendencave metodologjike dhe autorëve kontribues që kanë ndikuar në formësimin e mendimit tefsiro-kuranor në trevat shqiptare përgjatë viteve 1971-1990.

Edukata Islame: Roli dhe Rëndësia

Revista “Edukata Islame” përfaqëson botimin e parë periodik me karakter pro-fesional, si në aspektin përmbajtjesor ashtu edhe në atë teknik, që iu ofrua në mënyrë të organizuar dhe institucionale lexuesit shqiptar në Kosovë dhe më gjerë në periudhën e Jugosllavisë socialiste. Ajo lindi si një vazhdimësi e re-vistës së mëparshme me titull “Buletini”, e cila ishte botuar me mjete të thjeshta teknike dhe pa standarde të mirëfillta editoriale. Në vendimin e saj themelues, Këshilli Ekzekutiv i Shoqatës “Ilmije” theksonte se “Buletini”, megjithëse kishte shërbyer deri atëherë si një mjet komunikimi në gjuhën shqipe, nuk ishte më në përputhje me kërkesat bashkëkohore dhe nuk arrinte të përmbushte nevojat e komunitetit mysliman në rritje, sidomos në rrafshin e formës dhe të përmbajtjes. Si rrjedhojë, më 2 shkurt 1971, ky Këshill mori vendimin për themelimin e një reviste të re, të quajtur “Edukata Islame”, e cila do të botohej në shtyp dhe do të kishte një nivel më të lartë profesional në të gjitha aspektet.⁶

Ky hap shënoi një moment të rëndësishëm për zhvillimin e diskursit islam në gjuhën shqipe, duke e vendosur revistën “Edukata Islame” si një platformë të re akademike dhe kulturore, ku do të shtjelloheshin tema të rëndësishme nga fusha e teologjisë islame, edukimit, moralit, historisë, tefsirit dhe çështjeve ak-tuale shoqërore, në përputhje me sfidat e kohës. Revista “Edukata Islame” ka një rëndësi shumëdimensionale, duke tejkaluar funksionin bazik të një organi informues fetar. Ajo nuk shërben vetëm si një burim i aksesueshëm për lexuesin shqipfolës që dëshiron të mësojë rreth Islamit në gjuhën amtare, por edhe si një hapësirë e çmuar akademike dhe kulturore ku intelektualët fetarë shqiptarë

⁶ *Edukata Islame*, nr. I/1 (1971): 56.

mund të artikulojnë idetë, qëndrimet dhe angazhimet e tyre shkencore në mënyrë të strukturuar dhe të përkushtuar.

Në thirrjen zyrtare për bashkëpunim të shpallur nga redaksia e revistës, theksohen tri karakteristika thelbësore që e përcaktojnë vizionin dhe funksionin e saj. *Së pari*, revista paraqitet si një përgjigje e drejtpërdrejtë ndaj kërkesave të kohës, në një periudhë kur myslimanët shqiptarë të ish-Jugosllavisë ndjenin mungesën e theksuar të literaturës fetare në gjuhën shqipe. *Së dyti*, për herë të parë u mundësohej besimtarëve shqiptarë që ta mësonin fenë islame në gjuhën e tyre amtare, duke krijuar kështu një lidhje më të natyrshme dhe më të thellë me përmbajtjen fetare. *Së treti*, për shkak të mungesës së një platforme të tillë në gjuhën shqipe, shumë hoxhallarë dhe autorë fetarë ishin të detyruar t'i botonin shkrimet e tyre në gjuhë të huaja, duke kufizuar në këtë mënyrë ndikimin dhe përfshirjen e lexuesve shqiptarë. Përmes themelimit të kësaj reviste, u hap një rrugë e re për zhvillimin dhe institucionalizimin e mendimit islam në gjuhën shqipe, duke u dhënë zë autorëve vendorë dhe duke shërbyer njëkohësisht si urë komunikimi mes traditës islame dhe realitetit shoqëror të shqiptarëve. Revista nuk ishte vetëm një produkt i domosdoshmërisë, por edhe një nismë strategjike për ruajtjen dhe promovimin e identitetit fetar dhe kulturor në kushte të ndërlikuara shoqërore e politike.⁷

Në përvjetorin e dhjetë të themelimit të revistës “Edukata Islame”, një nga bashkëthemeluesit dhe kontribuesit më të njohur të saj, i ndjeri Avni Aliu, vlerësoi në mënyrë të thellë rëndësinë dhe zhvillimin e saj ndër vite. Ai e përshkroi themelimin e revistës si realizimin e një ëndrre të dikurshme, që më në fund mori formë reale dhe tejkaloi pritshmëritë fillestare të themeluesve të saj. Sipas tij, “Edukata Islame” me kalimin e kohës nuk mbeti thjesht një nismë e vogël, por u zhvillua në përmbajtje dhe cilësi, duke u bërë një institucion i rëndësishëm në botën e publicistikës dhe mendimit islam shqip. Në reflektimet e tij, Aliu thekson disa veçori të dallueshme të kësaj reviste, të cilat përbëjnë bazën e identitetit të saj publik dhe intelektual.

Së pari, ai nënvizon faktin se “Edukata Islame” ishte revista e parë me fizionomi të mirëfilltë profesionale që botohej në gjuhën shqipe në fushën e dijes islame. Kjo ishte një arritje e veçantë për kohën, duke qenë se literatura islame në shqip ishte ende në fazat e hershme të zhvillimit dhe institucionalizimit. *Së dyti*, revista u pozicionua si një nismë pionere në trajtimin e çështjeve të ndryshme nga fushat e dijes islame – si tefsiri, akaidi, etika islame, jurisprudenca, historia, si dhe tema të tjera aktuale me karakter kulturor e shoqëror. Me këtë, ajo u bë një arenë

7 Sadat Islami, “Përkthime në revistën Edukata Islame,” *Edukata Islame*, nr. 127-128, (2022): 147.

ku u ndërthurën tradita dhe mendimi bashkëkohor islam në gjuhën shqipe. Së treti, Aliu e përshkruan “Edukatën Islame” si një përgjigje të drejtpërdrejtë ndaj kërkesave intelektuale, kulturore dhe shpirtërore të shqiptarëve myslimanë, të cilët kishin nevojë për një platformë të tillë për t’u lidhur më thellë me fenë dhe identitetin e tyre në një kohë të sfiduar nga faktorë të shumtë shoqërorë e politikë.⁸

Këto vlerësime dëshmojnë qartë se revista *Edukata Islame* nuk ishte vetëm një produkt i përpjekjeve të një grupi të vogël dijetarësh, por një fenomen me ndikim të gjerë, që shërbeu si urë lidhëse ndërmjet dijes fetare dhe shoqërisë shqiptare, duke kontribuar në kultivimin e një tradite të qëndrueshme të mendimit islam në gjuhën shqipe.

Revista, për shkak të cilësisë së saj akademike dhe kulturore, përmban artikuj që në pjesën më të madhe i përmbushin kriteret shkencore dhe qëndron në një nivel më të lartë krahasuar me revista të tjera akademike të botuara në Kosovë. Megjithatë, disa nga artikujt vuajnë nga mungesa e referencave të plota në pjesën e bibliografisë, ndërsa në disa të tjera mungojnë fusnotat, që konsiderohen si mangësi të dukshme të revistës. Një problem tjetër i rëndësishëm është se asnjë artikull nuk përmban fjalë kyçe, si dhe mungesa e pjesëve hyrëse dhe përfundimtare në shumicën e tyre. Për më tepër, përdorimi i një stili të ngurtë dhe jo të rrjedhshëm në disa artikuj dëshmon se përmbajtja humbet nga aspekte të rëndësishme të qartësisë dhe akademiks, duke ndikuar negativisht në kredibilitetin shkencor të revistës.⁹

Këto mangësi mund të arsyetohen pjesërisht me rrethanat specifike dhe zhvillimet kohore në të cilat revista është botuar. Në një kontekst ku sistemi akademik dhe infrastruktura kërkimore në Kosovë janë ende në zhvillim e sipër, sfidat në lidhje me standardet dhe praktikën më të përparuara të botimit shkencor janë të pritshme. Njëkohësisht, mungesa e burimeve të mjaftueshme, mund të ndikojnë në cilësinë e artikujve. Për më tepër, periudha kohore dhe rrethanat sociale dhe kulturore shpesh ndikojnë në mënyrën e komunikimit akademik, ku disa norma dhe praktika ende janë në proces përafrimi me standartet ndërkombëtare. Kjo situatë kërkon përpjekje të vazhdueshme për ngritjen e kapaciteteve akademike dhe rritjen e vetëdijes mbi rëndësinë e standardeve shkencore, në mënyrë që revista të mund të përmirësohet dhe të konsolidohet si një platformë me ndikim më të madh dhe me një cilësi më të lartë.

⁸ *Edukata Islame*, nr. X/30 (1981): 4.

⁹ Shabani, “Kosova’da Yayınlanan İslami Bilimsel-Akademik Dergilerin İçeriği ve Kritiği,” 43.

Analizë e Temave Kur'anore në Artikujt e Revistës Edukata Islame Gjatë Periudhës 1971–1990

Për të krijuar hapësirë akademike për publikimin e kontributeve shkencore në fushën e studimeve kuranore, revista “Edukata Islame” ka themeluar një rubrikë të posaçme të titulluar “Rubrika e Tefsirit”.¹⁰ Kjo rubrikë, që nga numrat e parë të revistës, ka shërbyer si një platformë për trajtimin dhe reflektimin shkencor mbi përmbajtjen e Kur'anit dhe metodologjinë e interpretimit të tij. Fillimisht, artikujt e botuar në këtë rubrikë kishin kryesisht karakter komentues, duke u fokusuar në interpretimin e ajeteve dhe sureve të veçanta të Kur'anit. Këto interpretime synonin t'u ofronin lexuesve kuptimin e drejtpërdrejtë të mesazheve kuranore në një gjuhë dhe stil të qashtëm për publikun shqipfolës. Me kalimin e kohës dhe rritjen e interesit akademik për studimet kuranore, përmbajtja e kësaj rubrike u pasurua me artikuj që trajtonin aspekte më të thella teorike dhe konceptuale të shkencës së tefsirit.

Ky zhvillim gradual tregon për një pjekuri metodologjike dhe për një përkushtim në rritje ndaj përpunimit të tematikave kuranore në mënyrë të sistematizuar dhe analitike. Nga kjo perspektivë, përmbajtja e kësaj rubrike mund të klasifikohet në dy kategori kryesore: *Interpretime të pjesshme të Kur'anit* – që përfshijnë komentimin e sureve dhe ajeteve të veçanta, duke synuar të ndriçojnë domethënien e tyre për kontekstin bashkëkohor dhe për nevojat e komunitetit; *Studime teorike dhe konceptuale në fushën e tefsirit* – të cilat filluan të botohen pas viteve 1990 dhe shqyrtonin çështje si metodologjia e interpretimit kuranor, qasjet tradicionale dhe bashkëkohore në tefsir, roli i kontekstit historik dhe gjuhësor në kuptimin e tekstit hyjnor, si dhe raportin ndërmjet tefsirit klasik dhe nevojave të reja të lexuesit modern. Përmes kësaj rubrike, “Edukata Islame” jo vetëm që ka ofruar një hapësirë të vlefshme për publikimin e dijes islame në gjuhën shqipe, por ka ndihmuar në institucionalizimin e studimeve kuranore si një fushë e veçantë brenda diskursit akademik shqiptar, duke nxitur diskutim, analizë dhe reflektim kritik në një frymë bashkëkohore dhe shkencore.

Interpretime të pjesshme të Kur'anit në revistën “Edukata Islame”

Gjatë periudhës 1971–1990, revista “Edukata Islame” shërbeu si një ndër platformat më të rëndësishme për përhapjen e mendimit islam në Kosovë, në një kohë të karakterizuar nga sfida të shumta politike dhe ideologjike. Në këtë kontekst,

10 Shkodra, *Bibliografi e Revistës Edukata Islame (1971-2016)*, 14.

Sherif Ahmeti, si një nga figurat qendrore të mendimit islam në Kosovë dhe më gjerë në hapësirën shqiptare, dha një kontribut të veçantë përmes interpretimeve të tij të pjesshme të Kur'anit, të botuara në faqet e kësaj reviste. Këto interpretime nuk përfaqësojnë një koment të plotë të tekstit kur'anor, por një përzgjedhje të kujdesshme të ajeteve që trajtojnë çështje morale, edukative dhe shoqërore, në përputhje me nevojat e kohës dhe kufizimet ideologjike të sistemit. Në këtë drejtim, H. Sherif Ahmeti për më shumë se dy dekada mbajti mbi supe barrën kryesore në drejtimin, zhvillimin dhe institucionalizimin e publicistikës islame në gjuhën shqipe, përmes një veprimtarie të vazhdueshme dhe shumëdimensionale. Ndër kontributet më të rëndësishme të tij, pa dyshim radhiten mbi 30 artikuj në fushën e interpretimit të Kur'anit, të botuar në revistën shkencore "Edukata Islame".¹¹ Këto punime përfaqësojnë interpretime të pjesshme dhe tematike të ajeteve kur'anore, kryesisht nga sure të shkurtra, të cilat janë përzgjedhur dhe trajtuar në funksion të mesazhit edukativ, moral dhe shoqëror që përcjellin. Ky nënkapitull synon të analizojë përmbajtjen, metodologjinë dhe funksionin e këtyre interpretimeve, duke vendosur theksin te qasja hermeneutike e Ahmetit, përmes së cilës ai e interpreton tekstin kur'anor në lidhje të ngushtë me sfidat ideologjike dhe kontekstin socio-politik të viteve 1971–1990. Hermeneutika e tij dallon për theksin që i jep aspektit praktik të mesazhit kur'anor dhe përpjekjen për ta aktualizuar atë në rrethana konkrete, duke ruajtur gjithnjë një ekuilibër ndërmjet traditës fetare dhe realitetit bashkëkohor.

Nga analiza e publikimeve kurano-tefsirore të H. Sherif Ahmetit del qartë një stil i veçantë interpretimi, që dallohet për elegancë, qartësi dhe përmbajtje të qëndrueshme. Ai eviton qasjet polemizuese dhe shmang shpjegimet e stërzgjatura leksikore, duke zgjedhur në vend të tyre një mënyrë të përmbledhur dhe të sistematizuar të paraqitjes së informatave. Ahmeti e mban fokusin në thelbin tematik të ajetit apo kaptinës, duke u ndalur vetëm te aspektet që i konsideron të dobishme për edukimin dhe ndërgjegjësimin fetar të lexuesit. Kjo qasje metodologjike reflekton jo vetëm një ndjeshmëri gjuhësore, por edhe një vetëdije të thellë për kontekstin dhe audiencën shqiptare, e cila në pjesën më të madhe nuk kishte njohuri të mjaftueshme për gjuhën arabe. Për këtë arsye, në shumicën e rasteve Sherif Ahmeti bën transkriptimin e ajeteve kur'anore nga arabishtja në alfabetin latin, duke e shoqëruar atë me përkthimin në gjuhën shqipe dhe pastaj me një koment të shkurtër, por tematikisht të ngjeshur dhe metodologjikisht të orientuar. Ai gjithashtu i kushton vëmendje kontekstit të shpalljes së ajeteve

11 Batatina Valmire Krasniqi, "Kosova'da Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Genel Bir Bakış", nr. 11, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, Trakya Üniversitesi, (2023), 40.

(esbabu'n-nuzul), duke nxjerrë prej tyre mësimet morale dhe vlera universale që ruajnë aktualitetin e tyre në çdo kohë.

Ajo që e bën të dallueshëm komentin e Sherif Ahmetit është aftësia e tij për ta zbërthyer mesazhin kur'anor me një gjuhë të qartë e të kuptueshme, duke ruajtur njëkohësisht thellësinë dhe dinjitetin e tekstit hyjnor. Me mjeshtëri ai arrin ta paraqesë madhështinë dhe mrekullinë e Kur'anit në mënyrë që ajo të komunikohet me ndjeshmëri te zemrat dhe ndërgjegjet e lexuesve. Siç vë në dukje edhe studiuesi S. Bajgora në kumtesën e tij kushtuar kontributit të Ahmetit në fushën e tefsirit, një aspekt i veçantë i interpretimit të tij është përpjekja për të ndërlikuar mesazhin kur'anor me argumente akaidologjike dhe shkencore, duke krijuar një urë të natyrshme ndërmjet fesë dhe shkencës. Këtë e bën pa e tepruar në shpjegime teknike dhe pa cenuar aspak shenjtërinë e Kur'anit, çka tregon për një ekuilibër të qëlluar ndërmjet përmbajtjes teologjike dhe përqasjes bashkëkohore të interpretimit.¹² Sa për të ilustruar mendjemprehtësinë dhe afinitetin e madh të këtij dijetari do të sjellim disa komente origjinale, gjatë komentimit të tij të kaptinës "Zilzal". Në analizën e tij mbi këtë kaptinë, Ahmeti nuk përqendrohet në detajet e zbritjes (esbabu'n-nuzul) së saj dhe nuk përfshin transmetime rreth vlerës apo shkakut të zbritjes, siç është zakonisht praktika e komentuesve klasikë dhe bashkëkohorë të Kur'anit. Kjo qasje, me gjasë, është ndikuar nga karakteri i revistës shkencore ku është botuar puna e tij. Megjithatë, për secilin ajet të kësaj kaptine, ai ofron një koment të përmbledhur, zakonisht prej 10–15 rreshtash, pas së cilës ai kalon në një analizë më të gjerë dhe të thelluar të qëllimeve të përgjithshme të kaptinës, ku shfaqet qartazi aftësia e tij interpretative. Pas hapjes së komentimit me besmelen, në analizën e ajetit të parë të kaptinës, Ahmeti thekson: "1. Kur të dridhet toka me atë dridhjen e saj". E kur do të vjen koha e të bëjë toka atë dridhje të saj të jashtëzakonshme, të fortë e të fyrlshme, dridhje që trondit zemrat në gjoksa dhe mendjet në koka. Atë dridhje toka e bën kur të vjen koha e shkatërrimit katastrofal të çdo qenie e sendi, kur të vjen koha e shkatërrimit të planetit tonë, tokës e edhe yjeve në qiej. E ai është momenti i ashtuquajtur kijamet".¹³ Metoda e komentimit që Ahmeti ndjek është një interpretim i përmbledhur dhe konceptual, i cili synon të lidhë kuptimin e drejtpërdrejtë të ajetit me pasojat e tij eskatologjike, duke sjellë një reflektim të thellë mbi përmbajtjen shpirtërore dhe kozmologjike të ajetit.

12 Sabri Bajgora, *Kontributi i haxhi Sherifit në lëmin e Tefsirit dhe në përkthimin e Kur'anit* (Prishtinë, 2016).

13 Ahmeti, *Edukata Islame*, nr. 41-42, 3.

Ahmeti dallohet për mënyrën e veçantë të interpretimit, duke përdorur shembuj praktikë dhe argumente logjike të nxjerra nga përvoja dhe jeta e përditshme, dhe duke i bërë komentet e tij të kuptueshme dhe të afërta për një audiencë të gjerë. Kjo qasje e bën punën e tij interpretuese jashtëzakonisht të popullarizuar dhe të kërkuar nga lexuesit e kohës, pasi përmbajtja bëhet më e qartë dhe më e lidhur me realitetin njerëzor. Zgjuarsia dhe mendjemprehtësia që karakterizojnë Ahmetin reflektohen në të gjitha komentet e tij, duke dëshmuar një thellësi dhe njohuri të madhe në interpretimin e Kur'anit.

Një shembull ilustrues i këtij stili është interpretimi i kaptinës “Kevther”, e cila përbëhet vetëm nga tre ajete. Ahmeti fillon komentimin duke trajtuar historikun e shpalljes së kaptinës, duke i shpjeguar shkaqet dhe rrethanat që çuan në zbritjen e saj. Ai përmend faktin e njohur historik se Muhamed a.s. u ballafaqua në fillimet e predikimit të tij me rezistencë të fortë, duke përfshirë tortura, intriga, dhe tallje nga pjesëtarë të popullit të tij, madje edhe nga të afërm të tij. Këto sulme dhe përpjekje për denigrim, të cilat synonin të dobësonin ndikimin e mesazhit të tij, konsiderohen shkak i zbritjes së kaptinës “Kevther”.¹⁴ Ahmeti evidenton se disa nga kundërshtarët e peygamberit a.s., veçanërisht disa anëtarë të kurejshëve, përdorin akuzat dhe shpifjet për të diskredituar atë, duke përmendur mungesën e pasardhësve meshkuj si një argument kundër tij. Këto sulme synonin të ndikonin në opinionin publik për ta larguar atë dhe mesazhin që po përcillte. Në këtë kontekst, Ahmeti shpjegon se kaptina u zbrit si përgjigje hyjnore ndaj intrigave dhe fyerjeve të kundërshtarëve, dhe si mbështetje morale për Muhamedin a.s. Një tipar i rëndësishëm i metodës së komentimit të Ahmetit është se, megjithëse në disa raste ai trajton shkakun e zbritjes së ajetit apo kaptinës, si në rastin e “Kevther”, kjo nuk është e njëjtë për të gjitha komentet e tij. Ai ndjek një metodë të qëndrueshme, e cila përfshin komentimin e qartë dhe të kapshëm për lexuesin, duke kombinuar elemente historike, linguistike dhe përmbajtësore, dhe kështu krijon një tefsir që përmban karakteristika të veçanta, të cilat e bëjnë veprën e tij një burim të rëndësishëm për studimin akademik të Kur'anit.

Lista e publikimeve të Sherif Ahmetit në revistën “Edukata Islame”

Sherif Ahmeti kontribuoi me një numër të konsiderueshëm artikujsh tefsirorë në revistën “Edukata Islame”, të cilat mund të ndahen në komentime të sureve të plota, interpretime të ajeteve të veçanta, si dhe përkthimi i kaptinave të gjata përmes një serie shkrimesh të ndërlidhura. Për një paraqitje më të plotë të tyre, shih Shtojcën 1.

¹⁴ Ahmeti, *Edukata Islame*, nr: 15-16, 3.

Nr.	Lloji i Komentimit	Titulli / Ajeti / Sureja	Revista “Edukata Islame” (Viti/Numri)
1	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>Komentimi i Sures el-Fatiha</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 3, 1971, fq. 8-16
2	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>Komentimi i Sures vel-Asr</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 2, 1971, fq. 3-9.
3	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>Komentimi i Sures el-Ihlas</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 5, 1972, fq. 3-9.
4	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>Komentimi i Sures el-Felek</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 22, 1979, fq. 3-7.
5	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>Komentimi i Sures el-Kadër</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 27, 1980, fq. 13-19.
6	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>Komentimi i Sures Zilzal</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr. 41-42, 1985, fq. 3-11
7	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>“Kaptina el-Bekaretu”</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 41-42, 1985, fq. 60-63.
8	<i>Komentim i Sureve të Plota</i>	<i>“Komentimi i Sures Kevther,</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 15-16, 1976, fq. 3-5.
9	<i>Komentim i Ajeteve të Veçanta</i>	<i>“Inned-dine indallāhi el-Islām”</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 4, 1972, fq. 3-8.
10	<i>Komentim i Ajeteve të Veçanta</i>	<i>“Rabbena atina fid-dunja haseneten...”</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 6, 1971, fq. 3-10.
11	<i>Komentim i Ajeteve të Veçanta</i>	<i>“Ve ma halektu el-xhinne vel-inse il-la li-ya‘budūn” (Dharijat, 56–58)</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 9-10, 1974, fq. 3-8.
12	<i>Komentim i Ajeteve të Veçanta</i>	<i>“O ju njerëz, Ne ju krijuam nga mashkull e femër...”</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 11-12, 1974, fq. 3-7.
13	<i>Komentim i Ajeteve të Veçanta</i>	<i>“Dhe fale namazin, se namazi largon nga imoraliteti...”</i>	<i>Edukata Islame</i> , nr: 13, 1975, fq. 3-6.

Nr.	Lloji i Komentimit	Titulli / Ajeti / Sureja	Revista “Edukata Islame” (Viti/Numri)
14	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“Ja ejjuhel-ledhine amen-u, kutibe alejkumus-sijam” (el-Bekare, 183)	Edukata Islame, nr: 14, 1975, fq. 7-10.
15	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“O ju që keni besuar, kur të thirret për namaz të xhumasë...”	Edukata Islame, nr: 17, 1976, fq. 3-8.
16	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“O Zoti ynë, dërgo ndër ata një të dërguar nga mesi i tyre...” (el-Bekare, 129)	Edukata Islame, nr: 18, 1976, fq. 3-7.
17	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“Elif Lam Mimë... në të nuk ka dyshim...” (el-Bekare, 1-4)	Edukata Islame, nr: 19, 1977, fq. 3-7.
18	Komentim i Ajeteve të Veçanta	Ajetul Kursij	Edukata Islame, nr: 23, 1979, fq. 3-9.
19	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“Senurihim ājātinā fi-l-āfāki ve fi enfusihim...”	Edukata Islame, nr: 24, 1979, fq. 3-8.
20	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“Inna ‘aradna el-emanete...”	Edukata Islame, nr: 25, 1979, fq. 3-8.
21	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“Ve ma erselna min kabli-ke min resulin...”	Edukata Islame, nr: 28-29, 1980, fq. 3-9.
22	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“Vallahu ahrexhekum min butuni ummehātikum...”	Edukata Islame, nr: 44-45, 1986, fq. 3-8.
23	Komentim i Ajeteve të Veçanta	“Komentimi i një Ajeti Kuranor”	Edukata Islame, nr: 44-45, 1986, fq. 3-9.
24	Përkthimi Kaptinave të Plota	Suratu Esh-Shu‘ara (Kaptina XXVI) – Mekke, 227 ajete	Edukata Islame, nr: 31-32, 1981, fq. 10-18.
25	Përkthimi i Kaptinave të Plota	Suratu el-Bekare (Kaptina II) – Ajetet 1-25	Edukata Islame, nr: 35-36, 1982, fq. 57-60.

Nr.	Lloji i Komentimit	Titulli / Ajeti / Sureja	Revista “Edukata Islame” (Viti/Numri)
26	Përkthimi i Kaptina-ve të Plota	Suratu el-Bekare (Kaptina II) – Ajetet 26–60	Edukata Islame, nr: 37-38, 1982, fq. 73-78.
27	Përkthimi i Kaptina-ve të Plota	Suratu el-Bekare (Kaptina II) – Ajetet 61–120	Edukata Islame, nr: 39, 1984, fq. 55-63.
28	Përkthimi i Kaptina-ve të Plota	Suratu el-Bekare (Kaptina II) – Ajetet 121–200	Edukata Islame, nr: 40, 1984, fq. 60-74.
29	Përkthimi i Kaptina-ve të Plota	Suratu el-Bekare (Kaptina II) – Ajetet 201–286	Edukata Islame, nr: 41-42, 1985, fq. 60-78.
30	Përkthimi i Kaptina-ve të Plota	Suratu Ali Imran (Kaptina III) – Ajetet 1–51	Edukata Islame, nr: 43, 1985, fq. 10-21.
31	Përkthimi i Kaptina-ve të Plota	Suratu Ali Imran (Kaptina III) – Ajetet 52–102	Edukata Islame, nr: 44-45, 1986, fq. 9-19.
32	Përkthimi i Kaptina-ve të Plota	Suratu Ali Imran (Kaptina III) – Ajetet 103–155	Edukata Islame, nr: 46-47, 1986, fq. 9-19.
33	Kaptinave të Plota	Suratu Ali Imran (Kaptina III) – Ajetet 156–200	Edukata Islame, nr: 48-49, 1987, fq. 13-22.

Shtojcë: 1.

Përfundim

Kur’ani famëlartë përbën një burim të thellë dhe të pashtershëm të udhëzimit dhe mëshirës hyjnore për njerëzimin, i cili kërkon përkthim dhe interpretim të kujdesshëm në gjuhë të ndryshme, duke përfshirë edhe shqipen, për të mundësuar kuptimin e tij të plotë nga çdo besimtar dhe studiues. Tradita e përkthimit dhe tefsirit në gjuhën shqipe është dëshmi e përkushtimit të dijetarëve shqiptarë ndaj pasurimit të trashëgimisë islame dhe zhvillimit të mendimit fetar në një kontekst kombëtar dhe kulturor.

Në këtë kontekst, revista “Edukata Islame” ka luajtur një rol kyç si platforma e parë periodike shkencore dhe fetare në gjuhën shqipe në Kosovë, duke kontribuar në institucionalizimin e studimeve kuranore dhe promovimin e mendimit islam në hapësirën shqiptare. Përmes rubrikës së saj të tefsirit dhe botimeve të shumta, ajo ka ndihmuar në thellimin e kuptimit dhe interpretimit të Kur’anit, duke e lidhur atë me realitetin shoqëror, kulturor dhe shpirtëror të besimtarëve.

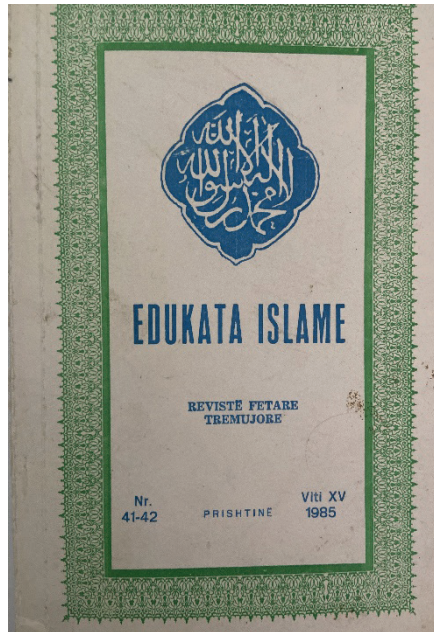
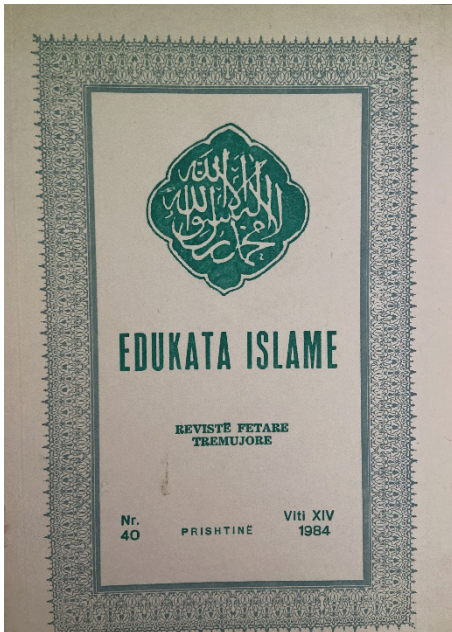
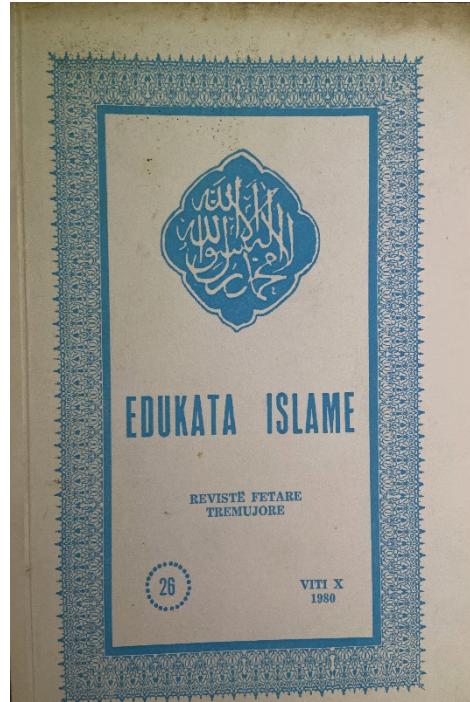
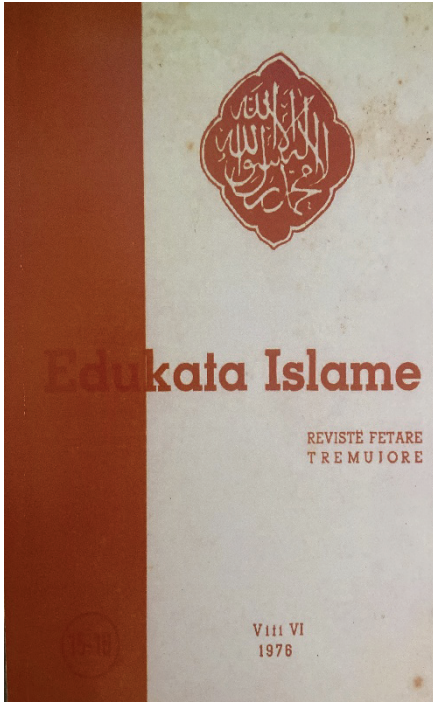
Megjithëse revista ka pasur disa mangësi në aspektin formal dhe teknik të publikimeve, ajo mbetet një shembull i rëndësishëm i përpjekjeve për ngritjen e kapaciteteve akademike dhe përforcimin e vetëdijes kulturore dhe fetare në një periudhë të vështirë historike. Ky punim evidenton rëndësinë e vazhdimësisë së traditës së interpretimit dhe përkthimit të Kur'anit në shqip, si dhe nevojën për zhvillimin e mëtejshëm të platformave akademike që do të mundësojnë një dialog të pasur dhe të thelluar midis dijes klasike dhe sfidave bashkëkohore.

Në dritën e analizave të mësipërme, studimi i botimeve dhe interpretimeve të Kur'anit në “Edukata Islame” ofron një pasqyrë të vlefshme të historisë dhe zhvillimit të mendimit islam në hapësirën shqiptare, duke nënvizuar rolin e rëndësishëm që kanë luajtur intelektualët vendorë në përhapjen dhe thellimin e njohurive fetare dhe shkencore në gjuhën amtare.

LITERATURA

- Ahmeti, Sherif. 1985. “Komentimi i Sures Zilzal.” *Edukata Islame*, nr. 15-16.
- Ahmeti, Sherif. 1985. “Komentimi i Sures Kevther.” *Edukata Islame*, nr. 41-42.
- Bajgora, Sabri. 2016. Kontributi i haxhi Sherifit në lëmin e Tefsirit dhe në përkthimin e Kur'anit, Prishtinë.
- Edukata Islame*. 1971. nr. I/1.
- Edukata Islame*. 1981. nr. X/30.
- Ibrahimi, Nexhat. 2003. *Dimensione Kur'anore*, Shkup: Logos- A.
- Islami, Sadat. 2002. “Përkthime në revistën Edukata Islame.” *Edukata Islame*, nr. 127-128.
- Kadriu, Liridon. *Historia e Përkthimit të Disa Pjesëve të Kur'anit në Gjuhën Shqipe*, Prishtinë.
- Krasniqi Batatina, Valmire. 2003. “Kosova'da Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Genel Bir Bakış.” *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, nr. 11. Trakya Üniversitesi.
- Mehdiu, Feti. “Dy Jubile Të Kulturës Islame Në Kosovë”, *Edukata Islame*.
- Shabani, Fation. 2015. “Kosova'da Yayınlanan İslami Bilimsel-Akademik Dergilerin İçeriği ve Kritiği.” *Balkan Araştırmaları Dergisi*, nr. 2. Bursa: Emin Yayınları.
- Shkodra, Ramadan. 2017. *Bibliografi e Revistës “Edukata Islame (1971-2016)*, Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës.
- Shkodra, Ramadan, dhe Aziz Pireva. 1998. “Historiku i publicistikës islame në gjuhën shqipe në Kosovë”, *Dituria Islame*, nr. 101.

Shtojcë:

ROLI I REVISTËS *DITURIA ISLAME* NË PROMOVIMIN E RËNDËSISË SË FESË NË JETËN E NJERIUT (1986-1990)

THE ROLE OF THE MAGAZINE DITURIA ISLAME IN PROMOTING THE IMPORTANCE OF RELIGION IN HUMAN LIFE (1986–1990)

Muzaqete KOSUMI

MSc, Faculty of Islamic Studies – Pristina, Kosovo

 <https://orcid.org/0009-0006-1909-4459>

Abstrakt: Revista *Dituria Islame*, që nga themelimi i saj në vitin 1986, ka luajtur një rol të rëndësishëm në jetën e besimtarëve në trojet shqiptare, duke qenë një zë i rëndësishëm i mendimit dhe kulturës islame. Pavarësisht sfidave të mëdha, si represioni i sistemit komunist, lufta për çlirim nga okupatori serb dhe periudhat e mëvonshme të shtetndërtimit, revista ka mbetur një udhërrëfyes për besimtarët dhe më gjerë. Përmes një game të gjerë temash, përfshirë besimin, filozofinë, historinë, jurisprudencën, kulturën kombëtare, letërsinë dhe shëndetësinë, *Dituria Islame* ka kontribuar në edukimin shpirtëror dhe intelektual të shoqërisë.

Ky punim fokusohet në hulumtimin e tematikave që revista ka trajtuar gjatë periudhës 1986-1990, me theks të veçantë në rëndësinë e fesë në jetën e njeriut. Në qendër të analizës janë tema si: “Çka dëshiron feja prej njeriut,” “Njeriu – liria e besimit,” “Qenia njerëzore dhe qëllimi i saj,” “Njohja e vetvetes,” dhe “Domethënia e jetës së njeriut sipas Kuranit.” Këto artikuj dëshmojnë se feja islame jo vetëm që promovon drejtësinë, mëshirën dhe bamirësinë, por ofron edhe një kornizë të qëndrueshme për kuptimin e jetës dhe ndërtimin e një shoqërie të drejtë.

Në përfundim, studimi nënvizon se parimet hyjnore të fesë mbeten të pazëvendësueshme në jetën e njeriut dhe shoqërisë, duke shërbyer si një burim i pashtershëm drejtësie dhe harmonie që asnjë rend juridik apo institucion tjetër nuk mund ta zëvendësojë.

Fjalët kyçe: *Dituria Islame*, Feja, Njeriu, Shoqëria

Abstract: Since its establishment in 1986, the journal *Dituria Islame* has played a significant role in the lives of believers across the Albanian-speaking territories, serving as an important voice of Islamic thought and culture. Despite major challenges, such as the repression of the communist system, the struggle for liberation from Serbian occupation, and the later periods of state-building, the journal has remained a guiding light for believers and the wider public. Through a wide range of themes, including faith, philosophy, history, jurisprudence, national culture, literature, and health, *Dituria Islame* has contributed to the spiritual and intellectual education of society.

This study focuses on examining the themes addressed by the journal during the period 1986–1990, with a particular emphasis on the role of religion in human life. At the center of the analysis are topics such as: “What Does Religion Expect from a Human Being,” “The Human Being – Freedom of Belief,” “Human Existence and Its Purpose,” “Knowing Oneself,” and “The Meaning of Human Life According to the Qur’an.” These articles demonstrate that Islam not only promotes justice, mercy, and benevolence, but also provides a stable framework for understanding life and building a just society.

In conclusion, the study underlines that the divine principles of religion remain irreplaceable in the life of the individual and society, serving as an inexhaustible source of justice and harmony that no legal system or other institution can substitute.

Keywords: *Dituria Islame*, Religion, Human Being, Society

Corresponding author: Muzaqete Kosumi, qetja_2003@hotmail.com

Citation: Kosumi, Muzaqete. “Roli i revistës *Dituria Islame* në promovimin e rëndësisë së fesë në jetën e njeriut (1986–1990).” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 119–136. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11MK>.

Hyrje

Roli i institucioneve të shkruara në ruajtjen dhe përçimin e vlerave fetare gjatë periudhave të represionit ideologjik ka qenë vendimtar për qëndrueshmërinë shpirtërore dhe kulturore të komuniteteve besimtare. Në këtë kontekst, revista Dituria Islame, e themeluar në vitin 1986 nën kujdesin e Bashkësisë Islame të Kosovës, përfaqëson një ndër përpjekjet më të rëndësishme për të ruajtur dhe promovuar mendimin islam në trojet shqiptare gjatë një periudhe të ndërlikuar politike e shoqërore. Revista shërbeu si një platformë për artikullimin e diskursit fetar dhe filozofik, duke kontribuar në ndërtimin e vetëdijes fetare, kulturore dhe kombëtare, në një kohë kur feja dhe institucionet e saj përballëshin me kufizime serioze nga sistemi ideologjik i kohës.

Qëllimi i studimit

Qëllimi i këtij punimi është të analizojë përmbajtjen tematike të revistës Dituria Islame gjatë viteve 1986–1990, me theks të veçantë në mënyrën se si ajo promovoi rëndësinë e fesë në jetën e njeriut dhe ndikimin e saj në formësimin e identitetit fetar dhe kulturor në një kontekst represiv.

Objektivat kërkimor

Të identifikojë temat qendrore që trajtojnë raportin ndërmjet fesë dhe jetës së njeriut në artikujt e përzgjedhur të kësaj periudhe. Të shqyrtojë ndërtimin argumentues të diskursit fetar në kontekstin e sfidave ekzistenciale dhe shoqërore të kohës. Të analizojë funksionin edukativ dhe social të revistës në mungesë të lirisë institucionale fetare.

Pyetjet studimore

1. Si e ka trajtuar revista Dituria Islame rëndësinë e fesë në jetën e njeriut gjatë viteve 1986–1990?
2. Cilat janë konceptet kyçe teologjike dhe filozofike të paraqitura në këto artikuj?
3. Në ç'mënyrë revista ka kontribuar në ndërtimin e një identiteti të qëndrueshëm fetar në rrethana represive?

Metodologjia e punimit

Ky studim aplikon një qasje cilësore me karakter interpretues dhe analitik, përmes analizës së përmbajtjes së artikujve të përzgjedhur nga revista Dituria Islame. Analiza fokusohet në strukturën e argumentimit, përdorimin e burimeve

fetare dhe ndërtimin e kuptimeve mbi njeriun, jetën dhe vlerat morale islame. Në aspektin teorik, punimi mbështetet në qasjen funksionaliste të fesë (Durkheim, 1912/1995) si dhe në konceptimin e fesë si sistem kuptimor simbolik (Geertz, 1973), duke e trajtuar fenë si një mekanizëm të rëndësishëm interpretativ, edukativ dhe shoqëror.

Konteksti historik, shoqëror dhe institucional i revistës Dituria Islame (1986–1990)

Ky seksion trajton rrethanat politike, ideologjike dhe shoqërore në të cilat lindi dhe veproi revista. Përfshin përshkrimin e regjimit jugosllav, kufizimet mbi fenë, dhe rolin e Bashkësisë Islame në ruajtjen e identitetit fetar.

Konteksti Historik

Pasojat e Demonstratave të vitit 1981 dhe Politikat antireligjioze në Jugosllavi

Pas demonstratave studentore të vitit 1981 në Kosovë, autoritetet jugosllave ndërmorën masa represive ndaj shqiptarëve, të cilët kërkonin status republike brenda federatës jugosllave. Në këtë klimë represioni, u kufizua edhe veprimtaria kulturore, fetare dhe arsimore e shqiptarëve, duke përfshirë institucionet islame.¹

Jugosllavia mbante një politikë zyrtare të sekularizmit dhe shpesh shfaqte qëndrim armiqësor ndaj fesë, veçanërisht ndaj Islamit të praktikuar nga shqiptarët. Në këtë klimë, botimi i një reviste islame në gjuhën shqipe ishte një veprim sfidues dhe i guximshëm.²

Kriza e fundviteve '80 dhe shuarja e autonomisë

Me ardhjen në pushtet të Slllobodan Millosheviqit dhe retorikën e tij nacionaliste, autonomia e Kosovës u suprimua në vitin 1989, duke intensifikuar edhe më tej presionin ndaj institucioneve kulturore dhe fetare shqiptare.³

Fundvitet 1980 shënojnë një periudhë të rëndë krize politike në Kosovë, të karakterizuara nga rritja e tensioneve ndëretnike, represioni shtetëror dhe rrënimi

1 Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History* (New York: New York University Press, 1998), 327–340.

2 Sabrina P. Ramet, *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics* (Durham, NC: Duke University Press, 1989), 289–292.

3 Tim Judah, *Kosovo: War and Revenge* (New Haven, CT: Yale University Press, 2000), 45–50.

sistematik i autonomisë që Kosova gëzonte sipas Kushtetutës së vitit 1974. Demonstratat e vitit 1981 ishin paraprijëse të një politike represive gjithnjë e më të ashpër ndaj shqiptarëve të Kosovës, të cilët kërkonin më shumë të drejta dhe barazi në kuadër të federatës jugosllave.⁴

Në vitin 1989, nën ndikimin e politikave nacionaliste të Slllobodan Millosheviqit dhe pas një fushate të gjerë propagandistike, Kuvendi i Serbisë miratoi ndryshime kushtetuese që çuan në faktorizimin e Serbisë dhe shuarjen e autonomisë së Kosovës. Këto ndryshime përjashtuan shqiptarët nga institucionet vendimarrëse, pezulluan vetëqeverisjen dhe hapën rrugë për vendosjen e një administrate të centralizuar serbe.⁵

Së bashku me shuarjen e autonomisë, filloi një fazë e re presioni shtetëror ndaj institucioneve edukative, kulturore dhe fetare shqiptare. Universiteti i Prishtinës u godit rëndë: u larguan profesorët shqiptarë, u ndërpre botimi i librave në gjuhën shqipe dhe u kufizua funksionimi i shumë botimeve dhe organizatave kulturore.

Institucionet fetare nuk i shpëtuan këtij represioni. Bashkësia Islame e Kosovës, ndonëse formalisht funksionale, veproi nën një tryzni të vazhdueshme politike. Ajo u detyrua të kufizojë veprimtarinë e saj publike, të kontrollohet nga strukturat shtetërore dhe të mos shfaqë asnjë qëndrim kritik ndaj shkeljes së të drejtave të besimtarëve myslimanë shqiptarë.⁶

Në këtë klimë represive, revista Dituria Islame (e botuar nga Bashkësia Islame e Kosovës) mbeti një ndër të paktat hapësira publike ku ruhej dhe artikulohej identiteti fetar dhe kulturor shqiptar. Edhe pse nuk mund të fliste hapur për zhvillimet politike, diskursi i saj përmes temave të tilla si ruajtja e fesë, dinjiteti njerëzor, qëllimi i jetës, edukimi, vetëdija shpirtërore dhe morali islam, shërbeu si rezistencë simbolike ndaj asimilimit dhe deidentifikimit kulturor.⁷

Në artikullin “Të ruajmë vlerat shpirtërore” (Dituria Islame, nr. 2, 1989), për shembull, shkruhet:

“Njeriu që harron identitetin e vet shpirtëror është i zhveshur nga forca që i jep kuptim jetës, ai bëhet vegël e rrymave që s’e respektojnë qenien njerëzore.” (1989, f. 6).

4 Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History* (New York: New York University Press, 1998), 231.

5 Ibid.

6 Mentor Berisha, *Media fetare dhe identiteti shqiptar në Kosovë gjatë periudhës socialiste* (Prishtinë: Universiteti i Prishtinës, 2015), 45.

7 Afrim Hasani, *Bashkësia Islame e Kosovës dhe roli i saj në ruajtjen e identitetit fetar dhe kombëtar* (Prishtinë: Instituti Albanologjik, 2007), 112.

Përmes një gjuhe të matur dhe të koduar, revista përçonte mesazhe mobilizuese dhe edukative, që kontribuan në ruajtjen e vetëdijes islame dhe shqiptare në një periudhë të rrezikshme për mbijetesën e tyre.

Ky presion kulmoi në fillim të viteve '90 me ndalimin e shumë aktiviteteve fetare dhe kulturore, por Dituria Islame ia doli të mbijetonte duke i dhënë zë atyre që nuk mund të flisnin lirshëm. Ajo përfaqëson një model të rezistencës kulturore dhe shpirtërore, që hodhi bazat për ringjalljen e jetës fetare dhe identitare në vitet që pasuan.

Konteksti Shoqëror

Periudha e fundviteve '80 në Kosovë u karakterizua nga një përkeqësim i ndjeshëm i kushteve politike, shoqërore dhe ekonomike për shqiptarët. Në këtë situatë të rënduar, feja islame, përkundër kufizimeve dhe trysnive institucionale, vazhdoi të luante një rol të pazëvendësueshëm në ruajtjen e identitetit kolektiv të shqiptarëve të Kosovës.

Roli i fesë në identitetin shqiptar

Feja islame, përkundër përpjekjeve të regjimit për ta zvogëluar rolin e saj, mbeti një element i rëndësishëm i identitetit shoqëror dhe moral të shqiptarëve në Kosovë. Revista "Dituria Islame" shërbente si një medium edukativ dhe frymëzues, duke nxitur formimin moral e shpirtëror.⁸

Për shqiptarët muslimanë, feja islame nuk ishte vetëm një çështje personale shpirtërore, por një pjesë organike e trashëgimisë kulturore dhe identitare, që e kishte ndihmuar popullin shqiptar të ruante vetveten përmes periudhave të pushtimeve, mohimeve dhe asimilimit. Në mungesë të institucioneve kombëtare të pavarura, institucionet fetare shqiptare në Kosovë u bënë hapësira simbolike të qëndresës kulturore.

Revista Dituria Islame, në këtë kontekst, nuk e paraqet fenë në mënyrë të shkëputur nga realiteti i njeriut shqiptar, por e koncepton atë si pjesë të pandashme të formimit moral, shpirtëror dhe kombëtar të individit. Kjo vërehet në shkrimin "Feja dhe identiteti" (Dituria Islame, nr. 2, 1987), ku autori thekson:

"Të jesh i besueshëm në fe do të thotë të jesh i qëndrueshëm edhe në përkatësinë tënde njerëzore, kulturore dhe historike." (1987, f. 5).

8 Gëzim Krasniqi, "Islam and National Identity in Kosovo," *Journal of Muslim Minority Affairs* 31, nr. 4 (2011): 520–535.

Ky qëndrim përforconte bindjen se identiteti fetar i muslimanëve shqiptarë nuk ishte i kundërt me identitetin kombëtar shqiptar, por një dimension që e plotësonte dhe e forconte atë.

Qasja ndaj edukimit fetar

Në mungesë të një sistemi të strukturuar të edukimit fetar, revista funksionoi si një formë edukimi informal për besimtarët. Ajo ofronte artikuj me përmbajtje teologjike, morale dhe historike, duke synuar ruajtjen e dijes islame ndër breza.⁹

Në një shoqëri ku edukimi fetar institucional ishte i kufizuar dhe shpesh i stigmatizuar nga pushteti, Dituria Islame luajti rolin e një tribune edukative për myslimanët shqiptarë. Artikujt e saj synonin jo vetëm të transmetonin njohuri fetare themelore, por edhe të formonin ndërgjegje fetare dhe kritike ndaj sfida-ve të kohës.

Në artikullin “Edukimi islam në familje dhe shoqëri” (Dituria Islame, nr. 4, 1986), lexojmë:

“Në kushtet kur nuk kemi shkolla fetare për fëmijët, familja dhe vetë lexuesi janë përgjegjës për të mbajtur të gjallë ndjenjën për Zotin dhe për fenë.” (1986, f. 7).

Revista përmend shpesh rëndësinë e vetë-edukimit fetar, duke ofruar interpretime të qarta të parimeve islame, dhe duke theksuar rëndësinë e përkujtimit, leximit të Kuranit dhe vlerave morale si pjesë e edukimit të përditshëm. Në një tjetër artikull të titulluar “Aftësimi i të rinjve për përgjegjësi fetare” (Dituria Islame, nr. 3, 1989), përmendet:

“Të rinjtë tanë duhet të mësohen me fenë jo vetëm si njohuri, por si përvojë dhe përgjegjësi për jetën.” (1989, f. 6).

Në këtë mënyrë, revista funksionoi si një “shkollë e padukshme” e edukimit fetar dhe moral në një kohë kur shkollat dhe librat fetarë nuk ishin të qasshëm për shumicën e popullsisë.

Përballja me sekularizimin ideologjik

Një tjetër aspekt i rëndësishëm i qasjes së Diturisë Islame ndaj edukimit fetar ishte kritika e heshtur dhe e matur ndaj sekularizmit ideologjik. Pa iu referuar drejtpërdrejt sistemit politik, revista përmes artikujve të saj theksonte se njeriu modern pa dimension shpirtëror është i zbrazët, dhe se vlerat islame janë të domosdoshme për të ndërtuar një shoqëri të drejtë dhe të barabartë.

9 Arbnor Bajrami, *Zhvillimi i mendimit islam në Kosovë (1945–1999)* (Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës, 2015), 92–97.

Në këtë drejtim, artikuj si “Kuptimi i jetës sipas Islamit”, “Feja si dritë e vetëdijes”, apo “Njeriu dhe përgjegjësia” janë shembuj të përpjekjes për të ofruar një alternativë të shëndoshë shpirtërore dhe morale ndaj nihilizmit dhe krizës së vlerave të kohës.

Konteksti Institucional

Roli i Bashkësisë Islame në ruajtjen e identitetit fetar (me fokus në vitet 1986–1990)

Bashkësia Islame e Kosovës (BIK) ka luajtur një rol qendror në ruajtjen e identitetit fetar të shqiptarëve myslimanë, veçanërisht në periudha të represionit shtetëror dhe kufizimeve ideologjike siç ishin vitet 1986–1990. Në këtë periudhë, ajo u shndërrua në një institucion jo vetëm fetar, por edhe kulturor dhe kombëtar, duke vepruar brenda një hapësire të ngushtë të lejuar nga shteti, por me ndikim të madh te popullata.¹⁰

Ruajtja e dijes dhe edukimit fetar

Në mungesë të lirisë për hapje të shkollave fetare të gjera dhe ndalimeve të drejtpërdrejta të arsimit fetar në shkolla publike, Bashkësia Islame u përpoq të mbante gjallë edukimin islam përmes: Institucionit të Medresesë “Alauddin”, e cila mbeti funksionale edhe pse nën kontrollin e autoriteteve shtetërore. Organizimit të ligjëratave dhe hutbeve në xhami, me theks në moralin, edukatën dhe ruajtjen e vlerave islame dhe kombëtare. Botimit të revistës “Dituria Islame”, si mjet i rëndësishëm për përhapjen e diturisë islame në gjuhën shqipe.¹¹

Përfaqësimi institucional dhe qëndresa kulturore

BIK përfaqësonte një autoritet fetar të organizuar dhe institucional, që ruante lidhjen e besimtarëve me Islamin në mënyrë të strukturuar, në një kohë kur feja përpiquej të margjinalizohej nga strukturat shtetërore. Kjo përfshinte: Krijimin e një identiteti kolektiv fetar të institucionalizuar, përballë përpjekjeve për laicizim dhe indoktrinim socialist. Mbajtjen gjallë të praktikave fetare (si agjërimi, namazi, xhumaja, festa islame), të cilat kontribuan në ruajtjen e identitetit komunitar.¹²

10 Mentor Berisha, *Media fetare dhe identiteti shqiptar në Kosovë gjatë periudhës socialiste* (Prishtinë: Universiteti i Prishtinës, 2015).

11 Arbnor Bajrami, *Zhvillimi i mendimit islam në Kosovë (1945–1999)* (Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës, 2015), 81–98.

12 Gëzim Krasniqi, “Islam and National Identity in Kosovo,” *Journal of Muslim Minority Affairs* 31, nr. 4 (2011): 526–530.

Ndikimi në vetëdijen shoqërore dhe morale

Në një klimë represive, mes ndalimit të praktikave fetare në jetën publike dhe arsimore, roli i BIK ishte i pazëvendësueshëm në: Kultivimin e vetëdijes morale dhe fetare përmes teksteve, fjalimeve dhe aktivitetit religjioz në komunitet. Forcimin e lidhjes ndërmjet fesë dhe identitetit kombëtar shqiptar, ku Islamit nuk iu lejua të shihej si një rrezik për përkatësinë etnike shqiptare, por si pjesë përbërëse e saj.¹³

Ruajtja e trashëgimisë dhe kulturës islame

Bashkësia Islame e Kosovës, në periudhën 1986–1990, ishte më shumë se një strukturë administrative fetare. Ajo u bë një instrument qëndrese kulturore, edukative dhe shpirtërore për shqiptarët muslimanë. Ajo ndikoi jo vetëm në ruajtjen e fesë islame, por edhe në kultivimin e një vetëdije të thellë për rëndësinë e identitetit fetar në ruajtjen e qenësisë kolektive.

BIK luajti rol edhe në: Konservimin e literaturës islame në gjuhën shqipe, si formë e trashëgimisë kulturore e besimtarëve. Shkrimet e imamëve dhe teologëve shqiptarë në “Diturinë Islame”, që përçonin dije, por edhe kujdeseshin për stilin dhe termat fetarë në gjuhën shqipe.

BIK-u si organi zyrtar fetar, megjithë presionet politike, arriti të botojë revistën në mënyrë të rregullt. Kjo tregon për një përpjekje institucionale për të ruajtur autonominë dhe misionin fetar-edukativ në kushte të vështira.¹⁴

Rëndësia e botimit në gjuhën shqipe

Revista ishte një ndër të paktat botime islame në gjuhën shqipe gjatë atyre viteve, duke ndihmuar në forcimin e një diskursi islam shqipfolës, të ndarë nga ndikimet e gjuhëve të tjera në hapësirën e ish-Jugosllavisë.¹⁵

Prandaj, revista “Dituria Islame” duhet parë si një projekt qëndrese kulturore, arsimore dhe fetare në një periudhë represive. Ajo mishëron përpjekjet e muslimanëve shqiptarë për të ruajtur fenë, gjuhën dhe identitetin e tyre në një kontekst shtypës politik dhe ideologjik.

13 Robert Elsie, *Historical Dictionary of Kosovo* (Lanham, MD: Scarecrow Press, 2010), 39–40.

14 Bashkësia Islame e Kosovës, *Dituria Islame* (1986–1990), numrat arkivorë.

15 Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History* (London: I.B. Tauris, 2012).

Tematika dhe diskursi fetar në Diturinë Islame (1986–1990): Mesazhi i fesë për njeriun

Ky seksion analizon përmbajtjen e artikujve të përzgjedhur që lidhen me rolin e fesë në jetën e njeriut. Në periudhën e viteve 1986–1990, revista Dituria Islame e Bashkësisë Islame të Kosovës përfaqësonte një nga të paktat platforma për diskutim teologjik dhe filozofik në gjuhën shqipe. Në një kontekst ku feja ishte shpesh e shtypur institucionalisht, revista zhvilloi një diskurs fetar të thellë që vendoste njeriun në qendër të reflektimit islam. Artikujt e kësaj kohe shpesh shteronin pyetje ekzistenciale si: kush është njeriu, cila është natyra e tij, cili është qëllimi i jetës dhe çfarë kërkon feja nga ai.

Njeriu dhe qëllimi i krijimit

Në frymën e ajeteve kuranore, njeriu trajtohet si një qenie me mision, që bart përgjegjësi dhe është e pajisur me ndërgjegje. Artikujt të ndryshëm theksojnë se njeriu është krijuar për të adhuruar Zotin dhe për të ndërtuar një jetë kuptimplotë, në përputhje me drejtësinë dhe mëshirën hyjnore.

*“Njeriu nuk është krijuar kot, por për të kuptuar, për të dashur dhe për t’iu bindur Zotit.”*¹⁶

Sipas Kuranit, **“Nuk i krijova xhinët dhe njerëzit për tjetër, përveç që të më adhurojnë”** (Kurani, 51:56). Kjo thekson një qëllim të qartë ekzistencial, i cili lidhet me ndërgjegjen dhe lirinë e njeriut për të zgjedhur rrugën e tij.

Liria e besimit dhe vetëdija shpirtërore

Liria e besimit është një nga temat më të rëndësishme të trajtuara në Diturinë Islame. Në artikujt e saj, liria shfaqet si e drejtë themelore, e garantuar edhe nga vetë Kurani: **“Nuk ka dhunë në fe”** (Kurani, 2:256). Në kontekstin e shtypjes ideologjike të kohës, kjo paraqiste një qëndrim teologjik dhe etik, që afirmonte dinjitetin e njeriut dhe të drejtën e tij për të zgjedhur besimin.

Ky diskurs nuk ishte vetëm mbrojtës, por edhe afirmues i një vetëdijeje shpirtërore, që ftonë njeriun drejt reflektimit të brendshëm dhe lidhjes së sinqertë me Krijuesin.

*“Njeriu i humbur në botën e materializmit nuk gjen prehje, sepse zemra e tij kërkon dritën e së vërtetës.”*¹⁷

¹⁶ Dituria Islame, nr. 1 (1987): 6.

¹⁷ Dituria Islame, nr. 3 (1988): 15.

Njohja e vetvetes dhe domethënia e jetës

Artikuj si “Njeriu dhe vetëdija e tij shpirtërore” dhe “Kuptimi i jetës sipas Kuranit” e shikonin vetëdijen dhe reflektimin personal si ura drejt njohjes së Zotit. Kjo lidhet me traditën e njohur në dijen islame: “*Kush e njeh vetveten, e njeh Zotin e tij.*” (Al-Attas, 1993). Kjo qasje afirmonte nevojën e njeriut për të medituar mbi ekzistencën dhe për të ndërtuar një jetë që ka kuptim përtej materialitetit.

Qëllimi i fesë dhe përgjegjësia njerëzore

Në artikuj si “Çka dëshiron feja prej njeriut?”, trajtohej ideja se feja nuk është ku-fizim, por udhërrëfyes etik dhe shpirtëror. Ajo kërkon nga njeriu drejtësi, falje, ndershmëri dhe përkushtim, si mjete për të ndërtuar një shoqëri të moralshme dhe një jetë të suksesshme në të dy botët.

*“Feja nuk e privon njeriun, ajo e liron nga robëria e epsheve dhe e paditurisë.”*¹⁸

Revista Dituria Islame gjatë viteve 1986–1990 ndërtoi një diskurs të pasur fetar që afirmonte dinjitetin, lirinë dhe përgjegjësinë e njeriut. Në kohë represioni, ajo ofroi një vizion shpresëdhënës dhe thellësisht human, duke theksuar lidhjen midis fesë dhe natyrës së vërtetë të qenies njerëzore. Mesazhi i saj ishte se jeta merr kuptim përmes dijes, përkushtimit dhe lidhjes me Zotin, siç mëson Islami.

Më poshtë po përmendim disa citime konkrete nga disa prej artikujve të revistës Dituria Islame (1986–1990), që lidhen me temat: njeriu dhe qëllimi i jetës, liria e besimit, vetëdija shpirtërore, kuptimi i jetës sipas Kuranit, njohja e vetvetes dhe mesazhi i fesë për njeriun.

“Çka dëshiron feja prej njeriut?”

“Feja nuk kërkon nga njeriu as robëri mendore e as nënshtrim të verbër, por përkushtim me vetëdije dhe me dëshirë të lirë. Ajo e fton njeriun ta njohë veten, ta kuptojë jetën dhe të zgjedhë rrugën e shpëtimit.”¹⁹

“Njeriu dhe vetëdija e tij shpirtërore”

“Në brendësinë e tij, njeriu e ndien nevojën për të kuptuar nga vjen, pse jeton dhe kah shkon. Kjo vetëdije shpirtërore është dritë që i jep kuptim jetës dhe e lidh njeriun me Krijuesin e tij.”²⁰

18 *Dituria Islame*, nr. 2 (1989): 10.

19 “Çka dëshiron feja prej njeriut?”, *Dituria Islame*, nr. 1 (1987): 7.

20 “Njeriu dhe vetëdija e tij shpirtërore”, *Dituria Islame*, nr. 3 (1988): 15.

“Liria e besimit dhe përgjegjësia”

“Kurani nuk kërkon nënshtrim me forcë, por zgjedhje me ndërgjegje. ‘Nuk ka dhunë në fe’ – është thirrja që ruan dinjitetin e njeriut dhe ia njeh lirinë e besimit.”²¹

“Domethënia e jetës sipas Kuranit”

“Jeta e njeriut nuk është as rastësi, as lojë e zbrazët, por një udhëtim me qëllim. Kurani na mëson se njeriu është krijuar për t’u përmirësuar, për të vepruar mirë dhe për të kërkuar të vërtetën.”²²

“Njeriu – qenie me qëllim”

“Kur Zoti tha: ‘Unë po e krijoj njeriun për ta bërë mëkëmbës në tokë’, kjo nuk ishte rastësi, por deklaram i një misioni të madh që njeriu duhet ta përmbushë përmes dijes, drejtësisë dhe adhurimit.”²³

“Feja si nevojë ekzistenciale për njeriun”

“Feja nuk është barrë për jetën, por është orientim për kuptimin e saj. Njeriu që e humb lidhjen me Krijuesin, rrezikon të jetojë i zbrazët, pa dritë dhe pa drejtim.”²⁴

Roli formues dhe orientues i revistës Dituria Islame në ndërtimin e vetëdijes fetare dhe kulturore (1986–1990)

Ky seksion shqyrton ndikimin e revistës në edukimin e lexuesit, ruajtjen e besimit dhe krijimin e një identiteti shpirtëror të qëndrueshëm në një kohë represioni. Vlerëson rolin e saj si medium alternativ për formimin moral, kulturor dhe shoqëror.

Në periudhën 1986–1990, revista Dituria Islame luajti një rol të jashtëzakonshëm formues dhe orientues në ndërtimin e vetëdijes fetare dhe kulturore të besimtarëve myslimanë shqiptarë në Kosovë. Kjo periudhë përkoj me fazën e fundit të sistemit socialist jugosllav, ku fetarizmi nuk ishte i ndaluar me ligj, por ishte i kufizuar në mënyra të ndryshme institucionale, mediale dhe edukative. Në këtë kontekst, revista Dituria Islame u bë një nga mjetet kryesore të komunikimit, edukimit dhe frymëzimit shpirtëror të lexuesve të saj.

21 “Liria e besimit dhe përgjegjësia”, *Dituria Islame*, nr. 2 (1988): 11.

22 Domethënia e jetës sipas Kuranit”, *Dituria Islame*, nr. 4 (1989): 18.

23 “Njeriu – qenie me qëllim”, *Dituria Islame*, nr. 1 (1990): 13.

24 “Feja si nevojë ekzistenciale për njeriun”, *Dituria Islame*, nr. 2 (1990): 10.

Revista nuk ishte vetëm një botim informues mbi çështjet islame, por një instrument i vetëdijesimit të individit dhe shoqërisë mbi rolin e fesë në jetën e përditshme, mbi përgjegjësinë morale të besimtarit dhe mbi vlerat themelore të Islamit. Në këtë funksion, revista ndërtoi një diskurs të qëndrueshëm fetar dhe kulturor, i cili lidhej ngushtë me realitetin shoqëror dhe politik të shqiptarëve në Kosovë.

Një nga dimensionet më të theksuara të revistës ishte përpjekja për të ndërtuar vetëdijen fetare në mënyrë intelektuale dhe shpirtërore, pa rënë në dogmatizëm apo izolim. Në një artikull të vitit 1987 thuhet:

*“Feja nuk kërkon robëri mendore, por vetëdije të thellë; ajo nuk ndërton vetëm individin, por forcon ndërgjegjen kolektive të një shoqërie që ka nevojë për bosht moral dhe identitet.”*²⁵

Ky mesazh përfaqëson një nga qëllimet themelore të revistës: përçimin e një feje të ndërgjegjshme dhe të vetëdijshme, e cila flet për kuptimin e jetës, për njeriun si qenie morale dhe për rolin e tij në shoqëri.

Gjithashtu, Dituria Islame ofronte reflektime të vazhdueshme mbi temat e lirisë së besimit, qëllimit të jetës, dinjitetit njerëzor, vetëdijes shpirtërore dhe moralit islam, duke e vendosur njeriun në qendër të diskursit fetar. Në një artikull të vitit 1990 lexojmë:

*“Në kohëra sfiduese, feja nuk është vetëm strehë personale, por frymëzim për qëndresë, për ndriçim shpirtëror dhe për mbrojtjen e dinjitetit kulturor dhe moral të njeriut.”*²⁶

Në këtë kuptim, revista nuk ishte vetëm një platformë për tekstet teologjike, por një institucion simbolik, që ndërtonte vetëdijen e një komuniteti në kërkim të afirmimit të identitetit të tij fetar dhe kulturor në rrethana sfiduese.

Për më tepër, përmes rubrikave të saj të rregullta mbi jetën profetike, komentet kuranore, mesazhet etike dhe edukimin familjar, Dituria Islame kontribuoi edhe në ruajtjen e kujtesës kolektive islame, si dhe në formimin e një narrative kombëtare që përfshinte fenë si pjesë përbërëse të identitetit shqiptar. Artikujt nuk ishin thjesht informues, por edukativë dhe frymëzues, duke u përpjekur të formësojnë një gjeneratë që e kupton fenë si burim të vlerave, dijes dhe rezistencës morale.

25 “Çka dëshiron feja prej njeriut?”, *Dituria Islame*, nr. 1 (1987): 6–9.

26 “Feja si nevojë ekzistenciale për njeriun”, *Dituria Islame*, nr. 2 (1990): 9–12.

Ndërtimi i vetëdijes fetare

Revista trajtonte tema kyçe që lidhen me thelbin e fesë islame dhe rolin e saj në jetën e njeriut. Një nga mesazhet kryesore ishte kuptimi i besimit si një element i thellë shpirtëror dhe përgjegjësi që kërkon reflektim dhe angazhim personal. Në një artikull të vitit 1988, theksohej se:

“Liria e besimit është një dhuratë hyjnore, por ajo shoqërohet me detyrimin për t’u përmbajtur normave morale dhe shpirtërore që feja na mëson.”²⁷

Kjo nënkupton se feja nuk është vetëm një çështje private, por një udhëzues për jetën e përditshme dhe sjelljet shoqërore. Përmes artikujve të ndryshëm, revista promovonte idenë se besimi duhet të jetë një burim force, motivimi dhe shprese, duke ndihmuar individin të përballojë sfidat e jetës dhe të ndërtojë një qëndrim të përgjegjshëm ndaj vetvetes dhe komunitetit.

Po ashtu, Dituria Islame theksonte rëndësinë e njohjes së vetvetes dhe të qëllimit të krijimit, duke u bazuar në mësimet e Kur’anit. Një fragment nga një artikull i vitit 1989 theksonte:

“Njeriu është krijuar për të njohur Zotin dhe për të jetuar në përputhje me urdhërat e Tij; kjo është arsyeja kryesore e ekzistencës sonë.”²⁸

Kjo ide forcon vetëdijen e besimtarëve për një ekzistencë që ka kuptim dhe drejtim, duke e bërë fenë një pikë referimi jetësore.

Ndërtimi i vetëdijes kulturore dhe kombëtare

Në një kontekst ku identiteti shqiptar në Kosovë përballej me presione të ndryshme, revista Dituria Islame luajti një rol të rëndësishëm në lidhjen mes fesë dhe identitetit kombëtar. Ajo promovonte idenë se kultura dhe feja janë dy shtylla të pandashme të identitetit shqiptar mysliman. Në një artikull të vitit 1989, thuhej:

“Ruajtja e fesë dhe traditave tona është kusht i domosdoshëm për mbrojtjen e shpirtit kombëtar.”²⁹

Në këtë mënyrë, revista i inkurajonte lexuesit të konsideronin fenë jo vetëm si element shpirtëror, por edhe si përbërës të fortë të identitetit dhe qëndresës kulturore. Kjo kontribuoi në formimin e një vetëdijeje ku feja dhe kombësia nuk përbëjnë kontradiktë, por një bashkësi që e fuqizon njëri-tjetrin.

27 “Liria e besimit dhe përgjegjësia”, *Dituria Islame*, nr. 2 (1988): 10–13.

28 “Njeriu – qëllimi i krijimit”, *Dituria Islame*, nr. 4 (1989): 18–21.

29 “Ruajtja e fesë dhe identitetit kombëtar”, *Dituria Islame*, nr. 3 (1989): 8–11.

Orientimi dhe edukimi shpirtëror

Përveç edukimit intelektual, revista mbante një rol të rëndësishëm në orientimin shpirtëror të besimtarëve, duke i ndihmuar ata të zhvillonin një lidhje personale me fenë dhe me Zotin. Përmes reflektimeve mbi moralin, etikën dhe dimensionet ekzistenciale të jetës, Dituria Islame ndihmonte në formimin e një qëndrimi shpirtëror të qëndrueshëm. Një nga artikujt e vitit 1987 përmend:

“Besimi i vërtetë është ai që ngroh zemrën dhe e bën njeriun më të mirë, duke e ndihmuar të jetojë me dinjitet dhe drejtësi.”³⁰

Ky mesazh kishte rëndësi të veçantë në kohën kur shoqëria kalonte sfida të shumta, duke i dhënë besimtarëve një ndjenjë qëndrueshmërie shpirtërore dhe shprese.

Ndikimi afatgjatë dhe trashëgimia

Revista Dituria Islame la një trashëgimi të rëndësishme kulturore dhe fetare, duke krijuar bazën intelektuale për zhvillimin e një shoqërie ku feja ishte pjesë integrale e jetës. Ajo promovoi një interpretim të mesazhit islam që ishte në harmoni me nevojat sociale dhe kulturore të komunitetit shqiptar, duke kontribuar në formimin e një identiteti fetar që përfshin edhe aspektet kombëtare dhe kulturore. Ajo, edhe pse në rrethana të vështira shoqërore e politike, luajti një rol thelbësor jo vetëm në edukimin fetar të opinionit mysliman në Kosovë, por edhe në ndërtimin e një vetëdije të qëndrueshme kulturore dhe kombëtare. Ndikimi i saj u shtri përtej momentit të botimit të artikujve, duke formuar breza të tërë që më vonë do të bartnin vlerat fetare dhe do të kontribuonin në rilindjen shpirtërore pas viteve ‘90.

Shumë artikuj të revistës i kushtohen kultivimit të mendimit etik dhe vlerave universale islame. Për shembull, në artikullin “Edukata e të folurit dhe e sjelljes” (Dituria Islame, nr. 1, 1988), theksohet:

“Muslimani duhet të jetë shembull në fjalën dhe sjelljen e tij, sepse sjellja e tij është pasqyrë e besimit që mbart” (1988, f. 12).

Kjo frymë edukative kontribuoi në një kulturë sjelljeje që përputhej me mësimet islame dhe i rezistoi erozionit moral të kohës.

Disa nga artikujt më të thellë të revistës u përqendruan në jetën shpirtërore të njeriut. Në shkrimin “Vetëdija shpirtërore si nevojë e njeriut” (Dituria Islame, nr. 4, 1989), autori thekson:

³⁰ “Besimi që ngroh zemrën”. *Dituria Islame*, nr. 1 (1987): 7–9.

“Vetëdija shpirtërore nuk është luks i njeriut modern, por domosdoshmëri që ia jep kuptimin jetës së tij” (1989, f. 9).

Këto artikuj ishin veçanërisht të rëndësishëm në një shoqëri ku jeta shpirtërore ishte nën tryshni të sekularizmit të detyruar dhe materializmit ideologjik.

Revista mbrojti fuqishëm lidhjen ndërmjet fesë dhe identitetit kombëtar. Në artikullin “Feja dhe kombi” (Dituria Islame, nr. 3, 1988) theksohet:

“Feja është themel i ruajtjes së individualitetit dhe kulturës sonë shqiptare, sepse na mëson që të jemi të drejtë, të durueshëm dhe të ndërgjegjshëm për origjinën dhe përgjegjësinë tonë” (1988, f. 10).

Ky diskurs ndikoi në përfundimin e një identiteti mysliman-shqiptar që qëndroi në ballë të sfidave kulturore e politike të kohës.

Shumë nga intelektualët e rinj që më vonë morën role udhëheqëse në jetën fetare e akademike në Kosovë ishin lexues të rregullt të Diturisë Islame. Revista jo vetëm që ndikoi në formimin e tyre, por u bë burim frymëzimi për të studiuar më thellë fenë, për të kontribuar në jetën publike dhe për të themeluar institucione që shërbenin Islamit në mënyrë profesionale e bashkëkohore.

Pas çlirimit të shprehjes fetare, në fillim të viteve ‘90, shihen qartë ndikimet e trashëgimisë së Diturisë Islame në predikimet në xhami, në përmbajtjet e libra-ve shkollorë fetarë, dhe në strukturimin e programeve në Fakultetin e Studimeve Islame. Përmbajtjet që më parë përhapeshi përmes artikujve, tash po zinin vend në ligjëratat, tekste dhe trajnime.

Përfundim

Revista Dituria Islame gjatë periudhës 1986–1990 përbën një prej shfaqjeve më të qëndrueshme dhe të guximshme të fjalës fetare publike në kontekstin shqiptar të kohës. E botuar në një periudhë politike e kulturore me kufizime serioze për jetën fetare, kjo revistë e Bashkësisë Islame të Kosovës u shndërrua në një mjet të rëndësishëm të promovimit të fesë si vlerë personale dhe kolektive, duke ruajtur vazhdimësinë e përvojës shpirtërore islame ndër shqiptarët.

Analiza e kontekstit historik, shoqëror dhe institucional dëshmon se Dituria Islame nuk ishte vetëm një produkt i një institucioni fetar, por një reaksion i vetëdijshëm ndaj sfidave të kohës, ku feja jo vetëm që nuk duhej të zhdukej, por të rishfaqej si burim i qëndrueshmërisë shpirtërore, i edukimit moral dhe i identitetit kulturor. Me një gjuhë të kujdesshme, por të thellë, revista ndërtonte ura mes trashëgimisë fetare dhe kërkesave bashkëkohore të njeriut modern.

Diskursi fetar i përçar në faqet e saj ishte i orientuar në drejtim të mesazhit universitar të fesë islame për njeriun – si krijesë me dinjitet, me përgjegjësi, me nevojë për kuptim dhe për lidhje me Zotin. Artikuj të shumtë si Çka dëshiron feja prej njeriut, Njeriu dhe vetëdija e tij shpirtërore, apo Domethënia e jetës sipas Kuranit e vendosin individin në qendër të vëmendjes, duke e paraqitur fenë si forcë ndriçuese dhe orientuese në jetën personale dhe sociale.

Përmes një qasjeje edukative dhe reflektuese, Dituria Islame luajti edhe një rol thelbësor në ndërtimin e vetëdijes fetare dhe kulturore, duke kontribuar në formimin e një gjenerate që e percepton fenë jo si barrë, por si vlerë, jo si ndalesë, por si horizont i shpirtit dhe i mendjes. Revista ofroi një model të integruar të jetës së besimtarit, ku feja nuk ishte vetëm çështje private, por pjesë përbërëse e moralit publik, e edukimit familjar dhe e ndërgjegjes qytetare.

Në përmbledhje, mund të thuhet se Dituria Islame ndërttoi një arkitekturë të diskursit fetar që ruajti autenticitetin islam, por e lidhi ngushtë me nevojat psikologjike, shpirtërore dhe kulturore të shoqërisë shqiptare në Kosovë. Ajo mbetet një dëshmi se si një media fetare mund të promovojë vlerat e fesë në mënyrë të thellë, intelektuale dhe me ndikim afatgjatë në vetëdijen kolektive të një populli.

LITERATURA

- Al-Attas, S. M. N. 1993. *Islam and Secularism*. Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization (ISTAC).
- Bajrami, Arbnor. 2015. *Zhvillimi i mendimit islam në Kosovë (1945–1999)*. Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës.
- Barisha, Mentor. 2015. *Media fetare dhe identiteti shqiptar në Kosovë gjatë periudhës socialiste*. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës.
- Bashkësia Islame e Kosovës. *Dituria Islame* (1986–1990). Numrat arkivorë.
- Elsie, Robert. 2012. *A Biographical Dictionary of Albanian History*. London: I.B. Tauris.
- Elsie, Robert. 2010. *Historical Dictionary of Kosovo*. Lanham, MD: Scarecrow Press.
- Hasani, Afrim. 2007. *Bashkësia Islame e Kosovës dhe roli i saj në ruajtjen e identitetit fetar dhe kombëtar*. Prishtinë: Instituti Albanologjik.
- Judah, Tim. 2000. *Kosovo: War and Revenge*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Krasniqi, Gëzim. 2011. "Islam and National Identity in Kosovo." *Journal of Muslim Minority Affairs* 31, nr. 4: 520–535.
- Kurani Famëllartë. 2020 *Përkthim në shqip nga Hasan I. Nahi*. Prishtinë: Bashkësia Islame e Kosovës.
- Malcolm, Noel. 1998. *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press.

Nasr, Seyyed Hossein. 2002. *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. New York: HarperOne.

Ramet, Sabrina P. 1989. *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*. Durham, NC: Duke University Press.

REVISTA DITURIA ISLAME E KOSOVËS: DRITARE SHKENCE DHE INFORMIMI

*KOSOVO'S MAGAZINE DITURIA ISLAME : WINDOW OF
SCIENCE AND INFORMATION*

Refik GËRBESHI

MSc, Islamic Community of the Republic of Kosovo, Kosovo

 <https://orcid.org/0009-0008-4772-6622>

Abstrakt: Publicistika islame në gjuhën shqipe në Kosovë starton me vjetarin *Takvim* që në vitin 1945 kurse në vitin 1962 u botua *Buletini Informativ* e cila prej vitit 1970 u quajt revista *Edukata Islame* kurse në vitin 1986 doli revista *Dituria Islame*. *Dituria Islame* nga qershori 1986 - deri në gusht të vitit 1990, nxori 17 numra (katër dinumërsha) që në fillim kishte shkrime autoriale rreth besimit e shkencës islame si dhe përkthime nga gjuha arabe, angleze, turke, boshnjake, gjermane, e gjuhë të tjera. Fillimisht si revistë fetare-informative e paraparë të dalë çdo tre muaj, kurse më vonë ka edhe dy numërshë, e cila u dilte në ballë edhe propagandimeve ndaj Islamit dhe shqiptarëve. Revista *Dituria Islame* është bartëse kryesore e frymës, e ideve dhe vlerave islame në Kosovë dhe me gjerë, duke mos lënë anash edhe zhvillimet e kohës si ato kombëtare e politike të vendit tonë. Kjo revistë ka kaluar jo vetëm kufijtë kombëtarë, por ka depërtuar edhe në diasporën shqiptare nëpër Evropë. Shkrimet në këtë revistë janë të shumë zhanreve trajtime të ndryshme të çështjeve fetare, sociale, kulturore, shkencore, historike e arsimore. Në këtë revistë kishin hapësirë edhe shkrimet shkencore, historike, letrare e kulturore të trojeve shqiptare, këtu botonin shkrimet e tyre edhe profesorët universitarë, shkrimtarë, gazetarë e politikan. Edhe në trendin bashkëkohorë të zhvillimeve teknologjike të mediave, ekzistojnë me dhjetëra webfaqe e portale nëpër internet si faqe zyrtare e jo zyrtare, në të cilat informata shkencore ka mjaftueshëm.

Fjalët kyçe: Kosova, Periodiku islam, *Dituria Islame*, Shkencë, Informim

Abstract: Islamic journalism in the Albanian language in Kosovo started with the yearbook *Takvim* in 1945, and in 1962 the *Buletini Informativ* was published, which in 1970 was called the magazine *Edukata Islame* and in 1986 the magazine *Dituria Islame* was published. From June 1986 to August 1990, it published 17 issues (four double issues) which initially contained authorial writings about Islamic faith and science, as well as translations from Arabic, English, Turkish, Bosnian, German, and other languages. Initially as a religious-informative magazine intended to be published every three months, and later it also had two issues, which also came to the forefront of propaganda against Islam and Albanians. The magazine *Dituria Islame* is the main carrier of the spirit, ideas and Islamic values in Kosovo and beyond, not leaving aside the developments of the time such as the national and political ones of our country. This magazine has crossed not only national borders, but has also penetrated the Albanian diaspora throughout Europe. The writings in this magazine are of many genres, different treatments of religious, social, cultural, scientific, historical and educational issues. This magazine also had space for scientific, historical, literary and cultural writings of Albanian lands, university professors, writers, journalists and politicians also published their writings here. Even in the contemporary trend of technological developments in the media, there are dozens of websites and portals on the Internet as official and unofficial pages, in which there is sufficient scientific information.

Keywords: Islamic periodical in Albanian, *Dituria Islame*, Albanian Islamic culture

Corresponding author: Refik Gërbeshi, refikr.gerbeshi@hotmail.com

Citation: Gërbeshi, Refik. "Revista Dituria Islame e Kosovës: Dritare shkence dhe informimi." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 137–154. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11RG>.

Hyrje

Allahu i lartësuar me mësimet e Tij shfaqi metodologjinë më të përkryer që ekziston, mënyrën graduale, dhe të shkruar. Fletushkat e librat datojnë që nga koha e Ibrahimit e Musait a.s. duke pasuar me librat deri tek shpallja e Kuranit, dhe shkrimi i tij.

Nga ana tjetër zgjerimi i mësimave të Zotit përmes shkrimeve të cilat Muhamedi (a.s.) u dërgoi perandorëve dhe sundimtarëve të ndryshëm. Periudha e korrespondencës me sundimtarët e vendeve të ndryshme ishte etapa e zgjerimit të hovshëm të njohurive për mësimet e Zotit. Kjo ndodhi kah fundi i vitit 6 h, me anë të këtyre mesazheve, Muhamedi (a.s.) ua ka paraqitur parimet e fesë islame sundimtarëve më të famshëm të asaj kohe. Në mesin e tyre, ka të atillë që e prantuan Islamin, e disa të tjerë mbetën në mosbesim. Mirëpo është me rëndësi fakti se edhe ata filluan të mendonin për Muhamedin (a.s.) dhe për Islamin. Në librat islame sqarohet se ishin tetë letra - mesazhe të tilla, të cilat janë të ruajtura në mënyrën që ne sot kemi mundësi t'i lexojmë dhe të marrim mësim. Se përhapja e Islamit, kishte edhe dimensionin e letrave e shkrimeve e shtypit e gazetave që drita e kësaj feje të futet çdo kund.

Edhe pse mesjeta njihet si kohë e errësirës për Evropën, në këto kohëra muslimanët hapnin shkolla dhe stimulonin shkencën dhe u zgjerua një rilindje të madhe kulturore. Gjithashtu u bë grumbullimi i librave të vjetra filozofike dhe përkthimi i tyre nga greqishtja, armenishtja dhe tekstet filozofike e mjekësore të helenizmit klasik të cilat u përkthyen në gjuhën arabe, kështu që i ndihmuan diturisë dhe përhapjes së saj.

Pra ardhja e muslimanëve në Evropë, në Andaluzi (Spanjë), vuri bazat e humanizmit e rilindjes, por kjo u zgjerua edhe në Ballkan tek ne duke u bërë masive në periudhën e Perandorisë Osmane e cila hapi shkolla, fakultete e biblioteka në territoret e saj.

Bartës të mësimave nga Zoti janë edhe shqiptarët ku vendosja e Islamit në pjesën më të madhe të vendit, tonë në shek. XVII, shënoi një kthesë rrënjësore në jetën shoqërore, kulturore e shpirtërore. Masivizimi i elementit islam dhe integrimi i shqiptarëve në Perandorinë Osmane, u mundësoi atyre të kontribuojnë në qarqet ushtarake, politike e shkencore. Kontributi i tyre vijon ndër shekuj dhe këto gjurmë janë prezentë edhe në shtypin e revistave apo gazetave gjegjësisht zhvillimit të publicistikës.

Zgjerimet e mësimëve Islame dhe Avancimi i Shqiptarëve me të

Allahu i lartësuar i shpalli njeriut mësimet e Tij, për të udhëzuar në rrugën e drejtë të besimit, e urdhëroi të lexoi e mësoi por edhe të shkruaj. Betimi në lapsin dhe shkrimin është motiv për besimtarët që të mirën me shkrime. Siç thuhet në Kuran:

*“Nun, betohem në pendën dhe në atë çka shkruajnë!” (Kalem 1) **

وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ

Në kuadër të këtij betimi Muhamedi a. s. i urdhëronte shokët e tij që të shkruajnë, kështu që krahas nxënies përmendësh, shkrimi është njëra nga metodat e ruajtjes së Kur'anit dhe të Hadithit. Pastaj shkrimi i mesazheve dërguar liderëve të kohës, e cila mundësoi që; Pa u mbushur një shekull i plotë, jehona e shpalljes së mësimëve kuranore që kishte nisur në Shpellën Hira, arriti në tri kontinente.¹ Mesjeta njihet si kohë e errësirës, por jo për muslimanët të cilët hapnin shkolla dhe stimulonin shkencën duke nxitur një rilindje të madhe kulturore. Në kohën e tij u bënë edhe përkthime të mëdha nga greqishtja, armenishtja dhe tekstet filozofike e mjekësore të helenizmit klasik.²

Grumbullimi i librave të vjetra filozofike dhe përkthimi i tyre në gjuhën arabe ishte orientim i shkencës, ku muslimanët hapën shkolla në shumë vende kurse polemikat mes dijetarëve ishin gjithnjë ngadhënjyese në të mirë të muslimanëve, ngase iu kishin përkushtuar me seriozitet shkencës dhe diturisë. Dijetarët islamë i tejkalonin ata në çdo fushë, si në Filozofi, Mjekësi, Astronomi, Shkencat natyrore etj. Për gjashtë shekuj muslimanët prinin në shkenca por edhe në ndërtimtari, tregti e qytetërim.³

Ardhja e muslimanëve në Evropë, pikërisht në Andaluzi (Spanjë), vuri bazat e humanizmit të rilindjes. Kurse gjatë viteve 969-1027, Kordova ishte një qendër e dijes.⁴

Kjo do të vazhdonte edhe në periudhën e Perandorisë Osmane e cila hapi shkolla, fakultete e biblioteka në territoret e saj, sidomos në pjesët e Ballkanit. Vendosja e Islamit në pjesën më të madhe të vendit, në shek. XVII, shënoi një kthesë rrënjësore në jetën shoqërore, kulturore e shpirtërore të vendit. Ky ndryshim i

1 Qemajl Morina, *E vërteta dhe paragjykimet për Islamin në botë dhe ndër Shqiptarët*, Në KBIK, Simpoziumi Ndërkombëtar: “Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët”, (Prishtinë, 1995), 29.

2 Karen Armstrong, *Islami - një histori e shkurtër*, (Shkup: Logos A, 2011), 108.

3 Sami Frashëri, *Përpjekja e Heronjve në përhapjen e Islamit*, (Shkup: Logos A, 2003), 20.

4 Armstrong, *Islami - Një histori e shkurtër*, cit., 23.

madh nuk mbeti pa lënë gjurmë të thella edhe në sistemin esnafor të përhapur në qendrat kryesore shqiptare.⁵

Por jo vetëm kaq, dijetarët myslimanë brez pas brezi u morën me shkrimin, komentimin, analizën dhe krahasimin e njohurive të ndryshme shkencore teologjike e shkenca të tjera. *Dituritë janë pjesë e pandarë e jetës islame dhe e përparimit historik të shoqërisë. Sa më lart të ngrihet shoqëria në shkallën e arsimit, aq më i përsosur është besimi. Ky është mesazhi i vërtetë i Islamit.*⁶

Mbështetur nga kjo premisë edhe ulemaja shqiptare u morën me ndriçime e studime të kulturës islame, por edhe kontribuan për ruajtjen e gjuhës, historisë dhe kulturës shqipe.

Shqiptarët bartës të islamit dhe ruajtës të identitetit

Kur Muhamedi a.s. ftonë në Islam tre nga fisnikët i thanë: “Jemi në mes nga të gjitha anët dhe arabët do të na shkatërrojnë, persët do të na luftojnë? Muhamedi a.s. u ka thënë: “Nuk e përhap fenë askush tjetër më mirë se sa ne që jemi në mes të pafeve.”⁷

Me ardhjen e Islamit, në Kosovë u bënë hapat e parë për zhvillimin e mësimave islame. Gjithashtu, shumë nga hoxhallarët Hoxh Kadri Prishtina, Mulla Adem Gjigolli, Myderriz Rustem Pllana, etj. (cilët? Jepni disa emra.) shkolloheshin në Stamboll dhe kontribuonin në edukimin dhe arsimimin e popullit. Perandoria Osmane me Kushtetutën 1876 dhe me ligje të veçanta, parashikonte që në çdo qytet e fshat të çelëshin shkolla filllore të detyrueshme për fëmijët e moshës 7-vjeçare, kurse nga viti 1883 ishte caktuar taksa e veçantë për financimin e arsimit.⁸

Masivizimi i elementit islam erdhi së bashku me integrimin në Perandorinë Osmane, e cila u mundësoi shqiptarëve të kontribuojnë në qarqet ushtarake, politike e shkencore. Edhe në shtypin e revistave apo gazetave gjegjësisht zhvillimit të publicistikës. Përkatësia fetare e popullsisë së këtyre viseve (Çamëri, Kosovë) ku mbizotëronte popullsia e besimit musliman si dhe lufta për ruajtjen e këtij besimi u bë faktor i rëndësishëm i qëndresës dhe një mjet i fuqishëm shprehës i përkatësisë kombëtare të popullsisë.⁹

5 Zija Shkodra, *Islami dhe institucioni esnafor në Shqipërinë etnike*, Në KBK, Simpoziumi Ndërkombëtar: “Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët”, cit., 139.

6 Sami Frashri, *Përpyekja...*, cit, 13

7 Amër Halid, *Gjurmëve të të Dashurit Tonë*, (Shkup: Furkan, 2006), 180.

8 Ali Riza Selmani, *Shkollat fetare islame...*, Në: “Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët”, cit., 134.

9 Lefter Nasi, *Aspekte nga kontributi...*, Në: “Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët”, cit, 474.

Në dritën e shkencës duhet të shihet edhe roli i Islamit si faktor integrues i njësisë etno-kulturore dhe gjeopolitike të Shqipërisë dhe të kombit shqiptar, deri në fillimet e Rilindjes.¹⁰

Më zgjerimet e mësimave islame kombet e ndryshme përhapen edhe kulturën e tyre kombëtare si; Alfabeti, arkitektura etj. Vendosija e Islamit në pjesën më të madhe të trojeve shqiptare në shek. XVII, shënoi një kthesë rrënjësore në jetën shoqërore, kulturore e shpirtërore të vendit.¹¹ *“Depërtimi i turqve në Ballkan do të shkaktojë ndryshime të thella dhe të përhershme te të gjithë popujt e gadishullit, e në veçanti te populli shqiptar do të shkaktojë ndryshimet më të thella dhe më afatgjate.”*¹² Kjo periudhë pesëshekullore ishte kulmi i lulëzimit të islamit ndër shqiptarët, sidomos me reformat e fundit të cilat nuk arritën të realizohen tërësisht. *“Me reformën e sulltan Abdyl Mexhidit, në vitin 1856, u proklamua barabarësia e muslimanëve dhe jo-muslimanëve, si dhe mundësia më e madhe e hapjes së shkollave. Ky akt u realizua pjesërisht në gjysmën e dytë të shekullit të kaluar, kur u hapën në Vilajetin e Kosovës disa shkolla fillore e të tjera.”*¹³

Mësimi hyjnor nga Meka zgjerohet në Gadishullin Arab, duke ndriçuar Azinë, pastaj Evropën, Afrikën e Indinë dhe vjen deri tek populli i lashtë autokton i Ballkanit, Ilirët. Ky popull me krenari e barti këtë mision, jo vetëm në vendin e vet, por shkëndijat e bijve të shqiptarisë në përhapjen e dijes islame njihen edhe jashtë tokave të tyre duke filluar që nga Hoxha Tahsini, Shemsudin Sami Frashëri në Stamboll, Abdul Kadër Arnauti, në Sham Sulejman Gavoçi, Nasirudin Albani, Shuajb Arnauti, etj. në tokat arabe. Me vonë vargu i misionarëve islamo-shqiptarë vazhdon edhe në Amerikë të cilët organizonin jo vetëm vendet për falje, por edhe mësimin e gjuhës shqipe. Qendra Shqiptaro Islame e Amerikës cilësohet si: Qendra e aktiviteteve, qendra që themeloi një nga shkollat e para të shqipes. Ndër ta ishin imamë Isa Hoxha dhe Imam Vehbi Ismaili¹⁴

10 Dr. Muhamet Pirraku, *Roli i Islamit...*, në KBIK, Simpoziumi Ndërkombëtar: “Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët”, (Prishtinë, 1995), 43.

11 Refik Gerbeshi, *Mulla Irfan Bikliqi*, libër në dorëshkrim, 18

12 Menduh Bamja, *Pozita kushtetuese-juridike dhe faktike e bashkësive fetare në ish-Jugosllavi, me vështrim të posaçëm të bashkësisë islame* (Prizren, 2009), 26, 32.

13 Jashar Rexhepagiq, *Shkollat dhe arësimi në Kosovë nga fundi i shekullit XVIII gjer me 1918*, Enti i Historisë së Kosovës, Kosova, 1. (Prishtinë, 1972), 110

14 Derisa ishte me studime në Kajro rreth viteve 1940 merr një letër nga babai i tij “...të këshilloj që të mos gabosh e të vish...” Prandaj mbetet atje, më 1949 shkoi në SHBA dhe puna e parë ishte gjetja e një lokali për faljen e namazit dhe mësimin e fëmijëve mbi islamin dhe gjuhën shqipe F.L., I.D., N.B. “NË KUJTIM TË BREZAVE”, (Shkodër 1997), 599

Kurse në Evropën e sotme shqiptarët përmes xhamive, shoqatave e hoxhallarëve ruajnë identitetin dhe e bartin Islamin, jo vetëm të bashkëkombësit e vet, por edhe ndër evropianë, ngase janë urë lidhëse e civilizimeve.¹⁵

Rrjedhat historike dhe kufizimi i të drejtës për shtypin islam në gjuhën shqipe

Pas tërheqjes së Perandorisë Osmane, popullata muslimane e mbetur nën pushtimin serbo-malazet ose grek, pas Luftës Ballkanike, u privua nga organizimi i mëtejshëm arsimor i besimit në gjuhën shqipe dhe institucionet arsimore kulturore të tij.¹⁶

Mirëpo popullsia shqiptare me shumicë islame kishte bazat e qytetërimit të ngritur me shekuj, mbi të cilat ruante identitetin e vet. Përpos infrastrukturës dhe arkitekturës islame, kishte edhe kuadrot e shkolluar që bënë përpjekjet e tyre për të ruajtur fenë dhe traditën islame. Shumë prej tyre, të specializuar në shkencat islame dhe të frymëzuar me ndjenjën fetare e kombëtare, kontribuonin dhe sakrifikonin për ruajtjen e tyre. Kultura dhe tradita islame kishte rrënjët e thella në popull dhe ishte e gjerë. Jo vetëm kontributi i tyre, por edhe vuajtjet që pësuan nga sistemi ateist komunist nuk përmenden në histori. Nga ana tjetër, neve dhe brezave në vijim, na bie barra që të bëjmë përpjekjet maksimale për të ndriçuar të vërtetën, punën dhe aktivitetet e tyre të zhvilluara me vështirësi të mëdha. Sa hoxhallarë të devotshëm, me të kaluar nga kjo botë, kanë mbetur në harresë dhe mendi i tyre tani nuk është i njohur, për vet faktin se brezat pas tyre u treguan të pakujdesshëm ndaj krijimtarisë së tyre.¹⁷

Interes të posaçëm shkencor e kombëtar paraqet kthimi, vështirimi dhe rivlerësimi i kontributit të disa figurave të shquara të fesë islame në mbrojtje të interesave kombëtare, kontribut i cili në të kaluarën, për shkaqe ideologjike komuniste, ishte lënë në harresë, ose ishte anatemuar.¹⁸

Krahas dhunës armike, Islami në Kosovë përballej edhe me propagandën ateiste përmes mediave, madje edhe shkollave, ku i gjithë procesi mësimor dhe

15 Refik Gerbeshi, "Islamin në diasporën shqiptare-Norvegji," Në *Integrimi i shqiptarëve në Evropë dhe vlerat që Islami i përcjell në këtë integrim* (Tiranë, 2008), 165, 166.

16 Ramiz Zekaj, *Zhvillimi i kulturës islame të shqiptarët gjatë shekullit XX* (Tiranë, 2002), 27.

17 Sylejman Osmani, *Kontributi i Mulla sherif Ahmetit rreth Muhamedit as. Grup Autorësh, Haxhi Sherif ef.Ahmeti, Jeta dhe vepra (1920-1998)* (Prishtinë: KBIK, 2010), 39.

18 Lefter Nasi, *Aspekte nga kontributi i ulemasë shqiptare ...*, Në: "Feja, kultura dhe tradita islame ...,cit,f. 473.

edukativ, programet dhe lëndët mësimore do të përshkoheshin nga ideologjia komuniste. Po kështu është aplikuar presioni mbi mësimdhënësit, që t'ua prisnin agjërimitin nxënësve. Fryma komuniste e shkollës, e publicistikës, e shkencës dhe e shoqërisë komuniste jugosllave në forma të ndryshme ngulfati identitetin musliman të shqiptarit.¹⁹

Sistemi komunist në luftën e ashpër kundër fesë përdori metoda e forma të ndryshme me projekt shtetëror. Këtë e bënte me reformën agrare, ku izolonte pronat, pastaj me burgosjen e hoxhallarëve, me mbylljen e mejtepeve dhe xhamive, duke i shndërruar në salla e depo mallrash. Institucionet që përfaqësonin fenë, paria fetare dhe besimtarët në përgjithësi, kanë qenë të shtypur dhe të kontrolluar. Shteti, herë pas herë, e ka kundërshtuar mësim-besimin, duke i mbyllur mektebet dhe duke bërë propagandë antifetare me sulme nëpër media ndaj thirrësve në fe (hoxhallarëve), duke i marrë në biseda informative.

U dogjën shumë qitapë (libra, literaturë islame) që u gjetën në shtëpitë e ulema-ve, jo të paktë në Kosovë.²⁰

Pas shkëputjes nga selia islame në Stamboll, jeta e organizuar fetare islame në viset shqiptare të pushtuara nga serbo-malazezët mund të thuhet se ishte paralizuar fare.²¹

Që nga viti 1930, nuk kishte asnjë shkollë në gjuhën shqipe, përveç disa shkollave që funksiononin tërësisht në mënyrë ilegale. Shqiptarët nuk kishin as shtypin në gjuhën amtare, ndonëse gati të gjitha pakicat tjera këto të drejta i gëzonin.²²

Çdo kërkesë për botimin e shtypit dhe qasjes në radio e televizion, organet shtetërore i kanë refuzuar me arsyetim se veprimtaria informative është e karakterit të përgjithshëm shoqërorë, me çka nënkuptohej se ato mund ta bëjnë vetëm institucionet shtetërore, të cilat janë të themeluara edhe për këtë qëllim.²³

Sistemi, i instaluar pas viteve 1945, ata që dinin shkrim-lexim arab e osman dhe

19 Rexhep Boja, *Për një të nesërme më të mirë* (Prishtinë, 2003), 72.

20 Hakif Bajrami, "Krimet dhe kriminelët në peshojën e ndërgjegjes njerëzore," *Dituria Islame*, nr. 70: 28.

21 Haki Kasumi, *Gjendja organizative ...*, Në: "Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët", cit., f. 460.

22 Gjermanët, hungarezët, çekët turqit, rusët kishin shkollat dhe shtypin e vetë. Sipas disa shënimeve shqiptarët ishin grup i dytë gjuhësor në vend, pas sllovenëve. Në politikën serbomadhe shqiptarët konsideroheshin serbë shqipfolës. Shih: Noel Malcom, Kosova, Një histori e shkurtër, "KOHA", Prishtinë, 1998, fq. 278-279.

23 Menduh Bamja *Pozita kushtetuese-juridike dhe faktike e bashkësive fetare në ish-Jugosllavi, me vështrim të posaçëm të bashkësisë islame*, Prizren, 2009, 290

nuk dinin apo nuk donin të mësonin shkrim-lexim në alfabetin cirilik, i quante analfabetë.²⁴

Në periudhën 1945-1950, në punën e shkollave tona në gjuhën amtare, meriton gjithsesi të vihet në dukje se ishin angazhuar afërsisht 240 hoxhallarëve në rolin e mësuesit : “Por megjithëkëtë, do t’i shënojmë ca, të cilët duhen veçuar edhe këta si pishtarë të merituar të arsimit tonë, disa nga të cilët i kam pasë vizituar edhe unë vetë nëpër shkollat e Kosovës, ku ata kanë pas shërbyer si mësues në atë periudhë të ndritshme fillestare.”²⁵

Pas Luftës së Dytë Botërore, edhe njëherë, Kosova futet dhunshëm nën administrimin e sajës artificiale, të quajtur Jugosllavi. Me këtë akt, Bashkësia Islame e Kosovës detyrimisht do të ndryshoi qendrën, nga Tirana në Sarajevë, dhe që prej vitit 1945 e deri më 1990, do të veprojë si Bashkësi e Fesë Islame me seli në Prishtinë, në kuadër të Bashkësisë Fetare Islame të Federatës Jugosllave, me qendër në Sarajevë.²⁶

Gjatë vitit 1965 në RSFJ vjen deri te riorganizimi i pushtetit lokal, me ç’ rast suprimohen rrethet, me këtë edhe komisionet për çështje fetare të rretheve të cilat kanë funksionuar prej fundit të vitit 1959. Në bazë të propozimit të Komisionit federativ për çështje fetare, Këshilli Ekzekutiv Federativ i RPFJ, në bazë të Ligjit mbi themelimin e bashkësive fetare dhe mënyra e paraqitjes së ndryshimeve në statutet, në selinë dhe në udhëheqësit e bashkësive fetare, si dhe çështje që kishin të bënin me ndalimin e punës të bashkësive fetare, botimin të shtypit dhe të literaturës fetare etj.²⁷

Në këndvështrimin e shkallës së diturisë, Islami luajti rol shumë të rëndësishëm, sidomos në edukimin dhe arsimimin e muslimanëve, nga fakti se hoxhallarët ishin të vetmit që dinin shkrim e lexim. Ata ndiqnin shkolla e kurse pedagogjike dhe angazhoheshin në zhdukjen e analfabetizmit apo edhe direkt nëpër shkolla si mësues. “Në këtë periudhë, një numër i madh i ulemave petkun e profesionit e zëvendësuan me petkun mësuesit”.²⁸

24 Refik Gerbeshi, *Mulla Hashim Kuleta Pishtar i arsimit në Llap* (Prishtinë, 2024), 67

25 Po aty, f.108

26 Ramadan Shkodra, *Hfz. Bajram Agani - nismëtar...*, në KBK. Myderriz Hfz. Bajram ef. Agani – cit., f. 39.

27 Menduh Bamja, *Pozita kushtetuese-juridike dhe faktike e bashkësive fetare në ish-Jugosllavi*, cit, 298

28 Nuredin Ahmeti *Gjurmëve të veprimtarisë arsimore në gjuhën shqipe*, Në: Grup Autorësh, Muderiz, Sadri ef. Prestreshi-Jeta dhe vepra (1917-2002) (Prishtinë, 2013), 96

Në ato kohëra kur propaganda komunistë ishte në kulm. Në kuadër të veprimtarisë së përgjithshme të bashkësisë fetare islame në Kosovë, bën pjesë edhe shtypi fetare, i cili përveç që luante rolin propagandistik për fenë, trajtonte edhe çështje të ndryshme tematikë sociale dhe politike.²⁹

Në kohën kur në shtypin ditor dhe në atë periodik, në mënyrë të vrazhdë e tendencioze, vazhdimisht akuzohej feja dhe institucionet e saj veçmas ato islame, ndërsa gjeneratat e reja ishin të indoktrinuara nga propagandat anti islame, ku kishte formuar botëkuptim të gabuar ndaj Islamit. Sistemi komunist në luftën e ashpër kundër fesë përdori metoda e forma të ndryshme varësisht nga kushtet historike dhe nga etapat e ndërtimit të sistemit politik monist.³⁰

Në këto rrethana të krijuara edhe në viset e tjera shqiptare të ish-Jugosllavisë, në organizimin dhe funksionalizimin e Bashkësisë së Fesë Islame në ish-Jugosllavi, më 1947 miratohet Kushtetuta dhe krijohen bazat ligjore për organizimin e Bashkësive Islame në nivelin qendror dhe në atë lokal. Sipas kësaj Kushtetute, formohet edhe Bashkësia e Fesë Islame me seli në Prishtinë, që administrimin e bënte në gjuhën shqipe.

Rifillimet Shtypi Islamë në gjuhën shqipe në Kosovë (1971-1990)

Kosova kishte trashëguar një fond shumë të pasur me dorëshkrime e libra në gjuhët orientale. Por, më 24 shtator 1951, do të themelonte “Bibliotekën Qendrore të Vakëfit” në Prishtinë, që njihej edhe me emërtimet “Kutubhaneja e Vakëfit” ose shkurt “Biblioteka e Vakëfit”.³¹

Kutubhaneja e Vakëfit asokohe kishte 2.092 njësi bibliografike (qitapë) në gjuhët arabe, turke, persiane dhe boshnjake. Prej tyre, 476 rezulton të kenë qenë dorëshkrime të vjetra që u takonin fushave të ndryshme shkencore fetare islame.³²

Shqiptarëve në përgjithësi gjatë sistemit komunist-ateist, iu ishte ndaluar që të shkruanin për fenë dhe rreth fesë, edhe pse në mesin tonë kishte hoxhallarët cilët kishin mundësi që ta bënin këtë.³³

29 Fahrush Rexhepi, *Kontributi i klerit islam në përpjekje për zgjedhjen shqiptare 1941-1945*, cit, 94

30 Zekerija Bajrami, *Shqiptaret dhe laicizmi postmodern*, 2 “Integrimi i shqiptarëve në Evropë dhe vlerat që Islami i përcjell në këtë integrim” (Tiranë, 2008), 160.

31 Sadik Mehmeti, *Hafiz Bajram ef. Agani - themelues i Bibliotekës Qendrore të Vakëfit në Prishtinë (1951-1959)*, Grup Autorësh, Myderriz Hfz. Bajram Agani – cit, , f. 51.

32 Po aty, f. 59.

33 Naim ef.Tërnav, *Ligjërime për Fenë e Atëdheun 2* (Prishtinë, 2015), 95.

Në vitin 1947 mbyllen të gjitha shkollat fetare - medresetë, rrënohet një numër i madh i xhamive, sekuestrohet mbi 95% e pasurisë vakëfnore nga ish-sistemi komunist dhe shndërrohen në stalla e depo. Mejtepet (shkollat fillore fetare muslimane) ishin mbyllur, kurse të mësuarit e fëmijëve nëpër xhami u konsiderua si vepër penale e ndaluar me ligj, që më 1950.³⁴ Botimi i mirëfilltë i mediave të shtypura në Kosovë fillon pas Luftës së Dytë Botërore, veçmas në gjuhën shqipe, i cili fillon më, 12 shkurt 1945, kur botohet numri i parë i gazetës “Rilindja”. Po në këtë vit nis të botohet fletushka për rini “Zani i rinisë” pastaj nga viti 1946, fletushka për fëmijë “Pioneri” revista për letërsi “Jeta e re” ndërsa “Shëndeti” nga viti 1953. Në vitin 1970, revista për gra “Kosovarja” edhe revista për student “Bota e re”, kështu në vitin 1985 në Kosovë botoheshin 42 revista javore, 3 një mujore, 4 dymujore dhe 2 tremujore.³⁵

Në Jugosllavi pas vitit 1945 doli një numër mjaft i madh botimesh fetare muslimane kryesisht në serbokroatisht por ndonjë edhe shqip. “Bilten Udruzhenja istine Prishtinë” në shqip më vonë do të quhet “Edukata Islame: revistë fetare tremujore Prishtinë, pas vitit 1973 tremujore në shqip organ zyrtar i komunitetit musliman shqiptar në jugosllavi.³⁶

Sistemi komunist kontrollonte të gjitha veprimtaritë shoqërore dhe censuron-te çdo vepër që botohej, andaj kërkohej kujdes i posaçëm sepse shumë lehtë mund të kishte pasojat negative dhe të shkaktohej ndërprerja e botimit të mëtejme. Përveç rrethanave të vështira populli në Kosovë, ballafaqohej edhe me mungesën e kuadrove dhe kushteve ekonomike që e shoqëronin BIK-un. Me dobësimin e ateizmit, aktivitetet islame e kombëtare u ringjallën. Në fund të viteve 80ta struktura e Bashkësisë Islame u përforcua me kuadro të rinj, por edhe sistemi komunist filloi të dobësohej, kështu që erdhi deri te funksionimi më i denjë. Me gjithë kushtet e vështira ekonomike e sociale, krerët e Bashkësisë Islame në Kosovë bënë përpjekjet serioze për përparimin e punës. Shtypi islam në gjuhën shqipe në Kosovë ishte një rilindje që sjell më afër njohuritë për fenë, është një dave e shkruar por edhe është një tribunë ku paraqiten mendimet shkencore filozofike islame. Por, edhe ato shoqërore e politike me të cilat preokupohej populli i Kosovës. Botimi i revistave të para, si “Buletini” dhe “Edukata Islame” ishin sukses i madh i Bashkësisë Islame të Kosovës, në ato kohëra kur propaganda komuniste ishte në kulm. Në kohën kur në shtypin ditor

34 Noel Malcolm, *Kosova një histori e shkurtër*, Prishtinë, 2010, f. 335.

35 Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Fjalori enciklopedik i Kosovës, I, A-K, (Prishtinë, 2018), 671.

36 Aleksandre Popovic, *Islamizmi ballkanik, Myslimanët e Evropës Juglindore gjatë periudhës pasosmane*, perkthyen: Dritan Egro, Sokol Haxhimusaj, “Dituria” 2006, 436.

dhe në atë periodik, në mënyrë të vrazhdë e tendencioze, vazhdimisht akuzohej feja dhe institucionet e saj veçmas ato islame, ndërsa gjeneratat e reja ishin të indoktrinuara nga propagandat anti islame, ku kishte formuar botëkuptim të gabuar ndaj Islamit. Në vitin 1957, Bajram ef. Agani së bashku me Mehmet Gjevorin botuan të përkthyer “Ilmihalin” dhe “Jasin Sherifin”, botime këto që shënjuan fillimin e veprimtarisë botuese islame në gjuhën shqipe, në ish-Jugosllavi. Botimet e para nga Bashkësia Islame, gjegjësisht Sherif Ahmeti me “Ilmihalin”, “Jasini” dhe suret e shkurtra, Mevludi e të tjera

Roli dhe kontributi i shtypit islam në gjuhën shqipe

Fillimet e shtypit islam në gjuhën shqipe, në Kosovë arrihen në vitin 1962, kur filloi të shtypet publikimi tremujor i Shoqatës së Ulemave në Prishtinë, “Buletini informativ” i cili për 5 vite u botua në dy gjuhë (shqipe dhe serbokrate) e prej vitit 1966-67, vetëm në gjuhën shqipe.

Kurse Shoqata e Ulemave, në krye me H. Sherif Ahmetin në fund të vitit 1969, botoi takvimin-Kalendarin për vitin 1970.³⁷ Përveç pjesës kalendarike “Takvimi” kishte edhe tematika të ndryshme nga shumë autorë vendas e të huaj përmes përkthimeve. *Në kuadër të veprimtarisë së përgjithshme të bashkësisë fetare islame në Kosovë, bën pjesë edhe shtypi fetare, i cili përveç që luante rolin propagandistik për fenë, trajtonte edhe çështje të ndryshme tematikë sociale dhe politike.*³⁸

Prej vitit 1965, shtypi filloi të marrë një strukturë të shumëllojshme, sidomos me botimin e publikimeve periodike me karakter të specializuar. Më vonë duke filluar prej vitit 1968 e këtej, shtypi filloi të zhvillohet në të gjitha komunat e zhvilluara të Kosovës, duke filluar së pari prej buletineve e pastaj edhe gazetave dhe revistave.³⁹

Në vitin 1975, shoqata e nxënësve të Medresesë botoi revistën “Nur-Drita e Kur’anit” me tematika nga të rinjtë dhe për të rinjtë.

Numri i revistave dhe gazetave së bashku me botimet e librave filloi të funksionalizohet dhe të ketë një përmbajtje të frytshme për edukimin e masës. Pas revistës “Edukata islame”, e cila botohej në Prishtinë, në vitin 1971, botohet edhe revista “Nur-Drita e Kur’anit”, e cila është revistë e Medresesë “Alauddin” dhe e cila filloi botimin që nga viti 1978. Pason botimi i revistës “Dituria Islame”, që nga viti 1986.

37 Hajrulla Hoxha, *Fillimet e shtypit islam në Kosovë dhe zhvillimi i tij*, Në: “Shtypi Islam dhe, sot dhe nesër” cit., 16.

38 Fahrush Rexhepi, *Kontributi i klerit islam në përpjekje për zgjedhjen shqiptare* cit, 94.

39 Sherafedin Hoxha, “Shtypi i Kombeve dhe Kombesive të Kosovës (1871-1983),” *Rilindja* (1987): 175

Media e shkruar fetare shqiptare shënoi një zhvillim të rëndësishëm qoftë në llojshmërinë e gazetave dhe revistave, qoftë edhe në përmbajtjen dhe tematikat që trajtonte. Duke përfshirë jo vetëm tematikat fetare por edhe çështjet e ndjeshme shoqërore

Ekzistojnë shumë revista islame në gjuhën shqipe, të cilat botohen në trojet shqiptare, e tillë është edhe Revista “Hëna e Re”, e cila është revistë e Bashkësisë Fetare Islame e Maqedonisë. Është informative, kulturore, islame, e cila botohet që nga viti 1987, edhe atë në tri gjuhë: shqip, maqedonisht dhe turqisht. Bashkësia islame fetare, përveç gazetave, botonte edhe libra, kalendarë, broshura dhe literatura tjera me tematikë fetare. Të këtij karakteri janë edhe gazeta “Buletini”, Edukata Islame, Takvimi që botoheshin në gjuhën shqipe dhe Ilmihali, Jasini Sherif, Mevludi etj.⁴⁰

Shtypi islam në gjuhën shqipe u mundësonte hoxhallarëve të kohës që të prezantoheshin me punimet e tyre, mendimit islam shqiptar ngase mbloodhi dijetarët dashamirë të mendimit islam në gjuhën shqipe. përmban tematika të ndryshme fetare, historike e sociale.⁴¹

Revista “Dituria Islame” dritare e publicistikës dhe informimit (1986-1990)

Kryesia e BIK-ut në vitin 1986, vendosi për botimin e revistës “Dituria Islame” fillimisht si revistë fetare-informative e paraparë të dalë çdo tre muaj, kurse më vonë ka edhe dy numërshe, i cili përsëritet gati çdo vit. Por kjo revistë është revistë mujore.

Revista “Dituria Islame” është një dritare shkencore, kulturore dhe informative që në fillim kishte shkrime autoriale, rreth besimit e shkencës islame si dhe përkthime nga gjuha boshnjake, gjuha arabe, gjuha angleze, gjuha turke e gjuhë të tjera. Duke ditur se është prej revistave të para islame në gjuhën shqipe, pas Luftës së Dytë Botërore është si sinjal i rënies së Komunizmit dhe futjes së Bashkësisë Islame në rrjedhat shoqërore, kulturore e politike. Kjo revistë është organ i Bashkësisë Islame të Kosovës, përmes së cilës paraqiteshin informata, shkrime të ndryshme autoriale të hoxhallarëve tanë por edhe të intelektualëve të kohës.

Dituria Islame e periudhës qershor 1986 - qershor 1993, gjatë redaksisë së parë, deri në gusht të vitit 1990, nxori 17 numra (katër dy numërsha). Redaksia e

40 Haki Kosumi, *Bashkësitë fetare...* 147-149.

41 Refik Gerbeshi, *Muderriz Bajrush Ahmeti*, Liber ne doreshkrim, 5.

tanishme, nga tetori 1990 deri në këtë numër Jubilar, nxori 33 numra (dy dy-numërsha) dhe një botim special.⁴²

Revista e pare për kulturë e shkencë islame shqiptare në Kosovë, e cila sjell informacion për aktivitetet jo vetëm të Bashkësisë Islame, por edhe nëpër disa xhami me mësim-besim, meremetimet dhe ndërtimet e reja. Revista “Dituria Islame” është bartëse kryesore e frymës, e ideve dhe vlerave islame në Kosovë dhe me gjerë, duke mos lënë anash edhe zhvillimet e kohës si ato kombëtare e politike të vendit tonë e më gjerë, ishte dritare informimi sidomos gjatë periudhës së dekadës së fundit të shekullit të kaluar, kur mediat kosovare ishin të ndaluara.

Revista “Dituria Islame” ka kaluar jo vetëm kufijtë kombëtarë, por ka depërtuar edhe në diasporën shqiptare nëpër Evropë. Shkrimet në këtë revistë janë të shumë zhanreve trajtime të ndryshme të çështjeve fetare, sociale, kulturore, shkencore, historike e arsimore. Që në numrin e parë reviste sqaron se ndër të tjera i dedikohet “Por njëkohësisht do të sjellim edhe artikuj nga përmbajtja e mësimi islam nga historia e zhvillimit të jetës fetare si dhe problemet me të cilat po ballafaqohet (Shoqëria) në jetën e përditshme të kohës”⁴³

Me përkthime nga gjuha arabe, boshnjake e turke si edhe me shkrime autoriale kjo revistë i qaset tematikave të kohës dhe në frymën e tolerancës, mirëkuptimit dhe dobisë së përgjithshme të shoqërisë duke bërë thirrje të hapur për dashamirët e pendës e shkrimit që ti kontribuojnë kësaj fushe të rëndësishme historike duke argumentuar ndërtimin e xhamive, zhvillimin e aktiviteteve me të rijnë e manifestime të ndryshme që organizoheshin brenda dhe jashtë Kosovës. Në numrin e pestë me radhë dituria lajmëron për revistën si motër “El hilal” duke lajmëruar për zgjerimet e epokës së shtypit islam në gjuhën shqipe.⁴⁴

Prezantimi i shkrimeve nga dijetarët e mëdhenj islam, por edhe shkrimet autoriale me emra të njohuritë publicistikës islame në gjuhën shqipe por edhe fillojnë paraqitjet e autorëve të rijnë Këtu i kam të botuara edhe poezitë e mia të para.⁴⁵

Andaj “Dituria...” ka vijuar kursin e të qenit pjesë e pandashme e kornizës kulturore shqiptare, ashtu që në të janë faktorë kreativiteti në zhvillimet që kanë të bëjnë me vlerat e përgjithshme identitare kombëtare dhe aspak nuk i janë shmangur këtij diskursi kombëtar.⁴⁶

42 *Dituria Islame*, nr. 50 (1993): 3.

43 Fjala e Redaktorit, *Dituria Islame* nr. 1 (1986): 3.

44 A.A., “Edhe një revistë e re ‘El hilal,’” *Dituria Islame*, nr. 4-5 (1987): 34.

45 *Dituria Islame*, nr. 13/14 (1990): 43.

46 Rexhep Suma, *Revista Dituria Islame (1986-2020) Monografi*, e cit., 31.

Sidomos pas viteve 1990, revista “Dituria Islame” i shërbeu publicistikës Islame e shqiptare në Kosovë, duke u ofruar mundësinë e botimit të shumë punimeve me rëndësi e vlera shkencore e historike, por edhe si informatorë i zhvillimeve në vend. Në këtë hambarë të shtypit Islam, në gjuhën shqipe kishin hapësirë edhe shkrimet shkencore, historike, letrare e kulturore të trojeve shqiptare, këtu botonin shkrimet e tyre edhe profesorët universitarë.

Revista “Dituria Islame” ishte dritare e informimit në gjuhën shqipe, në kohën më të vështirë të mediave në Kosovë. “Sikurse në vitet nëntëdhjetë ku e tëra u vu në funksion të informimit të opinionit. Si të thuash e mori rolin e një reviste informative, ku denonconte dhe informonte për dhunën që pushteti serbë ushtronte mbi shqiptarët”.⁴⁷

Revista “ Dituria islame” Arkiv i zhvillimeve në Kosovë

“Dituria Islame” i linte hapësirën e mjaftueshme aktiviteteve të Mësim-besimit islam për fëmijët nëpër xhami kishte filluar të zgjerohej, siç ishte informimi për duatë e hatmeve, apo promovimin e hafëzëve, përmes së cilave mbaheshin programe të larmishme fetare, apo promovimet e nxënësve dhe imamëve të dalluar në këto aktivitete. Në kuadër të BIK-ut, përfshiheshin edhe aktivitete në Kosovën Lindore, siç ishte “Duaja e hatmes” në fshatin Dobrosin të Bujanovcit,⁴⁸

Kurse në vitet kur pushteti serb mbylli shkollat shqipe, nëpër xhami mbahej mësimi i shumë shkollave të mesme anë e kënd Kosovës. Paralelisht zhvilloheshin edhe takimet e ndryshme politike e popullore, siç ishte pajtimi i gjaqeve, zgjedhjet e politike e takime të shumta kombëtare.

Revista “Dituria islame”, fillimisht si revistë fetare-informative-tremujore, doli në qershor të vitit 1986. Fillesat dhe qëllimi i saj përmenden që në numrin e parë, ku thuhet se ajo ka për qëllim t’i ofrojë lexuesit informata lidhur me nevojat e BI-së, lidhur me problemet e saj të përditshme, që opinioni të njihet drejtpërdrejt me arritjet e BI-së dhe me gëzimin e të drejtave të tyre fetare. Ishte nevojë jetike e kahershme, por fillimisht mungonin baza ekonomike dhe kuadri profesional në fushë të fesë, të kulturës e të shkencës islame ndër shqiptare. Ekzistonte edhe shumë pengesa, pjellë e sistemit monist-komunist dhe mungesa e mirëkuptimit shoqëror shqiptar në përgjithësi.⁴⁹

47 Naim Tërnavë, “Dituria Islame, një tribunë e mendimit fetar e kombëtar,” *Dituria Islame*, nr. 313 (2016): 5.

48 Rexhep Luma, “Në Kaçanik edhe një hëviz i ri”, 26. Shih , *Dituria Islame*, nr. 2 (1986): 29.; *Dituria Islame*, nr. 6 (1987): 31.; *Dituria Islame*, nr. 3 (1986): 29.

49 Numri 50 Jubilar, Redaksia, 3, *Dituria Islame*, nr. 50, (1993).

Për informim të publicistikës ekzistonte rubrika “Për bibliotekën tuaj”, ku revista lajmëronte për librat e rinj, botimet e shumta nga Bashkësia Islame kishin filluar të shpërndareshin nëpër libraritë islame, nëpër qytete të ndryshme të Kosovës. Informata nga mërgata jonë ku zhvillohen aktivitetet islame, siç janë festat familjare, e kombëtare. Për Muajin e Ramazanin marrin nxënës nga medreseja që i strehojnë dhe i shpërndajnë nëpër xhami të vogla të rrethinës, për kryerjen e detyrave fetare.

Revista Dituria Islame paraqet gjendjen reale të komunitetit islam në Kosovë dhe më gjerë duke filluar me falja e Bajramit si ngjarje kulminante dhe disa reagime të atyre që nuk ju pëlqen.⁵⁰

Në mbrojtje të kauzës Islame e shqiptare revista “Dituria Islame i qaset disa çështjeve me rëndësi të qëndresës dhe ruajtjes së identitetit. Më ç ‘rast duke shfletua rikujton zhvillimet e kohës kur ne ishim fare të rinjë dhe guximin që kishte revista në ato kohëra të vështira për t’iu qasur këtyre tematikave. Vijon me kauzën kombëtare me diferencimet që u bëhen shqiptarëve në ato kohëra (1980-1990) dhe paralajmërimet për një epokë të re të shoqërisë Kosovare të cilat vërehen në diturinë islame pas ndalimit të Gazetës Rilindja, RTP-së, burgosje aktivistëve dhe ruajtja e manifestimit historik e politik të 2 Korrikut. Dituria Islame merr rolin e një dritareje informative me shkrime të shkurtra informative⁵¹ prej këtu fillon etapa tjetër me ndërrimin e kryesisë së BIK dhe redaktorit të revistës 20 numra për katër vite.

Revista “Dituria Islame” deri tash është revista më afatgjate, shumëdimensionale, shkencore islame e shqiptare me një shtrirje të gjerë hapësinore dhe periodeke. Ajo shtrihet gjithandej ku ka shqiptarë dhe nga fillimi i botimit të saj, nga shekulli i kaluar vazhdon ende të botohet duke hyrë kështu në dekadën e pestë të saj. Është një revistë mujore e rrallë herë dymërvshme (një herë në vit) gjithnjë duke u avancuar si në aspektin profesional ashtu edhe në atë teknologjik.

Përfundim

Zhvillimi i shtypit islam, i mediave dhe rrjeteve sociale në gjuhën shqipe duhet të jetë më aktiv, më aktual dhe më serioz, sepse përfshinë hapësirë globale dhe ai dëgjohet dhe përcillet nga njerëz që u takojnë kulturave dhe civilizimeve të ndryshme. Prandaj, shtypi islam që Në mënyrë që të realizoi me sukses misionin e tij, është e rëndësishme të përcaktohen ne frymën e mirëkuptimit, harmonisë ngase atakohet me shumë kultura civilizime e botëkuptime shoqërore.

⁵⁰ *Dituria Islame*, nr. 15/16 (1990): 3.

⁵¹ *Dituria Islame*, nr. 15,16 dhe 17 (1990).

Që pas Luftës së Dytë Botërore, Bashkësia Islame, si pjesë e këtij nën qielli, u ballafaqua me vështirësi të mëdha, por i bëri ballë ruajtjes së fesë dhe traditës shekullore. Andaj, si institucion dhe hoxhallarët si individë, së bashku me besimtarët në përgjithësi, janë faqebardhë para historisë.

Revista “Dituria Islame” ishte dhe është një revistë shkencore, kulturore islame e shqiptare, e guximshme dhe dritare për shkencë e informim. Që në numrin e parë i qëndroi pa lëkundur misionit të sajë e sidomos gjatë periudhës kur u mbyll shtypi në Kosovë.

Kjo revistë i qaset tematikave të kohës dhe në frymën e tolerancës, mirëkuptimit dhe dobisë së përgjithshme të shoqërisë në mbrojtje të kauzës Islame e shqiptare revista “Dituria Islame” i qaset disa çështjeve me rëndësi të qëndresës dhe ruajtjes së identitetit. Me ç’rast paraqiten me shkrimet e tyre akademikët, profesorët universitarë, shkrimtarët, gazetarët e politikanët e Kosovës me shkrimet e tyre.

Revista Dituria Islame paraqet gjendjen reali të komunitetit islam në Kosovë dhe më gjerë kështu por edhe me shkrimet sociale e politike që përmbanin edhe informata për zhvillimet e kohës lidhur me diferencimet që u bëhen shqiptarëve me një fjalë paralajmërimet për një epokë të re të shoqërisë Kosovare të cilat vërehen në diturinë islame ndalimi i RTP, burgosje aktivistëve dhe ruajtja e manifestimit historik e politik të 2 Korrikut. Duke vazhduar kështu deri në përfundimin e luftës.

Gjurmët e tyre kanë mbetur të botuara në letër por organizatorit do ti sugjeroja që të përfshijë edhe nëntë vite në këtë periudhë ngase tek ne e sidomos në Kosovë 1999 është përfundimi i luftës dhe fillimi i një etape të re.

Shkrimi, argumentimi dhe ndriçimi i zhvillimeve islame në Kosovë, dhe jo vetëm sidomos pas periudhës së luftës së Dytë botërore deri në vitin 1990, na mbetet obligim ngase me një anë kemi takuar protagonistët dhe kemi dëgjuar për sfidat e tyre e në anën tjetër jemi edhe bartës e vazhdimësi të aktiviteteve të intelektualëve tanë në përgjithësi. Hulumtimi dhe ndriçimi i inserteve të ndryshme me interes fetarë e kombëtarë është i pa shmangshëm për ne andaj ju përgëzoj për këtë iniciativë dhe mundësi që na keni dhënë.

LITERATURA

- Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës. 2018. Fjalori enciklopedik i Kosovës, I, A-K, Prishtinë.
- Armstrong, Karen. 2011. *Islami - një histori e shkurtër*, Logos A: Shkup.
- Basha, Ali M. 2002. *Islami në Shqipëri nëpër shekuj*, Tiranë.
- Bamja, Menduh. 2009. *Pozita kushtetuese-juridike dhe faktike e bashkësive fetare në ish-Jugosllavi, me vështrim të posaçëm të bashkësisë islame*, Prizren.
- Boja, Rexhep. 2003. *Për një të nesërme më të mirë*, Prishtinë.
- Frashëri, Sami. 2003. *Përpyekja e Heronjve në përhapjen e Islamit*, Logos A: Shkup.
- Gerbeshi, Refik. 2024. *Mulla Hashim Kuleta Pishtar i arsimit në Llap*, Prishtinë.
- Gerbeshi, Refik, *Mulla Irfan Bikliqi*, libër ne dorëshkrim.
- Gerbeshi, Refik, *Muderriz Bajrush Ahmeti*, liber ne dorëshkrim.
- Halid, Amër. 2006. *Gjurmëve të të Dashurit Tonë*. Furkan: Shkup.
- Malcom, Noel. 1998. *Kosova, Një hitori e shkurtër*, KOHA: Prishtinë.
- Përmbledhje kumtesash. 2012. *Myderriz Hasan Ef. Nahi jeta dhe vepra (1905-1991)*, Dituria Islame: Prishtinë.
- Përmbledhje kumtesash. 2015. *Myderriz Hfz. Bajram Agani jeta dhe vepra (1899-1962)*, Dituria Islame: Prishtinë.
- Përmbledhje kumtesash. 2013. *Myderriz Sadri Ef. Prestreshi jeta dhe vepra (1917-2002)*, Dituria Islame: Prishtinë.
- Përmbledhje kumtesash, 2008. *Integrimi i shqiptarëve në Evropë dhe vlerat që Islami i përcjell në këtë integrim*, Tiranë.
- Përmbledhje kumtesash, 1995. KBIK, *Simpoziumi Ndërkombëtar: Feja, kultura dhe tradita islame ndër shqiptarët*, Prishtinë.
- Përmbledhje kumtesash, KBIRK *Shtypi islam dje, sot dhe nesër*, Përmbledhje kumtesash nga konferenca shkencore, Kryesia e Bashkësisë Islame, Prishtinë, 2005, *Përmbledhje punimesh Haxhi Sherif ef. Ahmeti jeta dhe vepra (1920-1998)*, (Përmbledhje kumtesash), Prishtinë, 2010. *Boton: Bashkësia Islame e Kosovës-Shtëpia botuese "Dituria Islame"*.
- Rexhep Suma, Rexhep. 2020. *Islami dhe identiteti nga prespektiva e shtypit islam*, Logos: Prishtinë.
- Popovic, Aleksandre. 2006. *Islamizmi ballkanik, Myslimanët e Evropës Juglindore gjatë periudhës pasosmane*, përkthyer: Dritan Egro, Sokol Haxhimusaj, Dituria.
- Rexhepagiq, Jashar. 1972. *Shkollat dhe arësimi në Kosovë nga fundi i shekullit XVIII gjer me 1918*, Enti i Historisë së Kosovës: Kosova, 1. Prishtinë.
- Skëndi, Eqber. 1992. *Hoxhë Kadri Prishtina*.
- Rexhepi, Fahrush. *Kontributi i klerit islam në përpjekje për zgjedhjen shqiptare 1941-1945*.
- Revista "DITURIA ISLAME" Nr. 1-20 1990 Boton Bashkësia Islame e Kosovës, Prishtinë.
- Tërnavë, Naim ef. 2015. *Ligjerime për Fenë e Atëdheun*, 2, Prishtinë.
- Sherafedin Hoxha, Sharafedin. 1987. *Shtypi i Kombeve dhe Kombesive të Kosovës, (1871-1983)*, Rilindja: Prishtinë, 1987.
- Zekaj, Ramiz. 2002. *Zhvillimi i kulturës islame të shqiptarët gjatë shekullit XX*, Tiranë.

REVISTA *DITURIA ISLAME* DHE IMPAKTI I SAJ NË EDUKIMIN DHE FORMËSIMIN ISLAM E RINISË

THE JOURNAL DITURIA ISLAME AND ITS IMPACT ON THE RELIGIOUS EDUCATION AND ISLAMIC FORMATION OF YOUTH

Rexhep SUMA

Assist. Prof. Dr., Faculty of Islamic Studies – Pristina, Kosovo

 <https://orcid.org/0009-0009-4920-2838>

Abstrakt: Revista *Dituria Islame* ka pasur një ndikim të theksuar në edukimin dhe formësimin e rinisë shqiptare, duke kontribuar në zhvillimin e dijeve fetare dhe kulturore. Ky studim ka si qëllim analizimin e ndikimit të revistës në formimin intelektual dhe moral të të rinjve, duke e shqyrtuar atë në kuadër të sfidave bashkëkohore. Përmes artikujve të saj, revista ka ndihmuar në thellimin e kuptimit të Islamit dhe ka forcuar identitetin fetar dhe kulturor të lexuesve të rinj. Si objektivi i studimit do ta bëjë analizën rolin e revistës *Dituria Islame* në edukimin fetar të rinisë, të vlerësojë ndikimin e saj në formësimin e moralit dhe identitetit islam të të rinjtë si dhe të shqyrtojë sfidat dhe mundësitë për përmirësimin e ndikimit të revistës në epokën digjitale. Kurse si metodologji do të përdorë qasjen e kombinuar cilësore dhe sasiore analizë të përmbytjes së artikujve të revistës për të vlerësuar temat dhe mesazhet e përcjella, hulumtimi historik mbi ndikimin e revistës në edukimin islam. Studimi ka për qëllim të ofrojë një vlerësim të plotë mbi impaktin e revistës *Dituria Islame*, duke theksuar rëndësinë e saj në edukimin fetar dhe nevojën për përshtatjen e saj me teknologjinë moderne, për të vazhduar të mbetet një burim i rëndësishëm i diturisë islame për brezat e ardhshëm.

Fjalë kyçe: Edukatë, formësim, fe, *Dituria Islame*, impakt

Abstract: The journal *Dituria Islame* has played a pivotal role in shaping the religious and intellectual orientation of Albanian youth, particularly in the context of post-communist transformation and renewed Islamic awareness. This research aims to critically examine the journal's contribution to the moral, intellectual, and spiritual formation of young generations by analyzing its content, themes, and pedagogical orientation within the framework of contemporary societal challenges. Through its scholarly and accessible articles, the journal has served as a medium for disseminating Islamic knowledge, cultivating ethical values, and reinforcing a strong sense of religious and cultural identity among youth. The main objectives of the study are to assess the extent to which *Dituria Islame* has influenced religious education, to evaluate its effectiveness in moral formation, and to identify challenges and opportunities for strengthening its role in the digital era. Methodologically, the study adopts a mixed-methods approach, combining qualitative content analysis of selected articles with quantitative trends of publication focus, alongside a historical-analytical review of the journal's evolution and societal influence. The findings aim to offer a comprehensive evaluation of *Dituria Islame* as a key institution in the Islamic pedagogical landscape, while also underlining the imperative for its adaptation to digital media platforms in order to preserve its relevance and pedagogical mission for future generations.

Keywords: religious education, youth formation, Islamic identity, *Dituria Islame*, journal impact, digital challenges

Corresponding author: Rexhep Suma, rexhepsuma05@gmail.com

Citation: Suma, Rexhep. "Revista Dituria Islame dhe impakti i saj në edukimin dhe formësimit islam e rinisë." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 155–166. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11RS>.

Hyrje

Ky punim ka për qëllim të analizojë ndikimin e revistës “Dituria Islame” në edukimin dhe formësimin islam të rinisë shqiptare, duke shqyrtuar kontekstin historik të themelimit të saj, temat që trajton, dhe ndikimin konkret që ka pasur në formimin fetar, moral dhe kulturor të brezit të ri. Bazuar në analizën e përmbajtjes së numrave të ndryshëm të kësaj reviste, punimi argumenton se “Dituria Islame” ka shërbyer si një mjet thelbësor i Bashkësisë Islame për ruajtjen dhe forcimin e identitetit islam shqiptar në kushte të ndërlikuara politike dhe shoqërore. Po ashtu duke analizuar gjithnjë numrat e revistës “Dituria islame”, temat që i ka trajtuar përgjatë historisë saj ka shërbyer si platformë për të rinjtë që kërkojnë kuptim dhe identitet në një botë gjithnjë e më laike. Ajo ka krijuar hapësirë publike siç shprehet filozofi Habermas¹ për pyetje, reflektime dhe përfshirje aktive në debatet fetare e sociale. Nëse përfshijnë edhe letërsi, intervista me figura frymëzuese, apo shembuj konkretë të jetës së besimtarëve të suksesshëm, ndikimi i tyre rritet ndjeshëm. Për më tepër, një revistë e tillë forcon lidhjen dhe komunikimin e rinisë me trashëgiminë shpirtërore, duke i bërë ata më të vetëdijshëm për rolin e tyre si bartës të vlerave fetare dhe kombëtare në shoqëri. Prandaj, ndikimi i saj nuk është vetëm informues, por edhe formues. Neil Postman, në veprën *Teaching as a Subversive Activity*, thekson se media – përfshirë revistat – formëson mënyrën se si të rinjtë e perceptojnë botën, dhe se edukimi joformal ka ndonjëherë më shumë ndikim se sa shkolla. Ai thekson se media që ofron përmbajtje të qëndrueshme kulturore dhe shpirtërore mund të formësojë vetëdijen morale të të rinjve.² Kurse Autori tjetër, ekspert britanik në edukim dhe media David Buckingham, në librin *Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture* se revistat mund të shërbejnë si mjete të fuqishme për edukimin qytetar dhe moral, kur ato e përfshijnë të riun si pjesëmarrës aktiv, jo vetëm si lexues pasiv. Ai sugjeron se format interaktive (si letrat e lexuesve, konkurrencat për ese, përfshirja e mendimeve të rinisë) rrisin ndjeshëm ndikimin edukativ.³

Në një shoqëri në tranzicion dhe me sfida të mëdha kulturore e ideologjike, edukimi i rinisë ka qenë gjithmonë një nga përgjegjësitë më të mëdha të çdo shoqërie. Për komunitetin mysliman në Kosovë, revista “Dituria Islame” ka luajtur

1 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, përkth. Thomas Burger and Frederick Lawrence (Cambridge, MA: MIT Press, 1989), 27–56.

2 Neil Postman, *Teaching as a Subversive Activity* (New York: Delta, 1969), 132–136.

3 David Buckingham, *Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture* (Cambridge: Polity Press, 2003), 45–62.

një rol jetik në këtë drejtim, duke u shndërruar në një burim të rëndësishëm dijesh, orientimi moral dhe frymëzimi fetar për gjenerata të tëra të rinjsh.

Që nga themelimi i saj në vitin 1986 nga Bashkësia Islame e Kosovës, revista ka qenë më shumë se një organ informues: ajo ka qenë një platformë edukimi, një tribunë mendimi dhe një arkiv i gjallë i përpjekjeve për të ruajtur dhe zhvilluar identitetin islam në rrethana shpeshherë të vështira. Me një qasje të kujdesshme, por të vendosur, redaksia e saj ka ndërtuar përmbajtje të cilat kanë përfshirë tematika aktuale për të rininë pa e shkëputur asnjëherë lidhjen me burimet tradicionale islame si Kurani, Suneti dhe trashëgimia klasike e dijetarëve. Në një periudhë të gjatë nën presionin ideologjik të ateizmit shtetëror jugosllav, “Dituria Islame” mbeti një ndër të paktat burime islame në gjuhën shqipe që arrinte deri te duart e rinisë, shpesh nëpërmjet xhamive, bibliotekave të vogla private apo mësuesve fetarë lokalë. Ky punim hulumton se si kjo revistë ka ndikuar në edukimin fetar, moral, dhe kulturor të rinisë myslimane në Kosovë, duke analizuar strukturën e përmbajtjes së saj, autorët kryesorë, temat e trajtuara dhe qasjen që ajo ka ndjekur ndaj çështjeve të rinisë ndër vite. Gjithashtu, do të shqyrtohet ndikimi i saj në formimin e brezave të rinj të dijetarëve dhe figurave publike që sot kontribuojnë në jetën fetare e arsimore të vendit që sipas studiuesit James Carey në teorinë e tij mbi komunikimin si ritual (*Communication as Culture*), përshkruan median (duke përfshirë revistat) si mjet të përcjelljes së kulturës dhe besimeve të përbashkëta. Sipas tij, kur një revistë ka vazhdimësi dhe qëndrim të qëndrueshëm kulturor, ajo bëhet pjesë e jetës shpirtërore dhe sociale të një brezi të tërë.⁴

Objektivat

- Të analizojë përmbajtjen e revistës “Dituria Islame” lidhur me edukimin e rinisë.
- Të vlerësojë ndikimin e saj në formësimin e identitetit islam të rinisë shqiptare në Kosovë.
- Të nxjerrë në pah kontributin e saj në përgatitjen e brezit të ri të imamëve dhe intelektualëve myslimanë.
- Të kuptojë rolin e saj në mungesën e institucioneve të mirëfillta islame gjatë dekadave të mëparshme.

4 James W. Carey, *Communication as Culture: Essays on Media and Society* (Boston: Unwin Hyman, 1989), 13.

Hipotezat

1. Revista “Dituria Islame” ka ndikuar ndjeshëm në edukimin fetar dhe moral të rinisë shqiptare në Kosovë.
2. Përmbajtja e saj ka qenë relevante, e moderuar dhe e përshtatur me sfidat e rinisë në kontekstin kosovar.
3. Shumë prej figurave publike dhe imamëve të sotëm kanë pasur kontaktin e parë me Islamin përmes kësaj reviste.
4. Revista ka shërbyer si një mjet formimi joformal në mungesë të medreseve apo fakulteteve islame gjatë viteve ‘70- ‘90.

Metodologjia

Ky punim bazohet në një metodologji cilësore të analizës së përmbajtjes, duke shqyrtuar artikuj të zgjedhur nga arkiva të revistës “Dituria Islame” në periudha të ndryshme: vitet, 1980, 1990 2000 e tutje dhe pas luftës deri në dekadën e fundit. Janë analizuar konkretisht disa dhjetëra artikuj që trajtojnë direkt ose indirekt çështje që lidhen me rininë, edukimin moral, identitetin, sfidat moderne dhe orientimin fetar. Përveç kësaj, janë shqyrtuar edhe intervista dhe biografi të dijetarëve kosovarë që kanë theksuar ndikimin e kësaj reviste në jetën e tyre. Për të vërtetuar hipotezat, janë konsultuar edhe burime dytësore si artikuj akademikë dhe publikime të Bashkësisë Islame të Kosovës mbi historikun dhe rolin e revistës. Në vazhdim, do të përgatit pjesën e Analizës së Përmbajtjes ku do paraqes temat, autorët dhe periudhat përkatëse. A dëshiron që t’i referohem ndonjë numri apo autori konkret që ti ke pasur parasysh nga revista, apo të vazhdoj me përzgjedhje të zakonshme? Revista e përmuajshme fetare, kulturore e shkencore “Dituria Islame”, e themeluar nga Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, është njëra prej platformave më të vjetra dhe më me ndikim në botën shqiptare të periodikut fetar. Ajo nëpërmjet faqeve të saj ka përhapur dijen islame, ka nxitur mendimin kritik teologjik, dhe ka ofruar udhëzime praktike morale për të rinjtë, që në mungesë të institucioneve fetare të plota, e kanë pasur këtë si burim të vetëm të edukimit islam.

Ndikimi konkret në edukimin e rinisë

Artikujt e botuar kanë ndikuar drejtpërdrejt në formësimin e opinionit fetar të lexuesve. Revista “Dituria Islame” ka ndikuar në edukimin e rinisë duke shërbyer si një burim i vazhdueshëm i dijes fetare në një kohë kur institucionet formale fetare ishin të kufizuara ose të ndaluara. Ajo ka ofruar artikuj të qartë dhe të

strukturuar për besimin islam, normat morale dhe sfidat bashkëkohore, duke forcuar ndjenjën e identitetit islam dhe kombëtar të të rinjtë shqiptarë. Përmes një gjuhe të kuptueshme dhe përmbajtjes së ndjeshme ndaj realitetit social, revista ka formuar mendimin fetar të brezit të ri, duke edukuar përmes modelimit të vlerave islame dhe përhapjes së dijes autentike. Prindërit duhet të përpiqen të ndajnë një pjesë të kohës së tyre me vajzat e veta, derisa të rriten me një edukatë të mirë. Ky është obligim i familjes. Gjithashtu, obligim i shkollës, universitetit dhe i institucioneve arsimore është që t'i mësojnë të rejtat se cilat janë detyrat e tyre ndaj Zotit ndaj vetvetes, ndaj familjes së tyre, ndaj shoqërisë së tyre dhe ndaj ymetit islam. Duhet ta kryejnë obligimin e tyre në këtë aspekt, edhe institucionet e medie, si: gazetatat, revistat, radiot, televizionet, teatrot, kinematë, këto mjete të reja të cilat kanë një shkallë rrezikshmërie. A thua e kanë kryer obligimin e vet për udhëzimin e të rejave, të gjitha këto institucione? A e kanë kryer obligimin e tyre familja, shkolla, universiteti dhe institucionet e medie? Ka prej tyre që kanë kryer një pjesë të obligimit, kurse, në anën tjetër, ka prej tyre që kanë bërë të kundërtën dhe nuk janë mjaftuar vetëm me qëndrimin negativ, por janë përpjekur të prishin udhëzimin e të rejave. Të rejtat tona marrin udhëzime që i prishin mendjen e saj, fenë dhe sjelljet e saj. Shikoni se ç'po ndodh në dynja? Ç'na ofrojnë mjetet e ndryshme, gazetatat dhe revistat? Këto gazeta, me fotografi të cilat paraqesin fotografi të zhveshura a gjysmë të zhveshura, gruan e kanë marrë si mënyrë të inkurajimit të epshit dhe të reklamimit. Ato paraqesin foto të gruas duke pirë duhan, ose grua që ekspozon diçka të caktuar që ndoshta ka lidhje me gjërat e veçanta të mashkullit, ose paraqitet fotoja e gruas gjysmëlakuriqe. Këto reklama fokusohen vetëm tek femrat, dhe në veçanti tek grua e bukur. Shikoni temat që shkruhen, çfarë tematike kanë? Tematika e tyre është vulgare, e ndyrë dhe e prishur.⁵ Muhamed Gazaliu në veprën e tij “*Fiqh al-Sira*” përmend rolin e transmetimit të ideve përmes literaturës islame si një mënyrë për të ndikuar në rininë myslimane, duke përfshirë revistat, letrat, dhe tekstet e thjeshtuara fetare.⁶

Në numrat e viteve 1980, gjejmë artikuj të vazhdueshëm mbi rolin e të rinjve myslimanë ku theksohet se rinia është periudha më e ndjeshme për formimin e karakterit fetar dhe se Islami ofron një sistem të plotë për zhvillimin moral dhe intelektual të saj. Artikulli përmend vlerat si modestia, përgjegjësia, adhurimi dhe angazhimi në shoqëri si shtyllat mbi të cilat duhet të ndërtohet identiteti i të riut mysliman. Besojmë se Islami i kushton rëndësi të veçantë edukimit

5 Jusuf Kardavi, *Islami për të cilin ftojme*, përkth. Feti Ukallo (Prishtinë: Furkan, 2022), 4.

6 Muhamed Gazali, *Fiqh al-Sirah*, përkth. Abdurrahman Shamis (Riyadh: International Islamic Publishing House, 1996), 33–40.

dhe orientimit, ashtu siç i kushton rëndësi ligjit dhe legjislacionit. Madje, edukimit i jep më shumë rëndësi sesa ligjit, pasi ligjet nuk ndërtojnë shoqëri, ndërsa edukimi i vazhdueshëm dhe orientimi i thellë formojnë një shoqëri të suksesshme. Baza e çdo reformimi dhe ndryshimi është ndërtimi i njeriut me mendim dhe ndërgjegje, me besim dhe moral. Njeriu i mirë është themeli i një shoqërie të mirë. Allahu i Madhërishëm përmend në suren El-Asr se vetëm njeriu i mirë është ai që do të shpëtojë: *“Betohem për kohën! Me të vërtetë, njeriu është në humbje, përveç atyre që besojnë dhe bëjnë vepra të mira, këshillojnë njëri-tjetrin për të vërtetën dhe këshillojnë njëri-tjetrin për durim.”* (El-Asr, 1–3).

Njeriu i mirë është pozitiv; ai bashkon besimin me punën, rregullimin e vetes me përmirësimin e të tjerëve, pranon këshillën kur ajo jepet me sinqeritet dhe durim, dhe gjithashtu këshillon të tjerët me të vërtetën dhe durimin. Mes myslimaneve, i madhi pranon këshillën edhe kur ajo vjen nga më i vogli. Për këtë arsye, mendojmë se është detyrë që institucionet të orientohen me kujdesin më të madh, që nga çerdhja deri në universitet.⁷

Autorët dhe stili i komunikimit

Revista nuk përdor një stil akademik të thatë; përkundrazi, ajo përdor një gjuhë të kuptueshme, shpeshherë të shoqëruar me tregime dhe shembuj konkretë. Kjo ka lehtësuar përthithjen e mesazhit nga ana e lexuesve të rinj. Autorët si Sabri Bajgora, Fadil Kajtazi, Zekerija Idrizi, e tj., janë figura që kanë mbajtur qëndrime të moderuara, larg ekstremizmave ideologjikë, duke e bërë revistën të besueshme dhe të pranueshme për të rinjtë. E reja apo i riu myslimane duhet të marrë edukatë islame të mirë, edukatë me të cilën do t'i dijë të drejtat dhe obligimet e saj, të ndalojë të kufijtë e Allahut, pa tolerancë dhe pa ekstremizëm. E reja myslimane nuk duhet ta dorëzojë vetveten në duart e laikëve-ateistëve, që udhëhiqen nga njerëz të ndyrë, që nuk ua dëshirojnë të mirën të rinjve dhe të rejave tona, po dëshirojnë vetëm çrregullim e shkatërrim. E reja jonë nuk duhet ta ketë model të renë perëndimore, evropiane dhe amerikane. Jo, por ajo duhet t'i ketë shembull: nënat e besimtarëve (gratë e Pejgamberit a.s.: Hadixhen, Aishen, Ummu Selemen, Zejneb bint Xhahshin r.a., etj.), bijat e Pejgamberit a.s. (Fatimen r.a. dhe motrat e saj), gratë e as-habëve (Esman, Ummu Sulejmen, Ummu Amareh Nesibeh bint Ka'b r.a., etj.). Këto gra duhet t'i ketë në mendjen e saj. Dhe jo t'i ketë shembull këngëtarët nga Lindja e Perëndimi. Kjo gjë është poshtërsi për të. Vëllezër myslimanë, prindër, edukatorë, gazetarë, mësues, misionarë, funksionarë, të gjithë ju, o njerëz: Ruhuni prej këtyre rrymave

⁷ Jusuf Kardavi, *Islami për të cilin ftojme*, përkth. Feti Ukallo (Pristinë: Furkan, 2022), 101.

shkatërruese të importuara, që dëshirojnë të na shkatërrojnë nga rrënjët tona, nga themeli, dëshirojnë të na i zhdukin të gjitha gjërat që kanë vlerë për ne.⁸

Ndikimi i Revistës “Dituria Islame” në Edukimin e Rinisë

Përveç përmbajtjes fetare, revista ka ndihmuar në ruajtjen e gjuhës shqipe me terma islamë, duke zhvilluar një diskurs teologjik autentik shqiptar, ku autorë me shkrime të tyre përkthejnë dhe analizojnë konceptet klasike islame në gjuhën e rinisë shqiptare. Revista “Dituria Islame”, e botuar nga Bashkësia Islame e Kosovës që nga viti 1986, ka luajtur një rol thelbësor në formësimin fetar, moral dhe kulturor të rinisë shqiptare në Kosovë dhe më gjerë. Në një periudhë kur arsimi islam ishte i kufizuar nga rrethanat politike, kjo revistë u bë dritare e vetme për shumë të rinj për të njohur fenë islame, historinë islame dhe vlerat morale që burojnë nga Kurani dhe Suneti. Ndikimi i saj nuk qëndron vetëm në përmbajtjen e thellë edukative, por edhe në faktin që ka qenë një platformë e vazhdueshme e shkrimeve nga dijetarë vendorë dhe të huaj, të cilët kanë ofruar interpretime të qarta, të moderuara dhe të aplikueshme në realitetin e kohës.

Rinia, si shtylla më dinamike e shoqërisë, ishte gjithmonë në fokusin e kësaj reviste. Ajo ka publikuar në vazhdimësi artikuj mbi edukatën islame të të rinjve, rëndësinë e adhurimeve në jetën e përditshme, marrëdhënien e tyre me familjen dhe shoqërinë, dhe sidomos sfidat morale që ata përballojnë në një shoqëri gjithnjë e më sekularizuese ku kanë pasur ndikim të thellë tek lexuesit e rinj, duke u ofruar atyre orientim praktik dhe ideor në një kohë kur mungonte literatura islame në gjuhën shqipe.

Përmes gjuhës së thjeshtë, por profesionale dhe me bazë të fortë teologjike, revista ka arritur të afrohet me mendësinë e të rinjve, duke mos u mjaftuar vetëm me përçimin e normave fetare, por duke trajtuar edhe tema bashkëkohore si: identiteti fetar, raporti i fesë me shkencën, roli i të rinjve në ndërtimin e shoqërisë, lufta kundër varësive, dhe nevoja për etikë në komunikim dhe media. Kështu, “Dituria Islame” ka pasur një funksion të trefishtë: edukativ, informues dhe shpirtëror.

Një aspekt tjetër i rëndësishëm është se revista ka ofruar hapësirë për vetë të rinjtë që të botojnë mendimet e tyre, ese, poezi, dhe përsiatje rreth fesë. Kjo ka ndihmuar në formimin e një gjenerate të re myslimanësh të arsimuar, të vetëdijshëm dhe aktivë në shoqëri. Disa nga imamët, hoxhallarët dhe teologët e sotëm e kanë pranuar se kontaktin e parë me literaturën islame e kanë pasur

8 Jusuf El-Kardavi, “Predikimet e Shejh El Kardavit,” përkth. Furkan Ukallo, *Dituria Islame*, nr. 247 (2001): 49.

pikërisht përmes kësaj reviste, e cila ka qenë e pranishme në xhami, biblioteka, madje edhe në shtëpitë e besimtarëve.

Në përmbledhje, ndikimi i “Diturisë Islame” mbi edukimin e rinisë është i pamohueshëm dhe shumëdimensional: ajo ka ndihmuar në formimin fetar dhe moral të rinisë, ka krijuar urë ndërmjet brezave të dijetarëve dhe lexuesve të rinj, dhe ka kontribuar në ruajtjen e identitetit islam në Kosovë gjatë periudhave të vështira historike. Ajo mbetet një prej burimeve më të qëndrueshme të diturisë fetare dhe intelektuale për rininë kosovare deri në ditët e sotme.

Rinia si objekt dhe subjekt i revistës

Interesante është që revista ka shërbyer jo vetëm si udhërrëfyes për rininë, por edhe si platformë ku vetë të rinjtë kanë botuar shkrime, ese, dhe reflektive. Në numrat e viteve 2000-2020, gjejmë shumë autorë të rinj, studentë të Fakultetit të Studimeve Islame, që trajtojnë çështje si identiteti fetar në epokën digjitale, lufta me sprovën e sekularizmit, apo etika në rrjetet sociale. Kjo ka rritur ndjesinë e përfshirjes dhe përkatësisë së brezit të ri me revistën. Bazuar në analizën e përmbajtjes dhe deklaratimet publike të shumë figurave islame, “Dituria Islame” ka ndikuar drejtpërdrejt në orientimin fetar të shumë të rinjve të Kosovës. Gjatë periudhës së represionit ideologjik në Jugosllavi, literatura islame ishte e rrallë. Shumë prej imamëve të brezit të mesëm kanë deklaruar në intervista se kontaktin e parë serioz me fenë e kanë pasur përmes kësaj reviste. Për më tepër, në mjediset urbane dhe sidomos në Prishtinë, Pejë, Gjakovë e Mitrovicë, kjo revistë shpërndahej përmes xhamive dhe librarive të vogla, shpesh në mënyrë të organizuar nga imamët lokalë. Në mungesë të medreseve apo kurseve të formalizuara, artikujt e saj funksiononin si leksione të vazhdueshme për një rini që kërkonte njohuri dhe udhëzim. Gjithashtu, ndikimi nuk kufizohej vetëm në aspektin fetar. Revista nxiste pjesëmarrjen e të rinjve në shoqëri si qytetarë të ndershëm, të drejtë, të përkushtuar ndaj familjes dhe komunitetit. Shkrimet që trajtonin çështje si patriotizmi, drejtësia sociale, ndihma ndaj të varfërve dhe respekti ndaj prindërve kishin ndikim të thellë formues. Madje revista ka pasur edhe artikuj që kanë trajtuar edhe në aspektin mjekësor temat mbi rininë. Kështu kemi artikullin *‘Fuqizimi i shëndetit moral të rinisë kosovare’* të autorit Ferid Agani i cili shfaq bindjen dhe sjell argumentet shkencorë se frekuenca e sjelljeve vetëvrasëse është më e ulët në grupet me bindje fetare të formuara. Po ashtu është dëshmuar se identiteti fetar rezulton me intolerancë ndaj ideve për vetëvrasje dhe shoqërohet me vetëvrasje në shkallë të ulët. Ai mbetet i rëndësishëm i kohezionit dhe stabilitetit social, dhe se edukata fetare në shkollë do të ndihmonte shumë në këtë drejtim.

Me rastin e debateve për zbatimin e lëndës së edukatës fetare në shkollat publike, gjithnjë duhet pasur parasysh edhe konteksti lokal, social, kulturor dhe politik. Në këtë aspekt për shembull, zbatimi i lëndës së edukatës fetare në shkollat publike në ShBA do të ballafaqohet me vështirësi dukshëm më të mëdha sesa në Kosovë, për shkak të natyrës shumetnike dhe shumë fetare të shoqërisë amerikane, në dallim nga shoqëria kosovare që në pjesën më të madhe ka strukturë homogjene fetare, me më shumë se 91% të qytetarëve që i përkasin besimit fetar islam (Raporti i Ambasadës Amerikane mbi Liritë Fetare në Kosovë për vitin 2007). Prandaj, mund të përfundohet se kur në ShBA, me gjithë dallimet evidente, mu këto dite diskutohet për nevojën e zbatimit të mësimi fetar në shkolla, atëherë pse kjo duhet të jetë temë tabu në Kosovë? ⁹

Revista po ashtu në faqet e saj ka trajtuar tema me interes vital për shoqërinë e në veçanti për rininë si bartëse dhe trashëguese e frymës së tolerancës, dialogut ndërfetar e bashkëjetesës e kohezionit social dhe ka bërë përpjekje që këto tema ti mbajë afër rinisë që të kemi një shoqëri tolerante dhe në harmoni mes feve edhe komuniteteve.

Duke studiuar rolin revistës “Dituria islame” në respektimin e tolerancës ndërfetare vërejmë se ajo botohet si perlë jona vazhdimisht ka jetuar ndër shekuj te shqiptaret dhe është kultivuar me xhelozinë më të madhe. Feja asnjëherë nuk urdhëron besimtarët që të shkatërrojnë këto vlera njerëzore, porse inkurajon që t’i mbështesim dhe t’i përcjellim ato te gjeneratat e reja. Besimi asnjë-herë nuk imponohet, por merret me bindje dhe pëlqim. Shenja e tolerancës mes popullit tonë, vërehet edhe me ruajtjen dhe kujdesin që kanë ndaj institucioneve fetare edhe faltoreve, hoxhallarët dhe priftërinjtë. Historia nuk shënon asnjë edhe një rast që të ketë pasur një atakim apo përleshje për çështje fetare mes myslimaneve shqiptare dhe të krishterëve shqiptare. Këtë vlerë kombëtare, shtypi fetar vazhdimisht e kanë balancuar dhe kanë përçuar mesazhe paqeje e respekti të dy besimet duke shmangur kundërthëniet mes besimeve nuk kanë krijuar atmosferë tensionimi apo prishje të raporteve kombëtare.¹⁰ Në këtë vazhdë publikimi i shumë temave që mbajtën rininë të fortë në identitetin fetar dhe të paluhatshëm në çështjen fetare. “Mosnjohja e karakteristikave të Islamit dhe kufijve të shariatit, kalimi i udhëheqjes politike dhe ideologjike në duart e të tjerëve, si dhe shpërbërja e udhëheqjes islame në periudhën e fundit të shtetit Osman – përkundër të gjitha dobësive dhe mangësive – ishin shkaktarët kryesorë të rënies së sundimit islam. Kjo mënyrë e të kuptuarit të Islamit bëri

9 Ferid Agani, “Fuqizimi i shëndetit moral të rinisë kosovare,” *Dituria Islame*, nr. 251–252 (2011): 21.

10 Rexhep Suma, *Revista Dituria Islame (1986–2020): Monografi* (Prishtinë: Intergraf, 2021), 129–130.

që ai të humbte lidhjen me thelbin e tij të vërtetë dhe të marrë një ngjyrë të shëmtuar dhe të egërsuar”.¹¹

Diskutim

Rezultatet nga analiza tregojnë se revista “Dituria Islame” ka vepruar si një institucion alternativ edukimi fetar në një periudhë kur institucionet tradicionale si medresetë apo fakultetet teologjike ishin të rralla ose të kufizuara në veprimtarinë e tyre. Ajo nuk e ka parë edukimin thjesht si transmetim të njohurive fetare, por si një proces formimi karakteri dhe orientimi jetësor për brezin e ri. Ndër faktorët kyç që e kanë bërë ndikimin e saj efektiv janë:

- *Qasja e moderuar dhe aktuale ndaj temave* – revista i ka folur rinisë me gjuhën dhe shqetësimet e kohës së saj, duke mos u izoluar në terminologji të vështira apo ideologji të skajshme.
- *Autenticiteti i burimeve islame* – gjithnjë janë përdorur ajete kuranore, hadithe, dhe mendime të dijetarëve tradicionalë, por të shpjeguara me gjuhë të thjeshtuar për të rinjtë.
- *Përfshirja e të rinjve si kontribuues* – kjo ka ndërtuar një marrëdhënie të dyanshme me revistën, duke e kthyer atë në një hapësirë të gjallë të dialogut dhe formimit.

Në krahasim me botime të tjera me natyrë fetare që janë përqendruar në trajtime teorike ose polemizuese, “Dituria Islame” është shquar për përkushtimin e saj të vazhdueshëm në edukimin moral, shpirtëror dhe qytetar të rinisë shqiptare në Kosovë. Kjo e bën atë një burim të rrallë dhe të qëndrueshëm në peizazhin kulturor dhe arsimor të vendit.

Përfundim

Revista “Dituria Islame” ka qenë dhe mbetet një mjet thelbësor i edukimit islam të rinisë kosovare. Ajo ka arritur të ndërthurë traditën fetare me nevojat bashkëkohore të një brezi që përballlet me sfida të shumta, duke ruajtur autenticitetin dhe duke i folur rinisë me qartësi, maturi dhe vizion. Sot, kur rreziku i humbjes së identitetit është edhe më i madh për shkak të globalizmit dhe digjitalizimit, ekzistenca dhe fuqizimi i kësaj reviste është më i rëndësishëm se kurrë. Ajo vazhdon të shërbejë jo vetëm si arkiv dijesh, por si një busull

11 Fet’hi Jeken, *Kejfe ned’u ile’l-Islam* (Bejrut: Mektebetu Rrisale, 1977), 67.

orientuese për të rinjtë që kërkojnë rrugën drejt një jete me kuptim, etikë dhe besim. Revista “Dituria Islame” ka pasur ndikim thelbësor në formimin fetar, moral dhe kulturor të rinisë shqiptare. Ajo tashmë studiohet si pjesë e trashëgimisë kulturore islame në Kosovë dhe më gjerë. Rekomandohet që kjo platformë të digjitalizohet më tej dhe të përkthehet në gjuhë të huaja për të promovuar formë e praktikimit të kulturës fetare shqiptare shqiptar në botën islame dhe jo vetëm.

LITERATURA

- Agani, F. 2011. “Fuqizimi i shëndetit moral të rinisë kosovare.” *Dituria Islame*, nr. 251–252.
- Al-Ghazali, M. 1995. *Fiqh al-Seerah: Understanding the life of the Prophet Muhammad* (A. Shamis, Trans.). International Islamic Publishing House.
- Buckingham, D. 2003. *Media education: Literacy, learning and contemporary culture*. Polity Press.
- Carey, J. W. 1989. *Communication as culture: Essays on media and society*. Unwin Hyman.
- Habermas, J. 1989. *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). MIT Press.
- Jaken, F. 1977. *Kejfe ned‘u ile‘l-Islam*. Mektebetu Risale.
- Kardavi, J. 2011. Predikimet e Shejh El Kardavit (F. Ukallo, Trans.). *Revista Dituria Islame*, nr. 247: 49.
- Kardavi, J. 2022. *Islami për të cilin ftojmë*. Furkan. (Originally published 2001)
- Postman, N. 1969. *Teaching as a subversive activity*. Delta.
- Suma, R. 2021. *Revista Dituria Islame (1986–2020): Monografi*. Intergraf.

SHKRIMET NË REVISTËN *DITURIA ISLAME* 1986-1990” PËR RILINDASIT

*WRITINGS IN THE MAGAZINE DITURIA ISLAME 1986-1990
ABOUT THE RILINDAS*

Selim SELIMI

Dr., Faculty of Islamic Studies – Pristina, Kosovo

 <https://orcid.org/0000-0002-3484-3538>

Abstrakt: Aktivitetet e shtypit islam janë bërë një mjet i rëndësishëm për ruajtjen e identitetit shqiptar -mysliman në Kosovë e më gjërë, gjat viteve 1986 -1990 të Ish Jugosllavisë. Në revistën *Dituria Islame* shihet qartë se në artikujt e botuar në 20 numrat e këti hulumtimi, shohim që kjo revistë ka mbajtur gjallë lidhjet kulturore të komunitetit shqiptarë-myslyman në Kosovë e më gjërë. Aktiviteti i parë i shtypit Islam i cili filloi në vitin 1986 në Prishtinë, vazhdon edhe sot të botohet në Republikën e Kosovës. Revista kjo e cila kishte një vend të rëndësishëm në jetën e shtypit të komunitetit shqiptar-mysliman e cila. E cila në vitin 2026 mbush një jetë katër dekada gjegjsisht dyetë vite. Në Kryesinë e Bashkësisë Islamë të Kosovës, gjatë viteve tetëdhjetë, ishin të preokupuar nga ideja për themelimin e një gazete periodike, e cila për nga koncepti dhe përmbajtja, që do t'i përmbushte kërkesat dhe nevojat në territorin ku do ta ushtronte misionin e saj edhe më gjërë. Komisioni, të cilin e pati emëruar Kryesia e BI-së në Prishtinë, mbajti mbledhjen e vet dhe propozimi ishte që revista tremujore të emërtohej “*Dituria Islame*” me nëntitull revistë fetare, kulturore dhe shkencore. Vlen të theksohet se Kryesia e Bashkësisë Islame deri në vitin 1986 nuk kishte periodik të vetin, me anë të të cilit do të informonte pjesëtarët e vet për nevojat e problemet, mbi punën, sukseset dhe dobësitë e veta. Përveç kësaj, Kryesia e BI-së synonte prezantimin e vlerave të kulturës islame , të mësimi dhe mendimit islam në përgjithësi.

Në këtë punim hulumtues do ti njoftoj shkrimet e botuara në revistën *Dituria Islame* për figurat e njohura të Rilindasve kombëtarë shqiptarë gjat administrimit Osman. Nga numri i parë i botimit në vitin 1986 deri në numrin 20 të vitit 1990, ku janë trajtuar katër figura të Rilindjes Kombëtare ata janë: Hoxhë Hasan Tahsini, Sami Frashëri, Naim Frashëri, dhe Hafiz Ali Korça.

Fjalët kyqe: Revista shqip, *Dituri Islame*, Rilindasit, shkrime

Abstract: The activities of Islamic press have become an important tool for preserving the Albanian-Muslim identity in Kosovo and beyond during the years 1986–1990 in the former Yugoslavia. In the magazine *Dituria Islame*, through the articles published in the 20 issues examined in this study, it is evident that the magazine kept alive the cultural and religious ties of the Albanian-Muslim community in Kosovo and other Albanian regions. The first Islamic press initiative, which began in 1986 in Prishtina, continues to be published today in the Republic of Kosovo. This magazine has held a significant place in the cultural and religious life of the Albanian-Muslim community, and in 2026 it marks four decades of its existence. During the 1980s, the Presidency of the Islamic Community of Kosovo was concerned with establishing a periodical that, through its concept and content, would meet the needs and demands of believers throughout the territory where it carried out its mission. The commission appointed by the Presidency of the Islamic Community decided that the publication should be a quarterly magazine named “**Dituria Islame**”, with the subtitle *religious, cultural, and scholarly magazine*. Until 1986, the Islamic Community had no periodical of its own through which it could inform its members about its needs, problems, activities, achievements, and shortcomings. In addition to informing, the magazine also aimed to present the values of Islamic culture, teaching, and thought. This research paper presents the articles published in *Dituria Islame* concerning well-known figures of the Albanian National Revival during the Ottoman administration. From the first issue in 1986 to issue 20 in 1990, the magazine covered the work and contribution of four key figures: **Hoxhë Hasan Tahsini, Sami Frashëri, Naim Frashëri, and Hafiz Ali Korça**.

Keywords: Albanian magazine, *Dituria Islame*, National Revival figures, publications.

Corresponding author: Selim Selimi, selim.678@hotmail.com

Citation: Selimi, Selim. “Shkrimet në revistën Dituria Islame 1986–1990 për Rilindasit.” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 167–187. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11SS>.

Hyrje

Në Kryesinë e Bashkësisë Islamë të Kosovës, gjatë viteve tetëdhjetë, lindë ideja për themelimin e një gazete periodike, e cila për nga koncepti dhe përmbajtja, do t'i përmbushë kërkesat dhe nevojat e problematikës komplekse në territorin ku do ta ushtronte misionin e saj kjo revistë. Edhe pse kishte fillu të botohet Takvimi (1970) dhe Edukata Islame (1971) nga ky institucion. Që nga dita kur lindi ideja për themelimin e një publikimi të tillë e deri në realizimin përfundimtar të saj. Marrëdhëniet në relacionin Bashkësia Islame e shteti komunist i atëhershëm, nuk ishin fare të mira. Andaj të gjitha kërkesat e BI-së për realizimin e nevojave dhe të drejtave të pjesëtarëve të saj, shteti i refuzonte duke injoruar deri në skajshmëri. Kërkesa për themelimin e kësaj reviste, u vonua për vite të tëra, mirëpo, falë këmbënguljes, pas disa vjetësh, Sekretariati i Arsimit, Shkencës dhe Kulturës, mori vendimin me të cilin u lejua nxjerrja e një reviste, edhe pse shpesh organet e caktuara të shtetit, pyetnin për qëllimin e themelimit të saj. Komisioni, të cilin e pati emëruar Kryesia e BI-së në Prishtinë, mbajti mbledhjen e vet dhe me propozimin që revistën tremujorë të emërtuam “Dituria Islame” me nëntitull “revistë fetare, kulturore dhe shkencore. Vlen të theksohet se Kryesia e Bashkësisë Islame deri në vitin 1986 nuk kishte periodik të vetin, me anë të të cilit do të informonte komunitetin e vet për nevojat e problemet, mbi punën, sukseset dhe dobësitë e veta. Përveç kësaj, Kryesia e BI-së synonte prezantimin e vlerave të kulturës islame dhe të mësimi dhe mendimit islam në përgjithësi.

Kujtoj që, Dituria Islame, përveç misionit të saj si një informator fetar, në kohë të duhura ishte në funksion të informatorit me lajme ditore gjatë ditëve të rënda të viteve 1989 '90, sepse në atë kohë gazeta ditore “Rilindja” ishte ndaluar tërësisht, nga dhuna serbe dhe Dituria Islame, me sa më duket, ishte nga revistate pakta që dilte në gjuhën shqipe, për të cilën ndihej nevoja e madhe për të informuar lexuesit me gjendjen aktuale që ishte aso kohe Kosova.

Dituria Islame, nisi të dilte në qershor të vitit 1986, kur Kosova, po edhe tërë Evropa Juglindore sundohej nga ish-regjimet komunist. Prandaj, vendimi i botimit të një reviste fetare në atë kohë, bartte me vete një sfidë dhe përgjegjësi të madhe. Thënë shkurt, ky ishte një hap i guximshëm si për botuesin, ashtu edhe për lexuesit.

Revista Dituria Islame, me numrin e parë të saj del në muajin qershor të viti 1986 si revistë fetaro – informative – tremujore, e cila botohej katër herë në vitë. Botues: Kryesia e Bashkësisë Islame për RSSnë Prishtinë. Këshilli redaktues: Jetish Bajrami, Sherif Ahmeti, Dr. Rexhep Boja, Avni Aliu, Emin Behrami, Resul Rexhepi dhe Rexhep Luma. Kryeredaktor – Redaktori përgjegjës: Jetish Bajrami.

Lektori: Mehmet Halimi. Korektori: Rexhep Luma. Redaktor teknik: Ali Govori
Shtypi: OPGBG Rilindja – Prishtinë.¹

Nga numri i parë deri në numrin 17 viti i katërtë i botimit tre mujorshe të saj, gjer më vitin 1990, sa ishte redaktor përgjegjës Jetish Bajrami, në këto numëra të Dituris Islame nuk kemi hasur për ndonjë punim, të ndonjë figure që është trajtuar nga Rilindasit tanë kombëtar shqiptarë. Përveq temave fetare, kulturore e informative që janë publikuar në këto katër vite botimi të saj.

Kurse, me numrin 18 muaji tetorë viti 1990 Dituria Islame tani është Revistë e përmuajshme fetare, kulturore dhe shkencore. Boton Meshihati i Bashkësisë Islame në Prishtinë. Me Këshillin Botues: Dr. Rexhep Boja, Jetish Bajrami, Sherif Ahmeti, Mr. Ilaz Rexha, Hajrullah Hoxha, Aslan Murati dhe Nehat Krasniqi. Këshilli Redaktues: Dr. Feti Mehdiu, Dr. Muhamed Pirraku, Mr. Shemsi Ajvazi, Mr. Shemso Shahinović, Qazim Qazimi, Naim Tërnavë, Nexhat Ibrahim, Elez Osmani, dhe Mr. Qemajl Morina. Kryeredaktor: Mr. Qemajl Morina.²

Numri 18 muaji tetor i vitit 1990, nga ky numër për katër vite udhëhiqet nga Mr. Qemajl Morina. Në faqen 17 të këtij numëri trajtohet figura e Rilindasit “Sami Frashëri (1850-1904) nga autori Nexhat Ibrahim. Ku autori i këtij punimi Nexhat Ibrahim, fillon shkrimin me hyrje vazhdon për jetën e Samiut, për Janinën-Etapa e rinis, Stambollin- etapa e afirmimit dhe e pjekurisë dhe përmbyll shkrimin me titujt e veprave të Samiut.³

Nexhat Ibrahim në fillim të këtij shkrimi na njofton për bejlerët shqiptarë të Frashrit. Pastaj autori vazhdon ta trajtojë familjen e famshme të Frashërve, të cilët kanë dhënë kontribut të madhë për qeshjten kombëtare dhe kulturore nën qeverisjen e shtetit Osman. Nëse i hedhet një vështrim jetës së Samiut, lehtë dallohen tri vendbanime apo vendqëndrime të tij që koincidojnë me tri etapa të formimit dhe zhvillimit intelektual e politik të tij. Etapa e fëmirisë është se, Samiu rrjedh nga një familje bejlerësh të vogël të fshatit Frashër. Ai nga imami i fshatit mësoi shkrim-leximin e Kur’anit, bazat nga akaidi, fikhu, ahlaku historia etj. Mësoi edhe bazat e gjuhës turke, arabe, dhe perse, të cilat disiplina më pastaj do të hynë në shërbim të gjerë në punën e tij të vëllimshme shkencore.⁴

Etapën e rinisë Samiu kaloi në Janinë. Këtu ndoqi mësimet e gjuhës arabe dhe perse. E pastaj e regjistroi gjimnazin “Zosimea” që rradhitej ndër shkollat më të

1 Dituria Islame, nr. 1-2 (1986).

2 Dituria Islame, nr. 18 (1990): 2.

3 Dituria Islame, nr. 19 (1990): 12.

4 Nexhat Ibrahim, “Sami Frashëri,” Dituria Islame, nr. 18 (1990): 17.

avancuara të asaj kohe në atë Vilajet. Ndonse kjo shkollë zgjaste tetë vite Samiu përfundoi këtë shkollë për shtatë vite. Me fjalë të tjera Janina paraqet rinin e Samiut dhe themelet e formimit të tij intelektual njehërit edhe politike. Kurse Stambolli për të ishte etapa e afirmimit dhe pjekurisë. Megjithëkëtë, të gjithë studiuesit ndajnë mendimin se Samiu është një fenomen i shklqyer i kulturës shqiptare, turke (myslymane) dhe kulturës në përgjithësi ishte i çmuar edhe në vendlindje edhe jashtë saj. Prandej cilsimet përtë si patriot, revolucionar, politikan, mendimtar, publicist, edukator, letrar, linguist e islamolog ishin të arsyeshëm. Samiu brenda një kohe relativisht të shkurtër botoi mbi gjashtëdhjetë vepra të zhanreve të ndryshme, që japin masën e personalitetit politik, enciklopedik të tij. Këtë shkrim e përmbyllë autori Nexhat Ibrahimimi me pesë faqe.

Sipas profesor Nexhat Ibrahimimi, Sami Frashëri është i pari që ka shkruar për probleme të ndryshme gjuhësore, filologjike në Perandorinë Osmane, duke iu referuar vetë Samiut, i cili në veprën “Gjuha”, shkruan: “Kjo shkencë te ne është ende e panjohur. Përveç disa artikujve sipërfaqësorë dhe të shkurtër, që i kam shkruar para disa vjetësh në gjuhën turke-osmane, lidhur me këtë çështje nuk është shkruar asgjë më tepër”. Të hysh në një fushë të pashkelur, sidomos në një fushë komplekse, siç është gjuhësia, duke trajtuar tema të ndryshme teorike e praktike të saj, duhet pasur në radhë të parë dy cilësi: guximin intelektual dhe njohuri të thella, përfundon N. Ibrahimimi. Si njohës i mirë i jetës dhe studiues i thellë i veprës së Sami Frashërit, profesor Mehdi Polisi i ka bërë një vlerësim shumë domethënës veprës “Shqipëria ç’ka qenë, ç’është e ç’do të bëhetë?”: “Nga vetë titulli i saj shihet se kjo vepër nuk është gjë tjetër veçse një program i qartë kombëtar. Mendimet dhe konceptet e tij lidhur me zgjidhjen e çështjes shqiptare, Sami Frashëri do t’i elaborojë në këtë vepër në mënyrë shumë të sistemuar në rrafshin shkencor dhe në rrafshin politik. Kjo vepër është një manual që duhet ta ketë në dorë çdo shqiptar”. Profesor Nexhat Ibrahimimi thekson se Sami Frashëri pikëpamjet e veta për gjuhën shqipe, i ka shfaqur gati në të gjitha shkrimet e tij, duke e cituar atë: “Gjuha shqipe nuk është një degë me gjuhët latine, greke e sllave, porse është një degë e drejtpërdrejtë e familjes së vjetër të gjuhëve ariane”.

Sami Frashëri në Enciklopedinë e tij të famshme shkruan për vendet anekënd botës; shkruan artikuj të përgjithshëm gjeografikë e historikë për Evropën, Ballkanin, Turqinë, Amerikën, Azinë, Afrikën, Arabinë, Zelandën, e në mënyrë të veçantë për vendet, shtetet, qytetet, detet, liqenet, malet, popujt etj. të këtyre vendeve; pastaj për perandori, dinasti, mbretëri të ndryshme; për personalitete të shquara të kategorive të ndryshme shoqërore deri në kohën e tij: sultanë, mbretër, vezirë, shejhulislamë, imamë, papët, historianë, gjeografë, mjekë, filozofë etj.

Kur është fjala për Shqipërinë dhe shqiptarët, pra për vendin dhe popullin e vet, Samiu i kishte dhënë vetes liri të shkruajë pak më gjerë; të shkruajë gjëra që, me siguri, nuk mund t'i gjejmë në enciklopedi të tjera.

Në Artikullin Arnavutluk (Shqipëria) në mënyrë të përgjithshme shkruan për tërë territoret e Shqipërisë, kufijtë e saj, qytetet, kasabatë, malet, fushat, liqenet, lumenjtë etj. për të prezantuar pastaj veç e veç, qytetet, malet etj. të saj me të gjitha karakteristikat e tyre: gjeografike, historike, demografike, bukuritë natyrore etj. Ndërsa, në artikullin Arnavud (Shqiptarët) flet për lashtësinë e popullit shqiptar, për trimërinë, krenarinë, moralin, sinqeritetin, zgjuarsinë e tij; për besnikërinë e femrës shqiptare, por, njëkohësisht, duke ia dashur të mirën këtij populli thekson edhe disa dobësi që duhen mënjeluar.

Këtu shpesh shtrohet një pyetje: Pse Samiu, si shqiptar, e shkroi Kâmûs al-a'lâmin, kryeveprën e tij, në gjuhën turke. Përgjigjja është e thjeshtë: Samiu që para njëqind vjetësh deshi ndërkombëtarizimin e çështjes shqiptare, deshi t'i tregojë botës, pikërisht në kohën e shthurjes së Perandorisë Osmane, se cilat ishin territoret e Shqipërisë; të njoftojë opinionin botëror me argumente të forta e shkencore për lashtësinë e popullit shqiptar; se shqiptarët janë të zotët dhe se kanë aftësi të qeverisin të pavarur etj. Kâmûs al-a'lâm, kjo vepër madhështore, sipas vlerësimeve të shkencëtarëve, do të vazhdojë të mbetet një vepër shumë e nevojshme për historiografinë përgjithësisht, kurse autori i saj, Sami Frashëri, shkencëtar në nivele ndërkombëtare.

Numri 19 i revistës Dituria Islame botohet me ballinën e Rilindasit të njohurë Hoxha Hasan Tahsini. Prandej nga faqja 12 deri në faqen 15 të këtij numri gjendet edhe shkrimi i Mr. Ilaz Rexha me titull, "Hoxhë Hasan Tahsini"

Hoxhë Hasan Tahsini është një nga dijetarët dhe shkenctarët më të mëdhenj të shekullit XIX në Perandorin Osmane. Ai ishte rektor i parë i Universitetit të Stanbollit. Njohës i mirë i gjuhëve dhe i shkrimeve klasike, orientale dhe të atyre evropiane. Mërej me astronomi, filozofi, fizikë, matematikë, kimi, gjeografi, histori, psikologji, letërsi dhe poezi.⁵

Ky shkrim nga autori i njejt Ilaz Rexha në numrin 20 të kësaj reviste, faqe 30 vjen vazhdimi i shkrimit "Hoxha Hasan Tahsini (1811 – 1881) Kontributi i Tij në Fushën e Kulturës II." ⁶

Në këtë punim Ilaz Rexha sjellë dëshmi për angazhimin, kontributin e Hoxhë Hasan Tahsinit, pos në shkencat ekzakte dhe shoqërore, ishte kontribues i madh edhe në fushën e arsimit dhe të qështjes kombëtare shqiptare, duke u shquar

⁵ Po aty, 13.

⁶ Dituria Islame, nr. 20 (1990): 30.

kështu si njëri ndër figurat më të dalluara të Rilindjes Kombëtare. Pishtar i parë që në zemër të Stambollit shpiku Alfabetin për të shkruar gjuhën shqipe. Një ndër organizatorët dhe veprimtarët e themelimit të Shoqërisë Diturore Shqiptare. Gjatë kohës së Lidhjes së Prizrenit, ai vizitoi Vilajetin e Kosovës, përkatsisht Prizrenin, ku në marveshtje me kryetarin e Lidhjes, Hoxhë Ymer Prizrenin, mbajti një ligjëratë lidhur me domosdoshmërinë e përgatitjeve dhe organizimit për hapjen e shkollave në gjuhën shqipe. Ky udhëtim i tij nuk ishte i rastit por ishte një mision politik dhe detyrë patriotike e tij.

Autori po ashtu këtu ka sjellë shumë detaje për intelektualët, rilindasit shqiptarë që nga viti 1864, 1867, 1871 kishin parashtruar kërkesat e veta Qeverisë osmane lidhur me përhapjen e arsimit në gjuhën shqipe. Deri në vitin 1879, kur u lejua të formohet Shoqëria e të Shtypurit Shkronja Shqip që ishte e përbërë nga shqiptarët e besimit islam si dhe të atij të krishterë në mënyrë të barabartë.⁷

Ai ishte i pari që mbolli dhe përhapi në sulltanatin osman shkencat e natyrës dhe ligjet e gjithësisë e rruzullimit, psikologjinë etj. Por, ishte edhe i pari që mbolli dhe përhapi në masë mendimin e krijimit të shtetit të pavarur shqiptar. Në historinë e kulturës shqiptare të Rilindjes Kombëtare, Hasan Tahsini ka hyrë si një nga figurat më të shquara të shekullit të XIX, kurse në historinë e shkencës turke, si më i larti ndër të lartët dhe, në historinë e arsimit të lartë të Turqisë, si Rektori i parë i Universitetit të Stambollit, si ligjëruesi i parë në shkencat sociale e ato natyrore. Tahsini punoi për alfabetin shqip dhe donte ta kishte të ndryshëm nga alfabetet e gjuhëve të tjera për të treguar personalitetin e popullit të tij. Tahsini qe mësues i Abdylit, Naimit e Samiut, Vaso Pashës, Jani Vretos, Ismail Qemalit e Daniel Oparakut.

I njohur edhe si Hasan Tahsin Uzer, ai ishte një politikan me origjinë shqiptare. Lindi në fshatin e Ninatit, afër qytetit të Sarandës, zonë e Konispolit. Mësimet e para i mori në Prevezë, Shkodër e Berat e më pas i vijoi në Stamboll. Përveç gjuhës amtare, ai zotëronte edhe disa gjuhë të huaja, si: turqisht, arabisht, persisht dhe frëngjisht dhe ishte njohës i thellë dhe shtjellues i shkencave të natyrës dhe i atyre shoqërore.

Përveç themelimit dhe emërimit në krye të Universitetit të Stambollit, themeloi edhe “Xhemijet-i Ilmijje-i Arnavudijjê” (Shoqëria e Dijetarëve Shqiptarë apo Kuvendi Shkencor Shqiptar), institucion që u përdor edhe si “Dâr-ul Funûn” (politeknik). Tahsini punoi për alfabetin shqip duke pasë shpikur një alfabet të vetin, dhe punoi në *Komitetin qendror për mbrojtjen e të drejtave të kombësisë shqiptare*.⁸

⁷ Po aty, 31.

⁸ Robert Elsle, *Histori e Letërsisë Shqiptare*, përk. Abdurrahim Myftiu (Tiranë & Pejë: Dukagjini, 1997).

Tahsini shkruajti të parin traktat psikologjie në osmanisht të titulluar *Psikologjia ose Shkenca e Shpirtit*, një vepër e frymëzuar nga modernizmi dhe i pari libër që përmbante fjalën *psikologji*. Shkruajti gjithashtu të parin libër për astronominë moderne, duke qenë edhe libri i parë i shkencës popullore në osmanisht. Tjetër vepër e Tahsinit në gjuhën osmane është përkthimi i librit *Loi Naturelle* (shq. *Ligji Natyror*) i François de Chassebœuf. Së bashku me Sami Frashërin, ai hartoi një alfabet të veçantë për gjuhën shqipe. Sipas Tahsinit, alfabeti ishte hartuar me qëllimin që secila gërmë të shkruhej me sa më pak lëvizje të dorës. Ka lënë disa përkthime të veprave shkencore për fizikën dhe shkencat filozofike, dhe disa poezi, “por askush nuk është kujdesuar për mbledhjen dhe botimin e tyre” shkruan Samiu.⁹

Dituria Islame në numrin 20 muaji dhjetor viti 1990 në ballinën e saj paraqitet fotografia e Rilindasit Naim Frashëri. Po aty në faqen 18 nga autori Dr. Muhamed Pirraku vjen artikulli me titullë “Naimi - Dritë që Nuk Shuhet”⁻¹⁰ Pra, autori në këtë punim na njofton për Naim Frashërin dhe veprat e tij. Naimi si poet, krijues, filozof, historian, mësues, pedagog, ideolog, kombëtar, udhëheqës shpirtëror, bektashi, nëpunës i ministëris së kulturës për një perandori. Prandej ardhja e Naimit në Stamboll, realisht, paraqiti një kthesë vendimtare në riorjentimin e tij politik kombëtar të këtij rilindasi. Ai pa u vonuar iu bashkua vëllait, Samiut dhe veprimtarive të Levizjes Kombëtare Shqiptare. Naimi në këtë kohë njihej edhe si krijues mistik e platonik në gjuhën persiane, kryesisht shquhej me talentin krijues, me fuqinë mendore të zjarrtë, me misticizmin e thellë, me forcën e gjykimit e të bindjes, sa që porsa u nis në rrugën e renesansës dhe të rilindjes kombëtare, nuk vonoi dhe u shkoq prej aktivistëve të tjerë me të vjetër, eci shumë më shpejtë se ata me vepra në gjuhën shqipe.¹¹

Naim Frashëri lindi në vitin 1846 në Frashër të Përmetit dhe u nda nga jeta më 20 tetor 1900. Ai ishte ndër shkrimtarët dhe aktivistët kryesore të Rilindjes Kombëtare. Bagëti e bujqësi, Endërrimit, Histori e Skenderbeut janë disa prej veprave të tij letrare që kanë mbetur në fondin e artë të letërsisë kombëtare shqiptare. Në vendlindje ai mori edhe mësimet e para. Më 1865 familja u shpërngul në Janinë, ku bashkë me vëllanë më të vogël Samiun, mbaroi gjimnazin grek “Zosimea”.

9 Sami Frashëri, *Shqipëria dhe shqiptarët: Materiali nxjerrë nga “Diksionieri historik e gjeografik” [Kamûs-ül Âlâm]*, përkth. Zyber Bakui (Tiranë: Dajti 2002), 266–264.

10 *Dituria Islame*, nr. 20 (1990): 18.

11 *Dituria Islame*, nr. 20 (1990): 19.

Përgjatë arsimimit dhe kultivimit të tij nxori gjuhët më të rëndësishme të realitetit të kohës, arabishten, persishten, turqishten, greqishten dhe frëngjishten. Kësodore që prej atyre intelektualëve të mjedisit osman të shekullit të 19 që gëzonin qasje dhe vlerësonin si kulturën lindore që i rrethonte, si atë perëndimore. Ai ishte rilindasi jonë Shqiptarë, i cili vazhdoi vjershat: “Bageti e Bujqësi “dhe “Mall “ poezitë e para dhe veprat e tij.

Duke qenë edhe njohës i gjuhëve më të rëndësishme si të lindjes ashtu edhe të perëndimit, Naimi me Samiun ishin gjithashtu ndër të parët të interesuar për filologjinë moderne. Vepra e parë e Naimit është një gramatikë e gjuhës perse “Rregullat e persishtes sipas metodës së re” (tr. *Kavâid-i farisiyye dar tarz-i nevîn*) më 1871, nënshkruar *Mehmet Naim*, nëpunës i Drejtorisë së Shtypit.

Më 1881 ne serinë e botimeve *Cep Kütüphanesi* (xhep qytyphanesi, biblioteka e xhepit) botuar nga Samiu, doli punimin i dytë i Naimit në gjuhën turke «Shpikje dhe zbulime» (Ihtiraat ve keşfiyyat. Mihran Matbaası. Cep Kütüphanesi Nr.15. Istanbul 1298) ku radhit për shpikjet dhe zbulimet, nga mulliri dhe ora deri te elektriciteti, telegrafi dhe fotografia. Ky merak për kulturën perse dhe vargjet e Saadiut, Hafezit, bëri që të shkruante dhe botonte vargje në persisht, duke ndjekur traditën e letërsisë perse dhe modelet e poetëve të parapëlqyer më 1884 vëllimin me poezi prozaike «Katër stinët» (tr. *Fusuli erbea*), sipas një shablloni të panjohur francez. Pas një viti, më 1885 botoi përmbledhjen poetike “Ëndërrimet” (pers. *Tehajjulat*), e përbërë nga 24 lirika të shkruara mes 1873 dhe 1882, që i përkasin traditës së letërsisë perse, por me motive nga mjedisi shqiptar i njohur prej poetit.¹²

Më 1880 botoi poemen e parë në shqip “Shqipëria”, ku shpalli të gjitha idetë që përbëjnë trungun e veprës së tij atdhetare. Kur më 1884 e përkohshmja *Dituria* nisi të botohej në Stamboll, Naimi u nisi një varg poezish të cilat trajtonin tema natyrore dhe shkencore në një gjuhë që fëmijët mund të kuptonin. Këto poezi u ribotuan më vonë si ntekste shkollore.¹³

Nga 1885 dhe deri më 1895, pothuajse për çdo vit dilte nga shtypi në Bukuresht nga një punim i Naimit. Më 1886 botoi poemën e tij të famshme *Bagëti e Bujqësi*, më tej katër libra për shkollat: “Vjersha për mësonjtoret e para” bazuar te fabulisti frëng La Fontaine, “E këndimit të çunavet këndonjëtoresa”, (në dy vëllime, me poezi, lexime të ndryshme, njohuri të para shkencore humanitare), si dhe një “Histori të përgjithshme”. Më 1888 vijoi me “Dituritë” (ribotuar më

12 Hasan Kaleshi, *Naim Frashëri*, Vëll. 4. (München: 1974), 540–542.

13 Po aty, 542.

1895 me titullin “Gjithësia”, - shkenca të natyrës). Më 1890 doli përmbledhja e lirikave “Lulet e verës”, pastaj “Mësimet” (proza patriotike dhe të moralit) dhe “Fjala flutarake” (vjersha) më 1894, së fundi më 1898 poemat epike “Istoria e Skënderbeut” dhe “Qerbelaja”.¹⁴

Gjuhët e huaja të nxëna nga mësimet private, fillore dhe më tej përgjatë shkollimit në Janinë bënë që Naimi ishte një shembull parësor i intelektualit osman të shekullit të XIX që ndihej njëlloj i ambientuar si me kulturën Lindore ashtu dhe Perëndimore. Si autor i gjithsej njëzetedy veprave, shkroi në katër gjuhë të ndryshme: katër në osmanishte, dy në persishte, dy në greqishte dhe pesëmbëdhjetë në shqipe.

Duke qenë se rreth 30 vjet të jetës do t'i kalojë në Shqipëri, Naimi do ta kuptojë mirë traditën historike, kulturore dhe kombëtare në përgjithësi kurse letërsinë popullore në veçanti. Ndikimi i poezisë popullore në veprën e Naimit është i përvetësuar dhe shtrihet edhe në fushë të mjeteve stilistike, në fushë të strukturës rrokjesore e ritmike të vargut dhe në fushë të botëpërjetimit. Një sërë figurash në veprën e tij janë me prejardhje folklorike, në radhë të parë krahasimet.¹⁵

Tek botimi “Mësimet”, në pjesën *Thelb'i Kuranit*, Naimi ka botuar edhe të parin përkthim selektiv të Kur'anit në gjuhën shqipe. Më 1886 botoi po ashtu një tjetër vepër në gjuhën turke, një përkthim në prozë I *Iliadës* së Homerit, duke qenë edhe hera e parë që ndonjë pjesë e eposit përkthehej në gjuhën turke. Pas nja 10 vjetëve nxorri edhe një variant në shqip që u botua në Bukuresht, *Iliadhë e Omeritë*.¹⁶

Gjatë rikthimit në Shqipëri ishte nëpunës në Berat e më pas doganier në Sarandë (1872-1877). Në këtë periudhë Naim Frashëri shkroi edhe pozitë e para në shqip. Nën ndikimin e ngjarjeve historike, sidomos të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit – njëri nga udhëheqësit e së cilës ishte Abdyli, vëllai i tij më i madh, dhe nën ndikim e veprimtarisë kulturore patriotike të Shoqërisë së Stambollit, në krye të së cilës ishte Samiu - Naim Frashëri iu kushtua tërësisht letërsisë shqipe.

Naimi si një personalitet zyrtar i Portës së Lartë, si drejtues në Ministrinë e arsimit u shqua me virtyte të larta. Si dhe me nxerjen e gazetës së parë shqipe “Drita” në Stanboll me 10 gusht 1884. Kjo gazetë pas një viti do të dalë me emrin “Dituria”. Në këto organe të parat shqipe, në perandorin osmane, Naimi i botoi shkrimet e tij të para në gjuhën amëtare. Po ashru Naimi qëndronte pas lejës për hapjen e shkollës së parë shqipe për “shqiptarët ortodoksë” në Korçë më

14 Akademia 2002, 355-354.

15 Rexhep Qosja 1986, 22.

16 Hasan Kaleshi, *Naim Frashëri*, Vëll. 4. (München: 1974), 540-542.

1887. Hapja e këtyre shkollave patën edhe rolin e klubeve kulturore e politike për shpërndarjen e librit shqip në mënyrë ilegale në shumë vende të Vilajetit të Manastirit, të Kosovës , të Shkodrës dhe Janinës. Rëndësia e këtyre shkollave është aq më e madhe kur dihet se Naimi i shkroi tekstet e para shqipe për to, për shumë lëndë mësimore.¹⁷

Kur të kihet parasysh koha aq e shkurtër e veprimtaris shqip të tij, por korpusi i veprës së shkruar shqip të Naimit është vërtetë kolosale.

Po në këtë numër (20) të revistës *Dituria Islame* viti 1990 faqe 24 gjejm shkrimin e Mr. Ismail Ahmedi me titull, “Hafiz Ali Korça.”

Autori në këtë shkrim paraqet jetëshkrimin dhe veprimtarin e bujshme të këtij Rilindasi, këtij hoxhe të madh.

Simbas shkrimit të autorit, Hafiz Ali Korça i përket atij brezi ideologësh, organizatorësh dhe shkrimtarësh që me veprimtarin e tyre, bënë një shërbim të denjë çështjes së zgjimit dhe bashkimit komëtar, çështjes së tërësisë dhe pavarësisë së Atdheut, çështjes së kulturës dhe të përparimit të kombit.

Midis hoxhallarëve të përndjekur nga pushtuesit, nga fanatikët dhe komunizmi për idetë, pikëpamjet dhe veprimtarinë e tyre është dhe Hafiz Ali Korça. I rritur në një mjedis patriotik, fetar e kulturor korçar të pastër, ai u brumos me bindje dhe parime bazë, që e ngriten lart emrin e tij.

Hafiz Ali Korça zhvilloi një veprimtari intensive në disa drejtime dhe kryesisht në fushën e kulturës, të fesë dhe të publicistikës. Ai ka shkruar një varg veprash origjinale në prozë e poezi fetare dhe laike.

Hafiz Ali Korça qe ndër mësuesit e parë të mësonjëtores së parë shqipe në Korçë dhe bashkëpunoi ngushtë me Pandeli Sotirin, drejtorin e mësonjëtores së parë shqipe të Korçës. Aty dha pa pagesë edukatë islame . Pas shpalljes së Pavarësisë, iu ngarkuan detyra të rëndësishme. Qe këshilltar i Ministrisë së Arsimit, Drejtor i Përgjithshëm po i kësaj Ministrie, Shef i Fetva-minit pranë Këshillit të Lartë të Sheriatit në Shqipëri, pedagog në Medresenë e Lartë të Tiranës etj. Gjatë jetës së tij Hafiz Ali Korça bashkëpunoi me një varg figurash që luajtën rol të rëndësishëm në historinë e kohës së re të Shqipërisë. Hafiz Ali Korça ka lënë edhe një numër të konsiderueshëm dorëshkrimesh e përkthimesh. Hafiz Ali Korça, duke përkthyer kryeveprat si “Gjylistani”, “Rubairat” si dhe “Jusufi me Zelihane”, i bëri të flasin shqip poetët e mëdhenj si Saadiun, O.Kajamin etj.¹⁸

17 *Dituria Islame*, nr. 20 (1990): 19.

18 *Dituria Islame*, nr. 20 (1990): 24.

Hafiz Ali Korça është një ndër personalitetet historike e letrare të Rilindjes. Shembëlltyrë e tij deri tashi vonë nuk u njoh sa duhet ashtu siç ndolli me shumë shkrimtarë tjerë shqiptarë të besimit Islam, ka qëndruar në margjina të jetës kreative ose nuk është përmendur fare përkundër kontributit të dhënë qoftë si aktivist apo krijues letrarë i periullës së Rilindjes. Prandaj në këtë kontekst duhet theksuar se një numër i madh i shembëlltyrave islame të historisë sonë kombëtare e letrare, jo vetëm që krijuan, por krahas jetës kreative morën pjesë aktive për krijimin e atdheut të lirë shqiptarë. Prej tyre si: Sait Najdeni i njohur si Hoxhë Voka nga Dibra, Kadri Hoxha nga Prishtina, Ismail Ndroqi, Hasan Qosja dhe Ibrahim Dalliu që të tre nga Tirana dhe shumë të tjerë, të cilët meritojnë vendin e tyre në historiografin shqiptare, mjerishtë këtë fat e pat edhe vet Hafiz Ali Korça. Për emrin e tij në letrat shqipe, për herë të parë e gjejmë në vjetarin “Shqiptari” të Stambollit, botuar në vitin 1911ku jepet një pasqyrë e shkurtër mbi jetën e tij.¹⁹

Për këtë Rilindas më vonë do të shruajn, Abdyl Ypi, Sadik Bega, Hysni Mydyri etj. Shkruan ndër të tjera Ismail Ahmedi.

Autori po aty sjellë poezi nga Hafiz Ali Korça, në përpjekje për Shqiprin:

Për Shqiprin u përpoqa
 Rezikova jetën time
 Nuk rrëfëhet se sa hoqa
 Se shteti mi njihte krime.
 ...
 Shqiptar më krijoi Zoti
 E ç’faj kam ah u i gjori
 Qeveria kot së koti
 Ç’pat që lugatet mi nxorri.

Gjithë ashtu, Hafiz Ali Korça bënte përpjekje të argumentonte tezën për pranimin e alfabetit shqip, duke u mbështetur në karakteristikat e gjuhës sonë. Alfabeti i shqipes ka një veçori gjuhësore e një populli indoevropian por assesi nuk ka të bëjë me fenë islame, duke konstatuar: ... shkronjat e një gjuhe nuk kanë të bëjë as me fenë as me halifenë. Shkronjat janë vegla, sjan as mumín as qafir”, pohon H.Ali Korça.

¹⁹ Po aty, 24.

Në këto vargje thotë:

Shkronjat ngjyr feje skanë

Vegla për të shkruar janë

Gjuha me çdo shkronjë shkruhet

Kjo hallall kjo haram stuhet

Kot e bëni vegël fenë

Na trubulloni atdhenë

Po aty autori Ismajl Ahmedi jep poezin kushtuar Kosovës, nga H. Ali Korça:

Qani Vëllazër Kosovën Qani

Më digjet shpirti kam shumë frikë,

Se do ti sosjë kjo politikë,

Fill shqipëtari nuk do të lenë,

Faz-zinjt e gJORë ku do të venë ?

Qani ...

Në këtë shekull kjo politikë.

Mrekulli quhet e them pa frikë

Kjo politikë racë-mbaruese

Për dit grin plaka, pleq, trima, nuse

Kjo politikë lugate shtrigë.

Dhelpër dinake kuqedër e ligë

Faroj vëllazrit me qindra mijë.

I madh i vogël duhet ta dijë

Fol o moj botë e qytetrim

Përse po shkulet kjo rac w trimit

Qani vëllazër Kosovar qani

Për gjëmzezën ca ditë zi mbani!

Kosovë e bukur o shpresa jonë.bujare trime je gjithëmonë

Sot të zu halli në zgjedhë ngele

Kurban po bëhesh për dit si dele,

Kurban po bëhesh ditë bajrami,

Në Ballkan theret veç myslimani,

Nuk u ther fare shenjt Ismaili.

Ku është pse sduket sot Xhebraili?

Të të shpëtonte nga thonjt mprehtë

Të të shpëtonte nga zjar i nxehtë.

Ty moj Kosovë e madhe shpresa

Se ndaj ty ruhet edhe sot besa

Mii madhi krahu Shqiprisë!

Me madhja çerdhe e trimërisë!

Qani vëllazër Kosovën qani

Për gjëmëzezën ca ditë zi mbani!

Pjesë më madhe e Shqiprisë

Iu fal sërbisë iu fal Gfreqis.

Vetëm i ardhi keq Perëndisë

...

Kur edhe Evropa spo ta sheh hallin

Përdit ju therin , ju marin mallin,

Për ditë ju derdhet si rreka gjaku

Shpresa ka mbetur vetëm te Hakku!

Qani ...

Veprat e Hafiz Ali Korçës bëjnë pjesë në fondin me të mirë të trashëgimisë sonë kulturore shqiptare. Si teolog, poet dhe gjuhëtar, dha kontribut të vlefshme në pasurimin e ideve përparimtare Islame, në jetën kreative, dhe në levizjen patriotike, duke ecur hapave që i kishin testuar paraardhsit e tij, si Samiu, Hasan Tahsini, Naimi etj.²⁰

Veprimtaria gjuhësore, letrare e fetare si dhe aktiviteti i tij i gjithanshëm gjatë Levizjes Shqiptare ende nuk ka gjetur vend të merituar. Në themelet e sigurta që i ngriti Samiu Hasan Tahsinit dhe Naimi edhe H. Ali Korça vazhdoi punën e tyre me dorën e një mjeshtri të mirë.

PËRFUNDIM

Shtypi Islam është një mjet i rëndësishëm në ruajtjen e identitetit shqiptar mysliman në Kosovë e më gjërë. Aktiviteti i parë i shtypit islam i cili filloi në vitin 1986 në Prishtinë, vazhdon edhe sot të botohet në Republikën e Kosovës, me numrin e rradhës 415 muaji qershor viti 2025.

²⁰ Po aty, 27.

Dituria Islame është revistë mujor fetare, shkencoredhe kulturore, boton KBI në Kosovë.

Në këtë hulumtim kemi arritur ti rikujtojm katër figurat të njohura të Rilindjes Komëtare Shqiptare duke u kufizuar nga numri i parë i Dituris Islame, muaji qershor i vitit 1986 deri në numrin 20 të vitit 1990. Këto figura të trajtuara në këtë revistë islame, fetare, kulturore e shkencore të Rilindjes Kobëtare Shqiptare ishin: Sami Frashri, Hoxhë Hasan Tahsini, Naim Frashëri dhe Hafiz Ali Korça. Dy shkrime për Hoxhë Hasan Tahsinin, një për Samiun, një për Naimin dhe një për Hafiz Ali Korçën, gjithësej pesë punime janë publikuar.

LITERATURA

Ahmedi, Ismail. 1990. "Hafiz Ali Korça." *Dituria Islame*, nr. 20: 24.

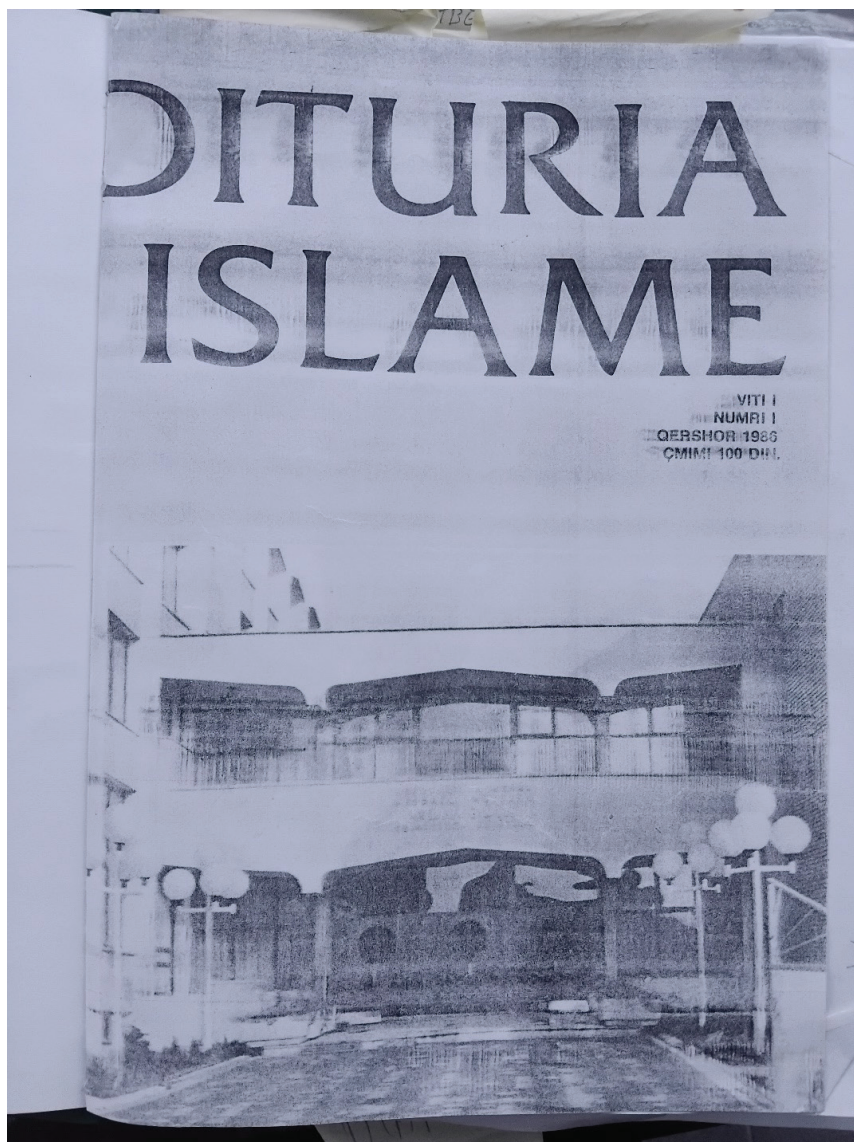
Ibrahimi, Nexhat. 1990. "Sami Frashëri (1850 -1904)." *Dituria Islame*, nr. 18: 17.

Pirraaku, Muhamed. 1990. "Naimi – Dritë Që Nuk Shuhet." *Dituria Islame*, nr. 20: 18.

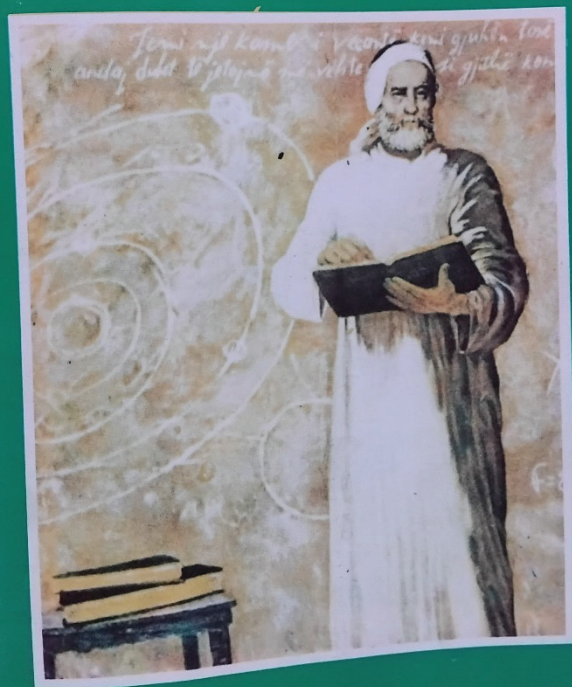
Rexha, Ilaz. 1990. "Hoxhë Hasan Tahsini." *Dituria Islame*, nr. 19: 12.

Dituria Islame, nr. 1–20, Prishtinë viti 1986-1990.

SHTOJCË

Dituria islame

REVISTE E PERIUDIKASHME FETARE, KULTURORE E SHKENCORE • VITI V • NUMER 19 • NENTOR 1990 • ÇMIMI 10 DIN. • PRISHTINE

Dituria islame

REVISTË E PËRULASHMË FETARE KULTURORE E SHKENCORE • VITI V • NUMËR 20 dhjetor 1950 • ÇMIMI 10 DIN • PËRSHITJE

yn te
re për
Egjipt
rë të
n e tij
Egjiptit
mars
ed Ali-

Fëmi-
dhe u
s. Ne
ua ne
ku në
office-
koi në
ne Eg-
dues i
nta për
vendit.
re, ar-
solidoi
thème-

boashtu
ret nga
n e një
të viet-
hte. Qu-
r Xhihu-
dijes dhe
jen e një
mbanë
atore. qe
t.

gjashem.
e tjerë.)
qytetin e
iosur stu-
or, u mu-
e studen-
konvikte
itorantin e
djem dhe
a. Ligjër-
erbashke-
kanë të
e që nuk
er fakultet-
a në men-
ne studen-
ferexhe-
guera me
dukuri sic
undit është
E O

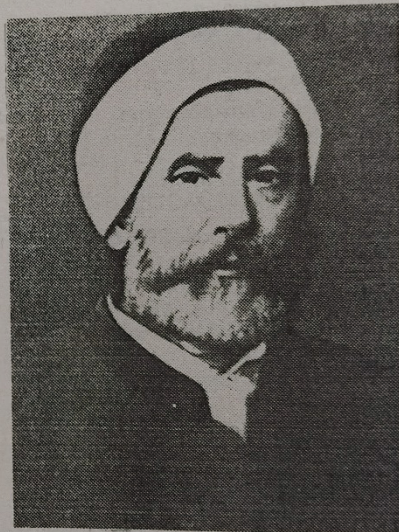
NDRIÇIME

HOXHA HASAN TAHSINI

ILJAZ REXHA

«Jemi një komb i veçantë, kemi gjuhën tonë të veçantë, andaj duhet të jetojmë në bet e tjerë»

Hoxha Hasan Tahsini (1811–1881) është njëri nga dijetarët dhe shkencëtarët më të mëdhenj të shekullit XIX në Perandorinë Osmane, jo vetëm i shkencave natyrore, por edhe i atyre shoqërore. Ai që rektor i parë i Universitetit të Stambollit. I pajisur me kulturë të lashtë arbërore, helene, orientale, por veçanërisht më së shumti ishte i pajisur me kulturë evropiane. Njohës i mirë i gjuhëve dhe i shkrimeve klasike, orientale dhe të atyre evropiane. Merrej me astronomi, filozofi, fizikë, matematikë, kimi, gjeografi, histori, psikologji, letërsi dhe poezi, por u dallua edhe si njohës i mirë i filozofisë antike dhe studiues i spikatur i filozofisë islame dhe të asaj bashkëkohore evropiane. Ishte poet dhe letrar, njëkohësisht shkruante poezi me stil të lartë filozofik si dhe prozë me një retorikë të rrallë. Ai që i pari që në Perandorinë Osmane në veprën e tij «Astronomia» paraqiti dhe vlerësoi katër sisteme rreth lëvizjeve të trupave qiellorë: sistemin e egjiptasëve të vjetër, sistemin e Ptolomeut — astronom grek, sistemin e Tiho Brahe — së — astronom kanadez dhe sistemin heliocentrik të Nikolla Kopernikut, i cili vërtetoi se Dielli gjendet në qendër të Gjithësisë. Njëkohësisht që i pari që shtroi çështjen përse sistemi heliocentrik nuk u vërtetua në baza shkencore dhe eksperimentale.

HOXHA HASAN TAHSINI (1811–1881)

ve para një mijë vjetësh flitet edhe në Kur'an, duke aluduar në versetin e njohur të sures «Jasin»: «Çdo send lëviz në Gjithësi», ndërsa «Dielli lëviz rreth qëndrimit të vet». Meqë posedonte instrumentet për observimin e trupave qiellorë, ai përcillte ndryshimet metereologjike etj. Në sajë të njohurive të giera shkencore si të

kryer
«Me
core
dem
që f
ekza
dhe
H
në n
drur
e Di
ngrit
cakt
voi r
venc
htën
tesë
det
Stan
na
mad
K
pos
rore
arsin
shqip
njëri
Rilin
htar
në m
për
ndër
për t
re S
(C

PËRVJETOR

NAIMI — DRITË QË NUK SHUHET

Dr.
MUHAMED PIRRAKU

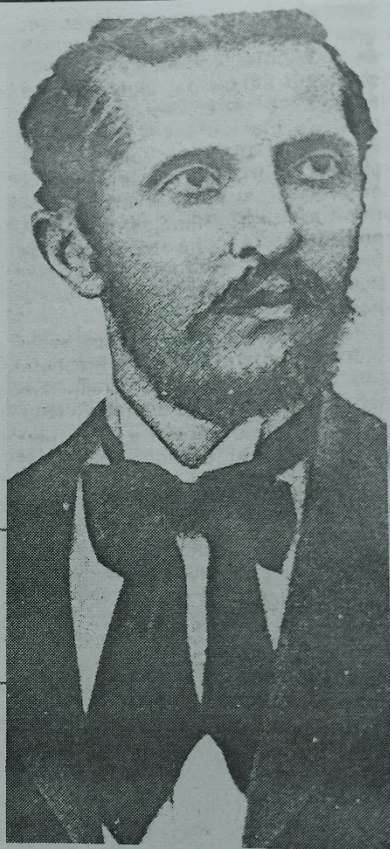
Me rastin e 90-vjetorit të
vdekjes së Naim be Frashërit
(1846—1900)

*«Në mest t'uaj kam qëndruar,
E jam duke përvëlur,
Që t'u ap pakëzë dritë
Natënë t'u a bënj dritë».*

Naimi

Po shkelim në pjesën e dytë të dhjetëvjetëshit të njëmbëdhjetë që kur *Naim be Frashëri* punën e veprën e vet nisi ta lidhë me *Rilindjen Kombëtare Shqiptare*. Është kjo kohë, kur para syve të Naimit, që po shkilte në vitin e moshës tridhjetetë vjeçare, nisi të shpërndahet errësira që kishte para sysh miraz nga mësimi në gjuhë e në shkollë të huaja, tur-

qishtë e greqisht. E më 20 tetor (7 tetor i kalendarit të vjetër) 1900 u mbushën nëntëdhjetë vjet nga vdekja e tij.

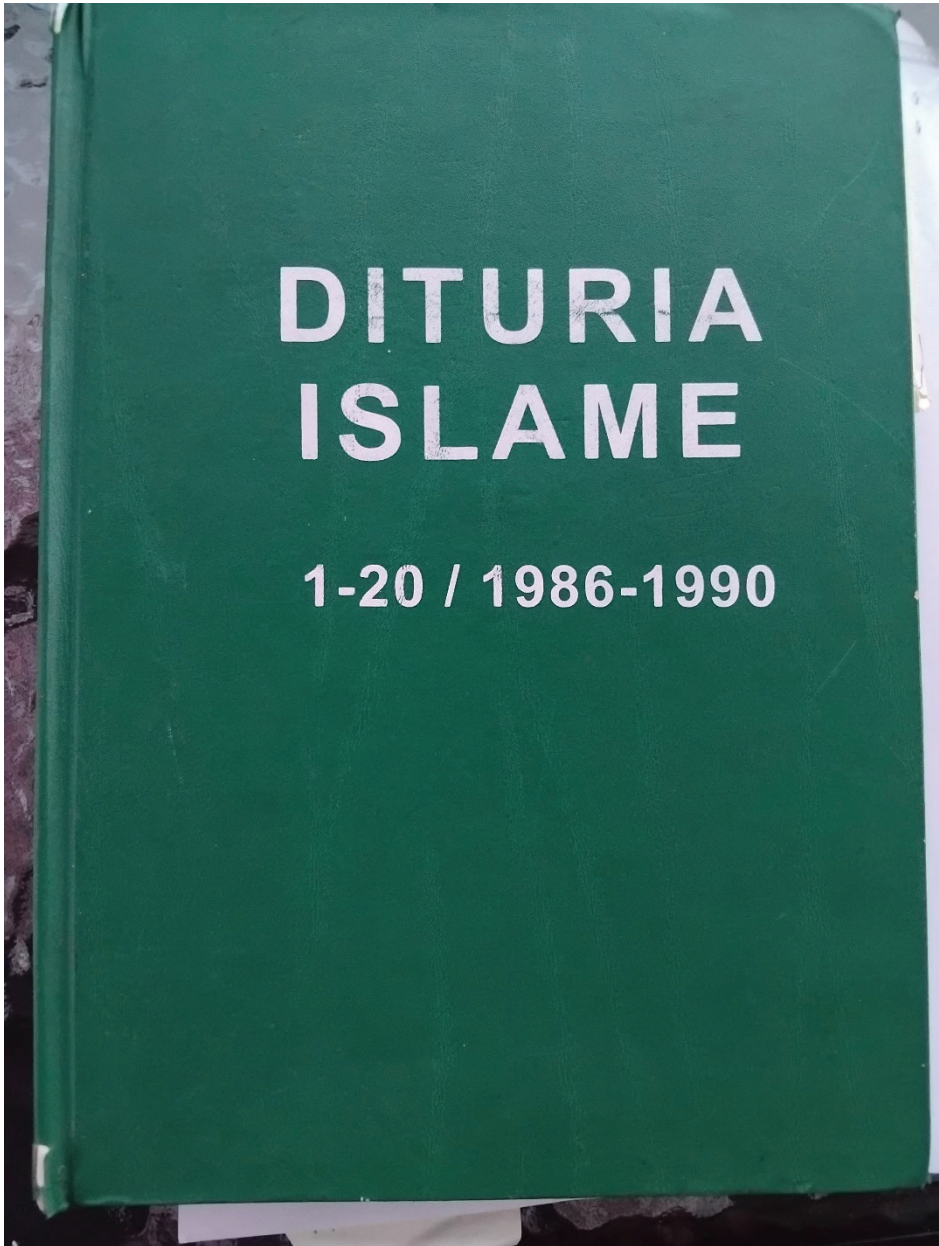
zim Beratasit dhe fillimeve të ngritjes së *Bushatasëve*.

Interesimi shkencor për Naimin dhe veprën e tij kaloi nëpër tri periudha. Interesimet në periudhën e Rilindjes, interesimet në periudhën e pavarësisë dhe interesimet në periudhën e ndërtimit socialist. Qëllimi dhe metodat e ndriçimit të veprës së Naimit nëpër këto periudha ndryshojnë dukshëm. Në periudhën e Rilindjes për Naimin u shkrua kryesisht afirmativisht. Naimi në këtë periudhë u trajtua si një shëmbëlltë.

Pe
shker
hulum
volum
mbës
vepra
periu

shkru
ndarë
nie nj
shkol
kohë
roma
tjera,
tillë q
e kol
të dë
N
tij, n
zof,
olog
ror l
kultu
para
kom
shkr
greq
dhe
njeri
miqt
publ
njeri
pjes
për l
U

maj
hër,
të li
vend
tesh
mbe
1859
kohë
dy m
i ma
ditur
motr
Jani
Naim
Zosi

CHAPTER II

ISLAMIC THOUGHT AND PERIODICALS IN BOSNIA-HERZEGOVINA AND SERBIA

ZEMZEM LIST I NJEGOVA ULOGA U PROMOVISANJU ISLAMSKOG OBRAZOVANJA I KULTURNE SVIJESTI

ZEMZEM NEWSPAPER AND ITS ROLE IN PROMOTING ISLAMIC EDUCATION AND CULTURAL AWARENESS

Advija ERTÜRK

Bachelor of Laws, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

 <https://orcid.org/0009-0006-9227-2477> <https://ror.org/02hhwgd43>

Apstrakt: *Zemzem* je list koji je osnovan 1968 godine od starne udruženja učenika škole „Gazi Husrev-beg“ te upravo zahvaljujući učenicima, njihovom entuzijazmu i zalaganju, postoji i funkcionira već duži niz godina. Prvi je vjerski list kod Bošnjaka nakon 1945-te godine. List kao takav, svojim sadržajem, dotiče se raznovrsnih tema počevši od vjerskih, literarnih, književnih, naučnih radova pa sve do aktualnih tema i zanimljivosti ostavljajući trag i doprinos u promovisanju islamskog obrazovanja i kulturne svijesti kao i jačanje običaja i tradicije među mladima. Kreatori i urednici ovog lista su danas mnoge istaknute i uspješne osobe od kojih su alimi, naučnici, umjetnici, političke, kulturne i javne ličnosti, na čije je životne puteve ovaj list ostavio neizbrisiv trag te koji će u budućnosti svojim postojanjem također obasjati nove životne početke novim naraštajima.

Ključne riječi: *Zemzem* list, učenici, Gazi Husrev-begova medresa

Abstract: *Zemzem* is a newspaper that was founded in 1968 by the student associations of the „Gazi Husrev-beg“ school, and thanks to the students, their enthusiasm and dedication, it has existed and functioned for many years. It is the first religious newspaper among Bosniaks after 1945. The newspaper as such, with its content, touches on a variety of topics, starting from religious, literary, scientific works to current topics and curiosities leaving a mark and contribution to the promotion of Islamic education and cultural awareness, as well as the strengthening of customs and traditions among young people. The creators and editors of this newspaper today are many prominent and successful people, including scholars, scientists, artists, political, cultural and public figures, on whose life paths this newspaper has left an incredible mark and whose existence in the future will also illuminate the new beginnings of life for new generations.

Keywords: *Zemzem* newspaper, students, Gazi Husrev-beg's madrasa

Corresponding author: Advija Ertürk, advija_a@hotmail.com

Citation: Ertürk, Advija. „Zemzem list i njegova uloga u promovisanju islamskog obrazovanja i kulturne svijesti.” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 191–206. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11AE>.

Uvod

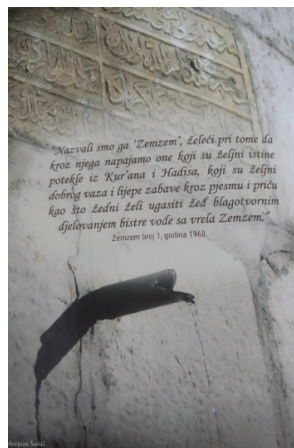
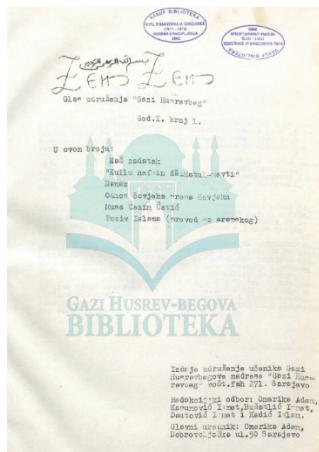
Pamtivječne 1968. godine pojavio se list *Zemzem*, osnovan od starne udruženja učenika škole Gazi Husrev-begove medrese te je upravo zahvaljujući njima, njihovom entuzijazmu i zalaganju, opstao i funkcionira već duži niz godina.

Prije nego 'uplovimo' u Zemzemovo vrelo, važno je istaći činjenice koje govore o pretečama ovog lista, naime *Zemzem* nije bio prvi i jedini list učenika Medrese. Učenici su u četvrtoj deceniji prošlog stoljeća pokušali pokrenuti svoj list, tako je 1935. godine počeo izlaziti list *Mladi polumjesec*, a potom i drugi list pod nazivom *Softa*. U periodu od 1938-39. godine izlazio je i treći list Gazi Husrev-begove medrese pod nazivom *Razonoda*, čiji niti jedan primjerak, nažalost, nije ostao sačuvan. Na kraju četvrte decenije izlazio je đачki list pod imenom *Bosanac*, a u teškom vremenu nakon Drugog svjetskog rata vrlo kratko uređivan je i peti list neobičnog naziva *Sarpelj*. Pokretanje ovih pet listova pokušaj su i potvrda učeničke želje da urade nešto novo i korisno, kako za sebe tako i za svoje generacije i da mladima na svoj način predstave vjeru islam i njene blagodati, predstave svoju školu i progovore o sebi samima, o tegobama i ljepotama medresanskog života. I na kraju, djelimično, kao rezultat prethodnih učeničkih pokušaja u mjesecu maju davne 1968. godine pojavljuje se i šesti đачki list – *Zemzem*.¹ Prvi je vjerski list kod Bošnjaka nakon 1945. godine.

List je dobio vrlo simboličan naziv „*Zemzem*“. Time se htjelo zatrajno posuditi, odnosno dobroćudno prisvojiti, simboličko blago sadržano u toj riječi. Kao što je poznato, *Zemzem* je vrelo pitke i svježe vode koja izvire kraj samoga Mekanskoga hrama (Haremi Šerifa). Simbolika, značenje i važenje samog imena lista *Zemzem* snažno poručuje da stranice tog lista pobuđuju na svježinu, izvor, stalno pritanje znanja, nepresahlost vjere u Boga.²

1 50 Godina Izbrani Tekstovi (1968 – 2018), ZEMZEM List učenika Gazi Husrev – begove medrese: Sarajevo, 2018, 13.

2 50 Godina Izbrani Tekstovi, 9.

Profesor Kasim Hadžić predlagao je da list nosi naziv „Glas islama“, ali učenici nisu odustajali od svog prijedloga: „Nazvali smo ga ‘Zemzem’ želeći pri tome da kroz njega napajamo one koji su željni istine potekle iz Kur’ana i Hadisa, koji su željni dobra vaza i lijepe zabave kroz pjesmu i priču, kao što žedni želi ugasiti žeđ blagotvornim djelovanjem bistre vode sa vrela Zemzem.“ stoji objašnjenje u Uvodniku prvog lista *Zemzema* iz 1968. godine.³

Sve je počelo tako što je neko u šali rekao „Dobro bi bilo da i mi imamo svoj list. Kakvih sve talenata imamo. A list bi nam pomogao da izađemo iz anonimnosti tog bauka koji je mnoge zaustavio.“⁴ I upravo se to i desilo. Ovaj list učenika i učenica Gazi Husrev-begove medrese postao je jedan od najboljih promotora života, rada i uspjeha najstarije odgojno – obrazovne institucije na Balkanu. *Zemzem* nije samo jedan obični list, to je glas, slovo i riječ učenika koji su životni put vezali za školu koja „grli“ one koji nauku vole, vjeru u srcu nose, znanje presnose i hajir u amanet donose.⁵

3 Grupa autora, *Gazi Husrev – begova medresa 480 godina*, 108.

4 Glasila Islamske zajednice / *Zemzem* / *Zemzem* 1968-1969, 2

5 *50 Godina Izbrani Tekstovi*, 5

Obzirom da je u to vrijeme Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu potpadala pod nadzor Vrhovnog islamskog starješinstva u Sarajevu za pokretanje lista učenika, bilo je potrebno dobiti pristanak Reisu-l-uleme. Nakon što je upoznat sa željom učenika izjasnio se da nema ništa protiv, odmah se s tom idejom saglasio i tako je dobiveno zeleno svjetlo za pokretanje đачkog lista u Medresi. Međutim, na prvu izgledalo je kao da je oduševljenje splasnulo, prošlo je prilično vremena dok se pojavio prvi broj umnožen šapirografom.⁶

Od početka izlaženja ovaj list ima prepoznatljivu koncepciju. Učenici okupljeni oko *Zemzema*, pišu o različitim vjerskim temama, problemima mladih i životu u Medresi, aktuelnim temama i zanimljivostima te informiraju o aktinostima i uspjesima učenika i škole.⁷ I upravo, tu im je kao jednim od mnogobrojnih ostalih izvannastavnih aktivnosti, omogućeno da kroz jedan ili dvočasovni sedmični rad izraze svoje afinitete i ljubav prema istom, kao i da na kvalitetno osmišljen način unapređuju i usavršavaju svoje znanje i vještine. List kao takav, svojim sadržajem, dotiče se raznovrsnih tema počevši od vjerskih, literarnih, književnih, naučnih radova pa sve do aktuelnih tema i zanimljivosti ostavljajući trag i doprinos u promovisanju islamskog obrazovanja i kulturne svijesti kao i jačanje običaja i tradicije među mladima.

Na putu ka cilju, koji je bio plemenit, jedinstven i nadasve hvalevrijedan, te realizaciji i izrade zadataka, učenici su pristupali drage volje, srčano, ushićeno, zaneseni ljepotom, neobičnošću, izazovnošću i posebnošću srednjoškolskog doba, tačnije rečeno medresanskog doba. Nisu marili za nagrade, ako i kad ih je bilo dakako da su im se iskreno radovali i da su im mnogo značile, ali njima je i svaka pohvala bila od velike važnosti jer im je srce hranila i dušu napajala i

⁶ Glasila Islamske zajednice, *Zemzem / Zemzem*, br.3 (1978): 9 - 10

⁷ Grupa autora, *450 godina Gazi Husrev - begove medrese u Sarajevu*, Sarajevo, 1988, 115 - 116.

osvježavala te bila povod, oslonac i inspiracija za dalji rad.⁸ U *Zemzemu* su učenici po prvi put stavljali na kušnju svoja pera i sama uloga *Zemzema* u svemu tome je veoma krupna i nepobitna.

List iz vremena velike potrage

Ako bismo krenuli malo dublje istraživati o samom periodu prednastanka ovog lista dolazimo do spoznaje da je u stvari dugo kvasala ideja pokretanja istog. Treba imati u vidu i puku činjenicu da je Islamksa zajednica tada imala samo dvije publikacije medijske naravi, to su bili *Glasnik VIS-a* i *Takvim*.

Prvi je izlazio dvomjesečno i bio je službeno ili zvanično orijentisan, dok je *Takvim* kao kalendar izlazio jednom godišnje i sadržavao je neke stranice koje su bile popularnije koncipirane kao sto su priče, pjesme, poslovice, hikaje i sl. 1970. godine pojavljuju se novine *Preporod*, te se list *Zemzem* može smatrati nekom vrstom njegove mladalačke najave.⁹

Togavnog 68-og ljeta dvadesetog stoljeća pojavili su se mladi ljudi, srednjoškolci i studenti prije svih, i hiljade njih je izašlo na ulice velikih gradova Evrope, izražavali su svoje želje u nizu slogana, istupali sa mnoštvom svojih zahtijeva, čak su neki od njih proklamirali „Budimo realni – tražimo nemoguće!“¹⁰

Ta vremena su prepoznata i protumačena kao jedna epoha velike krize i nesagledivo velikih očekivanja iz nje. Mladi ljudi su tragali za novom orijentacijom u životu, propitivali su smisao i stvrhu načina modernog oblikovanja čovječanstva u trećem desetljeću nakon strahota Drugog svjetskog rata. Srednjoškolci i studenti otisnuli su se na duga i, reklo bi se, pogibeljna i buntovna putovanja i poduhvate da bi iznašli značenje i krajnji smisao posvemašnjeg tehnološkog napretka Evrope i čovječanstva, kao i uspona kapitalizma Drugog svjetskog rata koji se još nije bio zaboravio i čije su rane još uvijek bile svježije.¹¹

Naime, učinila bi se nepravda samoj pojavi lista *Zemzem* ako bi se ona sagledavala u samo jednom reduciranom evropskom kontekstu studentskih i omladinskih nemira i ustanaka protiv tadašnjeg društvenog, tehnološkog i tehnokratskog poretka.

8 50 Godina Izbrani Tekstovi, 5.

9 50 Godina Izbrani Tekstovi, 7.

10 Isto.

11 Isto.

Na napore da se pokrene list *Zemzem* ne bi trebalo gledati posve izvan ovog općeg trenda „konstruktivnog“ i „stvaralačkog“ buđenja mladih ljudi u tadašnjoj Evropi i svijetu. Naime, za tadašnje učenike Gazi Husrev-begove medrese pokretanje lista *Zemzem* bilo je ono njihovo traženje, štaviše njihovo ostvarivanje tog „nemogućeg“ kojeg su tražili, kojem su na svoj način težili i davali mu dimenzije u skladu sa ubjeđenjima i položima svog školovanja u Gazi Husrev-begovoj medresi.¹²

Nadalje, pojavu lista *Zemzem* dobro je sagledavati i kroz tadašnja, u izvjesnoj mjeri preporodna kretanja u Bosni i Hercegovini, ali se pojava tog đačkog lista treba gledati i kao jedan primjetni odjek vrlo kompliciranih događaja u muslimanskim zemljama Bliskog i Srednjeg istoka u drugoj polovini dvadesetog stoljeća. U to vrijeme tamo je bila epoha završnih borbi protiv kolonijalizma. Također, arapski i općenito muslimanski svijet kvasao je tada u raznolikim vrstama revolucija, nacionalizma, socijalizma, vojnih hunti itd.

Veliki je broj tekstova i članaka objavljen na stranicama *Zemzema* u skladu sa jednim kritičkim opredjeljenjem, to jeste u skladu sa reformskom matricom „Islam je divan, a gdje su danas muslimani?!“¹³

Zemzem na svoj način prati te daleke događaje. Nekada su *Zemzemovi* eseji, članci i sastavi prožeti nadom i obodrenjem, a onda, s druge strane, nekada je posrijedi bio žalopojni pesimizam a nisu bili rijetki ni tekstovi u kojima su se mogli jasno očitati buntovni stavovi svojstveni idealima mladih ljudi pred kojima se tek rasprostiru životne staze.

Također, treba naglasiti činjenicu da se *Zemzemu* u tom vremenu socijalizma od vlasti nije zamjerilo pisanje o stanju u islamskom svijetu. U to ime, ima se, sveobuhvatno, zahvaliti i činjenici da je tadašnja socijalistička Jugoslavija imala svoju vanjskopolitičku agendu koju je promovisala iz Pokreta nesvrstanosti i u tom smjeru. Ni drugima u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo zabranjeno da imaju takvu antikolonijalnu ideologiju, pogotovo ako se ona formulirala na način da ne postane ni suparnikom ni takmacem tadašnjoj zvaničnoj javnosti ili službenim medijima.¹⁴

12 Isto.

13 *50 Godina Izbrani Tekstovi*, 8-9.

14 Isto.

***Zemzem* – njegovo samosvojno i svojevremeno formuliranje vjere**

Neposredna pojava đaćkog lista *Zemzem* se kontekstualizira i sa već tada uveliko poodmaklim procesima Bosne i Hercegovine, koje bosanskohercegovački muslimani, odnosno Bošnjaci, pamte po dobru. Naime, šezdesete godine dvadesetog stoljeća bile su vrijeme živih i plodnih rasprava o nacionalnosti muslimana i njihovom političkom i državnom priznanju kao naroda (nacije) u tadašnjoj socijalističkoj Jugoslaviji.¹⁵

U ovom periodu značajni su i mnogi drugi iskoraci koji su načinjeni u kulturnom, umjetničkom, naučnom i političkom životu Bosne i Hercegovine. Bez sumnje da se na svim ovim spomenutim planovima osjetilo jedno preporodno i obnoviteljsko raspoloženje u javnom životu Bosne i Hercegovine općenito, posebno među bosanskohercegovačkim muslimanima.

Ovdje je važno napomenuti da se pojava lista *Zemzema* ne treba odvajati od ovih važnih lokalnih bosanskih prinosa tokom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. Zapravo, potrebno je istaći da je *Zemzem* prinos đaka Gazi Husrev-begove medrese tim procesima, iako se on u tim vremenima nije na taj način vidljivo prepoznao niti detektirao.¹⁶

Sa svoje strane su pokretači *Zemzema* htjeli dati nacрте jednog samosvojnog i svojevremenog sagledavanja uloge, važenja i značenja vjere islama u tadašnjoj mladoj generaciji, a sve to iz svoje uveliko skućene sredine.

Već u prvim brojevima lista *Zemzem* snažno odjekuju dvije vrste vlastitog duhovnog utemeljenja i to:

1. Općeislamsko, univerzalno, s jedne strane i
2. Ovdašnje zavičajno, bosansko – muslimansko i balkansko, s druge strane.

Na svojim stranicama *Zemzem* je tokom svih ovih godina, davao izraze jednom mladalački samosvojnom i svojevremenom, mladim ljudima srednjoškolskog i studentskog uzrasta primjerenom formuliranju islama, njegovog doživljanja, i dakako, njegovog tumačenja i duhovnog plasiranja.

Samosvojno i savremeno formuliranje islama u *Zemzemu*, u radovima ućenika Gazi Husrev-begove medrese a kasnije osnivanjem i Ženskog odjeljenja Medrese

¹⁵ Isto.

¹⁶ 50 Godina Izbrani Tekstovi, 8-9.

i njenih učenica, jasno odražava strepnje, dileme i obilježja vremena, mjesta i duhovnih raspoloženja mlade generacije općenito, a ne samo đaka Gazi Husrev-begove medrese.¹⁷

List *Zemzem* je sam po sebi bio, u najmanju ruku, dvostruki iskorak đaka Medrese:

1. Prvi je sačinjen u smjeru same nastavno – tradicionalne atmosfere u Gazi Husrev-begovoj medresi spram koje se *Zemzem* sa svoje strane i kroz kritički intonirane radove đaka, referira na način pobuđivanja inovacija u nastavi, pokretanje sekcija, zahtjeva za uvođenje novih predmeta „koje traži vrijeme i mjesto“ (pozivanja na ovo mjesto iz Gazi Husrev-begove vakufname su bila česta).
2. Drugi iskorak *Zemzem* pravi prema vremenima i prostorima izvan Gazi Husrev-begove medrese, on se obraća svojoj srednjoškolskoj, i rjeđe studentskoj, generaciji. On u njoj pobuđuje pitanja o smislu vjere u Boga u vremenima sve moćnijeg čovjeka i njegova tehnološkog nehaja spram duhovnih potreba.¹⁸

Naime, *Zemzem* nije bio samo đacki list. On je bio isprva mali, a kasnije sve veći impuls stvaranja jednog svojevrsnog javnog mijenja, ma koliko se ono činilo nedorečenim, skučenim tijesnim, neprimjetnim, neprepoznatim i zvanično nepriznatim.

***Zemzmove* stranice: mladi pjesnici, pera koja sebe najavljuju kao buduće autore, pisce književnike, hroničare, esejiste, teološke prozaике, pedagoge, vrijedne vaize i njihov doprinos omladini i općenito svim vjernicima**

Na list *Zemzem*, tokom svih ovih godina moguće je, staviše, nužno je pogledati kao na jedan voluminozni zbornik jedne specifične, moćno posvjedočujuće građe koja sadrži vrijedne dionice poetskih i proznih đackih radova koji nas i sada oslovljavaju svojom vrijednošću. Potom su tu nezaobilazne dionice koje obilježavaju i u sebe obuhvataju žanrove hroničarskog, pjesničkog, novinarskog, reporterskog, teološkog, teozofskog, sufijskog, pripovjedačkog, esejističkog, propovjedničkog usmjerenja.

¹⁷ Isto.

¹⁸ 50 Godina Izbrani Tekstovi, 9-10.

Kroz đачke radove navedenih žanrovskih profila raskrivaju se desetine imena autora i autorica, kroz čija djela prodiru poruke njihovih duša. Pjesme o vjeri i pjesme vjere obuhvataju, moglo bi se reći, najopsežniji dio *Zemzmove* pjesme duše. Nadalje, tu svoje mjesto pronalaze đачke priče, crtice, osvrti, kritike bilješke, vazu – nasihati, stranice napisane u svrhu razbribrige i rasonode, prvi pokušaji „islamskoga stripa“ kod nas. Nezaobilazno je spomenuti da je dobar dio *Zemzemovih* stranica pružao i pruža svoj prostor i tako zvanim izvještajima sa ramazanske prakse kao i vijesti raznolikog sadržaja koji je imao bar neku povezanu nit sa *Zemzemovim* poljem informativnog sadržaja.¹⁹

Učenici su, kroz *Zemzem*, svojim čitaocima uvijek davali svježa kazivanja o Islamu, u čemu je i uloga ovog glasila nezamjenjiva. Tako je *Zemzem* stekao pravu armiju čitalaca, koji s njim druguju dugi niz godina. Bio je prihvatljiv i prihvaćen zbog svog lijepog izgleda, dobrog kvaliteta, raznolikog i bogatog sadržaja. Prije svega angažovano je pristupio praćenju svih zbivanja kako u matičnoj zemlji tako i u čitavom Islamskom svijetu. *Zemzem* od svog prvog broja pa do danas, dosljedno, odgovorno i angažovano izvršava svoju misiju i zadatak. Dao je ogroman doprinos pravilnom i kontinuiranom informiranju naše omladine i naših vjernika općenito o svim zbivanjima na polju islama, kao i na stručnom i idejnom osposobljavanju i usavršavanju vjerskih službenika, takođe, i onih koji to žele da budu. Ništa manje nije zapažen njegov doprinos opštem uzdizanju i obučavanje svih vjernika koji su poželjeli da ga pročitaju. *Zemzem* je do sada, po ko zna koji put, pokušao na vrata naše omladine i naših vjernika. Svugdje i svagdje vrata su mu bila širom otvorena. Nepestando su stranice ovog glasila obilovale bogatim vjerskim sadržajima kao i zanimljivim i korisnim priložima iz sfere života.²⁰

Kako se iz zabilježene evidencije objavljenog blaga u listu *Zemzem* dobro vidi, ovaj list je, prije svega kroz đачke radove, eseje, članke, pjesme, priče, crtice i slično, težio za predstavljanjem islama na način:

1. Vjere koja pokreće na dobro, kao i na punovažan moralni čin;
2. Vjera koja je duhovna baza za praktični preobražaj čovjekova življenja;
3. Vjera koja je spas na oba svijeta...

Naravno, kroz sve te radove, kroz sav taj đачki trud, u svim tim đачkim esejima, člancima, crticama, pričama, pjesmama, posvuda se vidi jedan vrlo naglašen „mladalački aktivizam“ koji nigdje ne prelazi u bilo koju ideologiju. Njega treba

¹⁹ Isto.

²⁰ 50 Godina Izbrani Tekstovi, str.10-11.

i dalje forsirati jer su to prvi koraci ka pjesničkom i naučnom polju. *Zemzemovi* članci, priče, pjesme, vazovi i svi njegovi plodovi odišu jednim idealizmom s jedne, i optimizmom, s druge strane. Nekad preteže jedno, nekada drugo ali je teško naći tekstove bez jednog od to dvoje. I jedno i drugo, učenici i učenice, ta mnoga *Zemzema* pera crpili su iz svojih medresanskih interpretacija islama, iz svojih nada koje su polagali u školu u kojoj su se obrazovali i odgajali u isto vrijeme.²¹

Iako je *Zemzem* prevalentno bio i ostao list đaka, učenika a kasnije i učenica Gazi Husrev-begove medrese, on je objavio i mnoge radove svojih profesora među kojima je i spomen slavnog imena Kasima Hadžića (1917 – 1990) sam po sebi vraćanje duga tom alimu i muderisu koji je svojim autoritetom stajao iza projekta zvanog *Zemzem*.

Za *Zemzem* također pišu i spoljni saradnici različitih profila, nerijetko bivši urednici i članovi redakcija *Zemzema* te svršenci Medrese. Tokom svake školske godine izlazilo je oko 2 – 3 broja a tiraž *Zemzema* uz male varijacije kretao se od dvije do tri hiljade primjeraka.

Poseban uspjeh zabilježen je 1977/78. godine za vrijeme urednikovanja Enesa Karića gdje je *Zemzem* postao 'mjesečni' list, jer je tada izdato devet brojeva, što nijedan urednik ni prije niti poslije nije dostigao. U plejadi uspješnih urednika *Zemzema*, Enes Karić se izdvaja kao urednik koji je najviše doprinio ovom listu, ne samo zbog kvantiteta izdatih brojeva nego i konceptualno, sadržajno i kvalitetno obrađenih tema, originalnosti i 'svježine' kojom zrače stranice brojeva *Zemzema* koje je uređivao.²²

Posljednjih godina *Zemzem* izlazi redovno sa standardnom koncepcijom i djelimice promjenljivim kvalitetom, sukladno urednikovoj viziji i kreativnosti članova redakcije.

Ovu činjenicu ističe urednik Imamović Šaban u tekstu pod naslovom 'Na pragu trećeg godišta' kaže sljedeće: „Pokrenut je da omogući učenicima da se slobodnom aktivnošću što bolje izvježbaju i sprema za budući poziv propovjednika, vaiza, misionara i slično. On je ubrzo prešao taj okvir. *Zemzem* je postao list za svakoga – mladog i starog, priručnik na vjerskoj obuci, najprikladniji poklon, upaljena buktinja svjetlosti koja prelazi iz ruke u ruku i opomena svakome koji još luta.“ *Zemzem* je velika i iznimno vrijedna tekovina učenika Gazi Husrev-begove medrese, svijetao i reprenzetativan primjer učeničke inicijative, entuzijazma, dosljednosti, kreativnosti i aktivizma.²³

21 Isto.

22 Grupa autora, *450 godina Gazi Husrev – begove medrese u Sarajevu*, Sarajevo 1988, 109.

23 Glasila Islamske zajednice, *Zemzem*, br 1-2 (1970).

List *Zemzem*, kroz svoju rubriku 'Naša pošta' objavljuje javljanja svojih vjernih čitatelja, gdje im je ostavljena mogućnost za davanje prijedloga na određene teme o kojima bi voljeli da malo više budu obrađene i objavljene na stranicama *Zemzema*, o kojima bi rado voljeli nešto opširnije da saznaju. U istom omjeru, koliko je data vrijednost prijedlozima ostavljena je i mogućnost kritike u svakom pogledu, bila ona pozitivna ili negativna. Zahvaljujući svemu ovome, naredni novi listovi koji se rađaju dobijaju novu dimenziju zadovoljstva kako urednika i redakcije tako i radost od svestranosti čitatelja od čije strane su bili prepoznati, podržavani poštovani hvaljeni pa samim tim i njihova čeznja također biva potpunija.²⁴

Vidljivo je da je svaka generacija učenika i učenica Gazi Husrev – begove medrese pravila novi korak, nerijetko i iskorak u promicanju osnovnih ideja, na kojima je utemeljen ovaj list a to je govor o savršenosti Uzvišenog Stvoritelja i o svojevoljnoj predanosti Svemogućem Gospodaru Allahu dž.š. koji motri misao i svaku radnju, promicanje iskrenog dobročinstva duše koja je željna novih uspinjanja, uzdizanja, novih uspjeha i postignuća, duša koja se ne želi i ne može zadovoljiti sa dostignutim postignućem i tu se zaustaviti i ostati. Iako su mladi autori na stranicama *Zemzema* ponekad pjevali i radovali se, takođe nerijetko tugovali i jecali, nadvijeni nad teškim i napornim vlastitim borbama i lomljenjima u cvijetu mladosti, na svom putu prema punoljetstvu i punoj zrelosti, u njihovim su tekstovima iz generacije u generaciju, iskoraci vidljivi i značajni.²⁵

***Zemzem* za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu**

Od samog pokretanja *Zemzema* pa sve do danas svaka generacija Medrese osim 1992/93. godine je učestvovala u kreiranju ovog lista. Razlog tome bio je period agresije na Bosnu i Hercegovinu.²⁶

O sudbini *Zemzema* u tom periodu urednik Emir Mehmedović u tekstu *30 godina Zemzema* navodi: „Od izlaska prvog broja pa sve do agresije na našu zemlju, tj. u periodu od 1968 – 1992. godine, znači pune 24 godine *Zemzem* je išao jednim ustaljenim tokom i manje više redovno izlazio.

Međutim izbijanjem agresije, prvi put u svojoj historiji *Zemzem* prestaje izlaziti, jer usljed ratnih dejstava školske 1992/93. godine ni Medresa nije radila, pa tako

24 Glasila Islamske zajednice, *Zemzem*, (1992): 5.

25 *50 Godina Izbrani Tekstovi*, 13.

26 Grupa autora, *450 godina Gazi Husrev – begove medrese u Sarajevu*, 109-110

logično ni *Zemzem* nije izašao. Takvo stanje potrajalo je sve do početka nastave u školskoj 1994/95. godini kada grupa učenika predvođena Esadom Bajićem i Hilmom Zlatićem, koji postaje urednik krajem 1994. godine, pokušava ponovo pokrenuti rad lista i izdati prvi ratni broj *Zemzema*.

Ovdje je potrebno istaći Hilmu Zlatića koji se u osmišljavanju kao i tehničkoj realizaciji neizmjereno trudio i ulagao napor a koji je, eto igrom slučaja, bio jedini urednik koji nije uspio izdati niti jedan broj ovog lista. U veoma teškim uslovima, finansijskim teškoćama pod granatama, bez struje i vode, sa lošom, gotovo nikakvom opremom ali sa mnogo truda, volje i želje, redakcija je uz pomoć uprave uspjela da 1995. izda prvi i jedini ratni broj *Zemzema*, na što smo mi, sudionici tog događaja, iznimno ponosni.²⁷

Od osnivanja pa do dan danas veliku odgovornost, obavezu ali i čast je imao veliki broj urednika. Mnogi, odnosno, većina njih, danas su istaknuti akademici, muftije, alimi, imami, profesori, političari, umjetnici i druge javne ličnosti.²⁸ Neizostavno je spomenuti da jedan od bivših urednika *Zemzema*, jeste Ismet ef. Šljivo, upisan među prve sarajevske šehide braneći svoj narod i domovinu Bosnu i Hercegovinu do agresije.²⁹

Bez obzira na sve veću upitnost izdavanja printanih medija u ovom nastalom vremenu ekspanzije elektronskih medija, *Zemzem* se, kao najstariji list koji izlazi u okvirima Islamske zajednice, izborio za svoj opstanak i nastavlja svoje tradicionalno višedecenijsko kontinuirano izlaženje. Razlozi koji opravdavaju postojanje i opstanak ovog đaćkog glasila jesu upravo edukacija đaka kroz redakcijski rad, pisanje i uređivanje teksta kao i nastojanja da se obrađuju teme s vjerskim sadržajima i pitanja savremenog života kroz prizmu primjerenu koncepciji ovog lista.

Tri godine nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu, *Zemzem* je 1998. godine obilježio svoj treći jubilej. Povodom trodecenijskog postojanja lista *Zemzem* urednik Emir Mehmedović je, izražavajući zadovoljstvo zbog sudjelovanja u tom jubileju, u svoje ime i u ime Redakcije napisao: „Velika nam je čast što smo mi generacija koja će proslaviti ‘zlatni jubilej’ našeg lista, trideset godina od izlaska prvog broja *Zemzema*, lista koji je iako učenički, odigrao veliku ulogu u formiranju, te nacionalnom i vjerskom otriježnjenju našeg naroda; lista koji je jedno vrijeme bio jedini islamski list, kroz koji su se mogli iznositi islamski stavovi o pojedinim

27 Grupa autora, *450 godina Gazi Husrev – begove medrese u Sarajevu*, 109-110.

28 Isto.

29 *50 Godina Izbrani Tekstovi*, 17.

problemima kao i stavovi o drugim bitnim pitanjima. Pored svega toga naš list je uvijek imao za cilj da educira našu bošnjačku omladinu te su se stoga u njemu vrlo često mogli naći ozbiljni tekstovi koji govore o konkretnim problemima koji nas okružuju kao i učenički pokušaji da se ti problemi riješe. Sada to izgleda, možda, suviše naivno ali je neosporno da je takav rad dao podobne rezultate a svaki uspjeh *Zemzema* je i uspjeh svih nas.“³⁰

***Zemzem* kao historijski izvor i doksografsko svjedočanstvo proteklih godina medrese**

Uz naprijed navedene stane *Zemzemove* pojave, sama po sebi se ističe jedna važna strana ovog lista, to da je *Zemzem* prvorazredni ljetopisni izvor o onom vidljivom djelovanju i radu Medrese, o svakodnevnom životu i radu učenika i učenica, profesora, vaspitača, upravnika doma, o održavanju manifestacija, svečanosti, takmičenja i drugo. Tu je također i *Zemzemovo* oslovljavanje različitih mijenja, te bilješke o životu u domu, vannastavnih aktivnosti, nekad i svojsvene stvari iz života samih učenika i mnoge druge teme koje su svoje mjesto pronašle na stranicama ovog lista.

Jednom kad se bude pisao opći historijat postojanja Gazi Husrev-begove medrese, a koji bi prevalentno tretirao ljudske potencijale ove znamenite škole, *Zemzemove* stranice će tada biti nezaobilazan, nepresušan, prvorazredni, povijesni, ljetopisni i arhivski izvor, kao jedan dobro opisan i kontinuitetom obilježen vremeplov od 1968. godine pa naovamo, koji je u svojoj epohi postojanja i dugotrajnim spomenom osigurao imena učenika i učenica, profesora, novih direktora i upravitelja doma, novih uposlenika, također i imena gostiju koji su pohodili kroz Medresu. Vrijednost ovih podataka je tim veća što se oni mogu pratiti po godinama pa tako *Zemzem* prelazi i prerasta u svojevrzne anale, ljetopisne arhivalije od iznimno velike vrijednosti.³¹

Neizostavno je navesti da je list *Zemzem* prvorazredan izvor o obrazovnom, odgojnom, nastavnom, domskom, kulturnom, sportskom i sveobuhvatno općekulturnom životu Medrese.

Tome svemu svjedoče i spomenuta imena učenika i učenica koji su izrazili svoje posebne afilijacije, ambicije i sklonosti prema određenim sekcijama, hobijima, sportskim opredjeljenjima, jezičkim i književnim afinitetima i slično. Njihova imena su zauvijek zabilježena na stranicama *Zemzema*. List, također, jasno bilježi

³⁰ 50 Godina Izbrani Tekstovi, 17.

³¹ 50 Godina Izbrani Tekstovi, 11.

mnoga kulturološka zbivanja od kojih se s ponosom potvrđuje da je bilo godina kada su učenici Gazi Husrev-begove medrese prednjačili među svim sarajevskim srednjim školama kao dobrovoljni davatelji krvi, te pisajući o svemu tome jasno se vidi jedna velika želja za javnim i širim društvenim priznanjem Medrese. Svemu ovome može se još dodati da je svojevremeno u velikim vremenskim dionicama djelovala i šahovska sekcija učenika Gazi Husrev-begove medrese. *Zemzem* je s vremena na vrijeme pratio aktivnosti velikog broja šahista Medrese. Ne tako često, ali ipak treba napomenuti da su preko lista zabilježena i izvješća o nogometnim turnirima među učenicima Medrese kao i sportskim susretima sa učenicima iz drugih škola.³²

Ploveći stranicama *Zemzema*, nerijetko bivamo obaviješteni i odakle su zapravo, geografski i zavičajno, učenici i učenice Medrese, iz kojih sela i gradova Bosne i Hercegovine dolaze kao i iz kojih domovinskih zemalja kao što su Slovenija, Hrvatska, Makedonija, Srbija, Kosovo... Također, iz *Zemzema* saznajemo i imena učenika i učenica koji su na obrazovanje došli u Gazi Husrev-begovu medresu iz malo daljih zemalja poput Poljske, Rumunije, Bugarske ili iz nekih drugih zemalja. Uz razredne dnevnik i zapisnike sa sjednica Nastavničkih vijeća Medrese, *Zemzem* se pomalja kao jedan među najvažnijim izvorima o unutrašnjem bilu života Medrese od samog nastanka lista pa sve do današnjih dana.³³

Mnoga imena đaka Gazi Husrev-begove medrese postala su kasnije u životu Islamske zajednice poznata kao imena imama, muallima, profesora, vaiza, književnika, umjetnika, pjesnika, novinara, diplomata, političara i slično. Sva ta imena su, sa ponosom rečeno, na neki način prvo „prohodala“ *Zemzemovim* perivojima. Sigurno da bi se iz svih dosadašnjih listova *Zemzem* mogle ekscerptirati izvanredno kvalitetne i zasebne zbirke poezije, proze, pripovijetki, eseja, vazova, članaka, parabola, crtica... Nadajmo se da će se ti izbori i uraditi u budućnosti, te kad bi se to desilo, bilo bi to na neki način jedno vraćanje duga ovom listu, kao i priznanje za svoje postojanje ovoliko godina, te da će trajati još kroz mnoga stoljeća u miru, blagostanju, prosperitetu i radosti pisanja i čitanja.³⁴

32 Isto.

33 Isto.

34 50 Godina Izbrani Tekstovi, 12.

Zaključak

Neka priča ima lijep početak a tužan kraj, neka obrnuto. Neka priča govori o ljepotama, neka o poteškoćama. Neka priča ima više sudionika i učesnika, neka manje, nerijetko priča ima i poruku i pouku. A kakva je to priča o *Zemzemu*?! Ona ima svih gore pobrojanih elemenata, nekih više, nekih manje. *Zemzem* je priča sa lijepim početkom, praćenim poteškoćama koje su prevladane zahvaljujući volji i entuzijazmu pokretača lista i sveobuhvatnoj podršci prijatelja ovog glasila. To je priča o lijepim stvarima ali i o onim teškim, tužnim... To je priča sa velikim brojem učesnika i sudionika i još većim brojem čitatelja i simpatizera. Te, najvažnije, to je priča sa poukom i porukom: „Na putu dobra budi uporan i ustrajan, jer natjecanje u dobru, kao trajni imperativ, novo dobro donosi i novi uspjeh, i konačno govor i pisanje o dobru i lijepom, zbližava nas, usrećuje, ujedinjuje u čuvanju, držanju i očuvanju Allahovog dž.š. užeta! (Svi se čvrsto Allahovog dž.š. užeta držite i nikako se ne razjedinjujte! Ali – Imran 103.). A ono nas vuče i uzdiže ka uspjehu, sreći i zadovoljstvu.“³⁵

Smisao *Zemzema* jeste da, u godinama pred nama, priča o ovom listu probudi i potakne mlade autore na aktivitet i angažman pa da se vrijedne činjenice o *Zemzemu* nastave nizati budućim podvizima i uspjesima novog naraštaja, novih vizionara, koji će širiti vitalnost, svježinu, ljepotu i dobrotu, te istinsku ljubav kroz istinu i pravdu koje će biti zauvijek perom zabilježene na stranicama lista istoimenog glasila.

35 50 Godina Izbrani Tekstovi, 6.

S toga, priča o *Zemzemu*, nije i ne može biti čisti historijski narativ, puko, hladno objektivno, suhoparno iznošenje i opisivanje historijskih činjenica i događaja, jer srce nam diktira i diriguje drugačije, da se u njih unesemo i da, iznoseći ono najvažnije, ponovo ih s ponosom i ushićenjem doživimo.

Zemzem još više treba da objedini muslimansku omladinu i to je njegova nova uloga koja mu uvijek treba biti iznova ciljano postavljena. *Zemzem* treba da bude vodilja, putokaz te primjer da kroz višegodišnji uspješni prikaz u nizu zabilježenih uspjeha dosadašnjih medreslija i buduće generacije Gazi Husrevbegove medrese mogu da ostvare svoje zadate ciljeve a sve to uz čvrstu vjeru, prvenstveno u Boga a zatim i vjeru u sebe, upornost i neposustajanje, jer kao što smo vidjeli iz predočenog, rad i upornost se uvijek isplate. Plodovi uložnog truda se kad tad ubiru, bas kao što su mnogi učenici 'ubrali' svoje titule stigavši do njih kroz sav uloženi trud i putovanja kroz list *Zemzem* od njegovog početka pa sve do danas.

U vremenu prošlom, u vremenu sadašnjem i u vremenu budućem *Zemzem* je bio, jeste i ostaje trajno, neiscrpno, nepresušno vrelo i izvor dobra i lijepe misli i riječi doživljene i izrečene na putu dušnog uspjeha, od duše koja se pita i propituje do zadovoljne i smirene duše.

LITERATURA

Glasila Islamske zajednice. 1968-1969. *Zemzem*, br. 2.

Glasila Islamske zajednice. 1970. *Zemzem*, br 1-2.

Glasila Islamske zajednice. 1978. *Zemzem* br. 3.

Glasila Islamske zajednice. 1992. *Zemzem* br. 5.

Grupa autora. 1988. *450 godina Gazi Husrev – begove medrese u Sarajevu*, Sarajevo, 109 - 117.

2018. *50 godina IZABRANI TEKSTOVI (1968 – 2018). ZEMZEM* List učenika Gazi Husrev – begove medrese, 5 – 35.

VEHBIJA HODŽIĆ I NJEGOV DOPRINOS ISLAMSKOJ MISLI U NOVOPAZARSKOM KRAJU

VEHBIJA HODŽIĆ AND HIS CONTRIBUTION TO ISLAMIC THOUGHT IN THE NOVI PAZAR REGION

Enver UJKANOVIĆ, Nesip PEPIĆ

Assist. Prof. Dr., Ras Historical Archive of Novi Pazar; MSc, Salih Gašević Center for Science, Culture and Arts in Novi Pazar, Serbia

ORCID <https://orcid.org/0009-0008-4541-1440> <https://orcid.org/0009-0003-4566-0176>

Sažetak: Tok islamske misli u novopazarskom kraju od 1945-1990. godine nije moguće pratiti kroz neko zasebno glasilo ili časopis koji je pratio ili usmjeravao kretanje islamske misli u ovom periodu. Kao jedan od razloga za to može se uzeti činjenica da je područje Novog Pazara u organizaciji i sprovođenju vjerskog života bilo na razini lokalnih islamskih obora, odnosno medžlisa, koji su u tada aktuelnom sistemu organizacije vjerskog života bili polazišni nivo. Suočeni sa oskudnim brojem učene uleme, težište rada lokalnih islamskih medžlisa bilo je očuvanje ideje islamskog vjerovanja, odnosno religioznosti kod pripadnika islama, koja je bila snažno napadnuta ideološkom matricom socijalističkog društvenog uređenja, gdje je religija prognana na margine društva i tretirana kao individualno, lično pitanje, reducirajući tako njen utjecaj na tokove društvenog života i mogućnost njenog utjecaja na razvoj i unapređenje islamske misli i duhovnosti u institucionalnom smislu. No, duboka ukorijenjenost islama na području Novog Pazara učinila je da bude pojedinaca koji su ispisivali stranice svoje interpretacije islama s aspekta vremena i društvenih prilika u kojima su živjeli. Jedan od njih je Novopazarac Vehbija Hodžić (1916-1977), koji je, povučeno, u tišini porodičnog doma decenijama neumorno radio i pisao, nastojeći predstaviti islam u njegovoj univerzalnosti. Vehbija Hodžić je pisao originalne naučne radove, prevodio sa više stranih jezika, nekoliko djela mu je objavljeno, ali većina njegovog opusa ostala je u rukopisu. U ovom radu želimo ukazati na Hodžićev islamski opus koji je nastao u nepovoljnim društvenim prilikama za islamsku misao kojeg je posvetio afirmaciji osnovnih ciljeva vjere, odnosno islamke misli.

Ključne riječi: Islamska zajednica, ulema, islamska misao, interpretacija islama, univerzalnost islama, islamske discipline

Abstract: The flow of Islamic thought in the Novi Pazar region from 1945 to 1990 cannot be observed through a separate publication or magazine that followed or directed the movement of Islamic thought. One reason for this can be the fact that the Novi Pazar area was at the level of local Islamic councils, or mejlis, in the organization and implementation of religious life, which were the starting level in the then current system of organizing religious life. Faced with a scarce number of learned scholars, the focus of the work of local Islamic councils was the preservation of the idea of Islamic belief, or religiosity among members of Islam, which was strongly attacked by the ideological matrix of the socialist social order, where religion was exiled to the margins of society and treated as an individual, personal issue, thus reducing its influence on the flow of social life and the possibility of its influence on the development and advancement of Islamic thought and spirituality in an institutional sense. However, the deep roots of Islam in the Novi Pazar area made it possible for individuals to write pages of their own interpretation of Islam from the perspective of the time and social circumstances in which they lived. One of them was Vehbija Hodžić (1916-1977), a native of Novi Pazar, who worked tirelessly and wrote for decades in the silence of his family home, trying to present Islam in its universality. Vehbija Hodžić wrote original scientific papers, translated from several foreign languages, and several of his works were published, but most of his work remained in manuscript. Our intention with this work is to point out Hodžić's Islamic work, which was created in unfavorable social conditions for Islamic thought, and which he dedicated to the affirmation of the basic goals of the faith.

Keywords: Islamic Community, ulema, Islamic thought, interpretation of Islam, universality of Islam, Islamic disciplines

Corresponding author: Enver Ujkanović, enverujkanovic@gmail.com

Citation: Ujkanović, Enver, and Nesip Pepić. "Vehbija Hodžić i njegov doprinos islamskoj misli u Novopazarskom kraju." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 207–223. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11EUNP>.

O životu Vehbije Hodžića

Vehbija Hodžić je rođen u Čukotama na Donjoj Pešteri (opština Tutin) januara 1916. godine gdje je završio osnovnu školu. Veliku medresu Kralja Aleksandra II u Skoplju završio je 1936. godine.¹ Iste godine je upisao Pravni fakultet na Beogradskom univerzitetu. Ispisao se s Pravnog fakulteta i upisao na Višu islamsko šerijatsko-teološku školu u Sarajevu², koju je završio 1941-1942. godine. Njegova radna karijera počinje u šerijatskom sudu u Novom Pazaru gdje je radio kao šerijatsko-teološki pripravnik, zatim kao sekretar Islamskog šerijatstva za Srbiju do 1945. godine. Nakon 1945. godine, službovao je u Priboju i Pljevljima u svojstvu šerijatskog sudije, da bi se ponovo vratio u Novi Pazar gdje je radio u Opštini, zatim u Sreskom i Okružnom sudu, pa u Narodnoj banci i, najzad, katastarski službenik u Novom Pazaru gdje je ostao sve do smrti 1977. godine. Pored svog redovnog posla, Hodžić je svojim edukativnim angažmanom na polju arapskog jezika, predavanjima iz stručnih predmeta predviđenih za polaganje imamskog ispita iskazivao svoju privrženost islamu i ustanovama Islamske zajednice u Novom Pazaru. Uzimajući u obzir širinu obrazovanja Hodžića, njegov bogati opus i društveno-altruistička djela, on zasigurno predstavlja najkrupniju figuru islamske misli u Sandžaku.³ Pored niza zvaničnih i nezvaničnih priznanja, Vehbija-e-fendija Hodžić je i jedan od laureata natječaja Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ za najljepši Mevlud.⁴

1 Jahja Ferhatović, *Islam u svjetlu nauke i filozofije – Knjiga prva akaid* (Novi Pazar, 2010), 305.

2 Ulema-medžlis u Sarajevu je na osnovu Uredbe Ministarstva obrazovanja Kraljevine Jugoslavije iz 1935. godine osnovao Višu islamsku šerijatsko-teološku školu u rangu fakulteta sa sjedištem u Sarajevu. Škola je imala visokostručan nastavni kadar, sastavljen od afirmiranih islamskih teologa i djelovala je do kraja Drugog svjetskog rata, kada su je nove vlasti zatvorile. Iznjedrila je nekoliko desetina svršnika koji su svojim stručnim i naučnim angažmanom uspjeli skrenuti pozornost islamske i kulturne javnosti na sebe.

Bilal Hasanović: *Visoko islamsko školstvo u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*, <https://islamskazajednica.ba>, 2025.

3 Nadir Dacić, *Ulema Sandžaka od Berliskog kongresa do raspada SFR Jugoslavije (1878-1990)* (Sarajevo, 2024), 156-157.

4 Jahja Ferhatović, *Isto*, 306.

Nišan Vehbije Hodžića ne mezarju Gazilar u Novom Pazaru na kojem stoji poruka: “UČITE! U ZNANJU JE SPAS”, koja, govori o njegovom odnosu prema znanju, kao i da je svoj život proveo na putu sticanja znanja i njegovog prenošenja svojim savremenima, a i budućim generacijama jer je iza sebe ostavio mnoga pisana djela, od kojih su neka ugledala svjetlo dana a neka čekaju publikovanje.

Islam i islamska misao u uvjetima socijalističkog poretka

Okončanjem Drugog svjetskog rata i uspostavom komunističke vlasti, Islamska vjerska zajednica našla se u novim društveno-političkim okolnostima. Uspostavljeni režim u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata nametnuo je princip odvojenosti vjerskih zajednica i države i shvatanja vjere kao privatne stvari građana. Vjerske institucije su bile strukturalno i funkcionalno odvojene od države, a šerijatsko pravo je prestalo da bude pozitivno pravo za muslimane i transformisalo se u vjerske, etičke ili običajne norme muslimana.⁵ Zakonskim odlukama koje su podrazumijevale konfiskaciju, nacionalizaciju i eksproprijaciju od Islamske zajednice bio je otet veliki dio vakufske imovine. Imovina koja nije oduzeta u periodu agrarne reforme Kraljevine Jugoslavije sada se našla na udaru socijalističkog

5 Senada Tahirović, “Islamska vjerska pouka u Bosni i Hercegovini od 1945-1990 godine: Politički i pravni kontekst institucionalizacije vjerskog poučavanja,” *Novi Muallim*, god. XIV, br. 55 (2013): 45-56.

režima. Na ovaj način Islamska vjerska zajednica na svim nivoima je ostala bez prihoda koje je ubirala od vakufske imovine, a sopstvenim prihodima nije mogla pokriti ni svoje minimalne potrebe.⁶ Nametanje načina odijevanja kroz zabranu nošenja zara i feredže, ograničavanje, odnosno zabrana tradicionalnog-vjerskog obrazovanja su mjere koje su izazvale promjene u percepciji vjere i vjerskog života kod muslimana i ostavile trag na prikticiranje islama, a time i na status same islamske misli. Govoreći o ulemi Sandžaka, Dacić u svojoj studiji *Ulema Sandžaka od Berliskog kongresa do raspada SFR Jugoslavije (1878-1990)* govori o veoma teškim okolnostima u kojima se Islamska zajednica našla na svim nivoima nakon formiranja nove jugoslovenske države. Bila je nespremna, materijalno i kadrovs-ki razorena, bez medresa, mekteba i trebalo je vremena da se situacija prevaziđe i iznađu novi oblici njenog rada. U Novom Pazaru se tada, izdvaja nekoliko figura iz redova uleme koji su svojim djelovanjem doprinijeli očuvanju islamskog identiteta pred naletom sekularizacije, potaknute novim društvenim poretom. On spominje hafiz Ismail ef. Filibalića, koji je preživio strijeljanje, ali nije mogao preživjeti poniženje koje mu se htjelo nametnuti da kao vjerski autoritet potpiše fetvu i pozove muslimane i muslimanke na skidanje zara i feredže⁷, te je neposredno pred sam taj događaj umro. Zatim hafiz Abdullah Kačapor, sandžački muftija i Murad ef. Sukić, novopazarski muftija čiji doprinos u radu islamske zajednice bio veoma važan.⁸ Uvjeti koje je sekularni poredak nametnuo nisu bili nakonjeni religioznosti niti afirmaciji religijske misli, a posebno ne islamske. U poslijeratnom periodu u Novom Pazaru usljed prethodno pomenutih okolnosti iz redova uleme nije bilo pojedinaca koji su se pored imamskog posla posvećivali islamskoj misli (*el-fikr al-islami*) i djelovanju u tom smislu. Taj zadatak umjesto njih na sebe je preuzeo Vehbija Hodžić koji je, zahvaljujući svom eruditskom obrazovanju znao identifikovati zahtjeve vremena u kojima su se muslimani našli i pokušao na njih dati odgovore. On je daleko od javnosti, u tišini svog doma neumorno pisao i radio u domenu islamske misli.

6 Usljed siromaštva nakon Drugog svjetskog rata razvila se praksa prikupljanja dobrovoljnih priloga (sergija) u vjerskim objektima i po selima, koju su vlasti tolerisale. Ipak, ovi prihodi su bili zanemarivi u odnosu na potrebe Islamske zajednice, jer je generalno i stanovništvo u godinama poslije rata bilo izrazito siromašno, tako da ni prilozima nisu bili značajni. Senada Tahirović: Isto.

7 Zakon za Srbiju usvojen je 09. januara 1951. godine. Sve do 08. marta iste godine tekla je kampanja za skidanje zara i feredže koja je imala svoju završnicu velikim ženskim mitingom u Novom Pazaru 8. marta 1951. godine povodom Međunarodnog dana žena, kada su žene došle na skup bez zara i feredže. Fahrudin Kladničanin, *Peča* (Novi Pazar, 2020), 11.

8 Nadir Dacić, *Ulema Sandžaka od Berliskog kongresa do raspada SFR Jugoslavije (1878-1990)* (Sarajevo, 2024), 23.

Djelo Vehbije Hodžića

Vehbija Hodžić je sigurno jedan od najplodnijih islamskih autora svog vremena među Bošnjacima Sandžaka, što nedvosmisleno potvrđuje bibliografija njegovih radova. Pisao je djela, naučne radove, kao poliglota prevodio sa više stranih jezika, bavio se leksikografijom i beletristikom. Uvidom u bibliografiju njegovih radova vidljiva je dominacija islamskih tema kojima je pokušao predstaviti osnovna načela islamskog vjerovanja, temeljne islamske obrede i islamski moral.⁹ On u svojim djelima piše o stvaranju kosmosa i čovjeka kao krunskog stvorenja;¹⁰ o historiji religije; govori o temeljnim načelima islamskog vjerovanja; izlaže moralno-etička i socijalna učenja islama; govori o razumu kao daru i sredstvu spoznaje Boga, uopće o važnosti spoznaje. Osim pisanih djela, pisao je autor-ske članke za glasila koja su izlazila pod pokroviteljstvom Islamske zajednice u Sarajevu: *Glasnik*¹¹, *Takvim*¹², *Preporod*¹³ i *Zemzem*.¹⁴ U predstavljanju islamskog

9 Sabit Šećović, *Analiza tema o islamu u djelu Vehbije Hodžića* (Sjenica, 2013), 7.

10 Zašto je čovjek stvoren, koja je njegova zadaća, od kuda dolazi, šta nakon smrti šta su paganske religije i kakav je njihov pogled na svijet, koje su objavljene religije i knjige daje odgovore i slično. Jahja Ferhatović, *Islam u svjetlu nauke i filozofije – Knjiga prva akaid* (Novi Pazar, 2010), 7.

11 Islamska vjerska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji nije imala svog službenog glasila sve do 1933. godine. Početkom iste Vrhovno starješinstvo islamske vjerske zajednice u Beogradu pokreće Glasnik koji je izlazio sve do 1945. godine kada je prestao izlaziti. Ubrzo posle pokretanja *Glasnika*, sjedište Vrhovnog starješinstva IVZ premješteno je u Sarajevo, gdje se i danas nalazi. Zejnel Fajić, *Bibliografija Glasnika VIS u SFRJ* (Sarajevo, 1983).

12 *Takvim* je počeo kao izdanje Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice u Jugoslaviji. Od 1939. do 1941. godine kao izdavač *Takvima* se pojavljuje reisu-l-ulema Islamske vjerske zajednice. Od 1942. do 1948. godine izdavač *Takvima* za BiH je Knjižara Ahmed Kujundžić, a od 1951. do 1997. godine izdavač *Takvima* je Udruženje Ilmije. Od 1995. godine kao izdavač sa Udruženjem Ilmije pojavljuje se i Rijaset Islamske zajednice, koji od 1997. godine potpuno preuzima izdavanje *Takvima*, budući da je u pitanju jedan od najznačajnijih i najtiražnijih godišnjaka na ovim područjima. Nezir Halilović, *Takvim, intelektualna baština Bošnjaka u najtiražnijem bh časopisu* <https://www.islam.ba/teme/povijest/takvim-intelektualna-bastina-bošnjaka> 20.01.2025.

13 Preporod kao informativno glasilo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, počeo je izlaziti 1970. godine. Intencija lista je da javnosti ponudi sve relevantne informacije vezane za rad organa i ustanova Islamske zajednice, čelnih ljudi, obavijesti o dešavanjima u džematima, međžlisima, muftijstvima, aktuelnostima među muslimanima i ostalim pitanjima od interesa za islam i muslimane, te pruži informacije o aktuelnostima iz islamskog svijeta. Preporod u Islamskoj zajednici i općenito među muslimanima ima važnu ulogu.

14 Gazi Husrev-begova medresa je od 1968. godine po prvi put pokrenula pravi đački list *Zemzem*, kreiran od strane učenika Medrese u skladu s bitnim zahtjevima vremena koji su bili sve brojniji, slojevitiji, složeniji i puni izazova na koje se više nisu mogli davati stari odgovori. Enes Karić: *Pedeset godina lista Zemzem na stablu Gazi Husrev-begove medrese (1968-2018)*, <https://medresasa.edu.ba/sekcije/zemzem/>

učen ja, Hodžić je na liniji ehlišunetskog koncepta. U cjelokupnom njegovom djelu prisutan je nedvosmislen stav da se razumijevanje svih vjerskih pitanja u prvom redu zasniva na Kur'anu i sunnetu, što je osnovno obilježje muslimanske tradicionalne spoznajno-kritičke teorije.¹⁵ Do sada su mu objavljena djela: *Temelji islama, Knjiga prva*, Preporodova biblioteka, Serija A, Knjiga 1, Sarajevo 1971, strana 128; *Mevlud*, autorsko izdanje, Novi Pazar, 1975, strana 112; *Islam u svjetlu nauke i filozofije, Knjiga prva, Akaid*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2010, strana 322.

U rukopisu su ostala djela:

Islam u svjetlosti nauke i filozofije, drugi dio;

Ibadat Islam u svjetlosti nauke i filozofije, treći dio;

Islamski moral;

Problem dobra i zla;

Islam i nauka;

Tematika Kur'ana;

Tematika Hadisa;

Tursko-srpskohrvatski rječnik;

Tursko-francuski rječnik;

Srpskohrvatsko-francusko-njemačko-italijansko-perzijsko-arapsko-turski rječnik, 8.000 riječi.¹⁶

Članci objavljeni u Glasniku VIS-a

- „Čovjek - izvor dobra i zla”, *Glasnik VIS-a*, XXXV/1972, 9-10, Sarajevo, 1972, 22-26;
- „Dužnost muslimana prema svojoj vjerskoj zajednici”, *Glasnik VIS-a*, XXIX/1966, 7-8, Sarajevo, 1966, 314-316;
- „El-Ma'un – Pomaganje”, *Glasnik VIS-a*, XLII/1979, 6, Sarajevo, 1979, 541-547.
- „Hadži Hasan Jahović - veliki dobrotvor (vakif)”, *Glasnik VIS-a*, XXXI/1968, 4-6, Sarajevo, 1968, 224-226;

¹⁵ Sabit Šećović, Isto, 37.

¹⁶ Imajući u vidu karakter društvenog poretka u kojem je živio i radio, te status religije i religioznosti u njemu, lahko je zaključiti zašto je veći dio njegovih pisanih djela ostao u rukopisu izvan interesovanja izdavača.

- “Islamski gest Omera Koničanina iz Novog Pazara”, *Glasnik VIS-a*, XXXV/1972. 7-8, Sarajevo, 1972, 391;
- „Islamski moral”, *Glasnik VIS-a*, VIII/1957, 1-3. Sarajevo, 1957, 3-10;
- „Islamski moral II”, *Glasnik VIS-a*, VIII/1957, 4-6. Sarajevo, 1957, 145-155;
- „Islam i dobra djela uopšte”, *Glasnik VIS-a*, XI/1960, 4-6. Sarajevo, 1960, 150-152;
- „Islamske škole”, *Glasnik VIS-a*, XII/1961, 7-9. Sarajevo, 1961, 269-277;
- „Islamski velikani o nauci”, *Glasnik VIS-a*, XXVI/1963, 9-10, Sarajevo, 1963, 373-376;
- „Isprčaj na hadž”, *Glasnik VIS-a*, XXIX/1966, 5-6, Sarajevo, 1966, 268-269;
- „Jedinstvena vjerska svečanost u Pešteru”, *Glasnik VIS-a*, XXVI- II/1965, 1-2, Sarajevo, 1965, 47-48;
- „Jednomjesečni tečaj za vjerske službenike u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XI/1960, 7-9, Sarajevo, 1960, 401-403;
- „Kurban”, *Glasnik VIS-a*, VII/1956, 7-9, Sarajevo, 1956, 203-206;
- „Materijalna kultura islama”, *Glasnik VIS-a*, XIII/196, 7-9, Sarajevo, 1962, 237-246.
- „Merhum Arif-ef. Sarajlija, veliki alim i pjesnik”, *Glasnik VIS-a*, XXXVII/1974, 1-2, Sarajevo, 1974, 109-112;
- „Merhum Džemailaga Bošnjović”, *Glasnik VIS-a*, XXXI/1968, 11-12, Sarajevo, 1968, 595;
- „Merhum Džemailaga Bošnjović i poslije smrti pomaže Islamskoj zajednici”, *Glasnik VIS-a*, XXXIV/1971, 9-10, Sarajevo, 1971, 427;
- „Merhum Murad-ef. Sukić, muftija u penziji”, *Glasnik VIS-a*, VII/1956, 10-12, Sarajevo, 1956, 444-445;
- „Mevludska svečanost u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XXVI/1963, 9-10, Sarajevo, 1963, 444;
- „Muhammed a.s., povodom ovogodišnje proslave rođenja”, *Glasnik VIS-a*, V/1954, 11-12, Sarajevo, 1954, 264-267;
- „Neobično krupan korak IZ-e u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XXXIV/1971, 7-8, Sarajevo, 1971, 411-412;
- „Novi mesdžid u selu Kruševu u okolini Novog Pazara”, *Glasnik VIS-a*, XXXI/1968, 4-6, Sarajevo, 1968, 216;

- „Pokrovitelji islamske nauke-mecene”, *Glasnik VIS-a*, XII/1961, 4-6. Sarajevo, 1961, 177-188;
- „Post”, *Glasnik VIS-a*, br. 1-3, Sarajevo, 1954, 39-41.
- „Primjer za ugled”, *Glasnik VIS-a*, XXXIII/1970, 9-10, Sarajevo, 1970, 592;
- “Proslava Mevludi-šerifa u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XI/1960, 7-9, Sarajevo, 1960. 401-403;
- „Proslava Mevluda u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XII/1961, 10-12, Sarajevo, 1961, 450-451;
- „Proslava Mevludi-šerifa u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XIII/1962, 7-9, Sarajevo, 1962, 300;
- “Prosvjeta Sandžaka”, *Gajret*, XXI/1940, 6. Sarajevo, 1940, 126-129;
- „Proslava otvaranja nove džamije u selu Požega, Novi Pazar”, *Glasnik VIS-a*, XXXIII/1970, 11-12, Sarajevo, 1970, 643-647;
- „Prvi čovjek, prvi grijeh”, *Glasnik VIS-a*, XLII/1979, br. 1, Sarajevo, 1979, str. 67-72;
- „Rad po islamu”, *Glasnik VIS-a*, VIII/1957, 7-9. Sarajevo, 1957, 279-286;
- „Razvoj islamskog prava”, *Glasnik VIS-a*, XII/1961, 10-12. Sarajevo, 1961, 367-369;
- „Sujeverje - ostaci mnogoboštva (širka)”, *Glasnik VIS-a*, XXX/1967, 7-8, 302-308.
- „Svečano otvorenje vakufske biblioteke u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XXXIV/1971, 7-8, Sarajevo, 1971, 412;
- „Temelji za novu džamiju Požega, Novi Pazar”, *Glasnik VIS-a*, XXXI/1968, 11-12, Sarajevo, 1968, 540-541;
- „Trošenje imetka u dobrotvorne svrhe”, *Glasnik VIS-a*, XXXI- II/1970, 9-10, Sarajevo, 1970, 453-462.
- „Uzoran predavač vjerske obuke” *Glasnik VIS-a*, XXXI/1968, 4-6, Sarajevo, 1968, 215-216;
- „Vakufska biblioteka i čitaonica u Novom Pazaru”, *Glasnik VIS-a*, XXXIII/1970, 11-12, Sarajevo, 1970, 659-660;
- „Vakuf- zavještanje”, *Glasnik VIS-a*, XXXIV/1971, 9-10, Sarajevo, 1971, 22-26;
- „Život u svemiru”, *Glasnik VIS-a*, XXXV/1972, 11-12, Sarajevo, 1972, 562-565.

Članci objavljeni u Takvimu i Zemzemu

- „Veći i manji grijesi, njihovi uzroci i posljedice”, *Takvim* 1967. Izvršni odbor Udruženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1966, 119-121;
- „Sujeverje - ostaci mnogoboštva (širka)”, *Takvim* 1967. Izvršni odbor Udruženja ilmiye u SR BiH, Sarajevo, 1966, 104-107;
- „Religijski sud i problem dobra i zla”, *Takvim* 1968. Izvršni odbor Udruženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1967, 85-92;
- „Tri glavna islamska stuba”, *Takvim* 1968. Izvršni odbor Udruženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1968, 123-126.
- „Krvna osveta i ubistvo”, *Takvim* 1968. Izvršni odbor Udruženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1967, 149-157;
- Razmišljanje kao ibadet”, *Takvim* 1969, Izvršni odbor Udruženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1968, 146-158;
- „Kur'an i antropologija”, *Takvim* 1973. Izvršni odbor Udrženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1972, 80-89;
- „Islam-muslimani?”, *Takvim* 1973, Izvršni odbor Udrženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1972, 113-126.
- „Vel'-asri, suština vjere”, *Takvim* 1974. godinu, Izvršni odbor udrženja Ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1973, 98-108;
- „Pohlepa i škrtost, dvije štetne društvene pojave”, *Takvim* 1975. Izvršni odbor Udruženja ilmiye u SR BIH, Sarajevo, 1974, 166-176;
- „Primjer za ugled (Uzeir Idrizović iz Novog Pazara), *Zemzem*, Đačko udruženje Gazi Husrevbegove medrese „Gazi Husrevbeg”, Sarajevo, 1972, 1-2, 16.

Članci objavljeni u Preporodu

- „Čuvati se grijeha je dokaz iskrenog imana”, *Preporod* 17, Sarajevo, 1974,10;
- „H. Mula Ajdin ef. Ejupović, predavač vjerske pouke za primjer”, *Preporod*, 13, Sarajevo, 1974, 6;
- „H. Mula Ajdin ef. Ejupović - uzor vjeroučitelja”, *Preporod*, br. 15, Sarajevo, 1973, 6;
- „Kur'an i astronomija I”, *Preporod* 15, Sarajevo, 1974, 12;
- „Kur'an i astronomija II”, *Preporod* 16, Sarajevo, 1974, 12;
- „Kur'an i astronomija III”, *Preporod* 17, Sarajevo, 1974, 12;

- „Kur'an i geografija I", *Preporod* br. 45. Sarajevo, 1972, 9;
- „Kur'an i geografija II", *Preporod* 46. Sarajevo, 1972, 9;
- „Kur'an i geografija III", *Preporod* 47. Sarajevo, 1972, 9;
- „Kur'an i geografija IV", *Preporod* 48. Sarajevo, 1972, 9;
- „Kur'an i geografija V", *Preporod* Sarajevo, 1972, 9;
- „Mjesec vjerskih svečanosti u Novom Pazaru", *Preporod*, 21, Sarajevo, 1973, 9;
- „Prvobitna religija", *Preporod* 43-44, Sarajevo 1972, 9;
- „Prvobitna religija", *Preporod* 23 (150), Sarajevo 1976, 15;
- „Vakufska biblioteka i čitaonica u Novom Pazaru" *Preporod*, 7. Sarajevo, 1970, 4;
- „Vjerski život muslimana Novog Pazara i okoline u toku mjeseca ramazana, *Preporod*, 55, Sarajevo, 1972, 12.

Prijevod

- Mehmed Fuad, *Kamus* - Tursko-arapsko-perzijsko-francuski rječnik;
- M. Sadrudin, *Islam - religija čovječanstva* (prijevod s njemačkog jezika);
- *Islam - religija za sve i svakog* (prijevod s engleskog jezika);
- Laura Veccia Vaglieri, *Apologija islama* (prijevod s francuskog jezika);
- Muhjudin Selman, *Iskrice mladosti*, prijevod pjesama.

Beletristika

- *Kroz pjesmu i suze* - zbirka pripovjedaka;
- *Žalosna svadba* – drama.

Širokim izborom tema kroz napisana djela i članke Hodžić je pokušao dati svoju interpretaciju islama s aspekta vremena i društvenih prilika u kojima je živio. Nastojao je predstaviti islam u njegovoj širini i univerzalnosti, shodno osnovnoj intenciji islama koja se ogleda u tome da kod ljudi ustanovi čistu, pravu vjeru, razvije i učvrsti savršene moralne zasade i reguliše pravno-socijalne odnose među ljudima. Hodžić je svoj islamski opus posvetio upravo ovim osnovnim ciljevima vjere islama. Njegova objavljena djela, autorski tekstovi, kao i rukopisi uglavnom su podređeni ovim idejama.¹⁷

17 Sabit Šećović, Isto, 81.

Misao Vehbije Hodžića

Misao Vehbije Hodžića do sada nije sveobuhvatno istraživana. Radovi koji su do sada pisani o Hodžiću uglavnom su tretirali njegov život i obrazovanje i u njima se najčešće nabrajaju njegova djela, bez sistemskog analitičkog zahvata njihovog sadržaja. Najveći broj radova o njemu napisao je njegov prijatelj Kasim Hadžić.¹⁸ Pored Hadžića, o Hodžiću je pisao historičar Esad Rahić, koji ga opisuje kao alima čija je duhovna i intelektualna veličina mnogostruko nadmašila njegovu fizičku veličinu. On je čovjek koji je živio tiho i povučeno sa snažno izraženim kreativnim radom i ustrajnošću. Zbog njegovog doprinosa očuvanju i afirmaciji vjersko-kulturnog identiteta sandžačkih Bošnjaka, Rahić ga svrstava među velikane bošnjačke duhovne povijesti dvadesetog stoljeća.¹⁹ Njegov prijatelj i saradnik rahmetli Jakub Memić je nakon iznenadne smrti Hodžića pisao o njegovom društvenom angažmanu, altruističkim djelima, autoritetu kojeg je uživao, iznenadnoj smrti i dženazi.²⁰ Hajrudin Balić, profesor hadisa na Fakultetu za islamske studije u Novom Pazaru rahmetli Vehbiju Hodžića vidi kao izvanrednog islamskog intelektualca koji je znanje sticao u naučnim centrima širom bivše Jugoslavije, a najviše u Sarajevu, koji je svojim naučnim radom obilježio islamske nauke u Sandžaku u drugoj polovini dvadesetoga stoljeća.²¹ Ipak, do sada najobuhvatniju studiju o djelu Vehbije Hodžića dao je Sabit Šećović²² u svom djelu *Analiza tema o islamu u djelu Vehbije Hodžića*, koja će nam u najvećoj mjeri poslužiti za predstavljanje misli Vehbije Hodžića. Šećović je komparativno-analitičkim pristupom zahvatio islamske teme o kojima je Hodžić pisao u svojim djelima. U okviru teme historija

18 "Naučni rad Vehbi ef. Hodžića," *Zemzem*, List izdavačkog udruženja Gazi Husrevbegove medrese, godina IV br. 1-2 (1971): 17-18; Životni put i djelo Vehbije Hodžića, *Glasnik VIS-a*, br. 2 (1977): 217-222. Suradnja Vehbije Hodžića u Takvimu, *Takvim za 1978. godinu*, Izvršni odbor udruženja Ilmije u SR BiH, str. 202-203.

19 "Vehbija Hodžić - Najistaknutiji sandžački pisac o islamskim temama," *Tutinski zbornik* br. 2, (2001): 39-56; Zaboravljeni Vehbija Hodžić, *Sandžak - nezavisna revija za politiku i kulturu*, godina II, br. 35-36, 15-31 (1993): 28.

20 *Preporod*, br. 5, (1977): 18.

21 Hajrudin Balić, *Vehbija Hodžić, savremeni sandžački mislilac dvadesetog vijeka* <https://www.academia.edu>, 2009.

22 Sabit ef. Šećović, rođen je 05. marta 1979. godine u Sjenici. Osnovnu školu završio je u selu Rasnu, a srednju gimnaziju „Jezdimir Lović“ u Sjenici 1998. godine. Diplomirao je na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 2003. godine. Na istom Fakultetu je magistrirao 2014. godine u oblasti islamskog verovanja-akaida i stekao zvanje magistra islamskih nauka u oblasti akaida. Predaje vjersku nastavu u srednjoj Tehničko-poljoprivrednoj školi u Sjenici od 2003. godine. Pored toga, obavlja dužnost imama, hatiba i mullima u Nur džamiji u Sjenici od 2005. godine, a od 2009. godine obavlja i dužnost glavnog imama Islamske zajednice u Sjenici. Imenovan je i za zamjenika predsjednika Mešihata i zamjenika muftije sandžačkog. www.mesihatsandzaka.official

religije, on ističe da Hodžić piše o vjeri općenito, o paganskim religijama, objavljenim religijama: judaizmu i hrišćanstvu i raznim oblicima sujeverja.²³ Kada govori o fenomenu vjere, ne ulazi u široke i slojevite rasprave. Svoju pažnju je usredsredio na potvrđivanje povijesne univerzalnosti religije, njene stalnosti i kulturne relevantnosti u ljudskoj historiji, kao i na pitanje o porijeklu religije, odnosno prvobitnoj religiji na Zemlji. Šećović zapaža da je bavljenje autora ovim temama vjerovatno bilo uslovljeno onovremenim globalnim ideološkim i naučnim kretanjima, kao i aktuelnim društvenim prilikama. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da je živio u vrijeme širenja antireligijskih utjecaja, u vrijeme jačanja komunističkih ideja na ovim prostorima.²⁴ Posljedice širenja antivjerskih ideologija bile su vidljive i unutar školskog sistema, tako da su ljudi podučavani u skladu sa ateističkim pogledima na porijeklo religije i njen historijski razvoj. Hodžić je nastojao dokazati da je religija konstantna u ljudskoj historiji, da datira od početka čovječanstva, da nije izmišljena od strane ljudi, te da je monoteizam prvobitna religija. Svoje stavove autor potvrđuje tradicionalnim, racionalnim i naučnim dokazima. On itekako uzima u obzir posvemašnju autoritativnost nauke i filozofije, što se očituje u njegovom nastojanju da, kad god je to moguće, afirmira islamska učenja filozofskim i naučnim dokazima. O njegovim raspravama o vjeri možemo kazati da je prije znanstveno-etička, nego klasična teološka elaboracija. U ovom kontekstu, Hodžić ne razmatra ni jednu vjeru kao pojedinačno učenje, već je pokušava definirati u smislu njenog pojmovnog određenja.²⁵ Hodžić kroz dokazivanje božanskog porijekla religije nastoji potvrditi Božiju egzistenciju. Pored tradicije, on koristi razum i savremenu nauku kao oslonac svojim stavovima. Otvoreno polemiše sa ateistima o njihovom poimanju fenomena religioznosti. Osnovnim izvorima vjerovanja Hodžić smatra Objavu i razum. U tom smislu on razlikuje: prirodnu i objavljenu vjeru. Prirodnom vjerom naziva vjeru izuzetno velikih umova - filozofa, a koja je izražena u čistom monoteizmu. Ova vjera je plod razuma i spoznaje. Objavljenu vjeru drži usmjeriteljem ljudskoga uma ka ispravnom vjerovanju, zato što sam razum nije sposoban da nepogrešivo pronađe istinu. Ona je vrhovni zakon života i smrti i najveći izvor dobra na Zemlji.²⁶

Govoreći o potrebi vjere, Hodžić izlaže argumente koji potvrđuju potrebu vjere i njenu uzvišenu misiju. Da bi dokazao da je religija neophodna, čak nužna za čovjeka, on navodi i obrazlaže više argumenata: tradicionalni, povijesni,

23 Sabit Šećović, Isto, 71.

24 Isto, 78.

25 Isto, 82.

26 Isto, 54-55.

moralno-etički, znanstveni. Poziva se na Kur'an da bi potvrdio da je Uzvišeni Bog, u skladu sa obećanjem koje je dao još Ademu, a.s., ljudima slao poslanike, preko kojih ih je upućivao na ispravno vjerovanje. Odstupanje od objava koje su dolazile preko Božijih poslanika razlog je zbog kojeg je objava iznova dostavljana ljudima.²⁷ Šećović na osnovu rasprave o religiji Hodžića prepoznaje kao vrsnog apologetu, koji, u skladu sa svojom apologetskom metodom, tradicijom, razumom i naukom, brani vjeru i dokazuje njenu potrebu. Istina, on staje u odbranu jedino univerzalne objavljene vjere i njene konačne verzije koju naziva islam. S druge strane, veoma hrabro i sa dosta uspjeha se obrušava na ateističke stavove, ali i na svako učenje i vjerovanje koje je u protuslovlju sa izvorno objavljenim monoteizmom.²⁸

Kada govori o osnovama islamskog vjerovanja, Hodžić najprije definiše nauku akaida, islamske dogmatike koja se bavi vjerovanjem. Nakon objašnjenja etimološkog značenja riječi akaid, definiše nauku akaida kao skup propisa islamskog vjerovanja koje musliman bezuvjetno prihvata i njima se pokorava. Zatim u skladu sa praksom klasičnih autora Hodžić ovu nauku označava drugim nazivima, kao što su *Ilmul-kelam* (nauka o govoru), *usuli-din* (nauka o temeljima vjere) i *ilmul-tewhid* (nauka o Božijem jedinstvu).²⁹ Nakon toga, autor govori o osnovama islamskog vjerovanja, vjerovanju u Boga, o Božijim imenima i svojstvima, dokazima Božije opstojnosti, vjerovanju u meleke, objavljene Knjige, Božije poslanike, Posljednji dan i proživljenje poslije smrti i vjerovanju u Božije određenje.³⁰

Nakon predstavljanja fundamentalnih principa islamskog vjerovanja, Šećović se upušta u analizu teme o stvaranju o kojima je autor pisao u objavljenim člancima u *Preporodu*, *Glasniku* ili u okviru svojih već pomenutih studija. Ovdje izdavača teme: kosmos, čovjek, smisao i svrha ljudskog postojanja, čovjek kao izvor dobra i zla, čovjek kao pojedinac i društveno biće, izvođeci zaključnu konstataciju da je glavna intencija Vehbije Hodžića bila oživotvorenje vjere i njeno pretakanje u život. On odbacuje razumjevanje vjere kao apstraktne kategorije, ograničene na njegovo srce, privatni dom ili džamiju.³¹

Za Hodžića islamsko obredoslovlje čini vjeru živom, kulturno i socijalno relevantnom. O aspektima islamskog obredoslovlja Hodžić je pisao u svome prvo objavljenom djelu *Temelji islama*, kao i u većini svojih objavljenih i neobjavljenih

27 Jahja Ferhatović, Isto, 264-265.

28 Sabit Šećović, Isto, 54.

29 Jahja Ferhatović, Isto, 40-42.

30 Sabit Šećović, Isto, 81-117.

31 Isto, 118-132.

radova. U predstavljanju islamskih obreda, Šećović naglašava da Hodžić podcrtava ortopraktičnu važnost islama, koju nastoji argumentirati ponajprije osnovnim izvorima islama, a zatim racionalnim i naučnim argumentima.³² U okviru ove teme autor uključuje pitanja veze imana, islama i ihsana, zatim osnovne temelje islama: šehadet, namaz, post, zekat, hadž, džihad o kojima naširoko izlaže. U svom opusu autor je posvetio pažnju i socijalnim učenjima islama, posebno u objavljenom djelu *Temelji islama*, kao i u rukopisu *Problem dobra i zla*, gdje kao muslimanski apologeta teži da ukaže na vrijednost i značaj socijalnog programa, odnosno na njegovu superiornost u odnosu na druge socijalne programe, koristeći se pri tome argumentima iz osnovnih islamskih izvora.³³ Konačno u okviru teme učenje o spoznaji, autor govori o izvorima znanja, razumu kao Božijem daru i srodstvu spoznaje i odnosu Objave i razuma. Hodžić Objavu i razum uzima kao dva osnovna izvora spoznaje Boga i ostalih istina vjere islama. Šećović zaključuje da i pored toga što se Hodžić može okarakterisati kao racionalista, koji često pravi ustupke razumu i nauci, ne može mu se pripisati mu'tezilizam, čiji su zagovornici davali razumu status koji mu ne pripada. Dakle, ljudski razum nije u mogućnosti da otkrije suštinu tajni vječne istine i on poput ostalih ehlisunitskih autora daje prednost Objavi u odnosu na razum.³⁴

Utjecaj drugih mislioca na Vehbiju Hodžića

Hodžić je svojim mišljenjem bio najbliži umjerenim vjerskim modernistima, smatra Šećović. Ideje reformizma prihvatao je od reformista Džemaludina Čauševića, Šukrije Alagića, Huseina Đoze, kao i od Mehmeda Handžića, reformiste koji je bio bliži ortodoksnom tipu reformizma. On se poput njih zalagao za ideje kao što su: povratak osnovnim izvorima islamskog učenja, kritika teorije taklida, afirmisanje idžtihada, kompatibilnost islama sa modernom naukom, kritika predestinacije u teologiji, kritika učenja i prakse brojnih derviških redova koji su zapreka društvenom aktivizmu i primjeni islama u društvenoj praksi. U periodu nakon Drugog svjetskog rata, a to je period glavnog intelektualnog pregnuća Hodžića, vjerski modernizam je bio dominantna orijentacija i unutar Islamske zajednice.³⁵ Islamski mislioci od kojih je Hodžić najviše crpio ideje pripadali su idejnom usmjerenju koje se naslanjalo na tradiciju egipatske škole islahi, koju je utemeljio Muhammed Abduhu. Hodžić se u svom opusu poziva i na stavove mnogih nemuslimanskih autora iz svih oblasti nauke i pripadnika

32 Isto, 133.

33 Sabit Šećović, Isto, 159-196.

34 Isto, 197-206.

35 Isto, 46-50.

drugih religija, sve sa jednim ciljem da odbrani vjeru kao takvu, a posebno islam, da dokaže istinitost i vrijednost islamskih načela, vjerovanja i njegovih moralnih normi. Oslanja se na stavove grčkih (Sokrat, Platon, Aristotel) i rimskih (Seneka) filozofa, na mišljenje novovjekovnih evropskih filozofa (Kant), na mišljenje književnika (Tolstoj), kao i na dostignuća autora iz različitih naučnih oblasti.³⁶

Zaključak

Vehbija Hodžić je bio izvanredni islamski intelektualac koji je svoje znanje sticao u naučnim centrima širom bivše Jugoslavije, a najviše u Sarajevu. On je svojim radom obilježio islamske nauke u Sandžaku u drugoj polovini dvadesetoga vijeka. Poznavanje više stranih jezika doprinijelo je da ovaj alim svoja saznanja, pored domaćih knjiga i naučnih časopisa obogati iz literature objavljene stranim jezicima. Svoj životni i radni vijek proveo je u Sandžaku gdje je ostavio neizbrisiv trag. Njegovo ime se s pravom može svrstati među mislioce koji su uspjeli spojiti tradicionalno obrazovanje sa izazovima društva. Znao je prepoznati izazov vremena koji se ogledao u sekularizaciji i nastojao je ponuditi islamske odgovore na to pitanje. Ehlisunetsko islamsko mišljenje jeste okvir unutar kojeg se kretao u razumijevanju i predstavljanju islamskog učenja.

U cjelokupnom njegovom djelu prisutan je nedvosmislen stav da se razumijevanje svih vjerskih pitanja prvenstveno zasniva na Kur'anu i sunnetu, što je osnovno obilježje muslimanske tradicionalne spoznajno-kritičke teorije. U objašnjavanju islamskih tema on se primarno pozivao na kur'anski tekst. U argumentaciji nekog stava citirao je veliki broj ajeta koji su tematski srodni bez većih hermeneutičkih zahvata. Kur'an je, dakle, prvi i najvažniji izvor njegovog islamskog mišljenja. Odmah poslije Kur'ana, on traži dokaz u drugom fundamentalnom izvoru islama, u sunnetu. Osim Kur'ana i sunneta, on se oslanja na razum i dostignuća savremene nauke kako bi pronikao u svrhu i dublji smisao propisa.

Može se kazati da je bio jedan od rijetkih učenjaka koji je uspio očuvati autentičnost islamske tradicije, a istovremeno biti svjestan konteksta u kojem djeluje. Njegov doprinos islamskoj misli u novopazarskom kraju je neprocjenjiv, a njegovo nasljeđe i danas živi kroz institucije koje je pomagao u njihovom radu. Hodžića je moguće svrstati među mislioce reformističkog usmjerenja.

On se poput ostalih reformista, zalagao za ideje kao što su: povratak osnovnim izvorima islamskog učenja, kritika teorije taklida, afirmisanje idžtihada, kompatibilnost islama sa modernom naukom, kritika učenja i prakse brojnih derviških

36 Isto.

redova koji su zapreka društvenom aktivizmu i primjeni islama u društvenoj praksi. Svojim mišljenjem najbliži je umjerenim vjerskim modernistima poput Džemaludina Čauševića, Šukrije Alagića, Huseina Đoze, te Mehmeda Handžića.

Iako je prošlo nekoliko decenija od smrti Vehbije Hodžića, možemo tvrditi da njegovo razumijevanje islama odgovara našem vremenu. Ono je i dalje savremeno i moglo bi poslužiti kao paradigma drugim islamskim misliocima, naročito na prostoru Sandžaka i to iz razloga što su se, nekoliko posljednjih decenija, na ovom prostoru pojavile različite, često suprotstavljene interpretacije islama.

LITERATURA

- Balić, Hajrudin. 2009. *Vehbija Hodžić, savremeni sandžački mislilac dvadesetog vijeka*, <https://www.academia.edu>.
- Dacić Nadir. 2024. *Ulema Sandžaka od Berliskog kongresa do raspada SFR Jugoslavije (1878-1990)*, Sarajevo.
- Ferhatović Jahja. 2010. *Islam u svjetlu nauke i filozofije – Knjiga prva akaid*, Novi Pazar.
- Fajić, Zejnel. 1983. *Biblografija Glasnika VIS u SFRJ*. Sarajevo.
- Hadžić, Kasim. 1971. "Naučni rad Vehbi ef. Hodžića." *Zemzem* IV, br: 1-2: 17-18.
- Hadžić, Kasim. 1977. "Životni put i djelo Vehbije Hodžića." *Glasnik VIS-a*, br. 2: 217-222.
- Hadžić, Kasim. 1978. "Suradnja Vehbije Hodžića u Takvimu." *Takvim*: 202-203.
- Halilović, Nezir. *Takvim, intelektualna baština Bošnjaka u najtiražnijem bh časopisu*, <https://www.islam.ba teme/povijest/takvim-intelektualna-bastina-bošnjaka>, 20.01.2025.
- Hasanović, Bilal. *Visoko islamsko školstvo u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*, <https://islamskazajednica.ba>.
- <https://www.islam.ba teme/povijest/takvim-intelektualna-bastina-bošnjaka>
- Karić, Enes: *Pedeset godina lista Zemzem na stablu Gazi Husrev-begove medrese (1968-2018)*, <https://medresasa.edu.ba/sekcije/zemzem/>, 2025.
- Kladničanin, Fahrudin. 2020. *Peča*, Novi Pazar.
- Memić, Jakub. 1977. "Merhum Vehbi - efndija Hodžić". *Preporod* 5, br. 155: 18.
- Rahić, Esad. 1993. *Zaboravljeni Vehbija Hodžić*, Sandžak - nezavisna revija za politiku i kulturu, II, 28.
- Rahić, Esad. 2001. "Vehbija Hodžić - Najistaknutiji sandžački pisac o islamskim temama." *Tutinski zbornik*, br. 2: 39-56.
- Šećović, Sabit. 2013. *Analiza tema o islamu u djelu Vehbije Hodžić*, Sjenica.
- Tahirović, Senada. 2013. "Islamska vjerska pouka u Bosni i Hercegovini od 1945-1990. godine - Politički i pravni kontekst institucionalizacije vjerskog poučavanja." *Novi Muallim*, XIV: 55.

BIBLIOTEKE U ISLAMSKOJ PERIODICI U BOSNI I HERCEGOVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA: TUMAČENJE, DRUŠTVENI ZNAČAJ I ULOGA U OBLIKOVANJU BUDUĆNOSTI

*LIBRARIES IN ISLAMIC PERIODICALS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS:
INTERPRETATION, SOCIAL SIGNIFICANCE, AND ROLE IN
SHAPING THE FUTURE*

Ejla ĆUROVAC

PhD Student, Gazi Husrev-beg Library – Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

 <https://orcid.org/0000-0003-2262-2268>

Sažetak: Ovaj rad istražuje prikazivanje biblioteka u islamskoj periodici u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata, s posebnim naglaskom na njihov društveni značaj i ulogu u oblikovanju budućih kulturnih i obrazovnih razvoja. Kroz detaljnu analizu relevantnih periodičnih publikacija iz ovog perioda, istraživanje se fokusira na način na koji su biblioteke bile percipirane, razmatrane i predstavljene u kontekstu islamskog društva u Bosni i Hercegovini. Rad ističe kako su biblioteke smatrane ne samo centrima znanja i obrazovanja, već i ključnim institucijama koje su utjecale na društveni i intelektualni život u periodu između dva svjetska rata. Tumačenjem tih prikaza, rad razmatra širu kulturnu i društvenu ulogu biblioteka, pokazujući njihov značaj u poticanju intelektualnog rasta, očuvanju kulturne baštine i oblikovanju budućih generacija. Istraživanje prikazuje trajni utjecaj ovih institucija na razvoj obrazovanja i društvenog života u Bosni i Hercegovini, pozicionirajući biblioteke kao ključne oslonce društvenog napretka i razvoja bosanskohercegovačkog društva.

Ključne riječi: Biblioteke, Bosna i Hercegovina, islamska periodika

Abstract: This paper explores the representation of libraries in Islamic periodicals in Bosnia and Herzegovina between the two World Wars, with a particular emphasis on their social significance and role in shaping future cultural and educational developments. Through a detailed analysis of relevant periodical publications from this era, the research focuses on how libraries were perceived, discussed, and presented within the context of Islamic society in Bosnia and Herzegovina. The paper highlights that libraries were seen not only as centers of knowledge and education but also as key institutions influencing social and intellectual life during the interwar period. By interpreting these representations, the study examines the broader cultural and societal role of libraries, demonstrating their importance in fostering intellectual growth, preserving cultural heritage, and shaping future generations. The research underscores the lasting impact of these institutions on the development of education and social life in Bosnia and Herzegovina, positioning libraries as essential pillars of social progress and development within Bosnian society.

Keywords: libraries, Bosnia and Herzegovina, periodicals

Corresponding author: Ejla Ćurovac, ejla.curovac@ghb.ba

Citation: Ćurovac, Ejla. "Biblioteke u islamskoj periodici u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata: Tumačenje, društveni značaj i uloga u oblikovanju budućnosti." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 225–239. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11EC>.

Uvod

Biblioteke su, kao nosioci znanja, kulture i identiteta, imale posebno važnu ulogu u bosanskohercegovačkom društvu tokom burnog perioda između dva svjetska rata. U tom vremenskom okviru, obilježenom pokušajima obnove nakon Prvog svjetskog rata ali i postupnim zaoštavanjem društvenih i političkih prilika koje su prethodile Drugom svjetskom ratu, biblioteke su bile više od čuvara knjiga – bile su prostori okupljanja, obrazovanja, duhovne obnove i kulturne emancipacije. Posebno u muslimanskoj zajednici Bosne i Hercegovine, biblioteke su često bile povezane s vjerskim, prosvjetnim i nacionalnim preporodnim nastojanjima.

U periodu neposredno nakon Prvog svjetskog rata, one su služile kao simbol obnove – intelektualne, kulturne i moralne – u društvu koje se oporavljalo od ratnih razaranja i tražilo stabilnost i smjer. U tom kontekstu, islamska periodika je prepoznala biblioteke kao ključno sredstvo za podizanje svijesti, promicanje pismenosti i očuvanje kulturnog naslijeđa. S druge strane, kako su se 1930-e godine približavale kraju i kako su se ratne prijetnje ponovo nadvijale nad Evropom, biblioteke su počele poprimati i ulogu tvrđava otpora kulturnom zaboravu i intelektualnoj pasivnosti.

Kao odgovor na sve izraženije društvene podjele i političke napetosti, islamska periodika tog vremena sve češće je tematizirala biblioteke u kontekstu potrebe za zajedničkim vrijednostima, obrazovanjem kao oblikom odbrane i ulogom znanja u očuvanju zajedničkog identiteta. U tom smislu, ovaj rad ispituje ne samo kako su biblioteke bile predstavljene u islamskim časopisima između dva svjetska rata, nego i kako su te predstave odražavale dublje društvene procese, potrebe i stremljenja tadašnjeg muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Period između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini bio je obilježen političkom nestabilnošću, društvenim previranjima i traženjem novog identiteta u okviru novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a kasnije Jugoslavije. U takvom historijskom kontekstu, biblioteke su igrale značajnu, a često nedovoljno prepoznatu ulogu u izgradnji kulturnog, obrazovnog i društvenog života, naročito unutar muslimanske zajednice.

Uloga biblioteka posebno dolazi do izražaja u islamskoj periodici tog vremena, koja je aktivno pratila, analizirala i komentarisala kulturna i prosvjetna kretanja unutar zajednice. Kroz tekstove objavljivane u listovima *Islamski svijet*, *Jugoslavenski list*, *Muslimanska svijest: političko-informativni organ hrvatskih muslimana*, *Narodna uzdanica*, *Novi Behar: list za pouku i zabavu*, *Obzor*, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* i *Slobodna riječ*, biblioteke su predstavljane kao

ključni faktori društvenog napretka, duhovnog razvoja i obrazovne mobilizacije muslimanskog stanovništva.

Cilj ovog istraživanja jeste da, na temelju analize reprezentacije biblioteka u islamski orijentiranim časopisima, rasvijetli društveni i kulturni značaj biblioteka u jednom od ključnih perioda modernog razvoja Bosne i Hercegovine. Također, rad ima za cilj da ukaže na kontinuitet i promjene u razumijevanju uloge biblioteka, te da ponudi tumačenje njihovog doprinosa oblikovanju obrazovne i kulturne budućnosti zajednice.

Metodologija istraživanja temelji se na kvalitativnoj analizi tekstova objavljenih u islamskoj periodici između dva svjetska rata. Fokus je na interpretaciji reprezentacija biblioteka u časopisima koji su se bavili kulturnim, obrazovnim i vjerskim pitanjima unutar muslimanske zajednice u Bosni i Hercegovini. Analizirani su članci, eseji i izvještaji u časopisima kao što su *Islamski svijet*, *Jugoslavenski list*, *Muslimanska svijest*, *Narodna uzdanica*, *Novi Behar*, *Obzor*, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* i *Slobodna riječ*. Korišten je hermeneutički pristup, koji omogućava dublje razumijevanje konteksta u kojem su biblioteke bile predstavljene, te način na koji su njihov društveni i kulturni značaj artikulirani. Također, istraživanje se oslanja na analizu diskursa koji se provodi s ciljem da se razjasni kako su te institucije shvaćene u vrijeme političkih i društvenih promjena. Dodatno, istraživanje koristi komparativnu metodu kako bi se uporedile različite interpretacije djelovanja i poslovanja biblioteka u različitim publikacijama, analizirajući razlike i sličnosti u pristupu ovom važnom društvenom fenomenu.

Važnost ovog istraživanja ogleda se i u činjenici da doprinosi boljem razumijevanju historije biblioteka u Bosni i Hercegovini, ali i u širem kontekstu odnosa između periodike, kulturne politike i društvenih institucija znanja. Analizom izvora iz tadašnje islamske štampe omogućava se uvid u načine na koje je zajednica razmišljala o znanju, obrazovanju, društvenom razvoju i ulozi biblioteka u tim procesima.

Biblioteke u islamskoj periodici u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata: Tumačenje, društveni značaj i uloga u oblikovanju budućnosti

Biblioteke su oduvijek bile mnogo više od pukih skladišta knjiga. One su živi organizmi društva – prostori učenja, razmjene ideja, oblikovanja identiteta i očuvanja kolektivnog pamćenja. U kontekstu islamske civilizacije, biblioteka (*kutubhana*) ima duboko ukorijenjeno mjesto. Od Bagdada i Kaira do Sarajeva i Mostara, biblioteke su bile središta naučnog, teološkog i kulturnog života. Posebnu važnost

imale su u muslimanskim zajednicama kao čuvari vjerskog, jezičkog i kulturnog naslijeđa, ali i kao simboli samosvijesti, intelektualne nezavisnosti i duhovne orijentacije.

U razdoblju između dva svjetska rata, muslimani u Bosni i Hercegovini prolazili su kroz duboke društvene, političke i kulturne promjene. U tom kontekstu, biblioteke su se pojavile kao ključne institucije ne samo za očuvanje kulturne baštine, već i za oblikovanje vizije budućnosti. Islamska periodična štampa tog vremena – listovi poput *Muslimanske svijesti*, *Novog behara* i *Vardara* detaljno su izvještavali o stanju biblioteka, njihovim fondovima, izazovima i društvenim ulogama. Ti tekstovi svjedoče o jednoj živoj javnoj raspravi u kojoj se artikulisala svijest o značaju biblioteka, te u kojoj su se oblikovale ambicije da biblioteke postanu moderne institucije dostojne kulturne prošlosti, ali i okrenute obrazovanju i afirmaciji zajednice muslimana u savremenom društvu.

Upravo u tom svjetlu treba posmatrati Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu, Muslimansku biblioteku u Bitolju, Karađoz-begovu kutubhanu u Mostaru i druge slične institucije koje se pojavljuju u fokusu islamske štampe. Ove biblioteke bile su mnogo više od mjesta čuvanja rukopisa – one su predstavljale kulturne centre, simbole dostojanstva i instrumente kroz koje su muslimani artikulisali svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. Njihova uloga u međuratnom periodu bila je višeslojna: bile su čuvari identiteta, prostori otpora asimilaciji i sekularizaciji, ali i mostovi prema savremenim tokovima znanja, otvorenosti i reforme.

U daljem tekstu analizira se kako su biblioteke predstavljene u islamskoj periodici, koji su narativi dominirali u tim prikazima, te na koji su način novinski autori prepoznavali i naglašavali društveni značaj biblioteka. Također se razmatra kako su te institucije bile zamišljene kao temelji za izgradnju jedne obrazovane, kulturno osviještene i samosvjesne muslimanske zajednice. Kroz tekstove iz tog perioda moguće je rekonstruirati ne samo kulturnu klimu nego i vizije budućnosti koje su bile projektovane putem biblioteka. Biblioteke su time predstavljale ne samo most prema prošlosti, već i most prema budućnosti.

Periodična štampa prve polovine 20. stoljeća donosi dragocjena svjedočanstva o statusu i ulozi biblioteka među muslimanima širom bivše Jugoslavije. Kroz objavljene tekstove jasno se uočava da biblioteke nisu bile samo prostori znanja, već su imale mnogo širu funkciju, postajući simboli identiteta, samosvijesti, kulturne autonomije i očuvanja tradicije. U vremenu kada su se političke i društvene promjene uveliko odražavale na svakodnevni život, biblioteke su postale središta intelektualnog života, kulturnih aktivnosti i obrazovanja, ali i mjesta za artikulaciju i očuvanje kulturnih i vjerskih vrijednosti.

Jedan od upečatljivih primjera ovoga je Muslimanska biblioteka u Bitolju, koja je imala izuzetnu historiju i značaj za lokalnu zajednicu. Smještena u zgradi koja je bila namjenski sagrađena za tu svrhu, bila je bogata zbirka knjiga na turskom i arapskom jeziku, a njezino postojanje seže još u vrijeme Osmanskog Carstva. S obzirom na to da je Bitolj bio važno kulturno središte, Muslimanska biblioteka nije bila samo zbirka knjiga, već simbol vjerskog i kulturnog naslijeđa. Kada je došla inicijativa da se biblioteka premjesti u Skoplje i uključi u novouspostavljenju vakufsku biblioteku, reakcija lokalne zajednice bila je burna. Više od 200 građana Bitolja okupilo se pred zgradom biblioteke kako bi izrazili svoj protest. U otvorenom pismu objavljenom u listu *Vardar*, naglašeno je da bi „oduzimanje biblioteke značilo otimanje lične svojine“ zajednice, jer su knjige u toj biblioteci imale duboko emotivnu, obrazovnu i vjersku, ali i simboličku vrijednost za sve one koji su ih koristili.¹

U tekstovima iz periodične štampe jasno se prepoznaje namjera da se Gazi Husrev-begova biblioteka razvije i pozicionira kao centralna orijentalna biblioteka Bosne i Hercegovine. Posebno se to ogleda u temeljitom preuređenju biblioteke sprovedenom zaslugom Ulema-medžlisa na čelu sa Salimom Muftićem. Biblioteka je smještena u adekvatne prostorije uz Carevu džamiju, čime su osigurani prostorni i funkcionalni uslovi za njen daljnji razvoj.²

Gazi Husrev-begova biblioteka tada je već slovila za najbogatiju orijentalnu biblioteku na Balkanu, s brojnim rukopisima na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, a mnogima od njih se pripisivala visoka naučna i umjetnička vrijednost. Iako još uvijek nisu svi rukopisi bili stručno obrađeni i proučeni, njihova prisutnost u jednoj instituciji osiguravala je njihovo očuvanje za buduća istraživanja. Stručna i opća javnost, kako domaća tako i strana, pokazivala je sve veće zanimanje za ovu ustanovu, a u štampi je isticana kao kulturna institucija od nacionalnog značaja.³

Gazi Husrev-begova biblioteka je zamišljena ne samo kao središnja orijentalna zbirka već i kao priručna biblioteka islamske teološke literature. Planirano je da se u njoj sabere kompletna rasuta građa orijentalnog karaktera širom Bosne i Hercegovine – djela iz privatnih zbirki, džamija, medresa, tekija, pa čak i seoskih mekteba. Tekstovi s pravom upozoravaju da brojna dragocjena djela već godina ma nestaju: bivaju uništena iz nepažnje ili neznanja, otuđena, a često i prodana u inostranstvo. Sakupljanje ovih djela imalo je ključnu važnost za očuvanje

1 *Islamski svijet*, God. 4, br. 130 (1935): 7.

2 *Muslimanska Svijest: političko-informativni organ hrvatskih muslimana*, god. 3, br. 42 (1938): 68.

3 *Muslimanska Svijest: političko-informativni organ hrvatskih muslimana*, god. 3, br. 42 (1938): 68.

kulturnog naslijeđa, ali i za osiguranje dostupnosti važnih izvora znanja koji su oblikovali intelektualnu baštinu tog vremena.⁴

Uprkos ovim pozitivnim pomacima, štampa i javnost tog vremena ukazivali su na niz problema u funkcionisanju biblioteke. Više novinskih članaka iz periodike poput *Muslimanske svijesti* jasno iznosi kritiku zbog nepristupačnosti Gazi Husrev-begove biblioteke korisnicima. Zabilježeno je da biblioteka nije bila otvorena svakog dana, s obrazloženjem da su utorak i petak od „davnina bili neradni dani“. Čak i kada je bila otvorena, radno vrijeme bilo je ograničeno na period od 9 do 15 sati, što je onemogućavalo pristup zaposlenim korisnicima i istraživačima, posebno onima koji su biblioteku mogli koristiti samo poslijepodne. Ovaj problem postajao je sve izraženiji u kontekstu razvoja moderne bibliotečke službe u Europi, gdje su ustanove u to vrijeme imale fleksibilnija radna vremena i bolje organizirane usluge. U kontekstu aspiracija da biblioteka postane moderna europska ustanova, ovakva praksa je ocijenjena kao ostatak starinskih običaja koji guše njezin razvojni potencijal. Mnogi su smatrali da bi prilagođavanje radnog vremena potrebama korisnika, kao i pružanje veće dostupnosti, bilo nužno kako bi se ostvario pun potencijal biblioteke kao centra za obrazovanje i kulturno uzdizanje zajednice.⁵

Istovremeno, izražavana je zabrinutost zbog nedostatka sistematskog prikupljanja rasutih rukopisa i knjiga islamskog karaktera koji su se nalazili po džamijama, medresama, tekijama i privatnim kućama. Novinski autori apelirali su na Islamsku zajednicu da, u interesu očuvanja kulturnog naslijeđa, poduzme hitne mjere za otkup ili trajno deponiranje tih djela u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.⁶ Smatralo se da se mnoga od tih djela gube, propadaju ili završavaju u privatnim zbirkama van institucionalne kontrole. U istom duhu, isticana je potreba da biblioteka redovno obavještava javnost o prinovama u fondovima, uključujući podatke o porijeklu i darodavcima, te da se katalog biblioteke objavi javno, kako u *Glasniku IVZ*, tako i kao zasebna publikacija.⁷

Posebno je zanimljivo da su pojedini autori predlagali da se obradi porijeklo i rodoslovlje pojedinih donatora – begova i istaknutih muslimanskih porodica

4 “Zašto nije otvorena Gazi Husrev-begova knjižnica svaki dan?” *Muslimanska Svijest*, god. 1, br. 3 (1936): 5.

5 Isto.

6 “Prikupljanje orijentalnih rukopisa. U Gazi Husrevbegovoj knjižnici,” *Jugoslavenski list*, god. 23, br. 224 (1940): 6.

7 “Gazi Husrevbegova knjižnica kao kulturna ustanova: potreba sakupljanja razasutih orijentalističkih djela,” *Muslimanska Svijest*, god. 1, br. 13 (1936): 6.

– čime bi se ojačao osjećaj zajedničkog kulturnog identiteta. Ti prijedlozi išli su ruku pod ruku s težnjama da se biblioteka ne percipira isključivo kao vjerska ili stručna ustanova, već kao javni prostor od šire kulturne važnosti.⁸

Iako su postojale velike ambicije i visoke ocjene o značaju biblioteke, institucionalna podrška nije u potpunosti pratila te aspiracije. Nedostatak kadrova, nerazvijena katalogska služba, ograničeno radno vrijeme i sporost u otvaranju prema javnosti predstavljali su ključne prepreke njenoj transformaciji u modernu znanstvenu ustanovu.⁹

Posebno mjesto među člancima o bibliotekama zauzima jedan tekst objavljen izvan granica Bosne i Hercegovine, u Zagrebu, u časopisu *Obzor* 1935. godine. Naslovljen „Gazi Husrefbegova biblioteka u Sarajevu“, ovaj prilog predstavlja dragocjeno svjedočanstvo o recepciji sarajevske biblioteke u hrvatskoj kulturnoj sredini. Autor u tekstu s velikim uvažavanjem piše o Biblioteci kao o „jednoj od najvrijednijih kulturnih ustanova u Bosni i Hercegovini“ i naglašava da ona „posjeduje književne vrijednosti ne samo za našu zemlju nego i za sve islamske narode“.¹⁰

Kroz ovaj članak jasno se ocrtava kontinuirani interes za Gazi Husrev-begovu biblioteku kao simbol kulturnog identiteta, ali i kao instituciju od šireg civilizacijskog značaja.

U *Muslimanskoj svijesti* iz 1938. godine objavljen je važan članak koji opisuje aktivnosti i odluke Uleme Medžlisa u vezi sa sakupljanjem kulturnih i historijskih spomenika, uključujući starine, rukopise i druge dragocjenosti, te njihovim slanjem u Gazi Husrev-begovu biblioteku. Prema ovom izvještaju, Ulema Medžlis je izdao okružnicu u kojoj je pozvao vakufska povjerenstva širom Bosne i Hercegovine da prikupljaju i šalju vrijedne kulturne predmete i rukopise u Gazi Husrev-begovu biblioteku. Ovo je bio dio šireg napora za očuvanje islamske kulturne baštine, koja je prijetila da nestane ili bude uništena.¹¹

Sakupljeni su različiti predmeti: od rukopisa i mushafa, do drugih objekata poput fotografija i predmeta vezanih uz džamije, tekije i život muslimana na ovom području. Ovi spomenici, od izuzetne historijske i kulturne vrijednosti, bili su prepoznati kao ključni elementi koji čine bogatstvo muslimanske i islamske baštine u

8 Isto.

9 Isto.

10 Muhamed Emin Šahinović, „Husrevbegova knjižnica,” *Obzor*, god. 76, br. 74 (1935): 1.

11 „Ulema Medžlis i naše starine,” *Muslimanska Svijest: organ hrvatskih muslimana*, god. 3, br. 53 (1938): 4.

Bosni i Hercegovini. Ova inicijativa bila je dio širih napora da se očuva i unaprijedi biblioteka koja je već bila u centru intelektualnog života grada Sarajeva.¹²

Ulema Medžlis je, prepoznajući važnost Gazi Husrev-begove biblioteke kao ključne institucije za očuvanje i širenje islamskog znanja, odlučio poduzeti korake za daljnje unapređenje i proširenje njezinih resursa. Kako bi osigurao sredstva za ostvarenje tih ciljeva, Medžlis je zatražio kredit od vakufskih vlasti u iznosu od 15.000 dinara. Ova sredstva bila su namijenjena prvenstveno za kupovinu novih knjiga, s naglaskom na teološku literaturu na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, koja je bila osnovni fond biblioteke, ali i za nabavku literature na evropskim jezicima koja se bavila temama vezanim za islam, orijentalnu filozofiju i kulturu.¹³

Osim toga, planirana je nabavka novih rukopisnih djela, kao i restauracija i obnova postojećih kolekcija, kako bi se očuvala njihova autentičnost i vrijednost. S obzirom na to da je biblioteka bila u velikoj potrebi za financijskom podrškom, Ulema Medžlis je smatrao da je od ključne važnosti investirati u proširenje i obnovu zbirke, kako bi biblioteka nastavila sakupljanje i očuvanje kulturnih vrijednosti koje su bile od izuzetne važnosti za buduće generacije.¹⁴

Pored teološke literature, planirano je i proširenje zbirke na nove grane islamske i orijentalne književnosti dostupne na evropskim jezicima, čime bi se omogućilo širem krugu intelektualaca, istraživača i studenata pristup različitim perspektivama islamske tradicije i kulture. Na taj način, Gazi Husrev-begova biblioteka bila je na putu da postane ne samo središte za proučavanje islamske teologije, već i značajno kulturno i znanstveno središte za širu zajednicu.¹⁵

U jednom od članaka iz periodične štampe 1930-ih godina, posebno se ističe doprinos Gazi Husrev-begove biblioteke u očuvanju i proširenju kulturnog naslijeđa Balkana. Bibliotekar ove ustanove, Mehmed ef. Handžić, prenio je iz Osman-ka-petanove medrese u Gračanici oko stotinjak rukopisnih djela na turskom i arapskom jeziku. Ova zbirka rukopisnih djela, koja je obogatila fond Gazi Husrev-begove biblioteke, od posebne je vrijednosti zbog svog znanstvenog i historijskog značaja. Rukopisi su obuhvatali raznovrsne teme, od teoloških i filozofskih tekstova do djela iz oblasti književnosti i nauke, što je doprinijelo jačanju intelektualne i kulturne pozicije biblioteke.¹⁶

12 Isto.

13 Isto.

14 Isto.

15 "Prikupljanje orijentalnih rukopisa. U Gazi Husrevbegovoj knjižnici," *Jugoslavenski list*, god. 23, br. 224 (1940): 6.

16 Isto.

Jedan od najsvjetlijih aspekata ove kolekcije je činjenica da su mnoga od tih djela bila uvakufljena od strane Murad-kapetana Gradaščevića, brata slavnog Husein-kapetana. Ove bilješke u rukopisima jasno ukazuju na historijski značaj djela, jer je Murad-kapetan, sin osnivača Osman-kapetanove medrese, bio važna ličnost u političkom i kulturnom životu Bosne. Murad-kapetan je pogubljen 1821. godine po naredbi Dželaladin-paše u Travniku.¹⁷

Veoma značajan trenutak zabilježen kroz periodiku između dva svjetska rata bio je premještaj bogate biblioteke Osman Šehdi ef. iz dvorišta Careve džamije. Nažalost, zgrada u kojoj je ova biblioteka bila smještena je srušena, a na njenom mjestu sagrađen je muftijski ured. Ipak, vrijednost ove zbirke nije bila zaboravljena – biblioteka je pripojena Gazi Husrev-begovoj biblioteci, čime je nastavljena tradicija očuvanja i širenja kulturnog naslijeđa. Ovaj premještaj bio je važan korak u očuvanju dragocjenih rukopisa i drugih bibliotečkih fondova, koji su predstavljali istinsko blago kulturne baštine tog vremena. Kako bi se osigurao adekvatan prostor za novu biblioteku, odlučeno je da se prizemlje muftijskog ureda adaptira za potrebe biblioteke, dok će kancelarija muftijstva biti smještena na prvi sprat iste zgrade. Ova prilagodba prostora bila je od ključne važnosti kako bi se omogućio nesmetan rad biblioteke, ali i kako bi se omogućio pristup većem broju korisnika, čime se doprinosilo obrazovnom i kulturnom razvoju zajednice.¹⁸

Kroz izvještaj u 87. broju *Muslimanske svijesti*, koji citira članak u turskom književnom časopisu *Varlık*, Mehmed Sulejmanpašić piše o važnosti Gazi Husrev-begove biblioteke kao jednog od ključnih kulturnih centara u Sarajevu. U svom članku iz 1940. godine, Sulejmanpašić iznosi historijat biblioteke, ukazujući na njen kulturni značaj ne samo za Bosnu, već i za šire orijentalne i islamske studije.¹⁹

Pored toga, u *Muslimanskoj svijesti* iz 1940. godine objavljena je vijest o prijedlogu Ibrahima Šahinagića, člana Sarajevskog vakufskog povjerenstva, da se osnuje posebna vakufska biblioteka koja bi se snabdjevala djelima na istočnim jezicima i evropskom literaturom. Međutim, ovaj prijedlog naišao je na oštre kritike u periodici, koja je ukazivala na finansijske probleme i neostvarivost takvog projekta u to vrijeme.²⁰

U komentaru koji prenosi kritički ton, navodi se da za jednu ozbiljnu naučnu biblioteku “takve vrste treba barem pola milijuna dinara”, dok povjerenstvo

17 Isto.

18 “VIJESTI iz grada. Kroz heftu,” *Islamski svijet*, god. 3, br. 115 (1934): 5.

19 “Turski časopisi o Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu,” *Muslimanska svijest: organ hrvatskih muslimana*, god. 5, br. 87 (1940): 2.

20 M., E., “Za osnutak centralne Vakufske biblioteke,” *Slobodna riječ*, god. 1, br. 16 (1931): 3.

“sigurno ne može u tu svrhu dati ni desetinu toga novca”. Kritičar dalje ističe da već postoji izvrsna Gazi Husrev-begova orijentalna biblioteka u Sarajevu, kojoj se ni tada nije mogla osigurati dovoljna podrška za razvoj, pa je dodatni prijedlog o osnivanju nove biblioteke ocijenjen kao “reklamersko pričanje”.²¹

Ova polemika svjedoči o tadašnjem napetom odnosu između kulturnih ambicija i realnih mogućnosti unutar Islamske zajednice, te otkriva i kako su novinske platforme služile kao sredstvo javne rasprave o kulturnim projektima i institucionalnoj strategiji.

Poseban primjer kontinuiteta islamske bibliotečke tradicije u Bosni i Hercegovini predstavlja *kutubhana* (biblioteka) Karađoz-begove medrese u Mostaru, o kojoj piše Mustafa Hadžimulić u tekstu *Islamske javne zgrade turskoga perioda u Mostaru*. Temelje ove biblioteke postavio je sam Karađoz-beg uvakufivši značajan broj rukopisa, među kojima su bili mushafi, džuzovi, tefsiri i islamski priručnici, uključujući djela kao što su *Keššaf tefsir*, *Kadi Bejdavi*, *Šerh Šir’atul Islam i rječnik Ahtari*.²²

Tokom vremena, zbirka je rasla zahvaljujući poklonima i prenosima iz drugih mostarskih *kutubhana*, poput Derviš-pašine biblioteke. Među poklonjenim djelima posebno se ističu rukopisi Šejha Juje. Biblioteka je sadržavala brojne rijetke i kaligrafski vrijedne rukopise, a jedan od posljednjih stručnih pregleda fonda izvršio je 1934. godine hadži Mehmed ef. Handžić, o čemu je objavio i članak u *Glasniku Islamske vjerske zajednice* (god. XI, br. 12, str. 633–639).²³

Iako se radi o dragocjenom fondu, Hadžimulić napominje da se *kutubhana* gotovo i ne otvara, naročito nakon smrti njenog čuvara (hafiza kutuba) hadži Mehmeda ef. Spahića u januaru 1934. godine. Ovaj zapis ujedno svjedoči i o smanjenju funkcionalnosti mnogih tradicionalnih biblioteka u međuratnom periodu, uslijed kadrovskih i organizacionih izazova, te sve izraženijeg pitanja očuvanja rukopisne baštine.²⁴

U članku objavljenom 24. februara 1933. godine u listu „Islamski svijet“, zabilježen je izniman gest mornaričkog časnika poručnika Ibrahima ef. Ibrahimhodžića iz Šibenika, koji je novoutemeljenoj knjižnici pri džamiji u Herceg-Novom poklonio 57 knjiga i časopisa. Tekst ističe kako je riječ o prvom pokušaju da se

21 “Vakufska biblioteka,” *Muslimanska Svijest: organ hrvatskih muslimana*, god. 5, br. 79 (1940): 3.

22 Mustafa Hadžimulić, “Islamske javne zgrade turskoga perioda u Mostaru,” *Novi Behar: list za pouku i zabavu*, god. 10, br. 20–22 (1937): 274–275.

23 Hadžimulić, “Islamske javne zgrade,” 274–275.

24 Hadžimulić, “Islamske javne zgrade,” 274–275.

uz džamiju u tom dijelu zemlje osnuje biblioteka s pažljivo biranim djelima na bosanskom jeziku. Autor priloga izražava nadu da će ovaj „islamski i kulturni gest domoljuba“ potaknuti i druge pojedince da slijede njegov primjer, kako bi ova „islamska oaza na Jadranu pošla putem sigurnog razvitka“.²⁵

Posebno značajan primjer razvoja bibliotečke djelatnosti u vrijeme između dva svjetska rata dolazi iz Skoplja. Naibski odbor donio je odluku o osnivanju vakufske biblioteke u ovom kulturno-prosvjetnom i historijskom centru, s ciljem da se omogući pristup teološko-orijentalnim djelima koja nisu dostupna u drugim bibliotekama. Istovremeno, planirano je da fond obuhvati i djela evropskih i domaćih autora. Za ovaj poduhvat izdvojena su sredstva u iznosu od 50.000 dinara, a komisija je izvršila temeljitu analizu postojećeg fonda i pripremila preporuke za nabavku novih knjiga. Uz literaturu na bosanskom i drugim jezicima, u Istanbul je upućeno stručno lice radi nabavke knjiga na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, a po potrebi i u Kairu. Otvaranje ove biblioteke, zajedno s reformisanom medresom, najavljeno je kao veliki kulturni događaj, čiji će značaj prevazići lokalne okvire i doprinijeti kulturno-prosvjetnom razvoju muslimana na cijelom jugu zemlje.²⁶

Još jedan upečatljiv primjer dolazi iz Bihaća, gdje je Udruženje Ilmije osnovalo svoju biblioteku (*kutubhanu*) i uputilo javni poziv svim prijateljima koji cijene vrijednost ove ustanove i koji razumiju razloge kulturnog zaostajanja, da je podrže doniranjem knjiga. U apelu se naglašava da će svi darovi biti primljeni s velikom zahvalnošću, a knjige se mogu slati direktno na adresu Udruženja Ilmije u Bihaću.²⁷

Zaključak

Analiza reprezentacije biblioteke u islamskoj periodici u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata pokazuje koliko je važno kontekstualizirati ove ustanove unutar šireg društvenog, kulturnog i političkog okvira tadašnjeg vremena. Biblioteke koje su u ovom periodu djelovale – posebno Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, ali i manje poznate biblioteke kao što je Muslimanska biblioteka u Bitolju – bile su više od mjesta za pohranu knjiga. One su predstavljale simbole

25 “Vijesti iz pokrajine. Dar džamijskoj knjižnici u Herceg Novom,” *Islamski svijet* (Sarajevo), god. 2, br. 26 (1933): 6.

26 “PROSLAVA otvaranja Gazi Isabegove centralne reformisane medrese i vakufske biblioteke u Skoplju,” *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, god. 5, br. 1 (1937): 9–39.

27 “Udruženje Ilmije u Bihaću,” *Islamski glas: nezavisni kulturno-prosvjetni i informativni list*, god. 1, br. 5 (1935): 4.

identiteta, intelektualne samosvijesti i otpornosti muslimanske zajednice u tadašnjoj Kraljevini SHS / Jugoslaviji.

Islamska periodika toga vremena — poput časopisa *Novi behar*, *El-Hidaje*, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, *Obzor*, *Zemzem*, *Muallim*, *Misbah* i drugih — nije samo informisala o radu biblioteka, već je aktivno učestvovala u njihovoj promociji, jačanju njihove društvene uloge i artikulaciji njihove misije. Tekstovi koji se bave bibliotekama, bilo kroz izvještaje, osvrte, oglede ili polemičke tekstove, svjedoče o snažnoj svijesti o potrebi očuvanja kulturne baštine, obrazovanja i nauke unutar muslimanske zajednice. Biblioteke su u tim tekstovima često prikazivane kao stubovi islamske prosvjete, produžeci vjerskih i obrazovnih institucija i mjesta susreta znanja, duhovnosti i zajedništva.

Posebno mjesto u toj naraciji zauzima Gazi Husrev-begova biblioteka, koju islamska periodika gotovo jednoglasno predstavlja kao temelj islamskog znanja u Bosni i Hercegovini. Članci o toj biblioteci naglašavaju njeno historijsko naslijeđe, značaj njenih rukopisnih i štampanih fondova, kao i potrebu za njenim modernizovanjem i stručnim vođenjem. Ova biblioteka je kroz izvještaje i članke često prikazana kao kulturno središte, ali i kao uzor drugim bibliotekama u regiji, čime se afirmisala ideja o važnosti profesionalnog pristupa u upravljanju bibliotekama. Uprkos tadašnjem nedostatku sredstava, stručnog kadra i institucionalne podrške, jasno je da su postojala ozbiljna nastojanja da se Gazi Husrev-begova biblioteka održi kao živa i relevantna ustanova.

Istovremeno, periodika bilježi i napore pojedinaca i zajednica da osnivaju i razvijaju biblioteke u manjim sredinama, pri mektebima, medresama, džamijama ili kulturno-prosvjetnim društvima. Primjeri poput Muslimanske biblioteke u Bitolju, o kojoj izvještava *Novi behar*, pokazuju da je i u udaljenijim gradovima postojala svijest o važnosti pristupa knjizi i znanju. Ovi prikazi nisu puki opisi bibliotečkih fondova, već nosioci diskursa o potrebi samostalnog razvoja muslimanske zajednice kroz obrazovanje i kulturu.

Još jedna važna dimenzija koju islamska periodika donosi jeste osvrt na stanje biblioteka kao odraz šireg društvenog odnosa prema znanju i kulturnom naslijeđu. Kroz brojne tekstove se izražava zabrinutost zbog nemara prema bibliotekama, nepostojanja kataloga, nedostatka stručnog kadra i neadekvatnog prostora. Istovremeno, autori apeluju na zajednicu da prepozna vrijednost biblioteka i da se aktivnije uključi u njihovu izgradnju i očuvanje. Time se gradi svijest o kolektivnoj odgovornosti za kulturnu baštinu, ali i o nužnosti modernizacije bibliotečkog rada u skladu s evropskim standardima.

Pored institucionalne uloge biblioteka, islamska periodika prepoznaje i simboličku dimenziju ovih ustanova. One se prikazuju kao čuvari identiteta, posebno u kontekstu sve izraženijih nacionalnih i vjerskih tenzija u međuratnom periodu. Biblioteka je često metafora za dom znanja, mjesto duhovnog otpora i most između prošlosti i budućnosti. U tom smislu, afirmacija biblioteka nije bila samo kulturno-odgojna, već i politička poruka: dokaz vitalnosti jedne zajednice u teškim vremenima.

Značajno je i to da islamska periodika otvara prostor za rasprave o modernim bibliotekarskim pitanjima, kao što su katalogizacija, uvođenje novih metoda rada, stručna edukacija bibliotekara i slično. Čak i kada su ti tekstovi djelimično preuzeti iz stranih izvora ili napisani od strane rijetkih stručnjaka, njihovim objavljivanjem periodika podstiče profesionalizaciju bibliotečke djelatnosti. Time se premošćuje jaz između tradicionalnog i savremenog pristupa radu s knjigom.

Analizom tih članaka može se uočiti i raznolikost glasova — neki tekstovi dolaze od uvaženih alima i intelektualaca, drugi od entuzijasta i mladih imama, a poneki i od običnih građana. Ova pluralnost pokazuje da biblioteke nisu bile percipirane samo kao tehnički entiteti, već kao prostor zajedničke brige i angažmana. U tom smislu, islamska periodika funkcioniše i kao prostor kolektivnog promišljanja o budućnosti znanja i kulture muslimana u Bosni i Hercegovini i šire.

Na kraju, može se zaključiti da je islamska periodika između dva svjetska rata igrala ključnu ulogu u oblikovanju javne svijesti o značaju biblioteka. Kroz afirmaciju postojećih ustanova, poticanje na osnivanje novih, te javne rasprave o ulozi i organizaciji biblioteka, ova periodika je doprinijela jačanju intelektualne infrastrukture muslimanske zajednice. Biblioteke nisu bile samo dio kulturnog pejzaža — bile su aktivni akteri u borbi za obrazovanje, identitet i opstanak.

Upravo zahvaljujući toj ulozi periodike, danas imamo vrijedan historijski uvid u razvoj biblioteka, način na koji su bile doživljavane, probleme s kojima su se suočavale i ideje koje su ih oblikovale. Ova analiza može poslužiti i kao temelj za buduća istraživanja, ali i kao inspiracija savremenim bibliotekama da se još snažnije pozicioniraju kao ključni faktori društvenog razvoja.

LITERATURA

- BIHAĆ. 1935. "Udruženje Ilmije u Bihaću." *Islamski glas: nezavisni kulturno-prosvjetni i informativni list*, 1(5), 4.
1938. "Gazi Husrevbegova knjižnica." *Muslimanska Svijest: političko-informativni organ hrvatskih muslimana*, god. 3, br. 42: 68.
1936. "Gazi Husrevbegova knjižnica kao kulturna ustanova: potreba sakupljanja razasutih orijentalističkih djela." *Muslimanska Svijest*, god. 1, br. 13: 6.
- Hadžimulić, M. 1937. "Islamske javne zgrade turskoga perioda u Mostaru." *Novi Behar: list za pouku i zabavu*, god. 10, br. 20–22: 274–275.
- M., E. 1931. "Za osnutak centralne Vakufske biblioteke." *Slobodna riječ*, god. 1, br. 16: 3.
1935. "Muslimanska biblioteka u Bitolju." *Islamski svijet*, god. 4, br. 130: 7.
1940. "Prikupljanje orijentalnih rukopisa u Gazi Husrevbegovoj knjižnici." *Jugoslavenski list*, god. 23, br. 224: 6.
1937. "Proslava otvaranja Gazi Isabegove centralne reformisane medrese i vakufske biblioteke u Skoplju." *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, god. 5, br. 1: 9–39.
- Šahinović, M. E. 1935. "Husrevbegova knjižnica." *Obzor*, god. 76, br. 74: 1.
1940. "Turski časopisi o Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu." *Muslimanska Svijest: organ hrvatskih muslimana*, god. 5, br. 87: 2.
1938. "Ulema Medžlis i naše starine." *Muslimanska Svijest: organ hrvatskih muslimana*, god. 3, br. 53: 4.
1940. "Vakufska biblioteka." *Muslimanska Svijest: organ hrvatskih muslimana*, god. 5, br. 79: 3.
1934. "Vijesti iz grada. Kroz heftu." *Islamski svijet*, god. 3, br. 115: 5.
1933. "Vijesti iz pokrajine. Dar džamijskoj knjižnici u Herceg Novom." *Islamski svijet*, god. 2, br. 26: 6.
1936. "Zašto nije otvorena Gazi Husrevbegova knjižnica svaki dan?" *Muslimanska Svijest*, god. 1, br. 3: 5.

DOPRINOS NOVOPAZARSKOG ZBORNIKA (1977–1990) U AFIRMACIJI I RAZVOJU ISLAMSKE KULTURE U SANDŽAKU

*THE CONTRIBUTION OF THE NOVOPAZARSKOG ZBORNIKA
(1977–1990) TO THE AFFIRMATION AND DEVELOPMENT OF
ISLAMIC CULTURE IN SANDŽAK*

Mensur ZUKORLIĆ

Dr., National Library "Dositej Obradović" Novi Pazar, Serbia

 <https://orcid.org/0009-0002-2560-9421>

Sažetak: Ovaj rad predstavlja značajnu analizu periodične publikacije „Novopazarski zbornik” (1977–1990) u kontekstu afirmacije islamske kulture u Sandžaku. Analiziraju se teme objavljenih naučno-istraživačkih radova koji su doprinijeli razvoju vjerskog, kulturnog i društvenog identiteta Novog Pazara i šireg sandžakog prostora. Poseban osvrt dat je na društveni kontekst i okolnosti u kojima su ove teme obrađivane. Takođe, prikazan je međusobni odnos naučnih disciplina i tematskih oblasti, s ciljem identifikacije dominirajućih tema i prostora za dalja istraživanja. Multikulturalnost i multikonfesionalnost Sandžaka, kao i njegova osmanska i islamska kulturna baština, predstavljaju ključne faktore koje ovaj rad nastoji osvijetliti, s ciljem očuvanja kulturnog naslijeđa.

Ključne riječi: Novopazarski zbornik, islamska kultura, Novi Pazar, Sandžak, kulturno naslijeđe

Abstract: This paper provides a significant analysis of the periodical *Novi Pazar Yearbook* (1977–1990) in the context of promoting Islamic culture in the Sandžak region. It examines the themes of the published scholarly articles that contributed to the religious, cultural, and social identity of Novi Pazar and the wider Sandžak area. Particular attention is given to the societal context and circumstances in which these topics were addressed. The study also presents the interrelation of academic disciplines and thematic areas, aiming to identify the dominant topics as well as areas that warrant further research. The multicultural and multiconfessional character of Sandžak, along with its Ottoman and Islamic cultural heritage, are highlighted as key factors, emphasizing the importance of preserving cultural legacy.

Keywords: *Novi Pazar Yearbook*, Islamic culture, Novi Pazar, Sandžak, cultural heritage

Corresponding author: Mensur Zukorlić, mensurzukorlic@gmail.com

Citation: Zukorlić, Mensur. “Doprinos Novopazarskog zbornika (1977–1990) u afirmaciji i razvoju islamske kulture u Sandžaku.” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 241–253. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11MZ>.

Uvod

Prvi broj Novopazarskog zbornika objavljen je 1977. godine u izdanju Zavičajnog muzeja u Novom Pazaru s ciljem okupljanja istraživača iz oblasti arheologije, historije, etnologije, historije umjetnosti, jezika, književnosti, arhitekture, geologije, vjere i srodnih disciplina. Do 1990. godine zbornik je uređivao dr. Ejup Mušović. Pored naučnih radova iz navedenih oblasti, posebnu pažnju dobili su tekstovi posvećeni islamskoj arhitekturi, umjetnosti i materijalnoj kulturi, koje su – uprkos vremenu i destruktiji – očuvane i obnavljane stoljećima.

Većina sačuvanih objekata islamske baštine datira iz XV i XVI vijeka, a karakteristike orijentalnog grada Novog Pazara dokumentovao je i Evlija Čelebi 1661. godine. Poseban značaj u tom kontekstu imaju islamske zadužbine – vakufi, koji su odigrali ključnu ulogu u oblikovanju vjerskog, obrazovnog, socijalnog i kulturnog života Novog Pazara i šire regije.

Putem vakufa izgrađeni su džamije, medrese, hamami, mostovi, hanovi i karavansaraji. Novopazarski zbornik je kroz objavljene radove isticao njihovu vrijednost u očuvanju islamskog identiteta i kulturne tradicije.

U zborniku su zastupljene i teme rukopisa, epigrafike, arhitektonskih detalja i biografija učenjaka koji su oblikovali obrazovni sistem Sandžaka. Prilozi iz oblasti islamske teologije, šerijatskog i običajnog prava dodatno osvjetljavaju svakodnevnicu muslimanskog stanovništva kroz historijske epohe.

Zbornik je, uprkos ideološkom okviru socijalističke Jugoslavije i dominantnom sekularizmu, uspio očuvati prostor za afirmaciju islamske kulture, suživota i identiteta. Time je omogućio kontinuitet naučne rasprave o kulturnoj posebnosti Sandžaka.

Doprinos i afirmacija islamske kulture i doprinos novopazarskog zbornika u tome

Novi Pazar i Sandžak pa i Srbija je prepuna orijentalizmima koje mi nazivamo, turcizmi, i ako su pretežno arapskog porijekla, a posebno terminologija koja se koristi u vjerske svrhe. Osmanlije su islam primili od Arapa, kao što je slučaj sa Persijom i svim ostalim zemljama koje su Arapi osvojili u vrijeme ekspanzije islama. Širenjem islama nametnut je i arapski jezik, kao nedjeljivi dio ortodoksnog islama i njegove primjene u izvornim principima. Pored religije i arapskog jezika, Turci su od Arapa preuzeli u velikoj mjeri kulturu, običaje i tradiciju¹.

1 Mehmed Bećović, "Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara," *Novopazarski zbornik*, br. 10 (1986): 113–130.

Što je utjecalo i ostavilo neizbrisivi trag na sveukupno ponašanje ljudi na tom prostoru.

Period od 1940. godine pa nadalje, vjerski i kulturni život muslimana odvijao se prema odavno iskušanim obrascima. Naravno, kao i svaka nova kultura koja se pojavi, mora da se prilagodi, makar dijelom, zatečenoj kulturi, zatečenim kulturnim obrascima, tradiciji; drugim riječima dolazi do određene sinkretizacije kulture do stepena koji je moguć. U tom smislu, spomenut ću, ukratko, najvažnije institucije preko kojih se odvijao cjelokupni život muslimana u Sandžaku, čije su teme zastupljene u novopazarskim zbornicima. Prije svega zasluga, da možemo uopšte govoriti na ovu temu, pripada islamskoj zajednici i institucijama koje su zadužene da pažljivo brinu o zajednici muslimanskih vjernika, da joj pomažu u određivanju i poštovanju zakona i pravila, što kultura vjera i njeni vispreni i priznati tumači traže od zajednice vjernika. U tom kontekstu pored islamske zajednice kao najvažnijeg faktora, koja se bavi pitanjima vjere i vjerskih obreda i kulture vjerovanja kao institucija koja svojim složenim mehanizmima pokreće i odražava čitav niz aktivnosti, koje, evidentno, imaju široke društvene implikacije u Sandžaku. Zaslugu za očuvanje islamske kulture vjerovanja, kada je bilo to veoma otežano, u nedostatku literature, po prirodi svoje djelatnosti primarno je vjerska zajednica posjedovala široki spektar djelatnosti i aktivnosti.

Vidnu ulogu u učvršćenju islama u našim krajevima i razvoju islamske duhovne i materijalne kulture odigrat će Osmansko naslijeđe (džamije, tekije, hamami, musale, šadrvani, bezistani, hanikahi, mostovi itd). Novi Pazar i Sandžak u kome se razvija zanatstvo i trgovina, osnivaju se i grade raznovrsne zadužbine – vakufi.

Islamski spomenici Novog Pazara

Islamski sakralni spomenici Novog Pazara — džamije, mesdžidi i tekije — čine najvažniji dio kulturno-historijskog identiteta ovog grada. Oni svjedoče o višestoljetnom prisustvu islama, ali i o procesu urbanizacije, društvene organizacije i duhovnog života muslimanske zajednice u ovom dijelu Balkana. Njihovo prisustvo se vezuje za sredinu XV vijeka, odnosno za osnivanje Novog Pazara od strane Isa-bega Ishakovića, što ovu urbanu cjelinu čini jednom od najstarijih islamskih kulturnih zona u današnjoj Srbiji.

Osnivanje i razvoj islamskih spomenika

Nakon osmanskog osvajanja Balkana, Novi Pazar je izrastao u važan administrativni, trgovački i vojni centar. U skladu s tim, u gradu se razvija složena urbana struktura tipična za orijentalne gradove: u centru je čaršija, kao privredno

jezgro, dok su oko nje smještene mahale, svaka sa svojom džamijom ili mesdžidom, što ukazuje na decentralizovanu religijsku organizaciju, ali i na jaku lokalnu zajednicu.

Brojnost i rasprostranjenost bogomolja

Do XVII vijeka Novi Pazar ima između 40 i 50 mahala, a svaka od njih je posjedovala bar jednu bogomolju. Prema najstarijim sačuvanim podacima, u Novom Pazaru je bilo više od 20 džamija i mesdžida, što svjedoči o značajnoj gustini sakralnih objekata i razvijenom vjerskom životu. Pored džamija, postojale su i tekije, koje su bile centri sufijske duhovnosti i socijalne brige.

Najznačajniji spomenici

Među najpoznatijim islamskim spomenicima izdvajaju se:

- Altun-alem džamija, izgrađena u XVI vijeku, simbol duhovne i umjetničke raskoši;
- Lejlek džamija;
- Česmeli (Eski) džamija, vjerovatno jedna od najstarijih;
- Arap džamija i druge.

Mnoge od ovih džamija su obnovljene više puta, ali su zadržale svoju autentičnost i duhovnu funkciju.

Uloga bogomolja u društvu

Džamije nisu bile samo mjesta molitve, već i prostori obrazovanja (mektebi, medrese), pravne rasprave, vakufskih institucija i društvenih okupljanja. Tekije su igrale posebnu ulogu u vjerskom životu kroz sufijski misticizam, ali i u socijalnom zbrinjavanju, liječenju i učenju.

Kulturno-historijska vrijednost

Islamski spomenici u Novom Pazaru ne predstavljaju samo religijsku baštinu, već i važan segment nematerijalnog kulturnog naslijeđa. Oni su oblikovali urbanistički plan grada, čuvali pamćenje zajednice, i svjedočili o kontinuitetu života, toleranciji i suživotu muslimanske i hrišćanske populacije kroz vijekove.

Dakle, Islamski spomenici Novog Pazara su neodvojivi dio njegovog historijskog i kulturnog identiteta. Njihova brojnost, raznovrsnost i očuvanost govore u prilog bogatom duhovnom životu zajednice i kontinuiranoj brizi o kulturnom

naslijeđu. Danas, oni predstavljaju most između prošlosti i savremenog identiteta grada, te su nezaobilazna tačka svakog pokušaja da se razumije historija Sandžaka i njegove muslimanske zajednice.

Altun Alem džamija u Novom Pazaru – historijski i kulturno vjerski kontekst

Novi Pazar, poznat i kao Jeni Bazar, osnovao je turski vojskovođa i krajišnik Isabeg Ishaković, i od tada je odigrao važnu ulogu u osmanskome prodoru ka sjeverozapadu Balkanskog poluostrva. Zahvaljujući svome strateškom položaju, Novi Pazar je postao sigurno uporište turske vojske i zanatsko-trgovački centar.

Već sredinom 15. vijeka, grad je bio dovoljno stabilan – uspostavljanjem timarsko-spahijskog sistema – da omogući dolazak dubrovačkih trgovaca. Uz podršku Isabega i osmanskih vlasti, oni su dobijali privilegije i postajali važan dio lokalne privrede. Njihova prisutnost pomogla je Novom Pazaru da preraste iz male palanke u značajnu kasabu.

Grad je bio na raskrsnici tri važna trgovačka puta, što mu je omogućilo da postane jedno od ključnih karavanskih središta u regionu. Već krajem 15. vijeka, Novi Pazar je bio i administrativni centar – najpre Jeleč-vilajeta, zatim posebne nahije i kadiluka.

U to vreme, grad je imao pet muslimanskih mahala, četiri hrišćanske, i razvijenu dubrovničku koloniju. Većinski dio trgovine držalo je islamizirano lokalno stanovništvo. Upravo u tom duhu razvoja nastajale su i brojne građevine – među kojima je i Altun-alem džamija, kao simbol duhovne i kulturne snage tog doba.²

Vakufnamom funkcionerima u Novom Pazaru osnivač odredio platu

1. Za hatiba džamije četiri dirhema dnevno.
2. Za imama 28 šest dirhema, s tim da i hatib i imam budu učeni, pobožni, plemenitih svojstava, dobročinitelji i pravedni.
3. Za mujezina četiri dirhema dnevno.
4. Za kurae po dva dirhema dnevno, svakome.

2 Ejup Mušović, "Islamski spomenici Novog Pazara – istorijski pregled," *Novopazarski zbornik*, br. 9 (1985): 67–98.

5. Za dva maurifa po jedan dirhem, svakome.
6. Za kajima dva dirhema dnevno.
7. Za ašure, svijeće i kandila jedan dirhem, pod istim uslovima.
8. Za mualima četiri dirhema dnevno.
9. Za mualimovog pomoćnika jedan dirhem. Mualim treba da je dobar, pouzdan, sposoban za predavanja i objašnjenja.

U daljem tekstu vakufname zaveštalac je zadržao pravo upravljanja zadužbinama za sebe, doživotno, a zatim „za najboljeg sina po redu prednosti, s koljena na koljeno. Uslov je da sljedeći po prednosti i dobroti od njegovih sinova, posle mutevelije, bude nazir vakufa.“ Za muteveliju vakufa određeno je nagrađivanje od deset dirhema dnevno, za nadzornika pet dirhema, a za džabiju vakufa u Novom Pazaru dva dirhema. No, uz odredbe o visini nagrada vakufskih službenika oprezni Muslihudin dodao je da „troškovi popravke vakufa treba da se pretpostave pripadnostima pojedinih zvanja.“

Za preciznije određivanje vremena nastanka Altin-alem džamije svakako je najkorisniji završni pasus ove vakufname, u kome se kaže:

„Kada je zaveštalac izvršio ovo zaveštanje, utvrdio dužnosti, uslove i pravila i kada su, godinama, funkcioneri dostojno vršili svoje dužnosti, on postavi za muteveliju Hadži Nasuha sina Abdulahova i predade mu na upravu vakufe, koje on preuzme prema izloženim uslovima. Nakon toga je zaveštalac hteo da povuče svoje zaveštanje i da sa njim raspolaže kao sa svojom običnom imovinom, koje pravo odustajanja priznaje zaveštačima najveći pravni autoritet Ebu Hanife. U tu svrhu je zaveštalac poslao svog zastupnika, hatiba Isaka sina Mahmudova, sa svedocima Mihjudinom, imamom, te trgovcem Mahmudom sinom Abdulahovim, na Šerijatsko sudsko vijeće. Tu su se oni sporili i parničili sa pomenutim mutevelijom pred učeni sudijom, čiji se vredni potpis nalazi na čelu ovog dokumenta. Sudija se opredeli za stranu vakufa, jer su svi uslovi za njegovu valjanost prema fetvama dvojice čuvenih pravnih autoriteta (Muhameda i Ebu Jusufa) postojali, budući da sudija poznaje sva moguća naučna razmimoilaženja pravnih naučnika. Zbog svega toga, on je presudio valjanost vakufa u celini i pojedinostima. Tako je ova zadužbina postala potvrđena, registrovana, trajna i neosporna, tako da nikome nije dozvoljeno da u njoj pravi ma kakve izmene, za koji slučaj postoji pretnja samog slova Kur'ana. Zaveštača će, pak, sam Allah nagraditi.“

Iz ovog fragmenta vakufname vidi se da je Mevlana Muslihudin, pošto je podigao svoje zadužbine, kao osnivač ustrojio njihov rad, zatim, kao pravedan čovjek, postavio vakufske službenike, i najzad, nakon izvesnog vremena, predao

upravu novom muteveliji. Tek posle toga je hteo da povuče svoje zavještanje i da sa njim raspolaže kao sa svojom običnom imovinom, pa je i usledilo ovo konačno rešenje.³

U Sandžaku se islamska kultura ispoljava u mnogim oblastima života muslimanske zajednice, u gotovo svim, ali ponekad i u drugim vjerskim i etničkim sredinama, a posebno se zapaža u: – načinu odijevanja, ishrani, stanovanju i ponašanju; – urbanizmu (podjela gradova na: čaršiju, privredni dio gdje je izmiješanost stanovništva primjetna, i mahale, stambene četvrti gdje su poštovane vjerske, nacionalne i druge posebnosti žitelja); – dekorativnoj umjetnosti (bojenje zidova i stropova, ornamentika i arabeske, pokućstvo; u slikanju se izbjegava predstavljanje ljudskih likova ili vajanje, iz bojazni da se ne naruši čisto islamsko monoteističko učenje); – muzičkom obrazovanju (mevluda, ilahija, ezana, tekbi-
ra, narodne i umjetničke pjesme, posebno sevdalinke, sviranje na nekim čisto orijentalnim instrumentima, kao što su saz, orijentalna tambura, ud, naj i dr.); – medicinskom poznavanju i ponašanju i ukrašavanju, odnosno šminkanju (lična i društvena higijena kao preventivna zaštita, liječenje travama, čak i nošenje još uvijek zapisa-hamajlija, upotreba mirisa, kod žena naročito, a sve prema tradicionalnim obrascima kojima se bavi šerijat, sistemu obrazovanja (poseban školski sistem: mektebi, medrese, džamije, tekije, hanikah i vanškolski: vazovi, dersovi, po kućama i na javnim skupovima, hutbe u džamijama i musallama, mevludi i tevhiidi. Moglo bi se reći da tekstovi koji su objavljivani u Novopazarskom zborniku uglavnom se obrađuju ove teme. I ako je bilo veoma mali broj časopisa koji su se štampali u ovom periodu, mogao bih slobodno reći da poštovanje i vrjednovanje pisane riječi, papira ili uopšte knjige kod muslimana dolazi kao nešto sve-
to. Sve je to tako zbog toga što i sam Kur'an zahtijeva da se uči i poštuju oni koji se bave naukom, bez obzira na to kojom, ako je u službi dobra: el-hajr. (Šabanović, 1964, 193.) Ovi oblici uspostavljanja javnog i domaćeg ponašanja, standarda obrazovanja i održavanja tradicije jesu po porijeklu u većini svojih obrazaca orijentalni, ili ponekad čisto islamski, posebno kada je riječ o ponašanju i etici. Međutim, u radnom životu muslimana primjećuju se ponekad i ostaci importovanog materijalnog života s Istoka, koji su pomiješani i sa lokalnom tradicijom. Tako, recimo, u poljoprivredi su islam i njena kultura donijeli unapređenje u navodnjavanju, prihvaćene su neke nove vrste žitarica, povrća i voća, kao i neke vrste cvijeća, o čemu posebno uvjerljivo govore njihova orijentalna imena. U astronomiji se pojavila upotreba novog, islamskog kalendara – takvima, koji je i danas u upotrebi u vjerskim stvarima, ravnopravno sa tzv. gregorijanskim kalendarom.

3 Andreja Andrejević, "Altin-alem džamija u Novom Pazaru," *Novopazarski zbornik*, br. 1 (1977): 121–136.

Zatim se opažaju promjene u gradnji, ne samo u stilu već i u tzv. namjenskoj gradnji, i to posebno preko podizanja sahat-kula, nazvanih muvekitšana – radi praćenja vremena za namaz i post. Dakle, trajni pečat koji je ostavio neizbrisivi trag tokom viševijekovne osmanske vladavine na ovim prostorima, kada je nastao veliki broj građevina koji su obogatili svjetsku kulturnu baštinu.⁴

Tekstovi koji su pisani u zborniku nosili su neke pouke i poruke i savjete o vjerovanju u Boga, o načinu oblačenja, o načinu ishrane, načinu trgovine, potrebi sticanja znanja, urednosti i slično. Oni su imali poučnu namjenu i cilj. Njihove poruke su okrenute sticanju informacija, korisnom i poučnom predajom koja se prenosila sa generacije na generaciju, imajući u vidu društvene okolnosti i sistem koji je potiskivao sve ono što je pripadalo kulturi vjerovanja.

Radovi pisani u novopazarskim zbornicima su obrađivali tematiku koja ukazuje na islamsku materijalnu kulturu ne ulazeći u duhovnost te kulture. Vjerski objekti su sačuvali kulturu vjerovanja ove sredine, imajući u vidu društvene okolnosti. Pojedini članovi ove zajednice, ugledajući se na dobar primjer, nastavili su tradiciju Osmanlija darivajući svoju imovinu za potrebe zajednice muslimana. Već je naglašeno da su brojni osmanlijski državnici, veziri, paše, defterdari i drugi službenici, od svojih prihoda, podizali po Balkanu razne zadužbine, džamije, mektebe, zemlju, dućane itd.. U Novom Pazaru su, na primjer, takvi plemeniti ljudi ostavili lijepa imanja ili po nekoliko dućana (prodavnica). Zabilježno je da su tako tri sestre, djevojke, ostavile vakuf u Novom Pazaru, sagradivši jednu džamiju (Altun alem džamiju), česmu (Halimaču) i hadžet (naselje u Novom Pazaru), što je sve do danas u upotrebi.⁵

I na kraju ovog rad prenio bih u cijelosti jedan autororski tekst Andreje Andrejevića, O islamskoj monumentalnoj umetnosti iz XVI vijeka u Jugoslaviji, objavljen u novopazarskom zborniku 1982. gdje se da uočiti na koji način su obrađivane teme islamske kulture iz perioda kada je komunizam vladao ovim prostorima ... „Osmanska monumentalna umetnost je tokom polovinom XVI veka imala još imperijalni karakter. Islamske kupolne građevine, koje su kao svoje zadružbine u ovom stoleću podigle često u našim krajevima, odnosno svom zavičaju, predstavnicima nove vlasti paše, begovi, age i drugi zvaničnici, mnogi među njima lokalni trgovci i zanatlije, svojim visokim prostorima i konstruktivnim odlikama u arhitekturi i čistim stilskim obeležjima u kameno plastici i zidnom slikarstvu, imale su da budu dostojan tumač nove, tursko-islamske ideologije u novoosvojenim područjima i da monumentalnim izgledom zasene ono što je u ovom delu južne

4 Mensur Zukorlić, *Oblici orijentalne kulture na prostoru Sandžaka* (Novi Pazar, 2018), 11.

5 Senko Rašljanin, *Javne česme u Novom Pazaru* (Novi Pazar, 1986), 184.

Evrope bilo ranije stvarano. Ta umetnost je na velikom prostoru Balkanskog poluostrva, od Atine, Jedrene i Sofije do Temišvara, Budima i Banja Luke, najvećim delom izvođena sa podjednakim odlikama. To logično objašnjavaju ne samo često iste ličnosti osnivača i zaslužnih ktitora, koji su znali i na našem tlu ali i u drugim balkanskim zemljama podići svoje zadružbine, već i vladajuće stilističke škole i na prestoničkim uzorima vaspitavani majstori, koji su svojim brojnim delima utiskivali pečat istovetnih osnovnih karakteristika“.⁶

Period rada “Novopazarskog zbornika” u Sandžaku od 1977-1990, neosporno je ambiciozno zamišljen sa ciljem promovisanja sveukupnog društvenog života i materijalnog i nematerijalnog naslijeđa u Sandžaku. Postao je jedini godišnjak i informativni faktor stanovnika Sandžaka i šire. Njegova urednička orijentacija, utjecala je na to da je prihvaćen u Sandžaku, kako sadržajem tako i politika uređivanja na različitim poljima a posebno na kulturno-prosvjetnom planu u uslovima u kojima je izlazio.

Zaključno

Zaključno razmatranje: Uloga „Novopazarskog zbornika“ u očuvanju i afirmaciji islamske kulturne baštine Sandžaka

„Novopazarski zbornik“, kao multidisciplinarna naučna publikacija, od samog osnivanja zauzima posebno mjesto u prostoru naučne i kulturne produkcije Sandžaka. Njegova uloga prevazilazi puko objavljivanje naučnih radova — zbornik je postao svojevrsna institucija znanja, koja kontinuirano doprinosi očuvanju, dokumentovanju i afirmaciji islamske kulturne baštine u regionu.

Kroz brojne tekstove iz oblasti historije, arheologije, filologije, teologije, umjetnosti i etnologije, autori objavljeni u zborniku rasvjetljavaju raznolike aspekte prisustva islama u Sandžaku: od osmanske urbanizacije gradova poput Novog Pazara, preko zadužbina, vakufa i džamija, do duhovnih praksi, obrazovanja i svakodnevnog života muslimanskog stanovništva. Ti radovi ne samo da popunjavaju praznine u opštoj historiografiji, već i otvaraju prostor za kritički dijalog i reinterpretaciju lokalne povijesti.

Zbornik je omogućio i prostor lokalnim istraživačima, profesorima, imamima i arhivistima, koji često nemaju pristup nacionalnim ili međunarodnim platformama, da plasiraju svoja saznanja. Time je, zapravo, demokratizovan pristup naučnoj produkciji i otvoren kanal za valorizaciju znanja koje proizlazi iz same zajednice.

6 Andreja Andrejević, “O islamskoj monumentalnoj umetnosti XVI veka u Jugoslaviji,” *Novopazarski zbornik*, br. 6 (1982): 31–41.

Pored naučne funkcije, „Novopazarski zbornik“ igra i kulturno-obrazovnu ulogu. Mnogi radovi izdanja prethodnih godina danas se koriste kao referentna literatura u školama i na univerzitetima, kako u Srbiji, tako i u bošnjačkoj dijaspori. To potvrđuje da se zbornik etablirao kao most između nauke, kulture i identiteta.

U vremenu kada su kulturna sjećanja često fragmentirana ili ugrožena politikom zaborava, „Novopazarski zbornik“ postaje alat za memorijsko mapiranje i reafirmaciju lokalnog identiteta. Njegov doprinos ne leži samo u onome što je do sada dokumentovao, već i u potencijalu koji nosi za buduće generacije istraživača, koji će u njemu pronaći izvor znanja, inspiracije i smjernica za dalji rad.

Zbog svega navedenog, „Novopazarski zbornik“ ostaje trajan temelj akademskog i kulturnog dijaloga u Sandžaku, ali i šire — kao autentičan glas jednog prostora čija je prošlost duboko utkana u islamsku i balkansku civilizacijsku baštinu

Pregled i bibliografija radova u afirmaciji i razvoju islamske kulture “Novopazarskog zbornika” (1977- 1990)

1. Azemović Zaim:

- Seoski muslimanski svadbeni običaji iz Sandžaka, 3/1979, 81–88.
- Guslari – stvaraoci iz Sandžaka, 4/1980, 117–122.

2. Andrejević Andrej:

- Altin-alem džamija u Novom Pazaru, 1/1977, 121–136.
- O islamskoj monumentalnoj umetnosti, 6/1982, 31–41.

3. Bećović Mehmed:

- O nekim orijentalnim nazivima u Novom Pazaru, 13/1989, 203–210.

4. Vlahović Breda:

- Pristup proučavanju kulture stanovanja u Novom Pazaru i okolini, 2/1978, 15–22.

5. Vujović Slavica:

- Mekteb uz Altun-alem džamiju u Novom Pazaru, 14/1990, 67–81.

6. Derdemez Husein:

- Verovanja i običaji vezani za neke verske praznike u Barama i okolini, 8/1984, 191–198.

7. Zirojević Olga:

- Novi Pazar u turskim izvorima do kraja XVI veka, 1/1977, 111–120.

8. Memić Mustafa:

- Učenici Velike medrese i revolucija, 6/1982, 75–129.

9. Mujezinović Mehmed:

- Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara, 1/1977, 137–155.
- Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara, 10/1986, 113–130.

10. Mušović Ejup:

- Islamski spomenici Novog Pazara – istorijski pregled, 9/1985, 67–98.

11. Rašljanin Senko:

- Nešto o ženskoj nošnji Novog Pazara s kraja XIX i početka XX veka, 9/1985, 175–187.
- Javne česme u Novom Pazaru, 10/1986, 181–195.
- Neke pojedinosti o običajnom pravnom regulisanju braka porodice i porodičnih odnosa u novopazarskom kraju, 11/1987, 175–185.

12. Ćulafić Vukman:

- Nešto o ranijim muslimanskim svadbenim običajima na primeru nekih novopazarskih sela, 11/1987, 187–192.

13. Šušević Izudin:

- Vakufi u Novom Pazaru u XVI stoleću, 3/1979, 39–52.

LITERATURA

- Šušević, I. 1979. «Vakufi u Novom pazaru u XVI stoleću.» *Novopazarski zbornik*, br. 3: 39–50.
- Zaim, A. 1979. "Seoski muslimanski svadbeni običaji iz Sandžaka." *Novopazarski zbornik*, br. 3: 81–88.
- Andrejević, A. 1982. "O islamskoj monumentalnoj umetnosti XVI veka u Jugoslaviji." *Novopazarski zbornik*, br. 6: 31–41.
- Bećović, M. 1986. "Islamski epigrafski spomenici Novog Pazara." *Novopazarski zbornik*, br. 10: 113–130.
- Rašljanin, S. 1987. "Neke pojedinosti o običajnom pravnom regulisanju braka, porodice i porodičnih običaja u novopazarskom kraju." *Novopazarski zbornik*, br. 11: 175–185.
- Vukman, Č. 1987. "Nešto o ranijim muslimanskim svadbenim običajima na primeru nekih sela." *Novopazarski zbornik*, br. 11: 187–191.
- Mehmed, B. 1989. "O nekim orijentalnim nazivima u Novom Pazaru." *Novopazarski zbornik*, br. 13: 203–210.
- Vuković, S. 1990. "Mekteb uz Altun Alem džamiju u Novom Pazaru." *Novopazarski zbornik*, br. 11: 67–81.
- Bejtić, M. 1956. *Dvestoti broj Bratstva / Bratstvo (Novi Pazar)*. br. 200, 4.
- Rašljanin, S. 1986. *Javne česme u Novom Pazaru*. Novi Pazar, 184.
- Evlija Čelebi. 1979. *Putopis*. Sarajevo, 265–266; 1972. Ejup Mušović, "Evlija Čelebi o Novom Pazaru," *Mostovi*, 84–90.
- Šabanović, H. 1964. *Kraište, Isa-Bega Isakovića, Zbornik katastarskih popisa iz 1455. godine*. Sarajevo, 25.

DOPRINOS VEHBİJE EF. HODŽIĆA ISLAMSKOJ PERIODICI

CONTRIBUTION OF VEHBİJA EF. HODZIC IN ISLAMIC PERIODICALS

Nedžad REDŽEPOVIĆ

Assoc. Prof. Dr., Faculty of Islamic Studies in Novi Pazar, Serbia

 <https://orcid.org/0009-0007-4420-6237>

Sažetak: Vehbija ef. Hodžić, jedan od najplodonosnijih islamskih pisaca sa sandžačkih prostora, istaknuti alim i naučni radnik, ima značajan spisateljski opus. Do danas su mu objavljena tri djela: „Temelji islama“, „Mevlud“ i „Islam u svjetlu nauke i filozofije, Knjiga prva, Akaid“. Hodžić je, također, autor mnogih radova od kojih je, nažalost, najveći broj u rukopisima daleko od očiju čitalaca. Pored navedenih djela i neobjavljenih rukopisa Hodžić je autor brojnih članaka i naučnih radova koji su objavljeni u časopisima i listovima poput „Gajreta“, „Islamskog glasa“, „Islamskog svijeta“, ali i sarajevske „Narodne pravde“, skopskog „Dogru Yola“, „Glasnika“ VIS-a – Sarajevo, „Preporoda“ – Sarajevo, „Zemzema“ – Sarajevo i „Takvima“ – Sarajevo. Vehbiju ef. Hodžića karakteriše nevjerovatna umješnost prezentiranja naučnih činjenica, lahkoća i prijemčivost pisanog izražaja, prisnost s najširim čitalačkim slojevima, univerzalnost, kao i metodološka originalnost – čine radove ovog alima dragocjenim štivom za razumijevanje autentične islamske misli balkanskih muslimana. Predmet ovoga rada su naučni radovi i članci Vehbije ef. Hodžića koji su objavljeni u islamskim časopisima „Glasniku“ VIS-a i „Takvimu“.

Ključne riječi: Vehbija ef. Hodžić, islam, radovi, časopisi, Glasnik VIS-a, Takvim

Abstract: Vehbija ef. Hodzic, one of the most prolific Islamic writers from the Sanjak region, a prominent scholar and scientific worker, has a significant literary oeuvre. To date, three of his works have been published: “The Foundations of Islam”, “Mevlud” and “Islam in the Light of Science and Philosophy”. Hodžić is also the author of many works, the majority of which, unfortunately, are in manuscripts far from the eyes of readers. In addition to the above works and unpublished manuscripts, Hodžić is the author of numerous articles and scientific works that have been published in magazines and newspapers such as “Gajret”, “Islamski glas”, “Islamski svijet”, but also Sarajevo’s “Narodna pravde”, Skopje’s “Dogru Jola”, “Glasnik” VIS-a-Sarajevo, “Preporod” -Sarajevo, “Zemzem” -Sarajevo and “Takvim” -Sarajevo. Vehbija ef. Hodzic is characterized by an incredible skill in presenting scientific facts, ease and receptiveness of written expression, familiarity with the widest readership, universality, as well as methodological originality - making the works of this scholar a valuable reading for understanding the authentic Islamic thought of Balkan Muslims. The subject of this paper are the scientific works and articles of Vehbija ef. Hodžić which were published in the Islamic magazines “Glasnik” of VIS and “Takvim”.

Keywords: Vehbija ef. Hodzic, Islam, works, magazines, Glasnik VIS, Takvim

Corresponding author: Nedžad Redžepović, nedzadr@gmail.com

Citation: Redžepović, Nedžad. “Doprinos Vehbije Ef. Hodžića islamskoj periodici.” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabanı, 255–278. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11NR>.

Uvod

Muslimani Sandžaka su u posljednjih 200 godina doživjeli velika iskušenja. Bili su, više puta, tokom 19. i 20. vijeka, suočeni sa izazovom biološkog opstanka. Njihov kulturni i nacionalni identitet bio je u kontinuitetu negiran i potiran. Ono što je, bez sumnje, sačuvalo Bošnjake jeste njihova vjera islam, koja predstavlja srčiku njihovog bića.

Sandžak je tokom svoje historije, imao značajan broj istaknutih vjerskih autoriteta, ali je mali broj onih koji su svoje znanje i razumijevanje vjere prenosili na hartiju. Učeni ljudi iz Sandžaka, nažalost, nisu imali naviku da pišu, tako da je najveći dio njihovog znanja umirao sa njihovom biološkom smrću. To nije bio slučaj sa Vehbijom ef. Hodžićem. On je najplodniji sandžački islamski autor u 20. vijeku. Svoj život i djelovanje posvetio je očuvanju i jačanju vjersko-kulturnog identiteta Bošnjaka, a bio je svjestan i svoje nacionalne posebnosti.

Muslimani današnjice, kao i ostali kulturni narodi svijeta, suočavaju se sa pitanjem autentične i efikasne interpretacije i društveno-historijske primjene islama. Kako odmišljati i živjeti islam u promijenjenim historijskim i društvenim uslovima? Vehbija ef. Hodžić je bio svjestan ovog izazova i dao je svoju interpretaciju islama s aspekta vremena i društvenih prilika u kojima je živio. On je nastojao da predstavi islam u njegovoj širini i univerzalnosti. Temeljna intencija islama jeste da kod ljudi definitivno ustanovi čistu, pravu vjeru, razvije i učvrsti savršene moralne zasade i reguliše pravno-socijalne odnose među ljudima. Hodžić je svoj islamski opus posvetio upravo ovim osnovnim ciljevima vjere islama. Njegova objavljena djela, autorski tekstovi, kao i rukopisi, uglavnom su podređeni ovim idejama.

Više je razloga koji su nas potakli da ovo istraživanje posvetimo Vehbiji ef. Hodžiću. Primarni razlog koji Hodžića preporučuje za istraživanje jeste obim njegovog opusa, koji obuhvata nekoliko objavljenih djela, veliki broj objavljenih autorskih tekstova i mnoštvo neobjavljenih rukopisa. Ovako impozantan spisateljski rad svrstava ga među najplodnije bošnjačke islamske autore njegovog vremena.

Također, njegova misao nije obuhvatnije istraživana, čak bi mogli ustvrditi da je neopravdano zapostavljana. Dosadašnji radovi posvećeni Hodžiću, uglavnom su tretirali njegov život i obrazovanje. Njegovo djelo i mišljenje, izuzev jednog rada, koliko je nama poznato, nije obuhvatnije istraživano. U radovima koji su njemu posvećeni, najčešće se nabrajaju njegova djela, bez sustavnog zahvata u njihov sadržaj. Ovaj rad ima za cilj da predstavi ovog autora, njegovo bogato pisano djelo i njegovo islamsko mišljenje u *Glasniku VIS-a* i *Takvimu*, te time doprinese istraživanju i kritičkom sagledavanju i razvoju islamsko-teološkog mišljenja na prostoru Sandžaka u 20. vijeku.

Iako je prošlo nekoliko decenija od smrti Vehbije ef. Hodžića, možemo ustvrditi da njegovo razumijevanje islama odgovara našem vremenu, ono je i dalje savremeno i moglo bi poslužiti kao paradigma drugim islamskim misliocima, naročito na području Sandžaka. Pogotovo iz razloga što su se, nekoliko posljednjih decenija, na ovom prostoru pojavile različite, često suprostavljene interpretacije islama.

Metoda tekstualne analize je primarna metoda u našem istraživanju. Ona se javlja kao osnovni metodološki pristup u islamskim naukama. Tekst je glavni izvor informacija za istraživanje djela i mišljenja Vehbije ef. Hodžića, zato je sasvim prirodno korištenje ove metode.¹

Biografija Vehbije ef. Hodžića

Vehbija ef. Hodžić je rođen u ulemanskoj porodici u Čukotama na Donjoj Pešteri od oca Selmana, poznatijeg kao mula Mane, i majke Elmaze, 7. januara 1916. godine. U rodnom selu je završio osnovnu školu 1927. godine. Potom je pohađao Veliku medresu Kralja Aleksandra II u Skoplju koju je uspješno završio 1936. godine. Iste godine je upisao Pravni fakultet na Beogradskom univerzitetu. Međutim, saznajući da je 1935. godine otvorena Viša islamska šerijatsko-teološka škola u Sarajevu, koja je bila u rangu fakulteta (školovanje je trajalo osam semestara, odnosno četiri godine), ispisuje se s Pravnog fakulteta i prelazi na ovaj najviši islamski vjerski zavod pred i u toku Drugog svjetskog rata.

Po završetku Više islamske šerijatsko-teološke škole, 1941-1942. godine, radi kao šerijatsko-teološki pripravnik u Šerijatskom sudu u Novom Pazaru. Iz Šerijatskog suda prelazi na dužnost sekretara Islamskog šerijatstva za Srbiju, gdje je ostao do 1945. godine. Poslije 1945. godine službovao je u Priboju i Pljevljima u svojstvu šerijatskog sudijske. Potom se opet vraća u Novi Pazar gdje radi u Opštini, zatim u Sreskom i Okružnom sudu, pa u Narodnoj banci i, najzad, u Skupštini opštine (katastru) Novi Pazar, gdje ostaje sve do smrti 1977. godine.

Pored redovnog posla, Vehbija ef. je bio nosilac i realizator mnogih društveno korisnih aktivnosti. Duže vrijeme je održavao kurs arapskog jezika s jednom grupom imama, a na tečaju za polaganje imamskog ispita predavao je stručne predmete. Na njegovu inicijativu formiran je Fond za stipendiranje učenika pri

1 Sabit Šećović, *Analiza tema o islamu u djelu Vehbije Hodžića* (Magistarski rad, Sarajevo: Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet islamskih nauka, 2015), 2-4.

Odboru IZ-e u Novom Pazaru. Zaslugom Vehbije ef. Hodžića osnovana je prva islamska biblioteka u Sandžaku.

Vehbija ef. Hodžić je bio poliglota i tečno je govorio šest stranih jezika: engleski, njemački, francuski, italijanski, arapski i turski, a u određenoj mjeri se služio i perzijskim jezikom.²

Kreativna snaga i stvaralačka aktivnost Vehbije ef. Hodžića mogla se mjeriti sa uraganom i zato na njegovom mezaru stoji nišan u obliku knjige na kojem stoji rečenica koja opisuje Vehbijin životni moto: „Učite! U znanju je spas.”³

Djelo Vehbije ef. Hodžića

Pisano djelo Vehbije ef. Hodžića je sadržajno i raznovrsno, sastavljeno od objavljenih djela i radova u periodici, kao i značajnog broja neobjavljenih rukopisa.

Na znanstveno-spisateljskom planu, Vehbija ef. Hodžić je jedan od najplodnijih islamskih autora svog vremena među Bošnjacima. Važno je istaći njegovu namjeru da napiše djela iz najvažnijih islamskih nauka u kojima će koncizno obraditi sva bitna pitanja vjere. Na osnovu uvida u njegov opus možemo utvrditi da je Hodžić u najvećoj mjeri ispunio svoj naum. Međutim, njegova namjera nije do kraja realizovana zato što okosnica njegovih radova nije objavljena, što je i sam autor posvjedočio u pismu koje je napisao svom prijatelju Kasimu Hadžiću, 1970. godine. Do sada su mu objavljena tri djela *Temelji islama*, *Mevlud* i *Islam u svjetlu nauke i filozofije*; *Knjiga prva*, *Akaid*.

Prvo objavljeno djelo Vehbije ef. Hodžića, *Temelji islama*, objavljeno je u Sarajevu, 1971. godine, u izdanju “Preporodove biblioteke”. Ono obrađuje osnovne islamske obrede: kelime-i-šehadet, namaz, post, zekat, hadž i džihad, i njihovo izvršavanje označio je legitimacijom muslimana kao iskrenog i osvjedočenog vjernika. Iskreno i osvjedočeno vjerovanje mora se dokazati i manifestirati ibadetom i dobrim djelima kao konkretnim izrazom imana.⁴

Drugo zasebno djelo Vehbije ef. Hodžića jeste *Mevlud – spjev, rođenje, život i borba za pobjedu Isitne posljednjeg Allahovog poslanika Muhammeda*, s.a.v.s., koji je napisan 1962. godine, a izašao je iz štampe 1975. godine, u vlastitom izdanju Vehbije ef. Hodžića. Kada je, svojevremeno, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ

2 Vehbija Hodžić, *Islam u svjetlu nauke i filozofije, Knjiga prva, Akaid*, priređivač: Jahja Ferhatović (Novi Pazar: El-Kelimeh, 2010), 306-307

3 Amela Malićević, “Vehbija Hodžić (1916-1977),” *Glas islama*, br. 340 (2024): 41

4 Vehbija Hodžić, *Temelji islama, Knjiga prva* (Sarajevo: Preporodova biblioteka, 1971), 8.

raspisalo natječaj za pisanje Mevluda, među kandidatima je bio i Vehbija ef. Hodžić. Njegov *Mevlud* je dobio drugu nagradu, dok je *Mevlud* Rešada Kadića dobio prvu.⁵

Posljednje objavljeno djelo Vehbije ef. Hodžića 2010. godine jeste *Islam u svjetlu nauke i filozofije, Knjiga prva, Akaid*, i predstavlja “iscrpno elaboriranje osnovnih dogmatskih postulata kroz naučno i filozofsko dokazivanje njihove apriorne istinitosti. Autor enciklopedijski sublimira sve postojeće naučne discipline i u njima pronalazi neoborive argumente Božije jednoće i svemoći.”⁶ Na jednostavan i svakom razumljiv način, Hodžić prezentira velike ideje i načela vjere. Djelo je nastalo šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog vijeka u vrijeme kada je vjera na ovim prostorima marginalizovana, protjerivana iz društvene zbilje do iza kapija vjerskih objekata i avlija privatnih kuća. Ovo je vrijeme kada je na našem - bosanskom jeziku bilo malo literature iz oblasti islama i kada elektronska pomagala gotovo da nisu postojala.⁷

Vehbija ef. Hodžić se istakao i na polju književnosti. Pisao je pjesme, pripovjetke, novele, a autor je i dvije drame. Rukopis jedne od njih je nestao, dok je druga, pod nazivom *Žalosna svadba*, sa uspjehom igrana nekoliko puta u Novom Pazaru u okviru Regionalnog pozorišta Novi Pazar.⁸ Ova predstava je jedanput izvedena i u čitaoni Biblioteke Fakulteta za islamske studije u Novom Pazaru 2019. godine. Važno je, također, izdvojiti njegovu novelu u rukopisu *Kroz pjesmu i suze* na osnovu koje je dramatisovana predstava *Žalosna svadba*, u kojoj Hodžić opisuje veliku, do suza dirljivu ljubav prelijepe Đulsume i mladog Ešrefa sa tragičnim epilogom. Osim toga, Hodžić je bio, što je čitalačkoj javnosti manje poznato, veoma agilna i uspješan sakupljač muslimanskih narodnih umotvorina.⁹

Pored objavljenih djela i radova Vehbija ef. Hodžić je iza sebe ostavio značajan broj neobjavljenih rukopisa. Njegovo životno djelo *Islam u svjetlu nauke i filozofije* i dalje nije kompletno objavljeno. Drugi dio djela *Islam u svjetlu nauke i filozofije, Praktične dužnosti muslimana, Ibadat*, dijelom se nalazi u rukopisu i sadrži 349 stranica rukom pisanog teksta.

Treći dio studije, kojom je Vehbija ef. Hodžić imao namjeru da svestrano predstavi islam na bosanskom jeziku, *Oplemenjivane ljudske duše* (Nauka o moralu

5 Esad Rahić, “Vehbija Hodžić – najistaknutiji sandžački pisac o islamskim temama,” *Tutinski zbornik*, br. 2 (2002): 47.

6 Vehbija Hodžić, *Islam u svjetlu nauke i filozofije, Knjiga prva, Akaid*, 5.

7 Sabit Šećović, *Ibid*, 13.

8 Esad Rahić, *Ibid*, 48; Sabit Šećović, *Ibid*, 12-13.

9 Esad Rahić, *Ibid*, 49.

– Ahlak) i dalje se nalazi u rukopisu. Originalni naslov rukopisa je *Islam u svjetlu nauke i filozofije, III dio, Islamski moral* ('Ilmul-ahlaq) i sadrži 540 stranica teksta kucanog na pisačkoj mašini, a sačuvan je i primjerak rukopisa koji je autor ispisao rukom.

Sljedeće važno djelo Vehbije ef. Hodžića, koje se i dalje nalazi u rukopisu, jeste djelo pod naslovom *Problem dobra i zla – Siratu-s-se'ade* (Sistem moralne filozofije). Za razliku od prethodno predstavljenih rukopisa, poznato je tačno vrijeme nastanka ovog rukopisa. Napisano je u Novom Pazaru, 1952. godine. Rukopis ima 65 poglavlja, a ispisan je na preko 500 stranica rukom pisanog teksta.

U bibliografijama radova Vehbije ef. Hodžića se spominje i rukopis pod imenom: *Islam i nauka* (Kulturna istorija islama). Rukopis autor spominje u već spomenutom poznatom pismu koje je napisao svom prijatelju Kasimu Hadžiću, 1970. godine. Nažalost, ovaj rukopis je nestao i porodici Hodžića nije poznato gdje se nalazi.¹⁰

Vehbija ef. Hodžić je završio i djelo *Tematika Kur'ana* koje predstavlja izbor ajeta po temama. Također, u rukopisu se nalazi i djelo *Tematika hadisa* u kojem autor navodi hadise po određenim temama, bez njihovog komentara, oslanjajući se, uglavnom, na Muslimov *Sahih*.¹¹

Pored svega toga autor je uspio pripremiti i paralelni srpskohrvatsko-francusko-njemačko-italijansko-persijsko-arapsko-turski rječnik sa oko 8.000 riječi. Napisao je i Tursko-srpskohrvatski rječnik, držeći se francusko-turskog rječnika Rešada Nuri Daragaa iz Ankare. Ovi vrijedni rječnici još uvijek se nalaze u rukopisu i čekaju svog izdavača.¹²

Vehbija ef. Hodžić je, kako smo već istakli, bio poliglota, poznavao je veliki broj stranih jezika i to svoje znanje stranih jezika je aktivno koristio za prevodilački rad. Prevodio je sa više stranih jezika, ostavivši iza sebe značajan broj prevedenih radova. Još kao učenik Velike medrese u Skoplju, ovaj sandžački poliglota je, pored pisanja originalnih članaka, prevodio sa arapskog iz *Medžanil-edeba* i sa njemačkog iz *Moslemische Rewue*. Te svoje radove objavljivao je u ondašnjim muslimanskim časopisima *Islamski svijet* i *Islamski glas*.

Posebno vrijedan prevodilački poduhvat Vehbije ef. Hodžića je djelo *Apologija islama* od italijanske orijentalistkinje Laure Vechi Vaglieri. Prijevod je obogaćen vrijednim predgovorom i podnožnim napomenama. Hodžić je preveo i veliki

10 Sabit Šećović, Ibid, 19.

11 Esad Rahić, Ibid, 46.

12 Ibid, 47; Sabit Šećović, Ibid, 19.

Kamus Mehmeda Fuada, ogromni staroturski, tursko-arapsko-perzijsko-francuski rječnik. Ovaj rukopis ima 544 stranice kancelarijskog tabaka.¹³ Tu je i prijevod Tursko-francuskog rječnika novoturskog jezika. Osim spomenutih, Hodžić je preveo još i sljedeće radove:

- *Islam - religija za sve i svakog*, brošura koju je preveo s engleskog jezika;
- M. Sadrudin: *Islam – religija čovječanstva*, prijevod s njemačkog jezika;
- Muhjudin Selman: *Iskrice mladosti*, prijevod pjesama.¹⁴

Iz navedenog spisateljskog opusa Vehbije ef. Hodžića zaključujemo da je on bio alim koji je znao i cijenio vrijednost vremena, a to znači vrijednost svog života. Porodica i prijatelji svjedoče da je Vehbija ef. živio u punom skladu sa hadisom poslanika Muhammeda, s.a.v.s., u kojem traži od vjernika da iskoristi pet stvari prije drugih pet: život prije smrti, zdravlje prije bolesti, slobodno vrijeme prije zauzetosti, mladost prije starosti i bogatstvo prije siromaštva.¹⁵ Gotovo nikada nije bio besposlen. Redovno je bio za pisačom mašinom ili sa olovkom u ruci, okružen knjigama i spisima. Ni svoje slobodno vrijeme nije koristio za odmor. Vjerovatno bi još više učinio i iza sebe ostavio dragocjenih radova da je nailazio na razumijevanje kod mjerodavnih za štampanje i izdavanje njegovih djela koja još uvijek čekaju svog izdavača.¹⁶

Objavljeni radovi Vehbije ef. Hodžića u islamskoj periodici

Pored zasebnih djela Vehbija ef. Hodžić je napisao i veliki broj autorskih tekstova, koji su, uglavnom, objavljeni. On je objavljivao u različitim časopisima i pisao o raznim temama. Istina, uspoređivanjem objavljenih autorskih tekstova sa njegovim objavljenim djelima i neobjavljenim rukopisima dolazimo do zaključka da su mnogi od tih tekstova dijelovi njegovih objavljenih djela ili rukopisa. Okosnicu njegovih objavljenih radova čine islamske teme iz gotovo svih oblasti islamske nauke.

¹³ Esad Rahić, *Ibid*, 47; Sabit Šećović, *Ibid*, 20.

¹⁴ Sabit Šećović, *Ibid*, 20.

¹⁵ Muhammed Al-Hakim, *Al-Mustadrak 'ala al-sahihayn*, Al-juz al-rabi', br. 7846 (Beirut – Libanon: Dar al-kotob al-'ilmiyah.El-Hakim, 2002), 341.

¹⁶ Jakub Memić, "Merhum Vehbi ef. Hodžić," *Preporod*, br. 5 (1977): 18; Esad Rahić, *Ibid*, 53; Sabit Šećović, *Ibid*, 9.

Kada je riječ o autorskim tekstovima, treba naglasiti da se Hodžić još kao učenik Velike medrese u Skoplju družio s perom i objavljivao svoje radove u raznim onovremenim islamskim listovima, najčešće sarajevskim. Istim stopama je nastavio i kasnije, tako da je pisao tokom cijelog svog života, nastojeći prodrijeti do svijesti čitatelja i podsticati ih na primjenu islamskih propisa. Objavljivao je svoje radove u *Islamskom svijetu*, *Islamskom glasu*, *Gajretu*, *Narodnoj pravdi*, Sarajevo, *Dogru Yolu (Pravom putu)*, Skoplje, *Glasniku VIS-a*, Sarajevo, *Preporodu*, Sarajevo, *Zemzemu*, Sarajevo, kao i *Takvimu*, Sarajevo.

U tom sklopu posebno mjesto zauzima *Preporod*. Vehbija ef. Hodžić je, svojevremeno, ubrajan među najvrijdnije saradnike ovog lista i pored toga što mu nije objavljeno sve što je slao. U *Preporodu* je objavljivao od 1970. do 1976. godine, i u tom periodu je u šesnaest brojeva objavljeno deset njegovih radova. Najveći broj njegovih radova objavljenih u *Preporodu* je posvećen odnosu islama prema nauci: "Kur'an i geografija", u pet nastavaka, "Kur'an i astronomija", u tri nastavka, zatim prvobitnoj religiji, vjerskom životu, vjerskim svečanostima, vjerskim službenicima i pregaocima na putu islama na prostoru Sandžaka. U *Zemzemu* je objavljen jedan njegov dopis, "Primjer za ugled (Uzeir Idrizović iz Novog Pazara)", br. 1-2, str. 16, 1972. godine.¹⁷ Jasna je namjera Hodžića da kroz ove radove ukaže na nepostojanje kolizije između islama i nauke, da pokaže da savremena nauka potvrđuje davno objavljene istine islama, kao i da probudi kod muslimana interesovanje za naukom. Također, vidljive su njegove prosvjetiteljske aktivnosti. Koristio je svaku priliku da ukaže na uzorne primjere pojedinaca koji su svojim altruizmom i pregalaštvom nastojali da poprave stanje vjerskih, prosvjetnih i socijalnih prilika u Sandžaku.¹⁸

Ovdje ćemo, kako smo to u uvodnom dijelu istakli, poseban akcenat staviti na Hodžićeve radove objavljene u *Takvimu* i *Glasniku VIS-a*, imajući u vidu da oni najbolje dočaravaju njegovu misao i doprinos islamskoj periodici.

O saradnji Vehbije ef. Hodžića u *Takvimu* zaseban rad je napisao Kasim Hadžić (1978). Hodžiću je u ovom godišnjaku objavljeno 10 radova na 87 stranica. Objavljeni su mu sljedeći radovi: „Sujevjerje – ostaci mnogoboštva (širka)“, „Veći i manji grijesi, njihovi uzroci i posljedice“, „Religijski sud i problem dobra i zla“, „Tri glavna islamska stuba“, „Krvna osveta i ubistvo“, „Razmišljanje kao ibadet“, „Kur'an i antropologija“, „Islam i muslimani“, „Vel 'asri (suština vjere)“ i „Pohlepa i škrtost (dvije štetne društvene pojave)“. Također, u radovima objavljenim u *Takvimu* dominiraju teme kojima se štiti izvorna vjera, izgrađuje ličnost visokih

17 Kasim Hadžić, "Životni put i djelo Vehbije Hodžića," *Glasnik VIS-a* 2 (1977): 220-221.

18 Sabit Šećević, *Ibid*, 14.

moralnih kvaliteta i motivišu se muslimani na bavljenje naukom. Nije poznato da se Hodžić služio nekim pseudonimom ili da nije potpisao neki svoj rad. Dakle, u periodu do 1975. godine, Vehbija ef. Hodžić je bio jedan od najboljih saradnika *Takvima*. Najveći broj radova on je ispisao rukom, jer dugo vremena nije bio u mogućnosti da kupi pisaću mašinu.¹⁹

Ipak, najveći broj radova Vehbije ef. Hodžića je obavljen u *Glasniku VIS-a*, čijem kvalitetu i afirmaciji je dao neprocjenjiv doprinos. U ovom glasilu Islamske zajednice Hodžić je objavljivao gotovo tri decenije, u periodu od 1954. do 1979. godine, a objavljen mu je 41 članak: „Muhammed, a.s., povodom ovogodišnje proslave rođenja“, „Post“, „Kurban“, „Merhum Murad-ef. Sukić, muftija u penziji“, „Islamski moral“, „Islamski moral II“, „Rad po islamu“, „Islam i dobra djela uopšte“, „Proslava mevludi-šerifa u Novom Pazaru“, „Jednomjesečni tečaj za vjerske službenike u Novom Pazaru“, „Pokrovitelji islamske nauke – mecene“, „Islamske škole“, „Razvoj islamskog prava“, „Proslava Mevluda u Novom Pazaru“, „Materijalna kultura islama“, „Proslava mevlud – šerifa u Novom Pazaru“, „Islamski velikani o nauci“, „Mevludska svečanost u Novom Pazaru“, „Jedinstvena vjerska svečanost u Pešteru“, „Ispraćaj na hadž“, „Dužnost muslimana prema svojoj vjerskoj zajednici“, „Sujeverje – ostaci mnogoboštva (širka)“, „Uzoran predavač vjerske obuke“, „Novi mesdžid u selu Kruševu u okolini Novog Pazara“, „Hadži Hasan Jahović – veliki dobrotvor (vakif)“, „Temelj za novu džamiju u Požegi, Novi Pazar“, „Merhum Džemailaga Bošnjović“, „Trošenje imetka u dobrotvorne svrhe“, „Primjer za ugled“, „Proslava otvaranja nove džamije u selu Požega, Novi Pazar“, „Vakufska biblioteka i čitaonica u Novom Pazaru“, „Neobično krupan korak IZ-e u Novom Pazaru“, „Svečano otvaranje Vakufske biblioteke u Novom Pazaru“, „Merhum Džemailaga Bošnjović i poslije smrti pomaže Islamsku zajednicu“, „Vakuf – zavještanje“, „Čovjek – izvor zla i dobra“, „Islamski gest Omera Koničanina iz Novog Pazara“, „Život u svemiru“, „Merhum Arif-ef. Sarajlija, veliki alim i pjesnik“, „Prvi čovjek, prvi grijeh“, i „El-ma'un“ – pomaganje“. Radovi objavljeni u *Glasniku* uglavnom su posvećeni sljedećim temama: ahlak, dobro i zlo, islamske dužnosti, kulturna baština, kultura, Muhammed, s.a.v.s., nauka, pravo, svemir, sujeverje, trošenje imetka u dobrotvorne svrhe... Isto tako dio ovih radova tretira vjerski život, vjerske svečanosti, vjerske službenike i pregaoce na putu islama na prostoru Sandžaka. Kada se stranice ovih članaka zbroje, onda je to 114 stranica, što je, s obzirom na format ovog časopisa, jedno zasebno djelo. Sve svoje radove autor je potpisivao punim imenom.²⁰

19 Kasim Hadžić, „Saradnja Vehbije Hodžića u Takvimu,” *Takvim za 1978 godinu* (1978): 202-203.

20 Vidi: Sabit Šećević, *Ibid*, 13-14.

Kako možemo vidjeti iz priloženog, radi se o izuzetnom autoru kojeg krasi i kvantitet, i kvalitet, te raznovrsnost stvaralaštva. Dakle, riječ je o velikom i neumornom piscu koji je stvarao povučeno i u miru, što je osobenost velikih umova. On je najplodniji bošnjački pisac na temu islama u Sandžaku i jedan od najvrijednijih i najkompletnijih saradnika islamskih publikacija koji je dao nemjerljiv doprinos u tom segmentu, što postaje jasnije analizom tema o islamu u njegovim radovima objavljenim u islamskoj periodici.

Teme o islamu u periodičkim radovima Vehbije ef. Hodžića

U svojim navažnijim vjersko-teološkim radovima objavljenim u *Takvimu* i *Glasniku VIS-a*, Vehbija ef. Hodžić je posvetio značajnu pažnju religiji općenito, odnosno historijske razvoju religije. Ovo pitanje on obično tretira na početku svojih djela. Logično je da on, tek nakon općih i uvodnih saznanja o religiji, pristupa njezinim pojedinačnim aspektima.

Važno je istaknuti stav autora da je ljudima objavljujvana samo jedna vjera, koju on, na temelju posljednje objave, naziva islam. Istina, ljudi su ovu vjeru različito nazivali, a ona je bila objavljujvana u skladu sa njihovim umnim mogućnostima.

Da bi potvrdio postojanje, a zatim i nestanak pojedinih naroda, Hodžić se poziva na historiju i arheologiju. S tim u vezi on kur'anske riječi „Vel-asri“ prevodi „Tako mi historije“, jer historiju smatra svjedokom ljudskih događanja, uspona i padova. Vrijeme samo po sebi nije ni dobro ni loše, ni sretno ni nesretno, već ga ljudi čine takvim svojim postupcima. Glavnim razlozima propasti naroda označavaju se bezvjerstvo (ateizam), ili krivovjerstvo (politeizam), iz čega proističe nemoral i pokvarenost svake vrste.²¹

Vehbija ef. Hodžić je na više mjesta u svome opusu pisao o prvobitnoj religiji. Kod obrade ove teme jako je izražena intencija autora da objavljene istine potvrdi postignućima savremene nauke. Suprotno tvrdnjama materijalista, Hodžić zastupa mišljenje da je prvobitna religija ljudi monoteizam, a da se politeizam javlja kao njegova devijacija.²²

Kao posebno važan argument o potrebi religije, autor pronalazi u njenoj neraskidivoj vezi s moralnim odgojem čovjeka. Najuzvišenijom misijom religije ističe preobražaj čovjeka od „čovjeka sotone“ u „čovjeka anđela“ ili „nadčovjeka“. Jedino je

21 Vehbija Hodžić, „Vel-asri, suština vjere,“ *Takvim za 1974. godinu* (1974): 101.

22 Vehbija Hodžić, „Prvobitna religija,“ *Preporod*, br. 23 (1976): 15.

religija sposobna da preporodi čovjeka, da njegovu zlu volju preobrazi u dobro. Istina, ovu misiju može iznijeti samo islam, kao jedina preostala izvorna religija.²³

Islam je za Hodžića jedina vjera koja je bila objavljivana kroz čitavu ljudsku historiju i da su ljudi odstupanjem od izvorne religije stvarali nova vjerska učenja i zapadali u razne oblike sujevjerja. Zato on u svojim tekstovima nastoji naznačiti i analizirati brojne forme ili oblike sujevjerja.²⁴

S obzirom na činjenicu da je monoteizam najvažniji segment vjerovanja, sujevjerja su označena kao opasnost za izvorno objavljeni monoteizam, odnosno opasnost za vjeru. Hodžić sujevjerje definiše kao praznovjerje; suvišna, nepotrebna i neosnovana vjerovanja. Sujevjerja su, zapravo, ostaci mnogoboštva, odnosno širka. Potom se govori o načinima inkorporiranja sujevjerja u vjerovanje muslimana, gdje su istaknuta dva razloga: nasljeđivanje pojedinih paganskih vjerovanja i utjecaj drugih religija. Uzroci iskrivljenja izvorne vjere prepoznaju se u „sotonskom“ zavođenju ljudi i „primitivnom ljudskom duhu“, koji nije uspio da razumije uzroke mnogih prirodnih pojava sa kojima se suočavao, smatrajući ih božanstvima i pripisujući im natprirodnu moć.²⁵

Što se tiče oblika sujevjerja, Vehbija ef. je prepoznao njihovo mnoštvo poput upućivanja molbe (dove) nekom od živih bića ili stvari, njihovo prihvatanje za posrednike između sebe i Boga, kao i pripisivanje natprirodnih osobina pojedinim stvarima ili bićima.²⁶ Pored pobrojanog u sujevjerje je uvršten i animizam (vjerovanje u božansku moć duša), totemizam (obožavanje biljaka, životinja, pa i stvari), fetišizam (vjerovanje u predmete koji su neobični ili su ih ljudi pravili i obožavali), šamanizam (vjerovanje u natprirodnu moć vrača kojeg ljudi smatraju posrednikom ka Vrhovnom Biću).²⁷

Pažnju Hodžića su posebno preokupirali oblici sujevjerja koji su onovremeno bili rasprostranjeni među muslimanima ovih prostora poput: vjerovanja u vukodlake, vampire, vještice, zle duhove, vjerovanje da ne valja raditi pojedinim danima, vjerovanje u čudnovatu moć tisevog drveta, vjerovanje u čudesnu moć vučijih zuba, posjećivanje turbeta i paljenje svijeća za dušu onog „dobrog“ i za svoj murad (ostvarivanje nekih želja) itd.²⁸

23 Vehbija Hodžić, „Čovjek – izvor dobra i zla,” *Glasnik VIS-a*, br. 9-10 (1976): 22-23.

24 Vehbija Hodžić, „Sujevjerje – ostaci mnogoboštva (širka),” *Glasnik VIS-a*, br. 7-8 (1967): 302-308; Vehbija Hodžić, „Sujevjerje – ostaci mnogoboštva (širka),” *Takvim za 1967. godinu* (1967): 104-107.

25 Vehbija Hodžić, „Sujevjerje – ostaci mnogoboštva (širka),” *Glasnik VIS-a*, 305-306.

26 Ibid, 302.

27 Ibid, 303.

28 Ibid, 306.

Na kraju izlaganja o sujevjerju, naveden je stav islama prema naznačenom fenomenu, gdje je istaknuto da su ovakva vjerovanja po islamu širk (mnogoboštvo), a pošto se njime pokriva vjera u jednoga Boga (tevhid), ona su istovremeno i kufr (nevjerovanje), mada se pod kufrom smatra potpuno nevjerovanje. Također, uzimanje živih ili mrtvih bića za božanstva ili posrednike između čovjeka i Boga je širk, koji je, poslije potpunog nevjerovanja, najteži grijeh.²⁹ Dakle, prema mišljenju Hodžića, spomenuta sujevjerja spadaju u najveće grijeha, a suprostavljaju se i zdravoj ljudskoj logici.

Sljedeća tema koja je predmet interesovanja autora jesu kur'anski ciljevi koji su izloženi na osnovu samog teksta Kur'ana. Među najvažnije ciljeve Kur'ana kao posljednje Božije objave ubraja se: restauriranje objavljenog vjerzakona, upućivanje cijelog čovječanstva (on je univerzalna poruka), uspostava vjere u jednog Boga (suprotno mnogoboštvu i ostalim devijacijama ljudskog uma), uspostava zdravih pravnih normi među ljudima, izgradnja humano-altruističkog morala, kulturno i civilizacijsko uzdizanje čovječanstva kroz uputu ka nauci, potvrđivanje i čišćenje prijašnjih objava od ljudskih dodataka, savršeno izlaganje vjerskih pitanja.³⁰ Hodžić predstavlja Kur'an i sa aspekta njegove nadnaravnosti, odnosno nedostižnosti. Da bi potvrdio da je Kur'an najveće čudo (mudžiza) Muhammeda, a.s., Hodžić se poziva na kur'anske ajete, kao i na događaje iz Poslanikovog, a.s., života. Kao dokazi nadnaravnosti Kur'ana, navode se njegova nedostižnost i sa aspekta forme i sa aspekta sadržine, jak utisak koji Kur'an ostavlja na srca onih koji ga uče ili slušaju, kao i činjenica da je rasvijetlio mnoge događaje iz daleke prošlosti i predvidio događaje u budućnosti.³¹

Problem dobra i zla je jedna od tema koja je zaokupljala pažnju Vehbije ef. Hodžića u velikoj mjeri. Da bi ponudio rješenje pomenutog problema, on je napisao zasebno djelo *Problem dobra i zla*, a ovom temom se bavio i u drugim spisima. Bavljenje ovim pitanjem je logična posljedica njegovog stava da je uklanjanje zla svake vrste sa Zemlje glavna intencija religije.

Postojanje dobra i zla u svijetu Hodžić najdirektnije veže za čovjeka. Uzrok svih ljudskih stradanja, privrednih, socijalnih i političkih pronalazi se u ljudskoj nutrini, u njegovom srcu i duši. Zla među ljudima je bilo od iskona, zato što među njima uvijek ima predanih „sataninih“ sljedbenika, koji su opterećeni egoizmom i drugim porocima, koji iz njega izvire, a kojima se nanosi zlo ljudima.³² Također,

29 Ibid, 308.

30 Vehbija Hodžić, „Islam – muslimani?“, *Takvim za 1973. godinu* (1973): 114-117.

31 Ibid, 118.

32 Vehbija Hodžić, „Čovjek – izvor dobra i zla,“ 22-23.

rješenje ovog problema se najdirektnije dovodi u vezu sa čovjekom, jer je on izvor dobra i zla, dok je religija jedini faktor koji čovjeka može preporoditi. Sve dok čovječanstvo ne bude usmjerilo pažnju na ljudsku nutrinu, na njen preobražaj, zlo se u svijetu neće eliminirati. Kao metod preobražaja čovjeka u biće koje će biti izvor dobra, označeno je vaspitanje ljudi, odnosno ispravan religijski odgoj. Misija iskorjenjivanja zla iz svijeta pripisuje se jedino autentičnoj religiji, a to je islam. Jedino je islam ocijenjen sposobnim da čovjeka načini pravim čovjekom, da ga spasi zla i povede ga putem sreće i blagostanja, preko sveopćeg bratstva, ljubavi, socijalne pravde i jednakosti ljudi.³³ Da bi potvrdio da islam može riješiti problem dobra i zla, autor se poziva na historiju islama, posebno historiju prvih generacija.

Jedna od glavnih intencija Objave jeste oplemenjivanje ljudske duše, odnosno moralno usavršavanje čovjeka. U skladu sa ovom misijom religije, Hodžić je imao naum da svojim djelom doprinese moralnom uzdizanju čovjeka. Značajan broj svojih kratkih radova posvetio je pojedincima koji su bili predani radu za opće dobro. O gore naznačenom pitanju, prvenstveno se govori s aspekta moralnog preporoda čovjeka u smislu njegove pripravnosti da se žrtvuje za opće dobro.

Tumačeći 177. ajet sure El-Bekara: „*Nije čestitost u tome da okrećete lica svoja prema istoku i zapadu; čestiti su oni koji vjeruju u Allaha i u onaj svijet, i u meleke, i u knjige, i u vjerovjesnike, i koji od imetka, iako im je drag, daju rođacima, i siročadi, i siromasima, i putnicima, i prosićima, i za otkup iz ropstva, i koji molitvu obavljaju i zekat daju, i koji obavezu svoju, kada je preuzmu, ispunjavaju, naročito oni koji su izdržljivi u neimaštini, i u bolesti, i u boju ljutom. Oni su iskreni vjernici, i oni se Allaha boje i ružnih postupaka klone*”³⁴, Vehbija ef. Hodžić će kazati da je to jedan od najvažnijih ajeta u Kur'anu, koji dijeli formalno i stvarno dobročinstvo i koji, uz obožavanje Allaha i obavljanje namaza, među glavne temelje vjere postavlja dobročinstvo prema ljudima. Potom je ukazano i na poslanika islama Muhammeda, s.a.v.s., koji je bio uzor altruizma. Poslanik, a.s., je uporedio muslimane sa jednim tijelom, jednom velikom porodicom, gdje je najbolji među njima onaj koji najviše koristi ljudima, a najgori među muslimanima onaj koji im najviše šteti; gdje svaki član te zajednice suosjeća i dobro i zlo sa ostalim članovima. U dobročinstvo prema drugima autor ubraja: osmijeh pri susretu, lijepu riječ, savjet, uklanjanje prepreke sa puta, pa sve do najvećih moralnih i materijalnih žrtava. Kao paradigmatični su spomenuti postupci prvih halifa i njihovih službenika, njihova briga za opće dobro zajednice, poput predaje da je Osman, r.a., dok

³³ Ibid, 24-26.

³⁴ Kur'an, El-Bekare, 177.

je obavljao državne poslove upotrebljavao državnu svijeću, a kad bi ih završio, upalio bi svoju svijeću.³⁵

Vjerske zajednice su u komunističkoj Jugoslaviji imale status privatno-pravnih organizacija, a vjera je bila svedena na privatnu stvar pojedinca. Vakufi od kojih su se održavale vjerske institucije su bili oduzeti, pa su vjera i vjerske institucije muslimana bile prepuštene svijesti i savjesti njenih sljedbenika.³⁶ Iz tog razloga Vehbija ef. Hodžić na više mjesta govori o važnosti razvijanja kolektivne svijesti, o vrijednosti trošenja imetka za opšte dobro, odnosno o važnosti uvakufljenja imovine, što je način da se pomognu vjerske institucije i vjera kao takva.³⁷ Iskrena vjera i žrtva u njeno ime su, po Hodžiću, neraskidivo povezane, tako da nema iskrene vjere tamo gdje nema žrtve. Kada čovjek shvati da svi ljudi pripadaju jednoj velikoj porodici i kada u svakom čovjeku bude vidio sebe, nastupit će blagostanje i sreća među ljudima. Pored težnje da doprinese moralnom porodu čovjeka i da kod njega razvije kolektivnu svijest, autor nastoji predstaviti vjeru kao sveobuhvatan životni program koji uređuje i privatnu i društvenu sferu života. Ovakvu percepciju vjere moguće je promatrati i kao reakciju na njeno onovremeno ograničavanje na ljudsku privatnost.³⁸

Jedna od glavnih intencija Vehbije ef. Hodžića bilo je oživotvorenje vjere, njeno pretakanje u život. Za njega je neprihvatljivo razumijevanje vjere kao apstraktne kategorije, ograničene na ljudsko srce, privatni dom ili džamiju. Kroz izvršavanje obreda, kroz plemeniti moral i altruistička djela, musliman potvrđuje vjeru u dubini svoje duše.³⁹

Pored osnova islamskog vjerovanja Vehbija ef. Hodžić se u svojim objavljenim radovima bavio islamskim obredoslovljem, jer ono čovjekovu vjeru čini živom, kulturno i socijalno relevantnom. Kod predstavljanja islamskih obreda Hodžić potcrtava ortopraktičnu važnost islama, koju nastoji argumentirati ponajprije osnovnim vrelima islama, a potom i racionalnim, kao i naučnim argumentima.

Prije nego je pristupio izlaganju osnovnih temelja islama, Hodžić je obrazložio značenje pojmova islam i musliman. Islam definiše s jezičkog aspekta kao pokornost Bogu, Njegovim odredbama, a zatim ističe njegovu univerzalnu dimenziju, karakterišući ga kao posljednji, savršeni vjerezakon, namijenjen cijelom

35 Vehbija Hodžić, "Materijalna kultura islama," *Glasnik VIS-a*, br. 7-9 (1962): 240-241.

36 Vehbija Hodžić, "Dužnosti muslimana prema svojoj vjerskoj zajednici," *Glasnik VIS-a*, br. 7-8 (1966): 314.

37 Ibid, 314-316.

38 Ibid, 315.

39 Sabit Šećović, Ibid, 81.

čovječanstvu, objavljen sa definitivnim propisima, normama ponašanja ljudi s ciljem postizanja njihove sreće na oba svijeta.⁴⁰ Prilikom definiranja pojma musliman Hodžić nije propustio priliku da naglasi praktičnu dimenziju vjere. Musliman je označen kao „onaj koji se osvjedočeno pokorava Bogu, čvrsto vjerujući u Njega i izvršavajući Njegove naredbe. To je osoba koja radi dobra djela, odnosno izvršava naredbe (islamski šarti i ostala humana i altruističko-socijalna djela) i usteže se od zabranjenih radnji (krađa, kleveta, ogovaranje, kockanje, uzimanje kamate, jedenje svinjetine, konzumiranje alkohola, nemoral).“⁴¹

U pogledu njihovog odnosa prema vjeri, autor je ondašnje muslimane svrstao u četiri grupe: iskreni (gorljivi) muslimani, formalni muslimani, formalni-indiferentni i nazovi muslimani. Prvom kategorijom se smatraju pravi osvjedočeni muslimani, koji su ispravno razumjeli vjeru, a potom je u život pretočili. Formalnim muslimanima označeni su vjernici koji redovito izvršavaju propise vjere, ali su posvećeni formi, dok im suština, svrha i značaj propisa izmiču. U treću grupu spadaju oni koji verbalno iskazuju pripadnost islamu, ali to praktično ne potvrđuju. Četvrtu kategoriju Hodžić je opisao kao ljude koji samo nominalno pripadaju islamu, a koji su „potpuno materijalizirani“, ovom svijetu posvećeni.⁴² Pomenuta klasifikacija muslimana dovodi se u vezu sa njihovim praktičnim iskazivanjem vjere, odnosno aktivnom pobožnošću. To iz razloga što se dobra djela shvataju kao vanjska manifestacija unutarnjeg ljudskog života, kao izraz njegove duše i srca kao sjedišta vjere.⁴³ Hodžić je davao prednost nečinjenju grijeha, odnosno ustezanju od poroka nad prakticiranjem imperativa, a kao razlog ovakvom stavu navodi mišljenje da je glavna svrha vjere izgradnja moralne ličnosti koja neće činiti zlodjela.⁴⁴

Obavljanje hadža je značajan dokaz pobožnosti muslimana, jer se time iskazuje pripravnost na velike žrtve radi Boga. Hadž je znak ljubavi prema drugim ljudima, moralno-vaspitno sredstvo, manifestacija univerzalnog bratstva među muslimanima, kao i simbol jednakosti među njima.⁴⁵

Primarni cilj objave jeste izgradnja ispravnog i osvjedočenog vjerovanja kod ljudi. To je ujedno i najveći prioritet koji je Vehbija ef. Hodžić nastojao postići. Nakon uspostavljanja ispravnog vjerovanja, on je najveću pažnju posvetio moralnom

40 Vehbija Hodžić, „Islam – muslimani?“, 113-114.

41 Ibid, 119-122.

42 Ibid, 123-126.

43 Vehbija Hodžić, „Islam i dobra djela uopšte“, *Glasnik VIS-a*, br. 4 (1960): 150-152.

44 Vehbija Hodžić, „Čuvati se grijeha je dokaz iskrenog imana“, *Preporod*, br. 21, (1974): 10.

45 Vehbija Hodžić, „Kurban“, *Glasnik VIS-a*, br. 7-9 (1956): 204-205.

preporodu pojedinca, kao pretpostavci izgradnje harmoničnog društva. Veliki broj radova objavljenih u domaćoj periodici Hodžić je posvetio ovoj temi. Cilj svih islamskih odredbi i propisa, zapovijedi i zabrana, pouka i preporuka, po njegovom mišljenju, jeste moralni preporod čovjeka.

„Plemenitost i lijepa narav (ahlak) znači takav duševni odgoj kod čovjeka koji ga stalno goni da čini dobra djela, djela koja odobrava vjera, zdravi razum i savjest.“⁴⁶ Pravu plemenitost Hodžić vidi u spremnosti čovjeka da žrtvuje svoje interese, pa i svoj život, za dobrobit drugih ljudi, za sreću ljudskog društva. On će kazati da se srž nauke o moralu sastoji u izgradni čovjeka koji nikome neće nanostiti štetu, koji će željeti drugome ono što želi sebi, koji će biti koristan sebi, porodici i zajednici i koji će voljeti sve ljude bez obzira na njihove etičke, rasne ili socijalne razlike.⁴⁷

Moralna dužnost koju autor posebno naglašava jeste rad ili privređivanje. On je ovoj obavezi dao zapažen prostor u svome opusu, čime je nastojao ukazati na relevantnost rada za stanje i napredak muslimana. Kroz pravilno razumijevanje odnosa prema radu promiče se ispravan pogled muslimana prema svijetu i životu. Istaknuto je da islam nije poput nekih religija protiv dobara ovoga svijeta, nije religija koja prezire ovaj svijet, tijelo i njegove potrebe. Naprotiv, islam traži rad i elan, podstiče čovjeka da bude djelotvoran, aktivan i koristan član društva. Islam hoće i fizički i moralno jakog čovjeka.⁴⁸ Nakon citiranja mnoštva kur'anskih ajeta i hadisa koji govore o vrijednosti rada, Hodžić zaključuje da je rad strogo naređena vjerska dužnost radi sticanja nužnog imetka za izdržavanje sebe i svoje porodice. Sticanje imovine iznad ličnih i porodičnih potreba, u granicama dozvoljenog, drži se preporučenim, kako bi, musliman mogao izvršavati obaveze prema Bogu koje su imovinskog karaktera, a to istovremeno znači i pomaganje kategorija ljudi kojima je pomoć potrebna. Jedino je sticanje imovine radi gordosti, hvalisanja i ugnjetavanja nemoćnih okarakterisano strogo zabranjenim.⁴⁹

Prosvjetiteljske ideje Hodžića, kao i utjecaj savremenih reformatora na njega, posebno dolaze do izražaja kada izlaže važnost bavljenja naukom. U osnovne dužnosti svakog muslimana svrstava obavezu da nauči makar osnove svoje vjere i morala. Zastupa stav o jedinstvu nauke, odnosno jedinstvu vjerskih i svjetovnih nauka. U tom sklopu je pojašnjeno da sakralne i profane nauke treba da se potpomažu i nadopunjuju, jer bez svjetovnih nauka čovjek ne bo mogao da izvrši

46 Vehbija Hodžić, *Islam u svjetlu nauke i filozofije, III dio, Islamski moral*, Neobjavljeni rukopis, 19.

47 Vehbija Hodžić, „Tri glavna islamska stuba,” *Takvim za 1968. godinu* (1968): 126.

48 Vehbija Hodžić, „Rad po islamu,” *Glasnik VIS-a*, br. 7-9 (1957): 279-281.

49 Ibid, 284-285.

osnovnu misiju stvaranja. Praktičan primjer naučnog angažmana su Poslanikovi ashabi i islamski učenjaci koji ne samo da su se odazvali kur'anskom i poslaničkom pozivu da proučavaju i studiraju razne znanosti, već su, istovremeno, bili propagatori i zaštitnici nauke i naučne misli.⁵⁰

Jedno od pitanja o kojem se u ovom kontekstu govori jeste griješenje općenito, razlozi griješenja, kao i vrste grijeha. Grijeh se tretira kao odraz nesaglasnosti ljudskih naravi sa Božijim zakonima. Svaki grijeh koji se učini, i prema sebi i prema drugima, istovremeno je i grijeh prema Bogu, jer je On zabranio griješenje. Prema svojim posljedicama grijesi su podijeljeni u tri grupe: najveći (bezzverstvo, mnogoboštvo i grijesi koji su velika društvena zla, poput ubistva, sihira, kamate), veliki (zlostavljanje roditelja, lažno zaklinjanje, laž, kidanje rodbinskih veza, pretjerana ljubav prema ovome svijetu) i obični, odnosno mali grijesi.

U najnegativnija svojstva koja se mogu naći kod čovjeka autor ubraja laž. U ovom svojstvu se prepoznaje individualna i kolektivna opasnost (Dvojica bez duše, treći bez glave). Srodne pojave laži su: ogovaranje, krivokletstvo, kleveta, lažno svjedočenje, što su sve osobine čovjeka lišenog karaktera i moralnih vrijednosti. Laž je označena kao svojstvo licemjera, a licemjerstvo je jedno od ružnih svojstava slično laži. Licemjeri su od strane Poslanika, s.a.v.s., opisani kao najgori ljudi, koji jednim ljudima odlaze sa jednim, a drugim sa drugim licem. Kao antipod ovim svojstvima Hodžić ističe iskrenost, koju prate i ostala dobra svojstva poput pravednosti, povjerljivosti, čovjekoljublja i drugih osobina koje doprinose harmoniji i zdravim odnosima u društvu. Mržnja je navedena kao svojstvo koje donosi ličnu i društvenu štetu. Opasnost ovog svojstva se dokazuje, pored tradicionalnih dokaza, i historijskim činjenicama. U pitanju je svojstvo koje vodi razjedinjavanju ljudi, tako da zajednica bude žrtva mnogo slabijeg neprijatelja. Ovaj stav Hodžić potkrijepljuje podacima iz muslimanske historije (pad Bagdada, pad muslimnska Španije). U negativna svojstva se svrstava i oholost, nadmenost i umišljenost, kao ružna svojstva koja rezultiraju nezdravim odnosima među ljudima, čime nestaje ljubavi i osjećanja bratstva i jednakosti među njima.⁵¹

Poslije ukazivanja na zabranjena i pokuđena djela i svojstva, Vehbija ef. Hodžić ističe važnost pokajanja za učinjene grijehe i uslove koji su neophodni da pokajanje bude ispravno. U grijehe koje Bog ne oprašta, koji ne mogu proći bez posljedica, Hodžić ubraja: nevjerovanje, mnogoboštvo i zlodjela prema drugima (osim ako se čovjek za života pokaje i izmiri sa ljudima). Kao primjer pokajnika navodi se Poslanik, a.s., koji je uzor u svemu, pa i u pokajanju – kajao se

50 Vehbija Hodžić, "Islamski velikani o nauci," *Glasnik VIS-a*, br. 9-10 (1963): 373.

51 Vehbija Hodžić, "Islamski moral," *Glasnik VIS-a*, br. 4-6 (1957): 145-152.

sedamdeset puta u toku dana iako je znao da mu je sve oprošteno. Na kraju se eksplicira da je pokajanje jedini lijek za grijeh, i male i velike, jedini put koji će grijешnike, pa i bivše nevjernike, „izmiriti“ s Bogom.

Sve moralne principe islama Vehbija ef. Hodžić označava kao sredstvo oplemenjivanja duše kako bi bila kovačnica samo dobrih motiva, koji će se pojaviti u vidu dobrih djela. To je ujedno i put afirmacije dobra, što je primarni cilj vjere općenito, posebno islama kao „krune vjere i filozofije svih naroda i svih vremena“.⁵²

U svom razuđenom opusu Vehbija ef. Hodžić je veliku pažnju i prostor posvetio socijalnom programu islama. U više svojih rukopisa, objavljenih djela i radova on govori o nedostacima mnogih socijalnih sistema, a potom o mnogobrojnim socijalnim ustanovama islama kojima je nastojao potvrditi savršenost njegovog socijalnog programa. Islamu pripisuje najuzvišenije socijalne odredbe i propise o međusobnom pomaganju, čijom primjenom se čuva društvena i socijalno-ekonomska ravnoteža i otklanja se bijeda i siromaštvo. Primjena socijalnih ustanova islama se razumije kao metod smanjenja socijalnih razlika na način da se onemogućí akumulacija kapitala u rukama bogatih i da se spriječi povećanje broja siromašnih. Hodžićevo obuhvatno bavljenje socijalnim pitanjima je najvjerovatnije determinirano društveno-političkim kontekstom toga vremena, kao i položajem muslimana u komunističkoj Jugoslaviji. Osim toga, njegova apologetska stremljenja u interpretaciji islamskog nauka vidljiva su i kod izlaganja socijalnog nauka islama.

Ova vrsta socijalno-altruističke vjerske aktivnosti se odnosi, prije svega, na podizanje objekata i ustanova širokog i trajnog značaja i vrijednosti za zajednicu, kao što su:

- Socijalne ustanove: sirotišta, musafirhane (besplatna prenočišta za putnike), imareti (besplatne kuhinje ili pekare za sirotinju), humana društva, organizacije i ustanove itd.;
- Prosvjetne ustanove: škole (medrese), predavaonice – narodni univerziteti (darut-tedrisi), biblioteke, štamparije za štampanje naučnih dela, odnosno novac za štampanje vjerskih knjiga;
- Vjerske ustanove: džamije, mesdžidi itd;
- Zdravstvene ustanove: bolnice, njegovališta i sl.;
- Društveno korisni objekti: česme, vodovodi, bunari, kanali za navodnjavanje, mostovi, putevi, rasadnici voća i voćnjaci pored puteva za prolaznike (putnike) i sl.;

⁵² Ibid, 153-155.

- Zavještanja nepokretnosti (vakufi) za održavanje i izdržavanje ovih objekata i ustanova itd.⁵³

Socijalni propisi islama, prema Hodžiću su: zekat, sadekai-fitr, kurban, fidja, kefareti i dobrim dijelom hadž, koji obavezuju imućnije muslimane i imaju za cilj efikasno rješenje socijalno-ekonomskog problema islamske zajednice.⁵⁴

Kao autor, koji je bio pod snažnim utjecajem prosvjetitelja i reformatora, Vehbija ef. Hodžić se zanimao i za stanje muslimana u svijetu. Na više mjesta u svojim radovima detektuje razloge muslimanske dekadence, ali govori i o uvjetima njihovog progressa. Svoje stavove dokazuje argumentim koje pronalazi u Kur'anu i sunnetu, kao i u historiji čovječanstva.

Primarni razlog opadanja i propadanja civilizacija i kultura, odnosno naroda kao njihovih nosilaca kroz dugu ljudsku historiju, Hodžić prepoznaje u nevjerovanju ili mnogoboštvu i moralnoj iskvarenosti kao njihovoj posljedici. Kao poučan primjer on navodi historiju Arapa, njihov uspon i pad. Dok su se oni striktno držali propisa islama, njegovog objavljenog morala, za kratko vrijeme, kao predsedan u historiji čovječanstva, proširili su svoje carstvo od Indijskog do Atlanskog okeana i to ne ognjem i mačem, već pravdom i kulturom. Međutim, kada su njihovi kasniji sljedbenici u vrijeme dinastija Emevija i Abasija, na vrhuncu slave i bogatstva, počeli odstupati od islama, kada su se odali pijanstvu, uživanju i rasipništvu, uz pojavu razdora i nesloge, veličina i sjaj islamske države su počeli da blijede i ona je postala žrtvom azijskih vandalskih plemena. Mongoli sa Džingis-kanom na čelu, srušili su istočni dio islamskog moćnog carstva i opustošili Bagdad, kao centar kulture i civilizacije svijeta tog doba. Da je uzrok slabosti muslimana bio u njima, a ne u islamu, autor je potvrdio činjenicom da je Mongole savladala islamska kultura, izrazito snažna poruka islama, koju su prihvatili iako su bili pobjednici. Gotovo identični uzroci se navode za pad islamske države na zapadu u Španiji, poslije osam vijekova veličanstvene muslimanske vladavine ovom zemljom.⁵⁵

Da bi čovjek odgonetnuo sudbinska pitanja svoga života i, samim tim, da bi ispravno postupao, Sveznajući Stvoritelj ga je obdario posebnim darom, a to je razum. Vehbija ef. Hodžić razum smatra najvećim Božijim darom. Razum definiše kao Božiju svjetlost koja je data čovjeku da s njom osvijetljava Božija djela i da Ga preko njih otkriva. To je dar Božiji po kojem je čovjek dobio časnu

53 Vehbija Hodžić, "Trošenje imetka u dobrotvorne svrhe," *Glasnik VIS-a*, br. 9-10 (1970): 455.

54 Ibid, 453.

55 Vehbija Hodžić, "Materijalna kultura islama," 237-246.

misiju zastupništva na Zemlji. Misija zastupništva je čovjeku dodijeljena po njegovim duhovnim, a ne po fizičkim osobinama. Kada su u pitanju spoznajne vrijednosti razuma, istaknuto je da čovjek prosuđivanjem, razmišljanjem i istraživanjem dolazi do logičkog zaključka da Bog ima i postoji. Pažljivo posmatranje se smatra metodom spoznaje nužnosti Božije egzistencije. Bitnim saveznikom na putu spoznaje označena je i nauka, koja otkriva mnoštvo čudesnih Božijih zakonitosti.⁵⁶

U ovom kontekstu autor iznova iznosi svoj stav da čovjek svojim ličnim razmišljanjem, a posebno potpomognut Objavom, može doći do jasne spoznaje o nužnosti postojanja samo jednog Stvoritelja. Pristajanje na nevjerovanje ili mnogoboštvo, i pored mnoštva jasnih dokaza na stranicama prirode i unutar svetih tekstova, okarakterisano je najvećim padom ljudskog uma i najvećom uvredom za Stvoritelja, pa su, sljedstveno tome, ateizam i politeizam najveći grijesi prema Bogu.⁵⁷

Razmišljanje je označeno jednim od načina spoznaje, kao i ibadet – Bogu milo djelo. Vehbija ef. Hodžić je mišljenja da će učen čovjek koji razmišlja, potpomažući se naučnim aksiomima, mnogo brže i lakše doći do spoznaje Isitne, do spoznaje Božije egzistencije. Spomenuto je i nastojanje materijalista da sve zakonitosti, dokaze Božije egzistencije, Njegove svemoći i mudrosti pripišu „majci prirodi“. Međutim, ogromna većina „pravih učenjaka“ svjedoče Boga, svjedoče Njegovo postojanje.⁵⁸

Objavu i razum Vehbija ef. Hodžić tretira kao dva osnovna izvora spoznaje Boga i ostalih istina vjere. Ne ulazeći u klasične rasprave o odnosu Objave i razuma, on jasno definiše njihovo mjesto i autorit u islamskom učenju. Iako ga možemo okarakterisati racionalistom koji često pravi ustupke razumu i nauci, ne možemo mu pripisati mužezilizam, čiji su autori davali razumu autoritet koji mu ne pripada. Sam razum, prema mišljenju autora, nije u mogućnosti da nepogrešivo traži i nađe istinu, zato je neophodna objava koja čuva čovjeka u pogledu vjere i usmjerava ga kod traženja istine. Stvoritelj nije čovjeka prepustio samome sebi, već ga je potpomogao, prvenstveno razumom, kojim djelimično može razlikovati dobro od zla. Osim toga, On mu je slao objave preko Svojih poslanika da bi ga spasio stranputice, lutanja i podučio ga ispravnom vjeronanju i djelovanju.⁵⁹

56 Vehbija Hodžić, „Tri glavna islamska stuba,” 123-124.

57 Vehbija Hodžić, „Sujevjerje – ostaci mnogoboštva (širka),” *Takvim za 1967. godinu*, 106.

58 Vehbija Hodžić, „Razmišljanje kao ibadet,” *Takvim za 1969. godinu* (1969): 146-154.

59 Vehbija Hodžić, „Religijski sud i problem dobra i zla,” *Takvim za 1968. godinu*, (1968): 85.

Svaka objava je upućivana narodima u skladu sa njihovim potrebama i umnim sposobnostima. Kako je ljudski razum napredovao, tako je i Božija objava u većoj mjeri osvjetljavala istinu i pitanja koja se odnose na nevidljivi svijet, na Božije biće, Njegova svojstva i život poslije smrti.⁶⁰ Vehbija ef. Hodžić je mišljenja da je Kur'anom, kao posljednjom Božijom objavom, spoznaja koja je dostupna čovjeku upotpunjena, odnosno dovedena do savršenstva. Da je Kur'an rasvijetlio pitanja koja su ostala nerasvijetljena u prijašnjim objavama potvrđeno je kur'anskim ajetom: „*Sada sam vam vjeru vašu usavršio i blagodat Svoju prema vama upotpunio i zadovoljan sam da vam islam bude vjera.*“⁶¹ Ovaj ajet mnogu islamski učenjaci smatraju posljednjom objavom, a on može biti prikladna završnica izlaganja spoznajne teorije Vehbije ef. Hodžića kojom smo upotpunili analizu najvažnijih islamskih tema u njegovim objavljenim tekstovima u islamskoj periodici, što je ujedno i završetak našega istraživanja.⁶²

Zaključak

Uvidom u biobibliografiju Vehbije ef. Hodžića, u razuđenost njegovog opusa možemo zaključiti da se radi o najplodnijem sandžačkom islamskom misliocu XX stoljeća. Jasno je da je Hodžić bio svestrano obrazovan, što je osnova njegovog bogatog opusa koji u sebi pohranjuje znanja iz mnogih naučnih oblasti, a posebno iz tradicionalnih islamskih disciplina. On je nastojao da sveobuhvatno predstavi islam sa uvjerljivim tradicionalnim i racionalnim dokazima, svjestan vremena i prostora u kojem je živio, kao i izazova sa kojima se susretao. Ne smije se prenebregnuti činjenica da je Hodžić živio u vrijeme kada su vjera i njene vrijednosti bile potisnute na društvenu marginu. U svojoj zamisli je djelimično uspio jer je svojim djelom obuhvatio najznačajnije dijelove vjere. Međutim, njegov naum nije do kraja ozbiljen zato što je dobar dio njegovog opusa i dalje u rukopisu, a imao je za cilj da njegova djela dopru do što većeg broja ljudi.

Vehbija ef. Hodžić je svojim tekstovima u islamskoj periodici kao i svojim cjelokupnim djelom doprinio očuvanju duhovnog identiteta svog naroda, potpomogao njegovu pismenost i dao značajan doprinos buđenju muslimana iz letargije. Reklo bi se da je, u duhu ostalih reformistički usmjerenih autora, želio da muslimani imaju dostojanstveno mjesto unutar historije, na „Ovom svijetu“ i naravno mjesto na „Onom svijetu“.

60 Vehbija Hodžić, „Islam – muslimani?“, 116-117.

61 Kur'an, El-Maide, 3.

62 Vidi: Sabit Šećović, Ibid, 30-126.

Doprinos Hodžića islamskom mišljenju i islamskoj praksi u Sandžaku i šire nije još uvijek do kraja ozbiljen zbog činjenice da mu mnogi vrijedni rukopisi još uvijek nisu objavljeni. Obavljanjem rukopisne zaostvštine Vehbije ef. Hodžića bi njegovo razumijevanje islama, koje je i tradicionalno i savremeno, jer uključuje i tradiciju i modernost, dobilo još više na značaju. Njegova misao bi imala višestruk utjecaj na raznim poljima života – vjerskom, prosvjetnom i socijalnom.

LITERATURA

- Kur'an s prijevodom. 1984. (Preveo Besim Korkut), Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije.
- Al-Hakim, Muhammed. 2002. *Al-Mustadrak 'ala al-sahihayn*. Al-juz al-rabi', Beirut – Libanon: Dar al-kotob al-'ilmiyah.
- Hačković, Irfan. 2015. "Cvijet islamskog bibliotekarstva." *Glas islama*, br. 262: 25.
- Hadžić, Kasim. 1977 "Saradnja Vehbije Hodžića u Takvimu. " *Takvim za 1978 godinu*: 202-203.
- Hadžić, Kasim. 1977. "Životni put i djelo Vehbije Hodžića." *Glasnik VIS-a*, br. 2: 217-222.
- Hodžić, Vehbija. 1972. "Čovjek – izvor dobra i zla." *Glasnik VIS-a*, br. 9-10: 22-26.
- Hodžić, Vehbija. 1974. "Čuvati se grijeha je dokaz iskrenog imana." *Preporod*, br. 21: 10.
- Hodžić, Vehbija. 1966. "Dužnosti muslimana prema svojoj vjerskoj zajednici. " *Glasnik VIS-a*, br. 7-8: 314-316.
- Hodžić, Vehbija. 1960. "Islam i dobra djela uopšte." *Glasnik VIS-a*, br. 4: 150-152.
- Hodžić, Vehbija. 1973. "Islam – muslimani?" *Takvim za 1973. godinu*: 113-126.
- Hodžić, Vehbija. 1957. "Islamski moral." *Glasnik VIS-a*, br. 4-6: 145-152.
- Hodžić, Vehbija. 1963. "Islamski velikani o nauci." *Glasnik VIS-a*, br. 9-10: 373-376.
- Hodžić, Vehbija. 2010. *Islam u svjetlu nauke i filozofije, Knjiga prva, Akaid*. priređivač: Jahja Ferhatović, Novi Pazar: El-Kelimeh.
- Hodžić, Vehbija. *Islam u svjetlu nauke i filozofije, III dio, Islamski moral*. neobjavljeni rukopis.
- Hodžić, Vehbija. 1956. "Kurban." *Glasnik VIS-a*, br. 7-9: 203-206.
- Hodžić, Vehbija. 1962. "Materijalna kultura islama." *Glasnik VIS-a*, br. 7-9: 237-246.
- Hodžić, Vehbija. 1976. "Prvobitna religija." *Preporod*, br. 23: 15.
- Hodžić, Vehbija. 1957. "Rad po islamu." *Glasnik VIS-a*, br. 7-9: 279-286.
- Hodžić, Vehbija. 1969. "Razmišljanje kao ibadet." *Takvim za 1969. godinu*: 146-154.
- Hodžić, Vehbija. 1968. "Religijski sud i problem dobra i zla." *Takvim za 1968. godinu*: 85-92.
- Hodžić, Vehbija. 1967. "Sujevjerje – ostaci mnogoboštva (širka)." *Glasnik VIS-a*, br. 7-8: 302-309.
- Hodžić, Vehbija. 1967. "Sujevjerje – ostaci mnogoboštva (širka)." *Takvim za 1967. godinu*: 104-107.

- Hodžić, Vehbija. 1971. *Temelji islama, Knjiga prva*. Sarajevo: Preporodova biblioteka.
- Hodžić, Vehbija. 1968. "Tri glavna islamska stuba." *Takvim za 1968. godinu*: 123-126.
- Hodžić, Vehbija. 1970. "Trošenje imetka u dobrotvorne svrhe." *Glasnik VIS-a*, br. 9-10: 453-462.
- Hodžić, Vehbija. 1971. "Vakuf – zavještanje." *Glasnik VIS-a*, br. 9-10: 482-486.
- Hodžić, Vehbija. 1974. "Vel-asri, suština vjere." *Takvim za 1974. godinu*: 98-108.
- Malićević, Amela. 2024. "Vehbija Hodžić (1916-1977)." *Glas islama*, br. 340: 40-41.
- Memić, Jakub. 1977. "Merhum Vehbi ef. Hodžić." *Preporod*, br. 5: 18.
- Rahić, Esad. 2002. "Vehbija Hodžić – najistaknutiji sandžački pisac o islamskim temama." *Tutinski zbornik*, br. 2: 39-56.
- Šećović, Sabit. 2015. *Analiza tema o islamu u djelu Vehbije Hodžića*. Magistarski rad, Sarajevo: Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet islamskih nauka.

CHAPTER III

ISLAMIC THOUGHT AND PERIODICALS IN NORTH MACEDONIA AND GREECE

1987-1991 YILLARI ARASINDA *EL-HİLAL* GAZETESİNE GÖRE MAKEDONYA'DA DİNİ HAYAT VE SANAT

RELIGIOUS LIFE IN MACEDONIA ACCORDING TO AL-HILAL NEWSPAPER BETWEEN 1987-1991

Mumin OMEROV

Assist. Prof. Dr., Faculty of Islamic Sciences – Skopje, North Macedonia

 <https://orcid.org/0000-0002-1262-393X>

Özet: *El-Hilal Gazetesi* Makedonya'da dinî yayın yapan ilk gazete olma özelliğine sahiptir. 1987 yılında İslam Dini Birliği (İDB) bünyesinde yayın hayatına başlayan gazete, ülkedeki dinî konulardaki eksikliği gidermeyi ve aynı zamanda İDB'nin faaliyetleri hakkında Müslümanları bilgilendirmeyi amaçlamaktadır. Kuzey Makedonya'daki bütün Müslümanların yegâne kuşatıcısı ve kurumsal temsilcisi olan İslam Dini Birliği (İDB), *El-Hilal* gazetesini Arnavutça, Türkçe ve Makedonca dillerinde yayımlayarak farklı etnik kökenlere mensup Müslümanlara ulaşmayı hedeflemiştir. Gazete, düzenli olarak 13 müftülük, 5 medrese ve İslami Bilimler Fakültesine gönderilmekte; bu kurumlar aracılığıyla imamlar ve halka ulaştırılarak Makedonya'da geniş bir kesime hizmet sunmaktadır. *El-Hilal* gazetesinin farklı dillerde yayımlanan sayılarında, bazı konuların ortak bir çerçevede ele alındığı, pek çok konunun ise her dilde bağımsız ve özgün içeriklerle işlendiği görülmektedir. 1991 yılından sonra gazetenin Arnavutça kısmı, "Hena e Re" adıyla bağımsız olarak ayda bir yayımlanmaya devam ederken; Türkçe "Hilal" ve Makedonca "Млада Месечина" başlıklarıyla ise birlikte ayda bir yayımlanmayı sürdürmüştür. Gazetenin üç dilde ortak olarak yayımlandığı dört yıllık süreçte toplam 33 sayı neşredilmiştir. Bu çalışmada, söz konusu dönemde *El-Hilal* gazetesinde Türkçe dilinde yayımlanan yazılar ve bu yazıların yazarları üzerinde durulacaktır. Konulara baktığımızda dinî ağırlıklı olmakla birlikte, tarih, edebiyat, sanat, bibliyografi ve İslam Dini Birliği'nin faaliyetlerini kapsamaktadır. *El-Hilal* gazetesinin tüm sayıları İDB arşivinde muhafaza edilmektedir. Bu çalışma, arşivden temin edilerek gazetede veriler ışığında değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Hilal* gazetesi, İslam Dini Birliği, dini konular, Üsküp

Abstract: *Al-Hilal* newspaper is the first religious newspaper in Macedonia. In 1987, it started its publication life within the Islamic Religious Union. The main purpose of publishing this newspaper is to fill the lack of religious issues in the country and at the same time to inform Muslims about the activities of the IDU. As the sole representative of Albanian, Turkish, Torbesh and Roma Muslims, the IDU newspaper *El-hilal* is published in Albanian, Turkish and Macedonian. The newspaper is regularly sent to 13 mufti's offices, 5 madrasas and the Faculty of Islamic Sciences; through these institutions it is delivered to imams and the public, serving a wide cross-section in Macedonia. In the issues of *El-Hilal* newspaper published in different languages, it was observed that some issues were covered in a common framework, while many issues were covered independently and with original content in each language. After 1991, the Albanian section continued to be published independently once a month under the name “Hena e Re”, while the Turkish “Hilal” and Macedonian “Млада Месечина” continued to be published together once a month. A total of 33 issues were published in the 4-year period in which three of them were published as a hybrid. In this study, we will focus on the topics and authors who wrote in Turkish in *Al-Hilal* newspaper in four years. The topics are mainly religious, but also include history, literature, art, bibliography and the activities of the Islamic Religious Union. All issues of *Hilal* newspaper are preserved in the archive of the IDB. In this study, an evaluation will be made in the light of the data in the newspaper.

Keywords: *Al-Hilal* newspaper, Islamic Religious Union, religious issues, Skopje

Corresponding author: Mumin Omerov, alikoc_mumin@hotmail.com

Citation: Omerov, Mumin. “1987–1991 yılları arasında *El-Hilal* Gazetesi’ne göre Makedonya’da dini hayat ve sanat.” In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 281–296. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11MO>.

Giriş

Milletlerin gözü ve kulağı olarak nitelendirilen gazete ve dergiler, günümüzde yerlerini büyük ölçüde internet ortamındaki dijital yayıncılık ve sosyal medya platformlarına¹ bırakmış olsalar da, hâlâ önemli birer iletişim aracı olma işlevlerini sürdürmektedir. Haber verme ihtiyacı ise insanlığın ilk çağlarından itibaren toplumsal hayatta devam edegelen bir faaliyettir. Eski çağlardan beri her toplum haberleşme için benzer yöntemleri kullanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde halka iletilmek istenen mesajlar genellikle çeşitli yollarla ulaştırılırdı. Özellikle dinî içerikli mesajlar, Cuma günleri camilerde imamlar tarafından hutbeler aracılığıyla aktarılırken; idarî, hukukî, ekonomik ya da toplumsal içerikli duyurular ise padişah tarafından yazdırılan fermanlar aracılığıyla devletin farklı vilayetlerinde yaşayan halka bildirilirdi. Ferman önce bölge kadısına intikal ettirilirdi, Kadı ise tellallar aracılığıyla topluma iletirdi. Tellallar çarşı içinde davuluyla “*duyduk duymadık demeyin...*” ile başlayan cümlelerle önce insanların dikkatini çekip sonra da ilgili mesajı aktarırdı. Söz konusu emir ya da beyan, tellalın nidalarıyla halka ulaştırılır; ardından kulaktan kulağa yayılarak geniş toplumsal kesimlere ulaşırdı. Haberlerin topluma yayılma kanallarından biri de tüccarlardı; bir şehirden başka bir şehre seyahat ederken, gittikleri yerlerde yeni duydukları bilgileri de beraberlerinde taşıyarak farklı bölgeler arasında bilgi akışını sağlardı. Toplum için önem arz eden haberleşmenin geniş bir coğrafyaya ulaştırılması kastedilen mesafeye göre bazen günler bazen haftalar sürmekteydi. Osmanlı Toplumunda XIX. Asra kadar bilgi bu şekilde topluma aktarıldı.

Toplumlarda bilginin daha hızlı bir şekilde yayılmasını sağlayan gazetelerin Avrupa'da oldukça erken bir dönemde yayımlanmaya başladığı görülmektedir. İlk gazetenin ise 1609 yılında Strazburg'da neşredildiği bilinmektedir. Haftalık olarak yayınlanan Avisa, Relation oder Zeitung gazetesinde daha çok dış siyaset ve savaşlarla ilgili haberlere yer verilmiştir.² Sonraki yıllarda Hollanda, İngiltere ve diğer Avrupa şehirlerinde gazete neşri giderek yaygınlaşmıştır. Avrupa'ya nazaran Osmanlı Devleti'nde gazetenin popülerleşmesi oldukça geç döneme rastlamaktadır. XIX. asırda Osmanlı Devleti içinde bilginin dolanışını hızlandıran en önemli faktör kuşkusuz gazete ve dergiler olmuştur. Gazeteler günlük, haftalık ve aylık olarak basılırdı. Bu durum toplumun daha hızlı şekilde bilgiye erişimini sağlamış ve kolaylaştırmıştır. Aynı zamanda Balkanlarda ilk gazete 1865 yılında günümüzde Bulgaristan toprakları içinde kalan Rusçuk'ta *Tuna Dunav* adıyla

1 Mümin Ali, “Balkan Türk Edebiyatının Dijital Medyada Görünümü Üzerine Bir İnceleme” (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023), 20–50.

2 Aslı Yapar, “Basında Etik,” *İletişim Fakültesi Dergisi*, sy. 4 (1997): 19.

Türkçe ve Bulgarca olarak yayın hayatına başlamıştır.³ Eş zamanlı olarak da Bosna'da, *Bosanski Vesnik* (Sırpça) Bosna Gazetesi Sırpça olarak, öte yandan Manastır vilayetinde 1873 senesinde *Rumeli* gazetesi neşredilmeye başlamıştır. Fakat bu gazetenin nasıl bir içeriye sahip olduğu noktasında geniş bir malumat elimizde yoktur. Gazete ve dergilerin toplumda giderek rağbet görmesinin yanı sıra 1936 yılında televizyonların da yavaş yavaş adını duyurmaya başlamasıyla bilginin topluma ulaşması her geçen gün hızlanmıştır. Gazetelerde topluma intikal ettirilen bilgi, halk nazarında da belli ölçüde olumlu ya da olumsuz etki etmekte hatta belli ölçüde toplumu yönlendirmektedir.⁴

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'nin bölgeyle olan siyasî ve iktisadî ilişkileri sona ermiş; yönetim ise Sırp-Sloven Krallığı'nın denetimine geçmiştir. Bu yeni rejimle birlikte, bölgede yaşayan Türkler için siyasî, iktisadî ve dinî alanlarda bir çözülme ve gerileme dönemi yaşanmaya başlanmıştır. Göçlerin, baskıların, sınırlı hayat şartlarının yaşandığı bu zorlu süreçlerde ise Türklerin gazete yayınına belli imkânlar ölçüsünde sürdürdükleri görülmektedir. 1937 Vardar gazetesi Türkçe ve Sırpça olarak neşredilmiştir. 1951 *Sevinç* çocuk dergileri ile yine aynı yıl *Tomurcuk* dergisi yayın hayatına başlamıştır.⁵ Edebiyat ile ilgili konular ise derli toplu olarak Köprü dergisi bünyesinde 2002 yılında yayımlanmaya başladığı görülmektedir.⁶ Dinî alanı kapsayan konular ve ihtiyaçlar da dikkate alındığında daha önce başlaması tabii bir durumdur.

Makedonya'da Sırp Sloven Krallığı döneminde faaliyet gösteren muhtelif yıllarda kurulan Meddah Medresesi, İsa Bey Medresesi ve Kral Aleksandar Medresesi 1944 yılında resmî olarak kapatılmıştır. Sonraki yıllarda İslam Dini Birliği bünyesinde imamlik sınavları açılmıştır. Dekret (yetkinlik belgesi İDB tarafından imamlara verilmektedir). İmamlar, evlerinde camilerin bir köşesinde talebe yetiştirip bu sınava da hazırlamışlardır. Öte yandan da din eğitimi için öğrenciler Bosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi ve Kosova Priştinedeki Alauddin Medreselerine gitmişlerdir. 1984 yılında İsa Bey Medresesi Kondovo köyünde eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır.⁷ Özellikle dini alandaki bilgi eksiklile-

3 İsmayil Arslan, "20 Yüzyılın Başlarında Balkanlardan Bir Ses Kainat Gazetesi," *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu II* içinde, C.1, Yayına Hazırlayan Ünal Şenel, 96.

4 Kerim Karagöz, "Yugoslavya'da Yayımlanan Türkçe Yayınlar" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991), 1.

5 Karagöz, "Yugoslavya'da Yayımlanan Türkçe Yayınlar", 1-48.

6 Mümin Ali, *Köprü Dergisi Ekseninde Teşekkül Eden Makedonya Türk Edebiyatı* (Üsküp: Divan Yayıncılık, 2022), 42-48.

7 Muhammed Aruçi, "Balkanlar'da Din Hizmetleri ve Din Görevlileri," *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sy. 3 (2009): 57.

rini gidermek ve tamamlamak adına Yugoslavya rejimi döneminde *Haberci* dergisi Sarayevoda yayınlanmıştır. Bosna merkezi sürdürülen din faaliyetlerinin de Makedonya topraklarında bilinmesi ve takip edilmesi amacıyla derginin pek çok sayısı 1954 yılından itibaren Üsküp'e gönderildiği görülmektedir. Genel olarak dergide haberler ve dini konulara ağırlık verilmiştir. Aynı zamanda Makedonya sınırları içerisinde dergiye Müslümanların ne kadar rağbet edip etmediğini anlamak adına da abonelerin şehirlere göre sayısı raporlara eklenmesi istenmiştir.⁸ Özellikle Üsküp'te din görevlileri ve İslam Dini Birliği çalışanlarının tamamı dergiye üye olduğu kaydedilmiştir. Fakat merkez haricinde şehirlerde dergiye aynı ilginin olmadığı gözlemlenmiştir. Merkez haricinde haberci dergisine abone olan şehirler: Kalkandelen 10; Kumanova Kasabasında 5, Debre kentinde 2 abone bulunmaktadır.⁹ diğer şehirlerden ise dergiye herhangi bir abonenin olmamasının arka planında ne olduğu meçhuldür. Abonelik konusunda Sarayevoda İslam Dini Birliği merkeze bağlı dini birliklerde derginin ne kadar takip edildiği önemsendiği ve net sayıları talep etmesi durum değerlendirmesi yapmak adına oldukça önemlidir. Fakat aboneliği olmayan müftülükleri Üsküp merkez bu konuda uyarma ya da teşvik etme ihtiyacı duymamamsı ve kendi hallerine bırakmasının arka planında ne olduğu konusunda değerlendirme yapmak oldukça zordur.

1980 sonrası dönemde *Haberci* dergisinin Makedonya'ya neden ulaştırılmadığına dair kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Saraybosna üzerinden temin edilen bu derginin, Makedonya'daki Müslümanların ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamadığı ve İslam Dini Birliği'nin tüm faaliyet alanlarını yansıtmada yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 1987 yılında İDB ülke sınırları içinde yaşayan Müslümanların tamamını kapsama adına üç dilde *El-hilal* gazetesini çıkarma kararı almıştır. Aynı zamanda üç dilde kaleme alınan yazılar tek bir gazete içinde yayınlanmıştır. Birbirinden bağımsız pek çok mevzunun işlendiği dergide bazı konular ortak ele alınmaktadır. Bu çalışmada 1987 ve 1991 yılları arasında *El-Hilal* gazetesinde kaleme alınan dinî konular irdelenmektedir.¹⁰ Gazetenin ilk sayısında Makedonya İDB başkanı Yakub Selimoski, *El-Hilal* gazetesini, başta İslam Dini Birliğinin faaliyetlerinin tanıtılması topluma ulaştırılmasının yanı sıra dinî alandaki eksikliklerin giderilmesi adına önem arz etmekte olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca, farklı ülkelerden kişilerin İslam Dini Birliği'nin kimliği

8 Mumin Omerov, "1956 Yılı Ulema Meclisi Kayıtlarına Göre Makedonya'daki Camiler ve Din Görevlileri," In *J. Uluslararası Balkan Şehirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Mustafa Hatipler, (Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2024), 298–307.

9 Omerov, "1956 Yılı Ulema Meclisi Kayıtlarına Göre Makedonyadaki Camiler ve Din Görevlileri", 303-306

10 Nizam Reşit, "Hilal Dergisinin 35.Yılı," <https://www.yenibalkan.com>.

ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler için başvuracakları ilk kaynaklardan biri *El-Hilal* gazetesidir.¹¹ Ayrıca Selimoski, “gazetemizin çıkışı, din, ilim ve sair kültür görevlerini işbirliğine bir çağrı sembolüdür. İslam Birliği siyasetine ve gazetemizin esas ilkelerine aykırı olmayan her türlü yazılar yayımlanacaktır. Gazetemiz dini niteliğini taşıyacak ve niteliğiyle İslam Birliği mensuplarına yönlendirecek” ifadeleri kullanmıştır. Dolayısıyla İslam birliği ana ilkelerine aykırı olmayan her türlü yazının gazete yayımlanacağına garantisini başkan selimoski vermiştir.

***El- Hilal* Gazetesi’nin 1-17 Sayıları**

El-Hilal gazetesinin çıkarma planlarının daha önceki yıllara dayandığı ve alt yapı hazırlıkları yapıldığı Makedonya İslam Birliği Başkanı Yakup Selimoski tarafından bizzat belirtilmiştir. “Sosyalist rejim tarafından yapılacak tahmini baskılar konusunda önemler alınmıştır. Gazete İslam Dini Birliğinin çalışmalarını dile getirecek çağdaş bir tanıtım aracı olarak görülmüştür”. O günün şartları ve imkanları dikkate alındığında doğru bilgiyi topluma ulaştırma aracının gazete olduğu düşünülmüştür. Öte yandan İslam Birliği faaliyetlerinin Müslüman topluma tanıtılması ve ulaştırılması noktasında kuruma ait gazetenin olması oldukça önem arz etmektedir. Tarihi ve kültürel mirası objektif olarak gelecek nesillere aktarmak adına gazeteler önemli bir işlevi yerine getirmiştir. *El-Hilal* Gazetesi yayınlanmadan önceki süreçte İDB faaliyetleri ve çalışmalarını topluma olumsuz yönde aktarmak ve provakasyon yapmak isteyen şahıs ve köşe yazarları gazetelerde kaleme aldıkları olumsuz yorum ve düşünceleri gazeteler aracılığıyla kolayca halka intikal ettiriyorlardı.¹² İDB’nin kendi medya ya da gazetesi olmadığı için bu olumsuz durumu düzeltilmesi doğru bilginin topluma ulaştırılması epey zaman aldığı müşahade edilmiştir. *El- hilal* gazetesinin yayımlanmaya başlamasıyla birlikte hem bu neviden olumsuz haber ve köşe yazılarının bir nebze olsa önüne geçilmiştir. Diğer taraftan da gazete kaleme alınan verilerden de faydalanarak din personeli, dini alandaki bilgi esikliklerinin giderilmesi müslümanlara pozitif yansımaları adına çaba sarfetmişlerdir. Çünkü komünizm dini alandaki çalışmaları kısıtladığı için dini alanda kendini yetiştirmiş kadroların azlığı da bir sorun teşkil etmiştir. Zirkedilen eksikliklerin giderilmesi adınada *el-hilal* gazetesi pek çok yönden önem arz etmiştir.

Makedonya Müslümanların tamamının kapsanması ve anlaması adınada *el-hilal* gazetesi üç dilde neşrilmiştir. Özellikle gazetenin Türkçe olarak kaleme alınan ilk sayıları incelendiğinde, 1 ile 17. sayılar arasında yayımlanan yazılarda başta

11 Yakup Selimoski, “Hilal,” *El-Hilal*, sy. 1 (1987): 1.

12 Selimoski, “Hilal,” 2.

İslam Dini Birliği'nin faaliyetleri olmak üzere, çeşitli konulara dair haberlere ilişkin sınırlı sayıda bilgiye yer verildiği görülmektedir. İDB toplantıları, imamlık sınavlarının duyuruları, İsa Bey Medresesinin kadroları ve talebeleri dini alandaki ihtiyaçları karşılamadaki önemi üzerine durulmuştur. Gazetede haberler yapılarak öğrenciler medrese okumaya teşvik edilmiş ve pek çok talebe medrese okumak adına adeta birbiryle yarışmıştır. Medresenin ilk nesil öğrencileri günümüzde İDB çeşitli sektörlerinde müdürlük yanı sıra İsa Bey medresesi'nde muallimlik, muhelif şehirlerde müftlük görevleri ifa etmektedirler. Onlar arasına bir çoğu da günümüzde muhtelif camilerde imamlık vazifeleri ifa etmektedirler.

El-hilal gazetesinde İDB başkanın çeşitli kurum ve kuruluşlara yaptıkları ziyaretler ve konuşulan konular hakkında kısa açıklamalar da yer verilmiştir. diğer yandan da İDB'ye yapılan üst düzey ziyaretlerde gazete önemli bir yer tutmaktadır.¹³ Ayrıca vefat eden din görevlilerinden, İDB personeli, müderris, imam, alim ve benzeri görevlerin hayatları hakkında kısa özet sunup baş sağlığı yazıları da yayınlamıştır. Gazetenin baş sayfadaki özet haberlerin akabinde dinî konulara ağırlık verildiği gözlemlenmektedir. Oruç, ramazan, hac, zekat, iman, islam temel konuların başındadır. İslamın beş şartından biri olan hacla ilgili de yazılar kaleme alınmıştır. Hacin önemi Peygamber Efendimizin yaptı ilk hac anlatılmıştır. Diğer yandanda hac vazifesini ifa etmek isteyen Makedonyalı Müslüamların da Hac işlemleri İslam Dini Birliği tarafından orgaznize edilmektedir. Özellikle asırlar önce Makedonyadan hacca gidenler deve kervanlarına aylar süren yollara yaparak hac vazifelerini ifa ederlerdi. Zaman içinde deniz yoluya ve karayollarına otobüslerle hacca gitmek her geçen gün daha zahmetsiz ve pratik hale gelmiştir. günümüzde ise İslam Dini Birliği organizasyonunda hava yollarıyla saatler içinde Mekke ve Medine'ye hacılar ulaşmaktadır. Suudi Arabistan Devleti Halihazırda Kuzey Makedonya İslam Dini Birliğine yıllık 2.000 kişilik hacı kontenjanı vermektedir. Son yıllarda ülkeye verilen hacı kontenjanları aylar öncesinden dolmaktadır.

Dinî alandaki ilk köşe yazıları Muhammed Aruçi tarafından kaleme alınmıştır. İsa Bey Medresesi'nde öğretmenlik yapan Aruçi, aynı zamanda *El-Hilal* gazetesinin neşrine de katkı sunmuştur. İlk yazısında Aruçi *ilahi eğitim ayı mübarek ramazan adıyla* yayımlamıştır. Daha sonraki yazılarında da Ramazan'ın önemi, bereketi ve fazileti; Müslümanlar nezdindeki yeri; Ramazan-Kur'an ilişkisi gibi konulara değinmiştir. Öte yandan Aruçi, merhum âlim babası Kemal Aruçi'nin akait ve kelim derslerinde işlediği konuları bölümlere ayırarak ve Osmanlıca kaleme aldığı yazıları sadeleştirerek *El-Hilal* gazetesinin farklı sayılarında neşretmiştir.

13 Muhammed Aruçi, "İlahi Eğitim Ayı Mübarek Ramazan," *El Hilal*, sy. 1 (1987): 1.

Diğer yandan Kemal Aruçi'nin yazdığı pek çok şiiri de derginin farklı sayılarında konulara uygun şiirlerinden seçilip yayınlanmıştır. Örenğin ilk yayınlanan şiirlerinden biri "Ya Resûlelah"tır. bu şiir tarihi olaylar kısmında Resûllah Efendimizin Peygamberlikten önceki hayatı adlı köşe yazısının içerisinde yayınlanmıştır.¹⁴ Dergide bir diğer Makedonyalı alim ve şair olan Abdulfettah Rauf Efendiye ait şiirlerde yer verilmiştir.

Müslümanlara dini konulardaki mesajlar genellikle Cuma namazlarındaki hutbelerde verilir. Dolaysıyla din görevlilerinin toplumun ihtiyaçlarını gözeterek hutbe hazırlamaları İDB tarafından da önemsenmiştir. Fakat o günün şartlarında tüm din personeli hutbe hazırlamaya muktedir olmadığı gözönünde bulunduğundan bu hususta muktedir şahıslar tarafından hazırlanan türkçe hutbeler el-hilal gazetesinde neşredilmiştir. Özellikle İsmail C. adlı din görevlisi Ramazan, kurban bayramı, kurban, hac, miraç ve sair konuları gazetenin farklı sayılarında hutbeler yayınlamıştır. Aynı zamanda gazete dinî konularla alakalı pek çok yazıda bu dönem Arapçadan tercüme edilip yayınlanmıştır. Bazı yazıların da Türkiye'de ikamet eden âlimlerin eserlerinden alınıp yayımlandığı görülmektedir. Bu süreç, gazetecilik altyapısının henüz oluşmadığı ve haberlere dair ayrıntılı bilgilere yer verilmediği bir dönemi kapsamaktadır. Aynı zamanda dinî konularda iman, İslam, ahlak, Müslüman aile, Ramazan, bayram, kurban, Kuran, Hz Peygamber'in hayatı, seciyesi ve hicreti gibi altyapıyı oluşturan meselelere de önem verilmiştir.

El Hilal Gazetesi'nin 18-33 Sayıları

18-33 sayılarda dinî konuların yanı sıra edebiyat, İsa Bey Medresesi'nin kadroları ve öğrencileriyle ilgili haberler yapılmıştır. Bir yandan restore edilerek ibadete açılan camilerle ilgili haberlere yer verilirken, diğer yandan yıkılan kutsal ve sosyal yapılarla ilgili kamuoyunu harekete geçirme amacıyla yayımlanan tepki mesajlarına İDB öncülük etmiştir. Devlet tarafından el konulan vakıf mallarının iadesi noktasında da İBD çalışmalarını sürdürmektedir. Aylarca ve yıllarca süren mahkemelerden sonra bazı vakıf mallarının iadesi İDB kontrolüne geçmiştir. Vakıf mallarının geri verilmesi noktasında farklı şehirlerde davalar sürmektedir. Ayrıca bu sayılarda İDB'nin faaliyetleri hakkında daha çok haberler yapılmıştır. Muhammed Aruçi, Mehmed İbrahimi, Behcuddin Şihabpi, İDB'nin Haberleri, dinî konular, vakıflar, sosyal ve kültürel hayatla ilgili pek çok konu kaleme almıştır. Ayrıca Ebul Ala el-Mevdudi,¹⁵ ait pek çok dinî konu Türkçe tercüme edilip

14 Yusuf Yılmaz, "Resûllah Efendimizin Peygamberlikten Önceki Hayatı," *El Hilal*, sy. 1 (1987): 2.

15 Ebu'l A'lâ El-Mevdudi 1903 Hindistan'nın Haydarabâd Eyaletine Bağlı Evrengâbâd 'Da 1979 Yılında

gazete yayımlanmıştır. Konular genellikle İslam, iman ve itaat, İslam'da küfrün mahiyeti, İslam'da Allah bilgisi nasıl elde edilir. İbadet, oruç, zekât, hac ve namaz gibi hususlar Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bu süreçte erkeklerin yanı sıra hanımlar da *El-Hilal* gazetesinin faaliyetleri ak-samadan sürdürülmesi adına katkı sunmuşlardır. Hüsnîye Hoca, kadınların eğitimine İslam'ın verdiği önem konulu bir yazı kaleme almıştır. Hatice Aruç, Müslüman genç nesillerimiz, adlı bir köşe yazısı yazmıştır. Sonraki sayılarda zaman zaman dini alanda kendini yetiştirmiş hanımlarda çeşitli konularda katkılar sunmuşlardır. Hilal Gazetesine dini alanlarda kaktı sunan pek çok hoca hanım bulunmaktadır. fakat bu konuda en çok öne çıkan şüphesiz Hafız Kadriye hanımıdır. Özellikle 2004 yılından itibaren Hafız Kadiye Süleyman, dini konular ve hafızlık enstitüsü ve hafızlarla ilgili reportajlar ve çeşitli yazılar kaleme almıştır. O, bahsi geçen tarihten sonra da düzenli olarak dergiye katkı sunmaya devam etmiştir. Halihazırda da özellikle hanım hafızlarla yaptığı konuşmalardan en dikkat çekici konu ve olayları anlatan köşe yazıları yazmaya devam etmektedir. Halihazırda Paşa Yğit Bey kadın Hafızlık kültür merkezinin müdürelilik görevini ifa etmektedir.

İlk sayılarında olduğu gibi Türkçe hutbelerin yayınlanması bu dönemde devam edilmiştir. İsmail C. adlı köşe yazarı yanı sıra bu sayılarda Abdurrahman Küçük, Halit Reşit Murat Paşa Cami imamı, Yakup A. ve sair kimselerde yazdıkları hutbeleri gazete neşretmişlerdir. Türkçe huteberlerin yanı sıra değerli bir ilim insanı olan ve aynı zamanda Makedonya toprakından anavatanına göç eden Bekir Sadak hocanın farklı bölümler hâlinde beş başlıkta yayımlanan “biz oralarda kalmalıydık” söyleşileri de gazetede neşredilmiştir. Sadak, “*Krallık Yugoslavyası'nın ömrü 23 yıldan fazla sürmediğini ve 1945 senesinde fedaratif Yugoslavya sistemi kurulmuştur. Akabindeki ikinci yazısında sadak 1957 yılı istanbula göç ettikleri ve psikolojik durumunu*” ve 500 yıllık hakim oldukları topraklardan göç etmemin buruklunu yaşadığı gibi kendisini yetiştiren geliştiren topraklardan ayrılmanın özleminin acısını bağırında hissetiniği özellikle zikretmiştir. Ayrıca kendi gibi düşünen kimselerde anavatanına sığınmanın kolaylığını tercih edenlerden olmadıklarını da beyan etmiştir. Sadak, bütün olumsuzlara rağmen orada maddi ve manevi varlığını koruma adına orlarda kalmalıydık sözleri de aynı zamanda söyleşinin ana başlığını oluşturmuştur. Sözlerinin devamında Sadak, Orada kalıp mücadele vermenin imkansızlığına inanıp göç etme yolunu tercih etmelerinin arkasında mücadele ruhunu kaybetmek olduğunu beyan etmiştir. Kısa sürede Türkiye'deki şartlara adepte olan Sadak Süleymaniye kütüphanesinde eski eserler

tasnif komisiyonunda çalışmaya başlamıştır.¹⁶

Sonuç

İslam Dini Birliği Kuzey Makedonya Müslümanlarının gerek dinî konularda gerekse dini yapılar ve din eğitimi sahalarında yegâne temsilcisi konumundadır. İDB, bütün faaliyetlerini ve çalışmalarını birinci elden Müslümanlara duyurmak adına bir yayın organına ihtiyaç duymuştur. İDB mutat olarak düzenlediği toplantılarında yapılan istişareler akabinde bütün Müslümanları kapsayacak şekilde bir gazete çıkarma kararı almış ve 1987 yılında *El-Hilal* gazetesi üç dilde yayın hayatında başlamıştır. Ayda bir basılan gazete içinde Türkçe, Arnavutça ve Makedonca üç dilde haberler yer almıştır. Bazı haberler ve köşe yazıları paralel olarak hepsinde ortak olarak yer alırken pek çok haber ve köşe yazısı ise birbirinden bağımsız muhtelif şahıslar tarafından kaleme alınmıştır. Özellikle *El-Hilal*'in kuruluş aşamasında Türkçe ile ilgili kısımda merhum yazar ve âlim Muhammed Aruçi önemli rol oynamıştır. İlk sayılarında güncel haberlerle ilgili bilgiler paylaşıldığı gibi aynı zaman da önemli bir âlim olan babası Kemal Aruci'nin kelimelerinde işlediği konuları farklı bölümlere ayırarak ve Osmanlıcadan sadeleştirerek gazetede neşretmiştir. Muhammed Aruçi, Ramazan, bayram, Kur'an, İsa, İncil tahrifi gibi konular üzerine yazarken, babasının derslerde işlediği konuları tetkik edildiğinde iman, İslam, Allah'ı görmenin mümkün olup olmadığı hususları dikkatlere sunularak, İslamiyet'in ana ilkelerini konu edinen kelimeler mevzularına ağırlık verdiği müşahede edilmektedir. Gazetede 17. sayısından sonra dinî, tarihî, sosyal alanda köşe yazılarının çoğu Mehmed İbrahimi ve Muhammed Aruçi'ye aittir. Ayrıca İsmail C. adlı şahıs tarafından zaman zaman sunulan Türkçe hutbelerde gazetede yayımlanmıştır. Öte yandan Arapçadan pek çok temel konu Türkçeye tercüme edilip yayınlanmıştır. Ayrıca Türkiyeli düşünürlere ait çok sayıda dinî konu gazetede neşredilmiştir. Öte yandan İDB'nin, misyon ve vizyonunun tam olarak anlaşılmasında ve topluma ulaştırılmasında *El-Hilal* gazetesi önemli rol oynamıştır. Aynı zamanda İDB başkanı Yakup Selimovski zikrettiği gibi ülke içinde ve ülke dışında İDB faaliyetleri hakkında bilgi edinmek isteyen düşünürlere ve kurumlar için, İDB kimliği niteliindeki gazeteden misyon ve vizyonu hakkında detaylı bilgiler elde edilmesi noktasında kaynaklık teşkil etmektedir. *El-Hilal* gazetesi kuruluş aşamasından itibaren aynı çizgide kalarak çalışmalarına devam etmektedir. *El-Hilal gazetesi* günümüzde *Hilal İslam Kültür ve Haberler Dergisi* ismiyle 140 sayıya ulaşmıştır. *El-Hilal* gazetesi üç ayda bir *Mlada Mesecina* ile beraber yayınlanmaktadır. *Hena e Re* ise ayda bir ayrı olarak

16 Bekir Sadak, "Biz Oralarda Kalmalıydık," *El Hilal*, sy. 25 (1987): 18.

basılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aruçi, Muahmmmed. 2009. "Balkanlar'da Din Hizmetleri ve Din Görevlileri." *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sy. 3: 57-61
- Arslan, İsmail. 2010. "20 Yüzyılın Başlarında Balkanlardan Bir Ses Kainat Gazetesi." *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu II*, C.1, Yayına Hazırlayan Ünal Şenel, 96-110.
- Karagöz, Kerim. 1991. "Yugoslavya'da Yayınlanan Türkçe Yayınlar." Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi*.
- Ali, Mümin. 2002. "Köprü Dergisi Ekseninde Teşekkül Eden Makedonya Türk Edebiyatı." *Üsküp: Divan Yayıncılık*, 42-48.
- Aliov, Mumin. 2023. *Balkan Türk Edebiyatının Dijital Medyada Görünümü Üzerine Bir İnceleme*. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Omerov, Mumin. "1956 Yılı Ulema Meclisi Kayıtlarına Göre Makedonya'daki Camiler ve Din Görevlileri". *I. Uluslararası Balkan Şehirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, ed. Mustafa Hatipler, 301-313, Paradigma Yayınları.
- Reşit, Nizam, "Hilal Dergisinin 35.Yılı." <https://www.yenibalkan.com>.
- Sadak, Bekir. 1987. "Biz Oralarda Kalmahydık." *El Hilal*, sy. 25: 18.
- Yapar, Aslı. 1997. "Basında Etik." *İstanbul: İletişim Fakültesi Dergisi*, sy. 4: 19-33.
- Yılmaz, Yusuf. 1987. "Resûllah Efendimizin Peygamberlikten Önceki Hayatı." *El-Hilal*, sy. 1: 2.

EK

1987 1991 yılları arasında özellikle dini alanda köşe yazısı kaleme alan yazarın listesi ve konu başlıkları yanı sıra hangi yılda ve hangi sayıda yayınladıkları

aşağıdaki tabloda detaylı olarak verilmiştir.

Yazar	Konu	Yıl ve sayı
Muhammed Aruçi	Mübarek Ramazan	1987 Yılı
Muhammed Aruçi	Peygamber Efendimizin Haccı (Arapçadan Tercüme)	1987 yılı 2 sayı
Yusuf Yılmaz	Resullah Efendimizin Peygamberlikten Önceki Hayatı (Arapçadan Tercüme)	1987 yıl, sayı 2.
İsmail C	Hac Yolcuları Hak Yolunda	1987 yıl , sayı 2,
Muhammed Aruçi	Allah (Kâinâtı Yaratan Tanrı)	1987 yıl, sayı 2
Mustafa Sıbai tercüme edenYusuf Yılmaz	Peygamber Efendimizin Müslümanların Habeşitan Hicretine Dek Olan Hayatı (Arapçadan Tercüme)	1987 yıl, sayı 3, 1988 yıl, sayı 5
Muahmmed Aruçi	Makamına Hayranım Ya Resullah	1987 ,4
Muhammed Aruçi	Kur'ân Ayı Mübarek Ramazan	1988,6
Muhammed Aruçi	Genç Nesillerimize Hitab	1988 , 5
İsmail. C	Kadir Gecesi ve Fazileti	1988, 5
Kemal Aruçi Osmanlıcadan Sadeleştiren Muhammed Aruçi	Adem As , Akaid ve Kelam Dersleri	1988 yıl , sayı 5, sayı 6
Mustafa Sıbai tercüme edenYusuf Yılmaz	Peygamber Efendimizin Hicretten Medine'ye Yerleşmesine Kadar Olan Hayatı	1988, 5, 7
Muahmmed Aruçi	Miracımız Kutlu Olsun Ya Resullalah	1988 , 6
Behcudin Şehabpi	Zahreb Caminin Açılışı	1988, 6
İsmail C	Berat Gecesi Ve Fazileti (Hutbe)	1988, 6,
Ahmed Davudoğlu	Namazı Terk Eden Küfür İsmi Verilebileceğini Beyân Bâbı (Arapçadan Tercüme)	1988, 6
Mehmed İbrahimi	İslamın Hayır Kurumları Vakıfları	1988, 6
Muahmmed Aruçi	Kur'an Ayı Mübarek Ramazan	1988 7
İsmail C.	Ramazan Müminlerin Büyük Bayramıdır (Hutbe)	1988, 7

Kemal Aruçi Osman- lıcadan Sadeleştiren Muhammed Aruçi	Şefâat Akaid ve Kelam Dersleri	1988, 7
Ahmed Davudoğlu	İslam'ın Erkânı İle Yüce Temellerin Beyân Bâbı (Arapçadan Tercüme)	1988, 7
İsmail C.	Kadir Gecesi ve Fazileti	1988, 7
Mustafa Sıbai ara- pçadan tercüme den Yusuf Yılmaz	Peygamber Efendimizin Savaşları	1988, 7, 8. 9, 10,11
S. A.	Hac ve Umre	1988 , 8
İsmail C.	Kurban Bayramı	1988 , 8
Kemal Aruçi Osman- lıcadan Sadeleştiren Muhammed Aruçi	Uyku Halinde Allah'ı Görme Meselesi, Akaid ve Kelam Dersleri	1988 , 8
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İslam	1988, 8
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İslam'da Küfrün Mahiyeti	1988, 9
Veli E.	Aile ve Komşularımıza Olan Vazifelerimiz	1988 , 10
Kemal Aruçi Osman- lıcadan Sadeleştiren Muhammed Aruçi	İslam'da Serbest Araştırma İnceleme e İctihad ve Hürriyeti	1988 ,9 , 10,
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İslam'ın Nimetleri	1988, 10
İ. Hakan Ünal	Zulüm (Hutbe)	1988 , 11
Kemal Aruçi Osman- lıcadan Sadeleştiren Muhammed Aruçi	El-Ba'su Ba'd El-Meut	1988 , 11
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İslam İman ve İaat	1988, 11
Hüsniye Hoca	İslam'da Fakirlik Sorunu	1988, 12
Muhammed Aruçi	Mübarek Ramazan Huzurunda	1989 , 12
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İslamın anlaşılmasına doğru	1989, 12
İ Hakkı Ünal	İslam'da Sorumluluk Anlayışı	1988, 12
İ. Hakkı Ünal	İnsan Modeli	1989, 12
Muhammed Aruçi	Hz. Ali Ve Hz Muaviye Meselesi	1989, 12
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İslam'da Allah Bilgisi Nasıl Elde Edilir	1989, 12

Mustafa Sıbai	Putlar Yıkılıyor	1989, 12
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İbadet	1989, 13, 14,
Hüsniye hoca	Ebeveynler serveti çocuk terbiyesi	1989, 13
İsmail C.	Ramazan'ın Ardından (Hutbe)	1989, 13
Kemal Aruçi Osman- lıcadan Sadeleştiren Muhammed Aruçi	İmam Hüseyin ve Yezid Meselesi	1989, 13
Mustafa Sıbai	Veda Haccı	1989, 13
Bekir Topaloğlu	Allah Yolunda	1989, 13
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İbadet Namaz	1989, 14
Hatice Erdoğan	Mü'min İle Kafiri Ayrıcın Nişan Namaz	1989, 14
Kemal Aruçi Osman- lıcadan Sadeleştiren Muhammed Aruçi	1, 2 , Enbiya ve Evliya,	1989, 14, 15
Mustafa Sıbai	Resulullah Efendimiz'in Vefatı	1989, 14
Bekir Topaloğlu	Bir İslam Davetçisi	1989, 14
Muhammed Ebu Zehra	İslam'da Sosyal Daynişma	1989, 15
Ebu'l A'lâ El-Mevdudi	İbadet, Oruç, Zekat, Hac	1989, 15
Muahmmmed K	İslam Medeniyetinin İnsanlığa Katkıları	1989, 15.
İ Hakkı Ünal	İstikbal Garantisi	1989, 15.
Raşid Halid Murat Paşa Cami İmam Hattibi	Hiz. Muhammed'in Yıldönümü Dolayısı- la (Hutbe)	1989, 16
Hfz Abdürrahim Sü- leyman Mustafa Paşa Cami İmamı	Mevlid- Nebi Kutladı	1989, 16
Hatice Aruç	Müslüman Genç Nesillerimiz	1989, 16
Hüsniye Hoca Kalkandelen	Kadınların Eğitimine İslam'ın Verdiği Önem	1989, 16
İsmail C.	İslam'da Yapılan İlk Mescid	1990, 17
Mehmed İbrahimi	Makedonya'da İslam Kültürünün Yerleşmesi	1990, 17.
Mehmed İbrahimi	Üç Aylar	1990, 18

İsmail C	Kandiller Geçidi Üç Aylar	1990, 18
Sabri Hizmetli	Ramazan Ayı ve Önemi	1990, 18
Mehmet Bayraktar	Kur'an'ın Bilme ve İlme Verdiği Önem	1990, 18
Muhammed Aruçi	Kuran-ı Kerimde, Kitabı Mukaddes Tetkikleri	1990, 19
İsmail C	Minberden Müminlere Ramazan Bayramı	1990, 19
İsmail Faruki	Müslüman Aile Evlilik	1990, 19
Abdurrahman Küçük	Ramazan Bayramı	1990, 19
Avni Engüllü	Makedonya'da Mezar Nişanları	1990, 19
Behcüddin Sihapi	İslam'da Ahlak	1990, 19
Muhammed Aruçi	Resullah Efendimizin Kitabı Mukaddes Tavrı	1990, 20
Mehmed İbrahimi	Mübarek Ay ve Geceler	1990
Sabri Hizmetli	Ramazan Ayı ve Önemi	1990
Abdurrahman Küçük	Ramazan Bayramı	1990
H. Tacuddin Şehabi	İsra ve Miraç	1991
Mehmed İbrahimi	Orucun ve Fazileti	1991
Mehmed İbrahimi	Ramazan Bayramı	1991
Mehmed İbrahimi	İslam'da Kurban	1991
Davut Dursun	Balkanalar'da İslam	1990, 20
İsmail Faruki	Müslüman Alie	1990, 20
Abdurrahman Küçük	Kurban ve Bayram	1990, 20
Muahmmmed Aruçi	Batı Dünyasında Kur'an	1990, 20
Muahmmmed Aruçi	İncil Tahrifinde Hristiyanların Tavrı	1990, 21
İsmail Faruki	Kelime-i Şehadet	1990, 21
Yakup A	Kötü Zanlar ve Gıybet (Hutbe)	1990, 21.
Mehmed İbrahimi	Manevi, Maddi ve Milli Değerlerimiz	1990, 21
Msutafa Çağırıcı	İslam'da İbadet ve İbadetlerin Hayata Tesiri	1990, 22

Bekir Sadak	1,2,3,4, 5, Biz Oralarda Kalmalıydık	1991, 22, 23,24, 25,
H. Tacuddin Şehabi	İsrâ ve Miraç	1991. 23
Mehmed İbrahimi	İbadetin Güzel Ahlakın Oluşmasına Katkısı	1991. 23
Mehmed İbrahimi	İslamda Ahlak ve İcrtimai Hayat	1991, 26
Muahmmmed Aruçi	1, 2, 3,4 ,5, 6, İncillerde Mesih İsa	1991,26,27- 28,29,30, 31
Mehmed İbrahimi	İslam'da Kurban	1991, 27-28
Halit Reşit Murat Paşa Camii İmam Ve Hatip	Kurtuluşa Ulaşma Yolu (Hutbe)	1991, 27-28
Muahmmmed Aruçi	Allah Bizimle Beraberdır.	1991, 32
Behcüddin Sihapi	Üsküpte 1912-1990 Tarihleri Arasında Yıkılan Veya Yıkılmaya Maruz Kalan Camiler	1991,33

MAKEDONYA'DA BİR ÖZGÜRLÜK MÜCADELESİ YÜCEL HAREKETİ VE BİRLİK GAZETESİ

A STRUGGLE FOR FREEDOM IN MACEDONIA. THE YUCEL MOVEMENT AND BİRLİK NEWSPAPER

Seyithan ALTAŞ

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4418-0069> <https://ror.org/0468j1635>

Özet: Bu çalışma, Makedonya'daki Türk halkının özgürlük mücadelesinin önemli bir parçası olan Yücel Hareketi'ni ve bu hareketin önemli yayın organı olan Birlik Gazetesi'ni ele almaktadır. Yücel Hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Makedonya Türklerinin sosyal, kültürel ve siyasi haklarını savunmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu hareket, Makedonya'daki Türklerin varlığını sürdürebilmesi için dil, eğitim ve kültür gibi alanlarda önemli adımlar atmıştır. Yücel Hareketi'nin sosyal, kültürel ve siyasi bağlamdaki etkileri, o dönemdeki diğer halklar tarafından da kabul görmüş ve bir anlamda Balkanlar'daki özgürlük mücadelesinin sembollerinden biri haline gelmiştir. Birlik Gazetesi ise, hareketin sesini duyurmak, halkı bilinçlendirmek ve ulusal birlikteliği sağlamak adına büyük bir rol oynamıştır. Gazetenin yayımlanması, Makedonya Türklerinin karşılaştığı zorlukları dile getirmek ve onların özgürlük mücadelesini desteklemek amacıyla yapılmıştır. Makedonya Türklerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşadıkları zorluklar ve sonrasında birlik ve beraberlik mücadelesinde, Yücel Hareketi ve Birlik Gazetesi büyük bir rol oynamıştır. Yücel Hareketi'nin ve Birlik Gazetesi'nin, Makedonya'daki Türklerin tarihindeki yeri, sadece bir insan hakları mücadelesi değil, aynı zamanda kültürel direncin, birlikteliğin ve dayanışmanın da simgesidir. Çalışma, bu hareketin tarihsel bağlamını ve Makedonya'daki Türk toplumunun özgürlük arayışındaki yerini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yücel Hareketi, Makedonya, Birlik gazetesi, Gazete, Özgürlük

Abstract: This study examines the Yücel Movement, an important part of the freedom struggle of the Turkish people in Macedonia, and its significant publication organ, Birlik Gazetesi (Unity Newspaper). The Yücel Movement emerged during the late Ottoman period with the aim of defending the social, cultural, and political rights of the Turkish people in Macedonia. This movement took important steps in areas such as language, education, and culture to ensure the continued existence of the Turkish community in Macedonia. The social, cultural, and political impacts of the Yücel Movement were also recognized by other peoples of the time, and it became, in a sense, one of the symbols of the freedom struggle in the Balkans. Birlik Gazetesi played a significant role in amplifying the movement's voice, raising public awareness, and promoting national unity. The publication of the newspaper was intended to highlight the challenges faced by the Turkish people in Macedonia and support their freedom struggle. During the late Ottoman period and in the subsequent independence movement, the Yücel Movement and Birlik Gazetesi played a major role. The place of the Yücel Movement and Birlik Newspaper in the history of Turks in Macedonia is not just a struggle for human rights, but also a symbol of cultural resilience, unity, and solidarity. The study discusses the historical context of this movement and the role of the Turkish community in Macedonia's quest for freedom.

Keywords: Yücel Movement, Macedonia, Birlik newspaper, Newspaper, Freedom

Corresponding author: Seyithan Altaş, seyithan.altas@erdogan.edu.tr

Citation: Altaş, Seyithan. "Makedonya'da bir özgürlük mücadelesi: Yücel Hareketi ve Birlik gazetesi." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 297–321. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11SA>.

Giriş

Makedonya, kendisine atfedilen “Makedon Salatası”, “ırklar müzesi”, “barut fıçısı”, “Balkanların kalbi” gibi sıfatlarla anılan bir bölgedir¹. Bu bölge, içerisinde birçok Türk’ü barındırmış ve Osmanlı İmparatorluğu’nun yüzlerce yıl süren hakimiyetinin ardından 20. yüzyıl boyunca çeşitli siyasi değişikliklere sahne olmuş, II. Dünya Savaşı sonrasında ise Yugoslavya Sosyalist Federasyonu’nun bir parçası olmuştur.²

Osmanlı sonrası balkanlarda kurulan devletlerde Türkler, neredeyse bütün siyasi ve sosyal haklarından mahrum kalmışlardır. Bundan sonraki dönemde Balkanlarda; dağılan Osmanlı otoritesinin yerini kurulan yeni devletlerin ulusal ve uluslararası hukuktan güç alan azınlık hukuku hakim olmuştur. Bu durum Balkanlarda azınlık durumuna düşen Türklerin Balkanlardan atılması tehlikesini gündeme getirmiştir. Baskı ve zorlamalarla, savaşlarla geçen 1912-1940 arası dönemde zorunlu teşkilatlanmaları ortaya çıkarmıştır. Bu teşkilatlanma güdüsü, doğal ve haklı bir savunma psikolojisine dayanmaktaydı. 1925 yılında, daha sonra Yücel hareketine ilham verecek olan ve Makedonya, Sancak, Kosova ve Bosna Müslümanlarının kurduğu İslam Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti ile bu cemiyetten Arnavut milliyetçilerin baskısı sonucu ayrılmak zorunda kalan Türkler tarafından Cenubi Sırbistan Müslüman Teşkilatı ve Yardım Cemiyeti kurulmuştur.³ 1929 diktatörlüğü döneminde kültürel faaliyetlerin yürütülmesi ve Türkiye ile ilişkilerin devamı imkânsız hale gelmesi, sürekli kötüleşen koşullardan dolayı 1924 yılında olduğu gibi 1936 da göç dalgası yaşanmasına yol açmıştır.⁴ Balkan savaşlarından itibaren Makedonya Türklerinin en zor durumları 2. Dünya savaşı sırasında olmuştur. 2. Dünya savaşı yıllarında Naziler bütün balkanları işgal etmişler. Kendi emelleri doğrultusunda hareket eden Almanlar, Bulgar askerlerine de Yugoslavya’yı teslim etmişlerdir. Bir yandan savaş devam ederken bir yandan Bulgar zulmü devam etmiş, diğer yandan Arnavut asimilasyon politikaları da etkili olmuştur.⁵

- 1 Halim Çavuşoğlu, “Yugoslavya-Makedonya’dan Türkiye’ye 1952–67 kitlesel Göçü ve Bursa’daki Göçmen Kesimi,” *Baltam Türklük Bilgisi*, 4. *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi* (Prizren/Kosova, 2006), 123.
- 2 Necati Çayırılı, “Makedonya Türk Kimliği Bağlamında Makedonya’daki Türk Sivil Toplum Kuruluşları,” *Avrasya Etütleri*, c. 48, sy. 2 (2015): 143–188.
- 3 Selçuk Kürşat Koca, “Balkan Türklerinin Yakın Dönem Kahramanları ‘Yücelciler,’” *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 60 (2017): 77; Bilal Tunç ve Meryem Canbay, “Makedonya’daki Türklerin Özgürlük Mücadelesinde Yücel Teşkilatının Yeri ve Önemi,” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 10, sy. 4 (2021): 3888.
- 4 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi: Göç* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 320, 2011).
- 5 Erdjan Memishoski, “Makedonya’da Sıra Dışı Bir Sivil Toplum Kuruluşu: Yücel Teşkilatı,” (Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi, 2019), 3.

Baskı ve asimile politikaları Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı döneminden Yugoslavya Krallığı'nın kurulduğu tarihe kadar devam etmiştir. 1929 yılında Kral Aleksander, yayınlamış olduğu bir bildiriyle meclisi kapatmış ve diktatoryal bir sistem kurmuştur.⁶ 1929'dan sonra yani Yugoslavya Krallığı döneminde Sırplaştırma siyaseti Yugoslavya Krallığı'nın resmi politikası haline getirilmiş ve Slovenlerle Hırvat halklarının haricinde kalan milletlerin varlığı kabul edilmemiştir. Yugoslavya Krallığı'nın dini alanlardaki bazı sert uygulamaları Bosnalı Müslümanlar olmak üzere Makedonya'daki Türklerin de tepkisini çekmiştir. Buna tepki göstermek ve dini kimliklerini korumak amacıyla Yugoslavya'daki Müslümanlar 1930 yılında "Yugoslavya İslam Birliği" adı altında teşkilatlanmışlardır.⁷ Baskı ve zulümler, yok sayma uygulamaları Balkanlarda olağan bir uygulamaya dönüşen bu durum arşiv belgeleri incelendiğinde açık bir biçimde görülmektedir.⁸ Bu durum sonrası Balkanlardan göç eden pek çok Türk Türkiye'ye gelmiş Türkiye devleti de bu gelen göçmenleri çeşitli yerlere yerleştirmiştir. Orada kalanlar ise varlıklarını korumak amacıyla örgütlenme faaliyetlerine girişmişlerdir. Yücel Teşkilatının kurulması da tam böyle bir ortamda meydana gelmiştir.

Yücel Hareketi: Makedonya'daki Türklerin Özgürlük Mücadelesi

Yücel Hareketi haksızlıklara ve yok sayılmalara karşı Türklerin millî ve dinî varlıklarını korumak ve yasatmak üzere Türk aydınları tarafından 1941 yılında Makedonya'da kurulmuştur.⁹ Aynı zamanda "Slavlığa karşı Türklüğün yaşaması ve bağımsızlığı için", "Millî Türk Örgütü" isminde bir teşkilat kurulmuş ve "yöresindeki Türklerce içtenlikle" tutulan bu teşkilat giderek güçlenerek "Yücel"

6 Hakan Demir, "Yugoslavya Krallığı Siyasal Yaşamında Hırvat Sorunu (1929-1941)," *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, c. 6, sy. 1 (2017): 61.

7 Salim Gökçen, "Atatürk döneminde Türkiye-Yugoslavya ilişkileri ve Kral Alexander'ın Türkiye Ziyareti," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 42, sy. 9 (2016): 675.

8 Tunç ve Canbay, agm, 3890. BCA, 30.18.1.2; 25.10.12; BCA, 30.18.1.2; 26.13.19; BCA, 30.18.1.2; 26.15.15; BCA, 30.18.1.2; 29.50.3; BCA, 30.18.1.2; 31.61.19; BCA, 30.18.1.2; 34.16.19.

9 "Yücel" teşkilatının hangi yıl kurulduğu noktasında farklı beyanlar ileri sürülmektedir. Yıldırım Ağanoglu, Şerafettin Yücelden ve Kul Mehmet müstearını kullanan bir zat, 1941 yılını öne sürerken, Sabahaddin Zaim 1944 yılını, Yaşar Aytek ve Refik Özer ise teşkilatın kuruluş yılı olarak 1945 yılını zikretmektedir. Ancak Refik Özer, Alman işgalinin yaşandığı 1941 yılında; "millî varlığı", "manevi değerleri", "örf ve adetleri" korumak ve kollamak adına milliyetçi Türk gençliği tarafından "Yücel Teşkilatının" ilk nüvesinin kurulduğunu belirtmektedir. Suat Engüllü, *Türk Edebiyatları C.7* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 66; Ferit Salim Sanlı, "Yücel hareketi ve Makedonya Türklüğü," *Düşünce Dünyasında Türkiz*, c. 18, sy. III, (2012): 35. Tunç ve Canbay, agm, 3891; Çavuşoğlu, agm., 137.

namını almıştır.¹⁰ Zamanla büyüyen örgüt 1943 yılında Üsküp'te Konsolos vekili Emin Vefa Gerçek ile daha sonra 1943 yılında Belgrad Büyükelçisi Kamil Koper ile temas kurmuş ve örgüte "Yücel" adı verilmiştir. Bir bakıma elçilikten onay alınmıştır.¹¹ Örgütün, eğitim seviyesi yüksek, münevver, ahlak ve fazilet sahibi Türk gençlerinden oluşmaktaydı. Çavuşoğlu, makalesinde "Türkiye Dışişleri Bakanlığı belgelerine göre bir ara köylere kadar nüfuz eden Yücelcilerin sayısının 500 civarında olduğunu ancak elli kişi kadar faal üyesinin bulunduğunu" söylerken teşkilatın amacının Arnavutlaşma, ve komünizme karşı Türkleri korumak olduğunu açıklamıştır.¹² Örgütün merkez yönetiminde şu kişiler yer almıştır.¹³

Başkan: Şuayp Aziz,

Veznedar: Ali Abdurrahman,

Sekreter: Şerafeddin Ferit Süleyman,

Üyeler: Refik Şerif Mehmed, Kemal Rasim İlyas, Fettah Salih Süleymanpasıç, Abdülkerim Ethem İbrahim¹⁴

Teşkilatın adının bizzat Şuayp Aziz tarafından verildiğini ve teşkilatın tüzüğünün ilk bölümlerini de Şuayp Aziz'in yazdığı belirtilmekte¹⁵ ve teşkilata neden "Yücel" adının verildiği ile ilgili olarak Ağanoğlu Şerafettin Yücelden'den aktararak şöyle demektedir: "Yücel bir emir kipidir; saygı ve hayranlık duygularını da kapsayan ve yükselmeyi amaç bilen bir aksiyon parolasıdır. Yücel ya da maddi semboller olan kartal, yıldızlar ve hilal Türklerin büyük değer verdikleri özgürlük içinde ahlak, fazilet, iman ve kâmil insanlığa doğru yönelişi ifade etmektedir."¹⁶

10 Yargan Buyruk, "Yücel ve Türklerin örgütlenmesi," *Türk Dünyası*, sy. 32 (1974): 35; Cihan Mimarlar, "Yücel Teşkilatı Hukuki Sürecinin Makedonya Türkleri Üzerindeki Travmatik Etkileri ve Göç," *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ Dergisi*, c. 24, sy. 38 (2025): 66-81.

11 Mehmet Sönmez, "Üsküp'te Yaşayan Türklerin Sosyal Hayattaki Durumları," (Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Bilim Dalı, Erzurum, 1993), 34.

12 Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-67 kitlesel göçü ve Bursa'daki göçmen kesimi," *Karadeniz Araştırmaları*, c. 10, sy. 10 (2006): 136-137; Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman-Türk'e Büyük Darbe*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1973), 187.

13 Mehmet Arıdı, *Yücelciler 1947. Makedonya'da Müslüman Direnişi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 41; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Üsküp kitabı*, (İstanbul: Fide Yayınları, 2008), 137; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Yücel Teşkilatı*, (İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 2012), 21; Sanlı, agm., 35.

14 Yücel Teşkilatı üyelerinin mesleki durumları ve biyografileri ile ilgili bknz. Memishoski, agt., 49.

15 Selçuk Kürşat Koca, "Balkan Türklerinin Yakın Dönem Kahramanları "Yücelciler," *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 60 (2017): 77.

16 Şerafettin Yücelden, "Üsküp'te Çıkan "Birlik" Gazetesi", *Türk Dünyası Dergisi*, sy. 24 (1969): 6-8; Koca, agm., 76.

Kuruluşu hakkında farklı tarihlerin olması ve bir görüş birliğinin bulunmaması bu teşkilatın, gizli bir örgüt olarak ortaya çıktığını göstermektedir.¹⁷ Teşkilata girildiği zaman Kuran, Bayrak ve tabanca üstüne yemin edilirdi. Bu yeminde “Türklük ve Türkiye Cumhuriyeti menfaatleri için gerekirse kanımın son damlasına kadar çarpışıp canımı vereceğim” ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Baskı ve zulümlerin, aşağılamaların da¹⁸ bu teşkilatın kurulmasında önemli rol oynadığı da belirtilmektedir. Yücel Teşkilatı üyeleri milli ve manevi kimliklerini korumak ve Yugoslavya Krallığı’na karşı mücadele etmek amacıyla kurulmuş olan teşkilat nedeniyle Makedonya’daki Türklerin hepsinin komünizm düşmanı olarak görülüp büyük baskılar gördükleri bilinmektedir. Çiftliklerin kamusallaştırılmasını ve Türk köylüsünün topraklarına el konulmasını sağlayan bir kanun ile Türklerin malları ellerinden alınmış, ekonomik baskılara maruz bırakılmışlardır.¹⁹ Bosna’da Aliya İzzetbegović’in kurucuları arasında bulunduğu “Genç Müslümanlar Teşkilatı”, Prizrenli Türklerin kurduğu “Genç Türkler” ve Üsküp’te kurulan “Yücel Teşkilatlarının kurulması Türklere yapılan baskıların odak noktasını oluşturmaktadır.²⁰ Türkiye’ye göç etmeyerek Makedonya’da kalanlar da sosyalist rejim tarafından cezalandırılmışlardır. Yücel teşkilatına katılanlar büyük baskılar görmüşler ve Yücel Mahkemesi olarak bilinen adli mercilerde Türkiye yandaşları olarak gösterilerek idama mahkûm edilmişlerdir.²¹ Bu da Türklerin Makedonya’dan kitleler halinde Türkiye’ye göç etmelerine sebep olmuştur.

Yücel Hareketinin faaliyetleri

1945 yılından 1989 yılları arasında Tito yönetimindeki Komünist yönetimin baskıcı uygulamaları, savaşın yarattığı tahribatlar, Türk nüfusunu ve Türk-İslâm kimliğini koruma refleksi doğrultusunda kurulmuş ve Türk-İslâm kimliğinin güçlendirilmesi amacıyla eğitim faaliyetleri, basın ve yayın organlarının

17 Sanlı, agm., 35; Ağanoğlu, *Yücel Teşkilatı...*, age, 23-25.

18 Deliorman, age, 180; Sanlı, agm., 40; Sevda Dursun, “Yücelcilerin İdamı Bir Nüfus Mühendisliğiymi, Gerçek Hayat Dergisi, Y. Ağanoğlu ile Röportaj (2021): 35.

19 Cüneyt Nur, “Fahri Kaya’nın “Günün Birinde Oraya Uğrarsan” Adlı Hikâyesine Göre II. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Makedonya Türklerinin Türkiye’ye Göç Etme Sebepleri. *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c.2, sy. 2 (2020): 69; Mimarlar, agm., 69.

20 Orhan Derman, “Makedonya’daki Türkler Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma,” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, 2017), 77; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Balkanlar’dan Türkiye’ye Göçler*, (İstanbul: Kızılay Kültür-sanat Yayınevi, 2023), 219.

21 Erdem Muhtaroglu, “1950’li yıllarda Göç Politikaları ve Eski Yugoslavya Makedonya Cumhuriyeti’nden Türkiye’ye Serbest Göçler,” (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 82-83.

çıkarılması, Makedonya Türklerinin sorunlarının çözümü, milli bilincin uyan-
dırılması ve birliktelik ruhunun sağlanması konularında, komünist rejime karşı
Makedonya sınırları içerisinde Türklere önderlik eden önemli bir teşkilatlanma
olarak tarih sahnesinde yerini almıştır²² “Yücelciler”in fedakarlıkla çalıştıkları,
içerisinde bulundukları Türk toplumunu daha aydınlık bir geleceğe hazırladıkları
söylenebilir. Buna inanmışlıkları onların Teşkilata girerken ettikleri yeminden
de bellidir. Yücel mensubu olmak isteyenlerin Kuran, Bayrak ve silah üzerine el
basarak etmişlerdir. “Türklük, Türkiye Cumhuriyeti menfaatleri için gerekirse
kanımın son damlasına kadar çarpışıp canımı vereceğim.”²³

Öğretmenlik tüccarlık, saraçlık, bakkallık ve diğer meslek gruplarından oluşan
Yücelcilerin Makedonya idari makamları tarafından konuyla alakalı resmi evrak-
lar araştırmacıların istifadesine sunulmadığından bu üyelerin geçmişiyle ilgili
olarak literatürde yeterli düzeyde bilgi bulunamamıştır.²⁴ Makedonya Türkleri
için çok önemli kazanımları elde eden Yücelciler son günlerine kadar önemli
faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler arasında günümüzde de eğitim-öğ-
retim hizmetini sürdüren “Tefeyyüz”(Feyiz bulma, gelişme, yükselme) adlı ilk
Türk okulunu açmak²⁵ ve yeni Türk alfabesi ile okuma kitapları basarak Müs-
lüman Türk halkının varlığının korunmasına büyük destek olmuştur. Ayrıca
millî şuur bakımından Türklüğü ön plana çıkaran başta Atatürk’ün Nutku olmak
üzere, Mehmet Akif’i, Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Namık Kemal ve
Yahya Kemal Beyatlı’nın eserleri ve şiirlerinin okutulmasına büyük önem ver-
miştir. Türk aydınları arasında başlayan bu hareket sonraları bütün taşrada ya-
yılmış milli kültürün korunması, kimliksizleştirmeye karşı durma, asimilasyonları
önleme ve komünist rejime uyum sağlamak istememe amacı etrafınca şekillen-
miştir.²⁶ İlk okuma ders kitabı olarak “Sevimli Kıraat”ı hazırlamış ve dağıtılmak
üzere on beş bin adet basılarak okullara dağıtılmıştır. Türkçe-Makedonca, Ma-
kedonca-Türkçe sözlük çalışmaları yapmışlar Yugoslavya kurulduktan hemen
sonra aktif bir şekilde hem kültürlerini geliştirmeye hem kitap yayınına hem
de eğitime önem vermişlerdir. “Tefeyyüz” ile “İrfan” okullarının açılmasına da
sebepe olmuştur.²⁷

22 Ercan Türksoylu, *Yugoslavya Türklüğünün Direniş Mücadelesi (1945-1948) Yücel Teşkilatı* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 13.

23 Ağanoğlu, *Yücel Teşkilatı*..., 27.

24 Memishoski, agt., 54-60.

25 Ş. Yücelden, “Üsküp’te çıkan “Birlik” gazetesi”, *Türk Kültürü*, sy. 87 (1970): 9.

26 Berrin Çalışkan, “1953 Göçü Sonrası Yücelcilerin Memleket/Yugoslavya ve Anavatan/Türkiye Algı-
ları”, *İnsan ve Toplum*, c. 4, sy. 8, (2014): 142.

27 Çavuşoğlu, agm., 143; Taner Güçlütürk, “Milletinin Kurbanı: Yücelciler”, *İ. Uluslararası Balkanlarda*

Yücel Teşkilatı, öğretmen kurslarını tertip etmiş bu kurslarda Türkçe dersleri dahil birçok ders vermiş, sayısız öğretmen yetiştirmiştir. Bu öğretmenler içinde Türklerin bulunduğu en ücra köylere kadar giderek bu okullar için ilk Türk alfabesini, ilk okuma ile birlikte birçok kitap hazırlamıştır. Cezaevinde tutuklu bulundukları süre içinde Üsküp Türk Tiyatrosu için Branislav Nuşiç'in "Şüpheli Şahıs" adlı tiyatro eserini Türkçe 'ye çevirmişlerdir. Bütün bu faaliyetleri öğretmenlik haricindekiler ücretsiz ve karşılıksız yapmışlardır.²⁸ Makedonya Türklerini, Komünizm ideolojisinden korumuş, onlar arasında Atatürkçülüğü yaymış ve Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı sevgiyi arttırmaya çalışmışlardır.²⁹ Yücel hareketi siyasi bir hareket olmasının ötesinde Balkanlarda Türk milli kültürü, edebiyatı ve sanatının yaşamasını sağlayan entelektüel bir hareket olarak Balkan Türk edebiyatının da canlanmasını sağlamıştır. Çıkardıkları gazete ve dergiler etrafında Milli bir edebiyatın şekillenmesine yardımcı olmuşlardır. Oluşturdıkları bu edebi yetiştirdikleri öğrencileri edebî ürünler verme noktasında yönlendirmişler hem de çıkardıkları gazete ve dergiler etrafında Milli bir edebiyatın şekillenmesine yardımcı olmuşlardır. Bugün Makedonya Türk edebiyatının varlığı o dönem millî bir şuurla mücadele veren ve bu amaçla Türk edebiyatının kaynak eserlerini Balkanlarda yaşayan Türklere ulaştıran Yücelciler sayesinde olmuştur.³⁰ Yücelci aydınların hapiste oldukları dönemde ayrıca Türkçe-Makedonca bir sözlük üzerinde çalışmalarına karşın bunun ellerinden polis tarafından alınmıştır. Üyelerin faaliyetlerine tahliye edildikten sonra da Türkiye'ye göç ederek, devam etmişlerdir. 1950 tarihinde Türkiye'de kurulmuş olan Rumeli Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin 22 Mart 1964'te oluşturulan idari kadrosunda vazife almışlardır.³¹

Yücel Teşkilatı üyeleri 1947 yılında rejim güçleri tarafından Üsküp'te kapsamlı operasyonlar sonucunda tutuklanarak aylar boyunca işkenceye tabi tutulmuşlar ve Üsküp meydanında yapılan bir mitingde³² Makedonya Halk Cumhuriyeti'nin Komünist Partisi'ne mensup Milletvekili Kemal Seyfullah'ın yaptığı ateşli bir konuşmayla, yargılanan "Yücel Teşkilatı" üyeleri casus ve terörist olmakla itham edilmiştir. "Türk azınlığın eğitim ve kültür alanında geri bırakmak" ile başlayan suçlamalarda; halk arasında korku ve endişe uyandırmak, silahlı gruplar

Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, İzmir 2021, 584.

28 Koca, agm., 78; Güçlütürk, agm., 592.

29 Tunç ve Canbay, "Makedonya'daki Türklerin...", 3891.

30 Koca, agm., 78; Güçlütürk, agm., 592.

31 Memişoski, agt., 62, 111.

32 *Birlik Gazetesi*, sy. 58 (1948): 1.

oluşturmak, sabotaj yapmak gibi abartılı ifadelerle itham edilmişlerdir.³³ Ayrıca gazetelerde mitinge katılan Türk ve Arnavut ahalisinin “kin ve nefretlerini” yansıtan pankartlarla sevinç gösterdikleri halka yansıtılmıştır.³⁴

25 Ocak 1948 tarihinde Üsküp Vilayet Mahkemesi’nde gerçekleşen yargılamalar hoparlörlerle cızırtılı bir biçimde yayınlanmış yargılama sonucunda; 17 Türk’ün 4’ü kurşuna dizilerek ölüme, diğerleri 20 ile 8 yıl arasındaki ağır hapis ve cebran çalıştırılma, siyasi ve medeni haklardan yoksunluk ve mallarının müsadere ile ellerinden alınmasına varan cezalara mahkum edilmişlerdir.³⁵ İdam sloganları atan halkın tezahüratları arasında³⁶ Şuayyib Aziz İshak, Ali Abdurrahman Ali, Nazmi Ömer Yakup ve Adem Ali Adem “Üsküp çevresindeki bir köye götürülmüş kurşuna dizilerek” infaz edilmişlerdir.³⁷ Abdülkerim Ethem İbrahim (Sezer), Kemal Rasim İlyas (Günsever), Şerafettin Ferit Süleyman (Yücelden), Refik Şerif Mehmet (Özer) ve Şefik Ruşit Elmas (Ersoy) yirmişer yıl hapse mahkûm edilmişlerdir. Fettah Salih Süleymanpaşic ve Ahmet Halil Mustafa (Yücel) on beşer yıla, Muzaffer Ahmet Süleyman (Hocaoglu) on üç yıla, Fazlı Vehbi Şükrü (Kadioğlu), Mehmet Şerif Dalip (Ardıcı), Kemal Rıfat Ferhat (Türkkan) on ikişer yıla, Sait Bilal Halil (Emiroğlu) on bir yıla, Ali Halil Mustafa (Yücel) ise on yıla mahkûm

33 *Birlik Gazetesi*, sy. 58 (1948), 1.

34 *Birlik Gazetesi*, sy. 58 (1948), 1.

35 Ercan Türksöylü, age., 34; Eren Atala Eriş, *Yücelciler: Yugoslavya’da Gizli Türk Teşkilatı*, 2. Baskı, (Ankara: Mavi Gök Yayınları, 2020), 20; Eren Atala Eriş, “Yugoslavya’da Türklük Mücadelesi,” *Türk Yurdu*, sy. 449 (2025): 63.

36 *Birlik Gazetesi*, sy. 58 (1948), 4.

37 Mimarlar, agm., 72; Ağanoğlu, *Balkanlardan Türkiye’ye...*, 223; Saraç’a göre de “1948-49 da rejim aleyhinde eylemlerde bulunma suçlamasıyla açılan davada, idama mahkum edilen Türker’in sayısı 5 olup, mezarlarının nerede olduğu hala bilinmemektedir. Mahkeme tarafından ağır hapis cezalarına mahkum edilenlerin sayısı da, yine Saraç’a göre 19’dur. Erdoğan Saraç, “Makedonya” *Yeni Türkiye (Türk Dış Politikası Özel Sayısı)*, Yıl: 1, Sayı: 3, Mart-Nisan 1995 Ankara, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, 285-289, 286. Oran ise, 1930’lu yıllarda henüz “komünistlerde ateist tema yok” iken Türker’in dini ve millî haklara kavuşmak için Komünist Partisi’ne destek verdiklerini belirtmekte ve; “bu desteğe rağmen savaştan sonra umduğunu bulamayıp, Türkleri 45-46’daki “Yücel” gizli örgütünü kurmaya itmiş olmalı” demektedir Baskın Oran, “Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler” (Bulgaristan, Makedonya, Kosova) *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, No: 1-4, Ocak-Aralık, Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 1993 Ankara, 121-147. “Yücel”in savaş sonrası dönemde Türker’in uğradıkları duruma bir tepki şeklinde belirlediğini vurgulayan Oran’a göre; 1948’de açığa çıkarılan cemiyetten 4 Türk idam edilmiş ve bundan sonra artık Türklere “komünizm düşmanı” olarak bakılmaya başlanmıştır. Hamza da idam hükmü giyen “Yücel” üyelerinin sayısını 4 olarak vermektedir” Hamza Yusuf/XAMZA, Jucuf, “Makedonya’da Türk Sorunu”, *Birlik gazetesi*, Perşembe, 1 Ağustos, Üsküp: “Nova Makedoniya” R.E. Marketing.1996, s. 15. Aktaran Çavuşoğlu, 2007, 138.

edilmişlerdir³⁸ Makedonya Memleket Halk Cephesi (Makedonski Naroden Front) tarafından “Üsküp Vilayet Mahkemesinde Casus ve Terör Örgütü Yücel’in Yargı Süreci’ (Sudski proces pred Okrujniot sud vo Skopje protiv špionsko – terorističkata organizaciya “Yucel”) adı verilen 64 sayfalık mahkeme tutanaklarına göre “İspiyoncu Terörist Teşkilatı Üsküp, 1948)”³⁹ olarak adlandırılan Yücel Teşkilat üyelerinin idamları ve mahkumiyetler Osmanlıdan bu zaman Balkanlarda Türklerin özgür yaşama isteklerini ve haklarını da ellerinden almaya yönelik bir korku iklimi yaratmıştır. Tito rejiminin istediği gerçekleşmiş, dört fedakâr münevverini kaybeden, yüzlerce üyesi de hapse atılan teşkilat, büyük bir kederle sükûnete mahkum olmuştur. Hatta bu olay Makedonya Türkleri için büyük bir travmaya sebep olmuş, Yücelciler gibi sonlarından korkan bütün Makedonya Türkleri onları unutmak zorunda kalmışlar ya da unutmuş gibi görünmüşlerdir. Nitekim Türkiye’ye göçe edene kadar Türklerin bazıları isimlerini değiştirip Çingene ya da Arnavut olarak değiştirmişlerdir. Diğer taraftan Yargılamalar sırasında sorgulama yapanların kuralların dışına çıktıkları ve Sovyetlerin çıkarlarına göre Türkiye’yi ve Batılı devletleri suçladıkları görülmüştür.⁴⁰ 1950’den itibaren başlayan “sessiz göç” sırasında Türkler yeniden nüfus kayıtlarını değiştirmiş, 1967 yılına kadar 175 binden fazla Türk Türkiye’ye göç etmiştir.⁴¹ Üsküp’ün nüfusu, 1991 yılında yapılan sayımında resmi makamlar tarafından 579.997 olarak açıklanmıştır. Üsküp’te yaşayan nüfusun yüzde altmış üçünü Makedonlar, yüzde on dokuzunu Arnavutlar, yüzde dördünü Romanlar, yüzde ikisinden biraz fazlasını Türkler, yüzde dörde yakını Sırp, yüzde sekize yakını da diğerleri oluşturmaktadır. Bu rakamlar dikkate alındığında 1950’li yıllardan itibaren Türkiye’ye göç eden yaklaşık 200 bin nüfusun orada kaldığı düşünülürse bugün Makedonya’da Türk nüfusunun çoğunlukta olacağı açıktır⁴²

Yücel Teşkilatı üyelerinin fikri ve ideolojik davranışları bakımından da farklı görüşler ortaya atılmıştır. En önde gelen fikirlerinin anti-komünist oldukları idi. Fakat Baskın Oran buna farklı bir yorum getirmiş ve onların komünistlerle milli ve dini haklara sahip olmaları amacıyla iş birliği yaptıklarını ancak savaştan sonra bu isteklerinin yerine getirilmediği gerekçesiyle teşkilatın kurulduğunu iddia etmiştir.⁴³ Diğer taraftan Arnavut milliyetçiliğine bir tavır olarak teşkilat

38 Eriş, age, 20; Sönmez, agt., 34 vd.

39 Çalışkan, agm., 142.

40 Eriş, Yücelciler..., 21; Türksoylu, age., 20.

41 Yücelden, Yugoslavya’dan Türk..., 9.

42 “Rakamlarda Üsküp’ün Gelişimi”, Haber Niteliğinde Yazı, *Birlik Gazetesi*, s. 4413 (1993): 3.

43 Baskın Oran, “Balkan Türkleri Üzerine İncelemeler (Bulgaristan, Makedonya, Kosova),” *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 48, sy. 1-4 (1993): 136.

kurdukları⁴⁴ muhafazakar orta sınıfı temsil eden bir yapıda oldukları iddia edilmiştir. Ancak Yücel Teşkilatı üyelerinin en bariz özelliklerinin başında Atatürkçü ve Türk milliyetçisi gençler olmaları yönündeki kanaattir. Böyle olmasına rağmen mevcut Yugoslavya yönetimi ve bazı Türkler onları “Yugoslavya’daki Türk azınlığın en büyük düşmanı” olarak görmüşlerdir. Mustafa Karahasan 1979’da Yücel hareketi için “casus, terörist, anti sosyalist ve anti Türkçü” olduğunu teşkilatın “İngiliz gizli servisi” yararına çalıştığını ancak Türkiye’ye bağlanmak gibi bir amaçlarının olmadığını iddia ederken,⁴⁵ Şükrü Ramo “Yugoslavya’nın devlet ve toprak bütünlüğünü hedef alan terörist, casusluk örgütü olarak kurulduğunu; temel amacının ise Türkiye’ye bağlanmak olduğunu” savunmuştur.⁴⁶ Bunların yanı sıra Makedonya’da yapılan propagandalara bakıldığında Türkiye’ye göçlerin sorumlusunun Yücelciler olduğu ve örgütün Türkiye’ye bağlanmak gibi bir amaç taşıdığı ifade edilmiştir. Bu tür üzerinde hala şüpheler olan iddialara rağmen Makedonya’da Yücelcilere yönelik suçlamalar hiç bitmemiştir.⁴⁷ Sonraki yıllarda Makedonya’da ve Kosova’da Yücelcilerle ilgili pek çok yazı kaleme alınmıştır.⁴⁸ Avukat Salih Murat, “Yücelcilere nasıl kıydılar?” başlıklı yazı dizisinde Yücel Teşkilatının neden ve nasıl kurulduğu iddialarını toparlayarak dört başlık altında incelemektedir. Birincisinde iktidarın kurdurduğu savına dayalı, “suni olarak böyle bir teşkilat ortaya çıkarıp” “ileride Türklerle hesaplaşmada bu teşkilatın faaliyetlerini delil olarak kullanılması amacı güdüldüğü” iddiasıdır. İkinci iddia Yücel Teşkilatını İngiliz gizli servis elemanları kurmuşlardır. Üçüncü görüşe göre Türkiye tarafından kurdurtulduğudur. Bu konuda son görüşe göre ise Makedonya’daki Türk azınlığının kendiliğinden böyle bir teşkilatın kurulması yönündedir.⁴⁹ Bu görüşlere ilaveten Yücelcilerin bir sivil toplum kuruluşu olarak kurulduğu ve Makedonya’da Türklerin milli kimlik ve dinlerini korumaya yönelik bir örgüt niteliğinde olduğu da ortaya atılmıştır.⁵⁰ Yargılamalarla ilgili Yücel Teşkilatı üyesi olup birinci grup mahkûmlarından olan Refik Özer olayları şöyle yorumlamaktadır:⁵¹

44 Çavuşoğlu, agm., 130; Mehmet Ardıcı, *Yücelciler 1947* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 20.

45 Fahri Kaya, “Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yücelciler” Yeni Balkan Gazetesi, 13.10.2025 <https://www.yenibalkan.com/haber/kultur-ve-egitim-tarihimizde-yucelciler-9208>. Html. ilk erişim. 9.06.2025.

46 Eriş, Yücelciler..., 21.

47 Eriş, age., 22.

48 Burhan Sait, “Yücelcilerin suçu Türkiye ile birleşmek miydi?”, *Tan* (1990); İlhami Emin, “Yücel için ne zamana dek susacağız?”, *Birlik*, (1994): 12; Salih Murat, “Yücelciler neden ve nasıl kuruldu?” *Birlik*, (2004): 4; Suat Engüllü, “Adalet yerini bulacak mı?”, *Tan*, (1990); aktaran Eriş, age., 23-24.

49 Salih Murat, “Yücelciler neden ve nasıl kuruldu?” *Birlik Gazetesi*, (2004): 4. aktaran Eriş, age., 24.

50 Memishoski, agt., 8-9.

51 Refik Özer, *Yücelciler*, (İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1998), 10.

“Yücel Teşkilatının genç üyeleri elbette ülkü bakımından komünizmin karşısındaydılar fakat bu vatansever insanların mahkûm olmalarını sağlayacak bir suç ortada yoktu. Rejim için bu suçun mevcut olup olmaması da önemli saymıyordu. Önemli olan muhalif görüntüsü veren herkesin ezilmesi, sessiz halk tabakaları üzerinde böylelikle korku ve endişe rüzgârı estirmektir.”

Sözlerinin devamında ise, birinci duruşma evvelinde ağır cezaların verilmesi için mitinglerin düzenlendiğini aktarmış,⁵² Türklerin meskûn olduğu mahallelerde siyasi organ Narodni Front (Halk Cephesi) yöneticileri tarafından toplantılar yapıldığını, ve mahkemeye idam kararları almaları yolunda telgraf çektiklerini anlatmıştır.⁵³ Yücel Teşkilatına yönelik yargı süreci boyunca mahkeme yetkililerinin yapmış oldukları açıklamalar neticesinde teşkilata karşı başlatılan hukuki süreci, uluslararası bağlamda Yugoslavya ve Türkiye ekseninde değerlendirmek mümkündür. Mahkeme üyelerinin yaptıkları değerlendirmelerde Yugoslavya'nın doğu blok ülkesi olan Sovyetler Birliği ile ittifak ilişkisi içerisinde olduğundan dolayı Sovyet çıkarlarını gözetleyici bir tavır sergilemişlerdir. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti emperyalist ülkeler kategorisinde değerlendirilmiştir. 19 Ocak 1948 tarihinde başlayan duruşmalar 25 Ocak günü mahkeme başkanı Panta Marina'nın nihai kararı okumasıyla sona ermiştir.⁵⁴ Yargılama sonucunda alınan kararlar yine aynı gün içerisinde, mahkeme etrafındaki sokaklarda ve Mareşal Tito Meydanı'nda hoparlörle halka duyurulmuş, ülke genelindeki radyo kanallarında yargı sürecine ilişkin yayınlar yapılmıştır. Ayrıca, dönemin önde gelen yayın organlarından olan Borba gazetesinde 1948 tarihinde doğrudan Yücel'e ilişkin bir makale de yayınlanmıştır. Gazetede Yücel ile alâkalı olarak yayınlanan makalede ise çarpıcı açıklamalara yer verilmiştir. Makalede, Teşkilat mensuplarının uluslararası aktörlerin para karşılığında devşirilen ajanları ve “Türk azınlığın” satılmış mensupları oldukları belirtilmiştir. Ayrıca, Teşkilat'ın kuruluşunun ve yapılan faaliyetlerin, dış istihbarat anlamında olumsuz bir yanının olduğu, Üsküp'teki Türk Konsolosu Gerçek'in, yerine gelen Şefki Erdoğan ve Belgrat'taki gizli temsilciliğin, Yugoslav devletinin misafirperverliğini suistimal ederek, kötü amaçlı planlarını gerçekleştirmek için Yücel örgütünü kurduğu belirtilmiştir.⁵⁵

Sonuç olarak söylemek gerekir ki; yıllarca araştırmaların yapılmaması yüzünden “Yücel teşkilatının nasıl kurulduğu, amaçları ve görüşleri etrafında hangi

52 Memishoski, agt., 99-100.

53 Özer, age., 9-10.

54 Memishoski, agt., 89.

55 Memishoski, agt., 92-93.

çalışmaları yaptıkları, onlara yüklenen suçların neler olduğu, gizli bir örgüt olarak mı kurulmuştu? Türkiye ile bağlantıları nasıldı? Silahlanıp silahlanmadıkları ve istihbarat yapmışlar mıydı? Üsküp ve Köprülü haricinde neden Kosova veya başka yerlerden Yücel üyesi çıkmamıştır? Teşkilatın kaç üyesi olmuştur? Teşkilatın yapısı tam olarak nasıldır? Türkiye'nin Yücel davasına tepkisi ne olmuştur? Yücelcilerin yargılanması ile Makedonya Türk toplumu üstünde neler hedeflenmiştir" gibi soruların cevapları bulunamamıştır.⁵⁶

Birlik Gazetesi: Kültürel ve Siyasal Bir Direniş Sembolü

Yücel Hareketinin, "Türk azınlığı arasında millî şuuru kuvvetlendirmek ve Türk halkının "komünizmin aleti hâline gelmesini önlemek" söylemlerini öne sürerek gerçekleştirdiği kültürel çalışmalarının ilki, 23 Aralık 1944 tarihinde Nazmi Ömer'in teşviki ile Türk gazetesi olan Birlik gazetesinin yayımlanmasıdır.⁵⁷ İkinci Dünya Savaşı sırasında yeni bir baskı dönemi yaşayan bölge Türklerinin savaş sonrası ilk gazetesi olan Birlik, "Makedonya Müslüman Halkları Kurtuluş Cephesi haftalık gazetesi" ve Latin harfleriyle yayınlanan ilk Türkçe gazetesidir. Ancak Birlik gazetesinin Makedonya'daki Türk halkının yayın organı olduğu 1995 yılına kadar kayda geçirilemez. Gazete ile ilgili bir sansür yoktur, Ancak çok gelişmiş bir otokontrol bulunmaktadır. Buna rağmen 1960'lardan sonra gazete, Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili haberler vermeye ve kültüre, edebiyata, sanata, inançlara, örf ve adetlere dair yazılar yayınlamaya başlamış ve aralıksız yayınlanmış bir manada Makedonya Türklerinin alfabeti, okuma kitabı, sesi ve sicili olmuştur.⁵⁸ Birlik gazetesinin ambleminde "çift minareli bir caminin" konmuş olması İslami değerlere bağlılığın da bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Birlik gazetesi bünyesinde geniş bir yazar ve okur kitlesi de oluşturmuştur. Yeni Türk harfleriyle çıkan ilk Türk gazetesi olan Birlik gazetesi ilk sayısını 23 Aralık 1944'te çıkarmıştır.⁵⁹

Sosyalist Yugoslavya'nın kurulmasıyla birlikte baskılar gazetenin yayın hayatını etkilemiştir. Buradan bakıldığında gazetenin yayın hayatı üç dönemin özelliklerini taşımaktadır. Birinci dönem 1945-1970 arasındır. Bu dönemde sosyalizmin

56 Eriş, Yücelciler..., 25; Eriş, Yugoslavya'da Türklük..., 63-64.

57 Altan Deliorman, age.,187; Cemal Cengiz, Yugoslavya'da gizli bir Türk yapılanması: "Yücel Teşkilatı". *Genç Kalemler*, c. 5, sy. 6 (2019): 291-292.

58 Sami İslamoğlu, "Birlik Gazetesinde Yayınlanan Edebiyat ile İlgili Eserlerin ve Makalelerin Bibliyografyası," (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2003), 57.

59 Üsküp'te çıkan "Birlik" gazetesi. *Türk Kültürü*, 87(VIII).1970, 212; Kerim Karagöz, "Yugoslavya'da yayınlanan Türkçe Yayınlar," (Yüksek Lisans Tezi, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Bölümü, 1991), 6.

en yoğun baskılarının görüldüğü dönemdir. İkinci dönem 1970-1980 arasındır. Bu dönemde biraz olsun esnekliğin bulunduğu dönemdir. Üçüncü döneme ise 1980 yılında Tito'nun ölümüyle başlayan ve Yugoslavya'nın dağılmasına kadar giden dönemdir. Bu dönemde her alanda bir demokratikleşme yaşanmıştır.⁶⁰

Birlik gazetesi ilk yayınlandığında 4 sayfadan ibaret olup ayda bir yayınlanıyordu. Ardından onbeş günde ve sonra da haftada bir olmak üzere yayınlanmaya başlamıştır. Tirajı 3000'dir.⁶¹ Dört sayı yayınlandıktan sonra Yugoslavya Komünistler Birliği'nden gelen emirle Şükrü Ramo, Birlik gazetesine el koyduğunu, kendisinin de yönetici olarak atandığını bildiren kararnameyi göstererek, kuruca kadroyu görevden uzaklaştırmıştır. 1971 yılından itibaren de haftada üç kez yayınlanmaya başlanmıştır.⁶² Birlik gazetesinin çıkması ile ilgili gazetenin baş ve sorumlu yazarlığını üstlenmiş olan Fahri Kaya şu değerlendirmeyi yapmaktadır.⁶³

“Gazete bir ulusun varlığını ispat etmekte önemli bir etken olduğundan Yücelciler 1944 yılının Aralık ayında Üsküp'teki Evkaf dairesinin binasında “Birlik” gazetesini hazırlamaya başladılar. Redaksiyonun başında Şerafettin (Ferid) Yücelden, Refik (Şerif Mehmet) Özer ve Hüsamettin (Mehmet) Vardar vardı. Gazetenin çıkması için devletin ya da o zaman Halk Cephesi gibi bir örgütün kararı yoktu. Gazeteyi çıkarmaya başlayanlar böyle bir kararı beklemeden, okulların açılmasında olduğu gibi gene sadece ASNOM'un, her halkın kendi ana dilinde öğrenim görmeye ve haberleşmeye hakkı var diye yayınladığı genel beyanından yararlanarak gazeteyi çıkarmaya başlamışlardır.” Kaya, devletin maddi desteği olmadan çıkarılan gazetenin 50.yıldönümünü kutlama gününde baş yazarının Türkiye'ye göç eden Resneli Avukat Nurettin Davut'un olduğu yönündeki düşüncüyü eleştirmektedir. Ona göre, “Nurettin Davut dördüncü ve beşinci sayıları hazırlayan kişidir. Onun ilk başyazar olarak gösterilmesi gazetenin Yücelciler tarafından çıkarılmasını göz ardı etmektir. Diğer yandan Nurettin Davut, o dönemde “Birliği” yayınlayan “Nova Makedoniya” yayınevinin başında bulunan Pande Kolemişevski'nin baba dostu olduğundan da böyle bir şerefe sahip olmuştur. Böyle bir davranışla, bilinçli veya bilinçsiz, gazeteyi ilk çıkaranlara hakaret edilmiştir.

60 İslamoğlu, agt., 9.

61 Mehmet Sönmez, “Üsküp'te Yaşayan Türklerin Sosyal Hayattaki Durumları,” (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Bilim Dalı, 1993), 52.

62 Sönmez, agt., 53.

63 Fahri Kaya, “Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yücelciler”, *Balkan*, 27.2.2017, <https://www.yenibalkan.com/haber/kultur-ve-egitim-tarihimizde-yucelciler-9208.html>).

Eleştirisini sürdüren Kaya, gazetesinin dördüncü sayısı hazırlanırken, çok iyi Türkçe bilen ve İkinci Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Meclisi Mebusan Üyesi, Makedonya Halk Cephesi'nin Başkanı Dimitar Vlahov'un gazeteye telefon açıp "Borba" gazetesinde, Yugoslavya Komünist Partisi Politbüro üyesi Moşa Piyade'nin, Hüseyin Cahit Yalçın aleyhinde ve gıyaben de Türkiye'nin siyasetini eleştiren yazısını aktarmalarını emrettiğini ve Yücelcilerin bunu başta yapmak istemediğini ancak artan baskılar sonucu bunu yapmaya razı olduklarını", belirterek "yazı kuruluyla anlaşamayacağını görünce Dimitar Vlahov'un gazeteye, siyasete girmek için can atan Nurettin Davut'u gönderdiğini, Nurettin Davut'un da gözünü kırpmadan, redaksiyona gelip Moşa Piyade'nin Türkçe'ye çevrili yazısının altına imzasını attığını ve gazetesinin basımına onay verdiğini" belirtmektedir. "Dördüncü sayıya kadar "Birlik" gazetesinin, sözün tam anlamıyla Türk halkının gazetesi olduğunu ama bundan sonra gazeteye Halk Cephesi'nin el koyduğunu ve devletin 1946 bütçesinde "Birlik" için ilk defa önemli bir para ayrıldığını Nurettin Davut'un gazeteyi idare edemeyeceğini gören yöneticilerin, aleracele İştîp'ten Şükrü Ramo'yu getirdiklerini ve on yedinci sayısından başyazar olduğu gösterilirse de, gazetesinin yedinci sayısından itibaren Şükrü Ramo tarafından yönetildiğini" eklemektedir.⁶⁴ Bu sırada Yücelcilerin de birer birer gazeteden uzaklaştığını ve gazetesinin ilk yazarları ile devlet arasında ilk siyasi gerginliklerin başladığını belirtilmektedir.⁶⁵

Gazete Nazmi Ömer ve Ali Abdurrahman tarafından yönetilmiş ve Makedonya'daki "komünist" rejim tarafından çıkmasına zorluk yaratılmamıştır. Bunun başlıca nedenlerinin başında gazetesinin "Makedonya'daki Arnavut propagandasına ve idealizmine mukabil olmak üzere bir denge unsuru" oluşturduğu iddiasıdır.⁶⁶ Diğer taraftan basının kuvvetini iyi bilen komünist liderlerin gazetesinin büyük bir ilgiyle karşılanması yüzünden kendi emellerine yararlı olur inancıyla az çok müslüman kültürleri bir toplantıya çağırıp, geniş bir kadro sağlayacaklarını sanmalarıdır.⁶⁷ Deliorman ise o dönemde Yugoslavya'nın Alman birliklerine karşı savaş hâlinde olduğunu belirterek, yeni idarenin maddi imkânlarının çok kısıtlı olduğuna ve cılız bir kadroyla çıkarılan "Nova Makedonya" isimli gazete dışında herhangi bir gazete olmadığı için bu "esnekliğin" sağlandığına işaret etmektedir.⁶⁸ Nitekim, "logosunun yanında minare olan" Birlik gazetesi "komünist-

64 Mustafa Karahasan, "Milli Varlık Birlik 50 Yaşında", *Birlik*, 4634/5 (1994) 5 .

65 Fahri Kaya, "Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yücelciler", *Balkan*, 27.2.2017, <https://www.yenibalkan.com/haber/kultur-ve-egitim-tarihimizde-yucelciler-9208.html>.

66 Ardıcı, age., 65.

67 Sanlı, agm., 41.

68 Deliorman age., 188; Sanlı, agm., 41.

ler” tarafından el değiştirmiş ve Yücelcilerle gazetenin ilgisi kalmamıştır⁶⁹1949 yılında Birlik gazetesinde Türkiye Cumhuriyeti tarafından komünizm propagandası yapıldığı gerekçesiyle yaptırım uygulanmıştır. Bakanlar kurulunun 7 Haziran 1949 tarihli kararı üzerine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün kararıyla Türkiye’ye sokulması ve mevcutlarının toplatılması kararlaştırılmıştır.⁷⁰ Söz konusu gazetenin Türkiye makamları tarafından yapılan incelenmesinde şu ifadelere yer verilmiştir.⁷¹

‘Üsküp’te Türkçe olarak intişar eden Birlik adlı gazetenin elde edilen 30 Nisan 1949 tarihli bir nüshasının tetkikinde tamamen komünizm propagandası yaptığı görülmüştür. Öteden beri proleter enternasyonalizmi müdafaa eden bu gazetenin memleketimize sokulması hakkında basın yayın genel müdürlüğü tarafından da yüksek makamlarına 25.12.1946 tarihinde 7702/9306 sayılı yazı ile teklifte bulunduğu anlaşılmıştır. Bütün yayınları ile komünist organı olan bu gazetenin memleketimizde bilhas-sa amele ve işçiler arasında okunması zararlı olacağından memleketimize sokulmasının men’i ve mevcutlarının toplatılması hususunda gereken Bakanlar Kurulu kararının istihsaline müsaadelerinizi saygılarımla arz ederim.

İşçileri Bakanı

Birlik Gazetesi’nin Yayın Politikaları ve İçerik Analizi

Birlik Gazetesi sadece Makedonya çapında değil uluslararası alanda da basılı medya tarihinde en uzun süreli çıkan gazeteleri arasında yer almaktadır. İlk sayıları özel bir girişim olarak Yücel Teşkilatı tarafından çıkan ve birkaç sayı sonra tamamen devlet kontrolünde giren Birlik Gazetesi, Türk toplumunun kayıtlı arşivi olmuş ve sosyal hayat başta olmak üzere eğitim, kültür, sanat, spor, ekonomi ve siyaset gibi alanların nabzını tutmuştur. Bu anlamda Birlik gazetesi, altı binin üzerinde bir sayı ile tarihî bir görev yerine getirmiş,⁷² Makedonya’da yaşayan Türklerin sesi olarak basılan gazetenin basın tarihi bakımından önemini, genel yayın yönetmenlerinden Fahri Kaya’nın, “Bu topraklarda varlığımızı ispat etmek için Türkçe yazıyorum” sloganında aramak lazımdır. Manastır ve Üsküp’te açılan matbaalar ve oralarda yayımlanan resmi gazetelerle birlikte güçlü bir Türk

69 Ağanoğlu, *Yücel Teşkilatı - II. Dünya Savaşı’nda...*, 36.

70 BCA. 030180102/1194718. aktaran, Memishoski, agt., 65.

71 BCA, 030180102/1194718. 179; BCA, 9IIII6/30/I. aktaran, Memishoski, agt., 65.

72 Mürteza Suloca, «Birlik Gazetesi, 6 bin sayı ile tarihî bir görev yerine getirmiştir», *Yeni Balkan Gazetesi*, 26 Mart 2024.

basının temelleri atılmış, eğitim, kültür, sanat ve siyaset konularında yayınlar yaparak Türk toplumunun bilinçlenmesi sağlanmıştır. Ancak gazetenin bir nevi devlet ideolojisinin sesi haline gelmesi, Türk yöneticilerin ayrılmasıyla birlikte Türkiye'ye göçler başlamış, Makedonya devleti ise Türklüğü ön plana çıkarmayan ancak müslümanlığı esas alan bir toplumsal yapılanmaya gitmiştir. Böyle olunca Türkler ve diğer müslüman halklar "İslam Birliği" kavramı etrafında birleşmeye çalışmışlardır.⁷³

Önceki yıllardan başlayarak kısa sürelerle gazeteler yayınlanmış ancak Türklerin davasını güttükleri için kapatılmışlardır. "Sosyalist Fecri Gazetesi" genelde Sırpçadan Türkçeye çevrilen bir yayın olmasına rağmen, Türkçe çevirilerde Türklere yapılan haksızlıkları baskıları da gündem getirmiştir. Örneğin radikal Sırp Partisi mensubu Aleksandar Bukviç'in "Seda-yı Millet Gazetesi",⁷⁴ Demokrat Birliği Partisi'nden Avukat Dimitriya Anastasiyeviç'in "Işık Gazetesi"⁷⁵ Güney Sırbistan'da yaşayan Müslümanların gazete ihtiyaçlarını karşılamak için çıktığı ifade edilmiştir. Ayrıca Rehber,⁷⁶ Uhuvvet, Hakyol, Vakıt, gazeteleri buna benzer gazetelerden sadece bazılarıdır.⁷⁷ Birlik gazetesi içeriklere bakmaksızın Türk toplumunun kayıtlı arşivi olmuş ve sosyal hayat başta olmak üzere eğitim, kültür, sanat, spor, ekonomi ve siyaset gibi alanların nabzını tutmuştur. Savaş sonrası, kırsal bölgelerde fakirliğin hâkim olduğu, kitap ve diğer eğitim araç gereçleri bir tarafa, eğitim için temel şartların dahi olmadığı, okuma yazma bilmeyenlerin oranının %64'lerde bulunduğu bir ortamda Makedonya'nın çeşitli bölgelerinde bulunan okullarda teftiş raporlarından anlaşıldığı üzere Türkçeyi öğrenmede temel yardımcı unsur Birlik gazetesi ile Pioner dergisi büyük ölçüde yararlı olmuşlardır.⁷⁸ Yine Makedonya Anti-faşist Ulusal Kurtuluş Meclisi (ASNOM) Kararları doğrultusunda Yugoslavya'da yaşayan milletler kendi medyalarını kurmalarının serbest olmasından dolayı Yücel Hareketi de hem gazete hem de radyo yayınlarına başlanmasını gerçekleştirmiştir. Gazetenin çıkışından itibaren pek çok kişi gazetede yazılar yazmıştır. Bunların sayısını kesin olarak vermek zordur. Gazetede yayımlanan yazılar daha çok Türklerin günlük sorunlarını ele almış ve büyük bir arşiv oluşturmuştur. İçerik olarak daha çok Türk dili ve edebiyatının korunması, Türk tarihine dair makaleler, spor konuları, Toplumsal haklar ve eğitim politikaları, devlet adamlarıyla söyleşiler, Makedonya'daki siyasi gelişmelerin

⁷³ Sulooça, *Yeni Balkan Gazetesi*, 26 Mart 2024.

⁷⁴ Karagöz, agt., 13.

⁷⁵ Karagöz, 8.

⁷⁶ Karagöz, 12.

⁷⁷ Sulooça, *Yeni Balkan Gazetesi*, 26 Mart 2024.

⁷⁸ Sulooça, *Yeni Balkan Gazetesi*, 26 Mart 2024.

Türk toplumu üzerindeki etkileri gibi içerikler yayımlanmıştır. Özellikle Makedonya'da çağdaş bir edebiyatın ortaya çıkmasında, şiir, deneme, hikaye oyun, mizah eleştiri alanlarında önemli yazarlar yetiştirmiştir. Gazete, yazılarıyla Makedonya'da Türklerin sesi olmayı başarmıştır.⁷⁹ Ancak Yücelcilerle ilgili de gazetenin çeşitli sayılarında önyargıya ve karalamaya yönelik yazılar ve haber başlıkları yer almıştır.⁸⁰ Bu tür karalayıcı yazıların Nova Makedoniya gazetesinin 20-23 Ocak 1948 tarihli sayılarında ve Politika gazetesinin 21-26 Ocak 1948 tarihli sayılarında da görmek mümkündür.⁸¹

Şükrü Ramo'nun, "Birlik gazetesinin 40. yılı", başlıklı Sesler Dergisi'ndeki yazısına göre yayın politikası ve kaynakları, " türlü ajanslarla birlikte, yönetmenler ve işçiler arasında fabrikalar ve ziraat kolektiflerinde, okullarda ve eğitim işçilerinde, kültür ve sanat işleriyle uğraşanlarda, sosyal, sağlık kurullarında, kadınlarda ve gençlerde, Pioner⁸² evlerinde ve çocuk yurtlarında, ordu birliklerinde ve diğerlerinde ..." yer almaktaydı. Buradan da anlaşılabilir ki, gazetenin haber alma ve haber verme kitlesinin her yaş ve grubu kapsadığı edebi yazılar ve haberlerinde yalın, halkın anlayacağı dili kullanmayı hedefleyen hedeflediği" düzenli okuyucularının ise gençler, kadınlar ve öğrenciler olduğu görülmektedir.⁸³

Birlik Gazetesi'nin yanı sıra uzun soluklu "Sesler" kültür sanat dergisi,⁸⁴ "Sevinç" ve "Tomurcuk" çocuk dergileri yayımlanmış, başta hikâye ve şiir kitapları olmak üzere Birlik Gazetesi etrafında toplanan yazar ve şairlerin Türkçe yazılmış eserlerini görmek mümkündür. Birlik Gazetesi'nin yayınlarında Makedonca, Boşnakça ve dünyanın diğer dillerinde yazılmış klasiklerden çevirilerin yapılması ve bütün bu kalıcı eserlere imza atılması, yapılanların büyük bir emek sonucu ortaya çıktığını göstermektedir. Aralık 2003 yılında 2 bin 500 avroya özelleştirilip, birkaç ay sonra 18 Mart 2004 yılında 6 bin 72'inci sayısı ile yayın hayatı son bulan Birlik Gazetesi'nin sadece Makedonya Türklerinin değil, Türk dünyasının en büyük kültürel mirasları arasında yerini aldığını söylemek gerekir.⁸⁵

79 Karagöz, 20.

80 Kemal Seyfullah, "Casus ve Terörist Yücel Teşkilatı'nın Manevi ve Siyasi Yüzü," *Birlik*, sy. 58 (1948).

81 Seyfullah, "Casus ve Terörist Yücel Teşkilatı'nın...", Memishoski, agt., 108-111.

82 Pioner: Yugoslavya'da 7 ile 14 yaşlarındaki çocuklara verilen ad. Karagöz, 21.

83 Şükrü Ramo, "Birlik gazetesinin 40. Yılı," *Sesler Dergisi*, sy. 192 (1985): 27-30. aktaran Karagöz, 21.

84 Karagöz, 17.

85 Sulooça, *Yeni Balkan Gazetesi*, 26 Mart 2024.

Yugoslav Hükümetinin Gazete Üzerindeki Baskıları ve Kapanması

Yugoslav yetkilileri, Birlik Gazetesi'ni sıkı bir sansüre tabi tutmuş, belirli yazılar yayınlanmadan önce incelemeye tabi tutularak gazeteciler baskı altına alınmıştır. Buna rağmen, gazete uzun yıllar boyunca yayın hayatını sürdürerek Türk kimliğinin korunmasında büyük bir rol oynamıştır.

İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin tarafsızlık politikası, Yugoslavya'daki Türk toplumu üzerinde doğrudan etkiler yaratmıştır. Bu dönemde Türkçe yayıncılık neredeyse tamamen durma noktasına gelmiş, basın faaliyetleri ciddi anlamda sekteye uğramıştır. Ancak savaşın sonlarına doğru, Almanya ve müttefiklerinin yenilgiye uğramasıyla birlikte, Yugoslavya'da Josip Broz Tito önderliğinde yürütülen Halk Kurtuluş Savaşı'nın zafere ulaşması, ülkede yaşayan pek çok etnik grup gibi Türkler için de yeni bir umut kaynağı olmuştur. Bu değişim ortamında, 23 Aralık 1944 tarihinde Yugoslavya'daki ilk resmi Türkçe gazete olan Birlik yayın hayatına başlamıştır. Bu zamanda gazetenin adı, sadece Türkler arasında değil, genel olarak Yugoslavya halkları arasında kurulması hedeflenen birlik ve beraberliği de simgeleyen bir anlam taşımıştır İlk dört sayısı müslüman Türk azınlığın sesi olarak çıkan Birlik Gazetesi daha sonra Makedonya Halk Cephesi'nin yayın organı hâline gelmiştir. Bu dönüşüm, gazetenin yayın politikalarında da belirgin değişimlere yol açmıştır.

Zamanla Birlik Gazetesi'nde hem devletin resmi söylemini yansıtan hem de yöneticilerin kendi inisiyatifleriyle uyguladığı otosansür uygulamaları dikkat çekmiştir. Özellikle Tito ile Stalin arasında yaşanan kopuş süreci (1948-1949) boyunca gazete üzerinde katı bir sansür uygulanmış, resmi söylemin dışına çıkmak neredeyse imkânsız hale gelmiştir Bu dönemde Birlik Gazetesi rejimin propaganda aracına dönüşmüştür. Örneğin, Türk toplumunun büyük bölümünün karşı çıktığı kooperatifleşme uygulamalarına, gazetede gönüllü katılım örneği olarak sunulmuştur. Ayrıca "Yücel Teşkilatı Davası" sürecinde gazetenin günlük olarak yayımlandığı kısa zaman diliminde, eleştirel hiçbir değerlendirmeye yer verilmemesi dikkat çekicidir Türkiye ile Yugoslavya arasındaki ilişkilerin yumuşamaya başladığı 1950'li yılların başında bile Birlik Gazetesi üzerindeki otosansür etkisini sürdürmüştür. Bu dönemde Türkiye'ye yönelik kitlesel göçler artmış, özellikle geçmişteki baskıların yol açtığı huzursuzluk göç arzusunu beslemiştir. Ancak bu göç hareketi gazetede sınırlı ve yüzeysel biçimde işlenmiş, Bulgaristan Türklerinin maruz kaldığı baskılar kadar kamuoyunun gündemine taşınmamıştır Yugoslavya Türklerinin yaşadığı bu son kitlesel göç dalgası, yalnızca Birlik Gazetesi için değil, aynı zamanda aynı dönemde yayınlanmaya başlayan Pioner ve

Tomurcuk gibi Türkçe çocuk dergileri ile kitap yayıncılığı üzerinde de olumsuz etkiler yaratmıştır. Yayın faaliyetleri hem içerik hem de süreklilik açısından ciddi darbe almıştır.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Balkanlardaki siyasi dengeler değişmiş, Makedonya Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. Bu dönemde Türkler, Bulgaristan'ın baskıları ve savaşın yarattığı güvensizlik ortamı nedeniyle kimliklerini koruma çabasına girmişlerdir. Bu çabanın sonucu olarak 1943'te, Makedonya merkezli Türk-İslâm kimliğini ve kültürünü yaşatma amacıyla Yücel Hareketi doğmuştur. Eğitim, kültür ve yayın faaliyetlerine odaklanan bu sivil oluşum, 1944'te Üsküp'te Tefeyyüz İlkokulu'nu açmış, ilk Türkçe ders kitabını yayımlamış ve aynı yıl Türklerin ilk yayın organı olan Birlik Gazetesi'ni kurmuştur. Ancak 1947'den itibaren Yücelciler hakkında siyasi takibat başlatılmış; bazı üyeleri işkenceye uğramış ve dört kişi 1948 yılında haksız bir mahkeme kararıyla idam edilmiştir. Bu idamlar ve Yücel Hareketi ile ilgili halk üzerinde yürütülen baskılar, uzun süre hareketin yanlış tanıtılmasına ve yeterince araştırılmamasına neden olmuştur. Günümüzde ise bu hareketin bir kültür-sanat girişimi olarak değerlendirilmesi ve anma etkinlikleriyle yaşatılması gerektiği yönünde görüşler güç kazanmıştır.

Birlik Gazetesi, II. Dünya Savaşı sonrasında Yugoslavya'da yaşayan Türk toplumu için yalnızca bir haber kaynağı değil, aynı zamanda bir kimlik koruma ve kültürel direnç aracı olmuştur. 1944 yılında yayın hayatına başlayan gazete, Yugoslavya Türklerinin dil, kültür ve eğitim alanlarındaki ihtiyaçlarına cevap vermiş; özellikle sansür, otosansür ve siyasi baskılara rağmen toplumun hafızasını canlı tutan önemli bir platform olmuştur. Farklı dönemlerde yönetim anlayışındaki değişimlere bağlı olarak yayın çizgisi zaman zaman daralmış ya da genişlemiş olsa da Birlik Gazetesi, Türkçe eğitim, edebiyat, sanat ve toplumsal bilinç açısından uzun soluklu ve istikrarlı bir katkı sunmuştur. Fahri Kaya ve Necati Zekeriya gibi isimlerin etkisiyle gazete, yalnızca haber veren değil, aynı zamanda yönlendiren ve tartıştıran bir mecra hâline gelmiştir. Kitap ve dergi yayıncılığı da bu çabanın bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Birlik Gazetesi'nin Yugoslavya Türk toplumu için taşıdığı anlam, yalnızca geçmişteki rolüyle sınırlı değildir. Bu gazete, azınlık basınının kültürel devamlılık-taki işlevini ve siyasi şartlara rağmen sürdürülebilir bir kimlik bilinci oluşturabileceğini göstermesi bakımından da önemlidir. Günümüzde, bu tür yayınların tarihî birer belge olarak değerlendirilmesi ve yeni araştırmalarla desteklenmesi, Balkan Türklerinin kolektif hafızasının korunmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ağanoğlu, H. Yıldırım. 2001. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi: Göç*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- . 2008. *Üsküp Kitabı*. İstanbul: Fide Yayınları.
- . 2012. *Yücel Teşkilatı*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları.
- . 2023. *Balkanlar'dan Türkiye'ye Göçler*. İstanbul: Kızılay Kültür-Sanat Yayınevi.
- . 2006. *Yücel Teşkilatı - II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya'da Bir Direniş Mücadelesi*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Arıdıncı, Mehmet Ş.D. 1991. *Makedonya'da Müslüman Direnişi: Yücelciler 1947, Mehmet Arıdıncı'nın Anıları*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Buyruk, Yargan. 1974. "Yücel ve Türklerin Örgütlenmesi." *Türk Dünyası*, sy. 32.
- Cengiz, Celal. 2019. "Yugoslavya'da Gizli Bir Türk Yapılanması: 'Yücel Teşkilatı'" *Genç Kalem* 5, sy. 6: 291-292.
- Çalışkan, Berrin. 2014. "1953 Göçü Sonrası Yücelcilerin Memleket/Yugoslavya ve Ana Vatan/Türkiye Algıları." *İnsan ve Toplum* 4, sy. 8: 137-162.
- Çavuşoğlu, Halim. 2006. "Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-67 Kitlesele Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi." *Karadeniz Araştırmaları* 10, sy. 10: 107-147.
- . 2007. "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri." *Bilig*, sy. 4: 123-154.
- Çayırılı, Nilgün. 2015. "Makedonya Türk Kimliği Bağlamında Makedonya'daki Türk Sivil Toplum Kuruluşları." *Avrasya Etütleri* 48, sy. 2: 143-188.
- Deliorman, Altan. 1973. *Yugoslavya'da Müslüman-Türk'e Büyük Darbe*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Demir, Hakan. 2017. "Yugoslavya Krallığı Siyasal Yaşamında Hırvat Sorunu (1929-1941)." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 6, sy. 1: 57-77.
- Derman, Orhan. 2017. *Makedonya'daki Türkler Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma*. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Engüllü, Suat. 1997. *Türk Edebiyatları. Cilt 7*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eriş, E. Atala. 2020. *Yücelciler: Yugoslavya'da Gizli Türk Teşkilatı*. 2. baskı. Ankara: Mavi Gök Yayınları.
- . 2025. "Yugoslavya'da Türklük Mücadelesi." *Türk Yurdu* 114, sy. 449: 62-64.
- Gökçen, Salim. 2016. "Atatürk Döneminde Türkiye-Yugoslavya İlişkileri ve Kral Alexander'ın Türkiye Ziyareti." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9, no. 42: 667-682.
- Güçlütürk, Tolga. 2021. "Milletinin Kurbanı: Yücelciler." In *I. Uluslararası Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 579-583. İzmir.
- İslamoğlu, Sami. 2003. *Birlik Gazetesinde Yayınlanan Edebiyat ile İlgili Eserlerin ve Makalelerin Bibliyografyası*. Yüksek lisans tezi, Fatih Üniversitesi.

- Karagöz, Kerim. 1991. *Yugoslavya’da Yayınlanan Türkçe Yayınlar*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Kaya, Fahri. 2017. “Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yücelciler.” *Yeni Balkan*. <https://www.yenibalkan.com/haber/kultur-ve-egitim-tarihimizde-yucelciler-9208.html>
- Koca, Sibel Karakaya. 2017. “Balkan Türklerinin Yakın Dönem Kahramanları ‘Yücelciler’.” *Akademik Bakış Dergisi*, sy. 60: 76–90.
- Memişoski, Elvedin. 2019. *Makedonya’da Sıradışı Bir Sivil Toplum Kuruluşu: Yücel Teşkilatı*. Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mimarlar, Cihan. 2025. “Yücel Teşkilatı Hukuki Sürecinin Makedonya Türkleri Üzerindeki Travmatik Etkileri ve Göç.” *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı* 24, sy. 38: 66–81.
- Nur, Cüneyt. 2020. “Fahri Kaya’nın ‘Günün Birinde Oraya Uğrarsan’ Adlı Hikâyesine Göre II. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Makedonya Türklerinin Türkiye’ye Göç Etme Sebepleri.” *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi* 2, sy. 2: 69.
- Özer, Refik. 1998. *Yücelciler: Şehadetlerinin 50. Yılı Anısına*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Sanlı, Ferit Salim. 2012. “Yücel Hareketi ve Makedonya Türklüğü.” *Düşünce Dünyasında Türki* 18, sy. III: 33–48.
- Sönmez, Mehmet. 1993. *Üsküp’te Yaşayan Türklerin Sosyal Hayattaki Durumları*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sulooca, Mürteza. 2024 “Birlik Gazetesi, 6 Bin Sayı ile Tarihî Bir Görev Yerine Getirmiştir.” *Yeni Balkan Gazetesi*.
- Tunç, Bilal ve Mehmet Canbay. 2021. “Makedonya’daki Türklerin Özgürlük Mücadelesinde Yücel Teşkilatının Yeri ve Önemi.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10, sy. 4: 3888.
- Türksoylu, Ercan. 2020. *Yugoslavya Türklüğünün Direniş Mücadelesi: Yücel Hareketi 1945–1948*. 1. baskı. Ankara: Astana Yayınları.
- Yücelden, Şerafettin. 1968. “Yugoslavya’dan Sessiz Türk Göçü.” *Türk Dünyası Dergisi*, sy. 11.
- . 1970. “Üsküp’te Çıkan ‘Birlik’ Gazetesi.” *Türk Kültürü* 8, sy. 87.
- . 1969. “Üsküp’te Çıkan ‘Birlik’ Gazetesi.” *Türk Dünyası Dergisi*, sy. 24.

Resim.1.

Şuayıp Aziz'in Karısına Yazdığı Mektup.

Sevda Dursun, "Yıldırım Ağanoglu ile Mülakat", Gerçek Hayat, 8- 14 Mart 2021. s. 35

(Mektup Kurşun kalemle çikolata kâğıdının kenarına yazılmış ve rulo haline getirilip paltosunun astarına gizlenmiş, ailesine tesliminde bulunmuştur.)

"Hayat Arkadaşım Nigar, Evlatlarım Ülker, Turan, Ertan ve küçük yavrucuğum [En küçük çocuğu Arslan] artık sizden ayrılıyorum. Size doyamadım. Kader

böyle yazmış yazımı. Nigar, evlatlarına güvensin, bunları iki gözün gibi baksın, beni de hatırlından çıkarma. Hakkını helâl et, anne de hakkını helâl etsin. Ağabe-yin de hakkını helâl etsin. Ellerinden öperim. Çocuklarımı her vakit benim için öpesin ve koklayasın. Onları okutmağa çalış. O evde yaşatma, başka bir binada yaşatmağa çalış. Reşit Akşar yardımı ile belki yavrularıma bir selamet yolu bu-lursunuz. Bugünden sonra o yavrularımın babaları yok, yalnız bir anaları vardır. Hem kimsesiz bir anaları var. Ona güvensinler. Helâl ediniz, helâl ediniz, Mille-timin kurbanıyım!"

Şuayp Abdülaziz

27 Şubat 1948

Resim. 2.

Birlik Gazetesi

Resim. 3.

İdama mahkum edilen Yücelciler Mahkemedede

Osman Atalay,

<https://serbestiyet.com/gunun-yazilari/yucelciler-balkan-turklerinin-unutulmayan-trajedisi-198532/>

BATI TRAKYA'DA SÜRELİ YAYINLARIN İSLAM EĞİTİMİNE KATKILARI (1945-1990)

CONTRIBUTION OF PERIODICALS TO ISLAMIC EDUCATION IN WESTERN THRACE (1945-1990)

Muhammet DÜKKANCI

MSc, Independent Researcher, Greece

 <https://orcid.org/0000-0003-4503-4194>

Özet: 1945-1990'lı yıllar, Batı Trakya'nın süreli yayınları açısından son derece önemli bir dönem zarfını ifade etmektedir. Zira yayınlar, yenilikçi ve muhafazakâr zıt fikirlerin yer aldığı bir devir olmuştur. Bu tarihlerde yaşanan sosyo-politik olaylar, azınlığın toplumsal değişimini tetiklemiştir. Muhafazakâr kanat, İslami duyarlılık ve toplumsal muhafazakârlığı, geleneksel aidiyetin bir savunucusu olarak konumlamıştır. Dönem zarfında, muhafazakâr gazete ve dergiler arasında yer alan; Hakyol, Sebat, Esas Muhafazakâr gazeteleri; Peygamber Binası, Devam, Yol, Hakka Davet dergilerinin temel özellikleri, etki faktörü ve dini bilgi açısından tematik içeriği sunulmaya çalışılmıştır. Söz edilen gazete ve dergilerin, toplumun dini bilgi ve İslam düşüncesine katkı durumu konusunda önemli bir fonksiyona sahip olduğu tespit edilmiştir. Dönemin diğer gazete ve dergilerin tespiti, İslam eğitime katkı sağlayan muhafazakâr gazete ve dergiler ekseninde genel içerikleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batı Trakya, Din Eğitimi, Azınlık, Muhafazakâr, Hakyol, Sebat, Esas Muhafazakâr, Peygamber Binası, Devam, Yol, Hakka Davet

Abstract: The years 1945-1990 represent an extremely important period in terms of periodicals in Western Thrace. Because the publications were a period in which innovative and conservative ideas were in conflict. The socio-political events experienced during these dates triggered the social change of the minority. The conservative wing positioned Islamic sensitivity and social conservatism as a defender of traditional belonging. During the period, the basic features, impact factor and thematic content of conservative newspapers and magazines; Hakyol, Sebat, Esas Conservative newspapers; Prophet Building, Devam, Yol, Hakka Davet magazines were tried to be presented in terms of their content. It was determined that the newspapers and magazines mentioned had an important function in terms of the society's religious knowledge and contribution to Islamic thought. In addition, information was shared about other newspapers and magazines of the period, and their general content was tried to be examined in terms of newspapers contributing to religious education.

Keywords: Western Thrace, Religious Education, Minority, Conservative, Right Way, Persistence, Main Conservative, Prophet Building, Continuation, Path, Invitation to Truth

Corresponding author: Muhammet Dükkancı, ntoukiantzimouchammet@gmail.com

Citation: Dükkancı, Muhammet. "Batı Trakya'da süreli yayınların İslam eğitime katkıları (1945-1990)." In *Balkan Periodicals: The Trajectory of Islamic Thought in the Communist Period*, edited by Sevba Abdula, Ahmet Köroğlu, and Fatih Şabani, 323-347. Skopje: IDEFE Publications, 2025. <https://doi.org/10.5331/EB11MD>.

Giriş

Yunanistan'daki Osmanlı bakiyesi olan Müslüman Türk nüfusunun önemli bir bölümü, ülkenin kuzeydoğusundaki Batı Trakya bölgesinde yaşamaktadır. Azınlık toplumu, beş-altı asır boyunca Osmanlı hâkimiyeti altında huzur ve refah içinde yaşamış, Yunanistan hakimiyetine geçmesiyle, bir asra yakın baskı, sorun ve sıkıntılara maruz bırakılmıştır. Lozan antlaşması ile bölgede kalan Müslüman Türklere 'azınlık' statüsü verilerek, haklarının muhafazası konusunda uluslararası antlaşmalar imzalanmış, günümüze kadar gelen Yunan Hükümetleri, antlaşmalara yeteri kadar uymamayı sürdürmüştür. Tüm zorluklara rağmen azınlık toplumu dini ve millî kimliğine bağlı kalarak örf, adet ve geleneklerini yaşatmaya gayret göstermiştir.

Azınlığın yayınladığı dergi ve gazeteler, Batı Trakya'nın en büyük sorunları arasında yer alan "İslam eğitim sorunu" hakkında, toplumun bilinçlenmesine katkı sunması açısından oldukça önemlidir. Çünkü yayınlanan yazı ve haberler, siyasi ve toplumsal çelişkileri ele alarak, önemli kaynaklar barındırmaktadır. Ancak bu kaynakların içeriği tam olarak ortaya konulmamış ve araştırılmamıştır.

Çalışmamızda, 1945-1990'lı yıllar arasında Batı Trakya'da yayınlanan gazete ve dergiler ekseninde, tarihi arka plan hatırlatılarak, İnkılapçı ve muhafazakâr iki zıt damarın bulunduğu bir dönemde, muhafazakâr yayın kanadından tezahür eden olaylar ve İslam eğitime sunulan katkı süreci incelenmiştir.

Batı Trakya'nın kısa tarihi

Günümüzde Batı Trakya (Θράκη) bölgesi Yunanistan'ın dokuz coğrafi mıntıkasından birini kapsamaktadır. Batı Trakya bölgesi, Avrupa-Asya kıtalar arası geçiş yol güzergâhının üzerinde yer alması sebebiyle, tarih boyunca pek çok istilalara uğramıştır. Bu durum birçok uygarlığın bölgeye hâkim olmasına sebebiyet vermiştir.¹ Tarih boyunca bu topraklar, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Batı Trakya bölgesine, M.Ö. Pers, Yunan ve Makedonya uygarlıkları hâkim olmuş, sonrasında Trakya Krallığı hüküm sürmüştür.² M.S. Hun Türkleri, Avar Türkleri, Peçenekler ve Kuman Türkleri zaman içerisinde bölgeye yerleşmiştir.³ Özellik-

1 Bazı kaynaklarda; "İskitler, Galliler, Alanlar, Cermenler, Makedonlar, Hun Türkleri, Bizanslılar, Avar Türkleri, Bulgar Türkleri, Peçenek Türkleri, Uz Türkleri, Kuman (Kıpçak) Türkler ve Osmanlı Devleti içerisinde yer alan Türkmenler, Yörükler, Tatarlar, Moğollar, Kırgızlar" gibi çok sayıdaki Türk boyu bölgede varlık göstermiştir. Detaylı bilgi için b.k.z. Halim Çavuşoğlu, *Balkanlar'da Pomak Türkleri Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı* (Ankara: Köksav, 1993), 1.

2 Halit Eren, *Batı Trakya Türkleri* (İstanbul: Rebel Basım, 13, 1997).

3 Bölgede yaşamış Türk boyları hakkında; "Gümülünde yer alan Kırmahalle Cami'nin içinde Hicri

le Türk kavimlerinin Osmanlı'nın Balkan fethine yardımcı olduğu, Balkanlar'da konuşulan Slav dilinde yardımcı anlamında kullanılan 'Pomaga' veya 'Pomagiç' kelimelerinden türeyen 'Pomak' ismi Kuman Türklerine verildiği kaynaklarda yerini almıştır.⁴ 1363 yılında Evrenoz Bey Dimetoka ve Gümölcine bölgesini fethetmiştir.⁵ Akabinde İskeçe, Kavala, Drama ve Serez gibi önemli şehirlerin fethi gerçekleşmiş, 1374 senesine gelindiğinde Trakya'nın tamamı fethedilmiştir.⁶

Balkan savaşı sonrası, 10 Ağustos 1913 Bükreş Antlaşmasıyla Batı Trakya'nın tamamı Bulgaristan'a bırakılmıştır.⁷ Toplum tarafından kabul görülmeyen antlaşma, halk arasında direniş hareketlerini başlatmıştır. Olayları fırsat bilen Enver Paşa ve Eşref Kuşçu Bey Gümölcine ve İskeçe'yi tekrar ele geçirmiştir. Ancak bu durum oldukça kısa sürmüştür. Zira '*Garbi Trakya Hükümeti Muvakkatesi*' (Batı Trakya Geçici Hükümeti) kurulmuştur. Daha sonra '*Garbi Trakya Hükümeti Müstakilesi*' (Batı Trakya Bağımsız Hükümeti) ilan edilmiştir.⁸ Nitekim tarihte ilk Türk Cumhuriyeti adını taşıyan hükümet sadece 58 gün ayakta kalabilmiştir. Osmanlı Devleti'nin 1363 senesinde, Batı Trakya bölgesini fethetmesinden sonra, 1913 yılına kadar yaklaşık 550 yıl boyunca Osmanlı-Türk hakimiyetinde kalmıştır. Bölge daha sonra iki aylık süren Garbi Trakya Hükümet Müstakilesi'ne (1913), Bulgaristan'a (1913-1919), Müttefiklerarası Batı Trakya Hükümeti'ne (1919-1920), 24 Temmuz 1923 itibarıyla resmen Yunanistan himayesine bırakılmıştır.⁹ Günü-

581/Miladi 1185 tarihli kabir taşı ve Değirmendere mezarlığında bulunan 1200 tarihli mezar taşı 1363 yılından önce Batı Trakya'ya Anadolu'dan göç eden bazı Müslüman Türk boyları yerleştiğini doğrulamaktadır.”; <https://www.abttf.org/bati-trakya.php?id=52&lang=ge> (Erişim 01.04.2025)

- 4 Pomaklar; “Osmanlı kaynaklarda XIX. yüzyıldan itibaren rastlanır. Pomaklar'ın menşei konusunda çoğu siyasî temelli değişik görüşler ve tartışmalar vardır. Konuştukları Slavca ağırlıklı dilden hareketle bunların Türk kökenli olmadıkları, İslamlaşmış Sırp, Bulgar, hatta Rum oldukları iddia edilmiştir. Bununla birlikte tarihî belgeler, Pomaklar'ın XI. yüzyılda Orta Asya ve Kafkaslar'dan batı göçleri yoluyla Balkanlar'a akın eden Kuman Türkleri'nin bakiyeleri olduğu tezini kuvvetlendirir.” Detaylı bilgi için b.k.z. Hüseyin Memişoğlu, “Pomaklar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007, c. 34, s. 320.
- 5 Yusuf Halaçoğlu, Halit Eren, “Batı Trakya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992, C. 5, ss. 144-47; Fahmeddin Başar, “Evrenosoğulları”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, t.y., C. 11, ss. 41-539.
- 6 Eren, *Batı Trakya Türkleri*, 16.
- 7 Halaçoğlu ve Eren, “Batı Trakya”, 145.
- 8 Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu* (Ankara, 1986), 9.
- 9 Detaylı bilgi için bkz Nuri Köstüklü, “Osmanlı'nın Çöküş Sürecinde Batı Trakya'da Teşekkül Eden Türk Hükümetleri (1878-1923)”, *Uluslararası Kültür ve Dil Araştırmaları Derneği (UKDA) ve Makedonya Vizyon Üniversitesince 27-29 Eylül 2018 tarihlerinde Üsküp'te (Makedonya) düzenlenen Uluslararası Türk Kültürü ve Dili Sempozyumu / Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi -TİMAD*, C. 14, S. 28 (2019), s. 28.

müzde, azınlığın yaşadığı topraklara bakıldığında, İskeçe yüzölçümü 495,1 kilometrekare, daimî ikamet eden nüfus 66.885 kişi, toplam nüfusu ise 108.195 kişidir.¹⁰ Gümölcine yüzölçümü 644.934 kilometrekare, 2021 sayımına göre daimî ikamet eden nüfus 65.107'dir, toplam nüfusu ise 104.262 kişidir.¹¹

Batı Trakya'da süreli yayınların yapısı (1945-1990)

Balkanlarda basın tarihinin kadim bir geçmişi bulunmaktadır. Nitekim Balkan toplumunda, Osmanlı İmparatorluğu devrine dayanan gazetecilik çalışmaları oldukça önem kazanmış, Selanik merkezli gazete çalışmaları topluma önemli aydın yetiştirmiştir.¹² Lozan'dan sonra Batı Trakya'da yayın faaliyetleri, kitap türü yayınlar, sözlük, cemaat okulları adına yayınlanmış ders kitapları ve şiir kitapları olmak üzere cüzi yayınlar basılmıştır.¹³

Batı Trakya'da gazetecilik çalışmaları, genel itibariyle birbirine zıt iki organın çatışmalarıyla, fikir ayrılıklarıyla boğuşmuştur. 1928 yılında Türkiye'deki harf inkılabı sonrası, azınlık toplumu içinde bu durum kimileri tarafından kabul görmemiş, 1970'li yılların ortalarına kadar hem Osmanlı harfleri hem de Latin harflerle, Türkçe yayınlar neşredilmiştir. Özellikle İnkılapçı mahalli basın, Türkiye'deki değişimi takip etmeyi kendilerine çizgi edinirken, diğer taraftan büyük kısmı Türkiye'den kaçan siyasi kişiler taraflarınca oluşturulan muhafazakâr grup, İslam hassasiyetine sahip fikir temelini temsil etmiştir.¹⁴

Dolayısıyla, Lozan sonrası Batı Trakya'da süreli yayınların başlangıcı, Türkiye'deki İnkılapları dikkate alan, o dönemdeki harf, şapka devrimi vb. inkılapları destekler bir niteliğe sahipti. Aynı zamanda Batı Trakya'da bunların uygulanmasını öngören bir perspektife sahip yayınlar olmuştur. Buna muhalif, karşı bir görüşü benimseyen, İslami hassasiyetleri dikkate alan bir yayın olmamıştır.

Batı Trakya'da İnkılap karşıtı, İslami hassasiyeti ön plana çıkaran, muhafazakâr ikinci bir damarın ilk süreli yayını, şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin, İskeçe'de 1927-1930 tarihleri arasında yayınladığı 'Yarın' gazetesiyle başlamıştır. Lozan'dan sonra Türklerin çıkardığı ilk gazete, Mehmet Hilmi tarafından 10 Haziran

10 <https://www.cityofxanthi.gr/episkeptes/gnorimia/ksanthi-simera> (Erişim 06.04.2025)

11 <https://azinlikca1.net/yunanistan-bati-trakya-haber/item/68795-2021-nufus-sayimina-gore-bati-trakyada-rodop-ilinin-nufusu-ne-kadar> (Erişim 06.04.2025)

12 Adil Özgüç, *Batı Trakya Türkleri* (İstanbul: Kutluğ Yayınları, 116, (1974).

13 Eren, *Batı Trakya Türkleri*, 149.

14 Eren, 150.

1924 tarihinde yayınlanan Yeni Ziya'dır.¹⁵ Batı Trakya'daki Müslüman azınlığın bünyesinde, 1990'lı yılların sonuna kadar çıkmış gazete ve dergiler¹⁶ şunlardır:

Gazeteler:

Yeni Ziya, Yeni Yol, Yeni Adım, Balkan, İtila, Yarın, Peyami, İslam, Adalet, İnkılap, Milliyet, Trakya, Ülkü, Müdafaa-yı İslam, Hakyol, Sebat, Akın, Muhafazakâr, Azınlık Postası, İleri, Trakya'nın Sesi, Gerçek, Aile, Aile Birlik, Öğüt, Tünel, Yanık, Ortam, Balkan, Denge, Batı Trakya Ekspres, Nokta, Feza, Sesimiz, Diyalog.

Dergiler:

Muallim Mecmuası, Peygamber Binası, Batı Trakya, Aliş, Birlik, Öğretmen, Devam, Hakka Davet, Kazan, Arkadaş Çocuk Dergisi, Şafak, Pınar, Yeni Hakka Davet, Yuvamız, Bülten, Görüş, Almanya'dan Batı Trakya.

1924-1945 yılları arasında yayınlanan¹⁷ süreli neşriyat şöyledir:

Gazeteler:

Balkan (1924), *İtila* (1925), *Yeni Yol* (1926), *Yarın* (1927), *Adalet* (1927), *İnkılap* (1930), *Yeni Adım* (1931), *Milliyet* (1931), *Trakya* (1932), *Ülkü* (1933), *Müdafaa-i İslam* (1941).

İkinci dünya savaşı sonrası ve hemen akabinde patlak veren iç savaşın bitmesiyle normal düzene geçilmiştir. Araştırma kapsamı alanındaki ki dönem olan **1945-1990** yıllar arasında yayınlanan¹⁸ süreli neşriyat şöyledir :

Gazeteler:

Hakyol (1952), *Sebat* (1957), *Akın* (1957), *Esas Muhafazakâr* (1958), *Azınlık Postası* (1967), *İleri* (1975), *Gerçek* (1977), *Trakyanın Sesi* (1981), *Aile* (1986).

15 Mehmet Hilmi tarafından çıkartılan 'Yeni Yol' adlı gazete 'Yeni Ziya'nın devamıydı. Birkaç sayı sonra gazete kapanmış ve yerine 'Yeni Adım' gazetesini çıkartmıştır. B.k.z. Ümit Kurtuluş, *Batı Trakyanın Dünü Bugünü*, Ankara, 1979, ss. 172-73.

16 Aydın Ömeroğlu, *Belgeler ve Olaylar Işığında, Bilinmeyen Yönleriyle Batı Trakya Türkleri ve Gerçekler 1* (İstanbul, 126, (1994).

17 1924-1945 yılları arasında yayınlanan gazeteler hakkında detaylı bilgi için b.k.z Eren, *Batı Trakya Türkleri*, 150-53.

18 Kurtuluş, *Batı Trakyanın Dünü Bugünü*, 171-77.

Dergiler:

Muallim Mecmuası (1933), Peygamber Binası (1957), İsbat (Belirsiz), Batı Trakya (1961) Aliş (1962) Birlik Öğretmen (1963), Devam (1964), Yol(1976) Hakka Davet(1981) Yuvamız (1986).

Muhafazakâr gazete ve dergiler, alt kısımda araştırma konumuza ulaşmak adına detaylandırılarak incelenmiştir.

Hakyol

İkinci Dünya savaşı yılları ve hemen sonrasında Yunanistan iç savaşının da patlak vermesi, azınlığın yayınlarının aksamasına sebep olmuştur. Savaş esnasında İnkılapçı ve muhafazakâr kanadından, Türkiye'ye kaçan veya vefat edenler olmuş olsa da, eski fikirlerin yolundan gidilmeye devam edilmiştir. 1948 yılında Türkiye firarilerinden Hüsnü Yusuf, yerli olan Yusuf Hasan (Molla Yusuf) ve Hafız Yaşar üçlü ekseninde muhafazakârlar toplanmış, ilk olarak "*İntiba-ı İslam Cemiyetini*" kurmuş, akabinde 1952 senesinde 'Hak Yol' gazetesini çıkartmışlardır. Ancak daha sonra milletvekili seçilen Yusuf Hasan (Molla Yusuf), İnkılapçı kadrosuna yanaşınca, üçlü grup dağılarak gazete kapanmıştır.¹⁹ Hak yol gazetesi Osmanlı harfleriyle yayınlanarak, "*İntiba-ı İslam Cemiyeti*" fikirlerinin yayıldığı bir gazete olmuştur.²⁰

Sebat

Hakyol gazetesini çıkartan üçlü grubun içerisinde olan ve milletvekili olup İnkılapçı tarafa geçen Yusuf Hasan (Molla Yusuf)'a karşı, arkadaşları Hüsnü Yusuf ve Hafız Yaşar, 31 Ocak 1957 yılında Sebat gazetesini çıkartarak, muhafazakâr zümreye hitap etmeyi sürdürmüştür. Gümölcine'de yayınlanan gazete, 1957-1976 yılları arasında bir tarafı Osmanlıca, bir tarafı Latin harfler ile neşredilmiştir.²¹ 31 Ocak 1957 Perşembe günü ilk sayısını yayınlayan Sebat gazetesinin çıkartılması, amaç ve içeriğinin hedefi şu ifadelerle açıklanmıştır:

"Devleti Osmaniye hakimiyetinin zevalinden sonra balkanların muhtelif yerlerinde kalmış ekalliyet cümlesinden olarak Garbi Trakya'da dahi bir müslüman azınlığı vardır. Devletler arasında akd edilen muahedatda galib ve mağlub aranılmıyarak - bu ekalliyetlere ancak dini hususiyetleri nazari itibara alınmak suretiyle - imtiyazlar verilmiş ve bu imtiyazlar alakadar devletlerce

¹⁹ Özgüç, *Batı Trakya Türkleri*, 126.

²⁰ Ek 1'de Hak Yol gazetesine yer verilmiştir.

²¹ Eren, *Batı Trakya Türkleri*, 153; Özgüç, *Batı Trakya Türkleri*, 126.

teknin dahi edilmiştir, öyleki : zaman zaman o alâkadar devletlerin bünyeyi ictimaiye siyasiyelerinde günagün taklipler, tekallüpler olmuş, şekiller ve hükümetler değişmiştir. O imtiyazlar değişmemiştir gazetemizin müessisleri ve mensupları müslüman camiası efradından olmaları hasebiyle buradadahi mevcut olan imtiyazatın hususi muhafazası ve tatbiki emrinde kendilerinede dini bir vazife terettüb ettiği kanaatindedirler ve bu sebeple (SEBAT)’in başlıca meşgalesi bu vazifeyi bi hakkın ifaya ve bu suretle ekalliyetimizin lisan beyanı olmağa çalışmak noktasında toplanacaktır. Biz alakadarliümkan bu vazifeyi ifa ederken veya ifa etmenin yolunda bir hataya düşersek din-daşlarımız bizi tenvir hatta tekdir etsinler, biz atalarımızı yine bu sütunlarda itiraf ve kendilerinede alenen arzı teşekkür etmeyi şimdiden vaad eyleriz. Şunuda kemali hulus ile beyan edelimki : ekalliyet hukukunun hüsnü muhafazasında ve ya tatbikinde şimdiye kadar kusur edilmiş ise, maziin vebali hepimizin olsun , biz bundan dolayı hiç bir kimseye atfı mesuliyet etmek fikrinde değiliz. Samimiyetle arzumuz el birliğiyle o imtiyazatın verdiği serbestiden ekalliyetçe bihakkın müstefit olmaktan ve mazideki hatalarımızı tashih etmekten ibarettir. Şu kısa izahat ile gazetemizin yolunu ve mesleğini bildirmiş olmakla beraber ilaveten şunuda arz edelimki: kendi meşru yolunu müdafaa hakkına malik olan her fert veya heyyet gibi (SEBAT) dahi hak ve gerçek bildiği davasını korumakla mükelleftir, İtiraf ederinki; biz aciziz fakat davamız kavidir, çünkü haktır, bir şairimizin dediği gibi haktadır, “haktır en büyük kuvvet » bizler buna inanmış ve o imanla yola çıkmış kimseleriz gayret bizden, tevfik ve inayet Allahtan .- «SEBAT» Aileyi Tahririyesi – ”²²

Sebat Gazetesi²³, Batı Trakya azınlığı’nın gündelik gündemine dair haberlerine, sorunlarına dair yorum ve görüşlere değinmiştir. Gazete, özellikle İslam dini hakkında önemli bilgileri konu edinmiştir.

Esas Muhafazakâr

1950 sonrası oluşan “İntiba-ı İslam Cemiyeti” kurucularından Türkiye firarisi Çerkez Hafız Ali Reşat kendini muhafazakârların lideri olarak görmüştür. Ancak Hakyol ve Sebat gazetelerini çıkaran Hafız Reşat’ın muhafazakarları kendi etrafına toplama isteği Gümölcine’de muhafazakârlar arasında kırılmalara neden olmuştur. 1958 yılında Hafız Ali Reşat tarafından yayına başlayan Muhafazakâr gazetesi, kısa bir süre içerisinde 1975 yılında kapanmıştır.²⁴ Halit Eren’e göre;

²² Hasan Zeki, “Başlangıç Olarak Birkaç Söz”, *Sebat Gazetesi*, 1957.

²³ Ek 2’de Sebat gazetesine yer verilmiştir.

²⁴ Özgüç, *Batı Trakya Türkleri*, 127.

Esas Muhafazakâr gazetesi 1976 yılına kadar yayınlanmış ve 82 sayı ile yayın hayatına son vermiştir.²⁵ Gazete Osmanlıca yayınlanmıştır.²⁶

Peygamber Binası

24 Aralık 1957 yılından, muhafazakâr cepheyi elde tutmaya çalışan Çerkez Hafız Ali Reşat tarafından, Gümölcine’de neşredilen dergi, Batı Trakya’da ‘Nurculuk’ akımının temsilciğini yürütmüştür. Dini görünümlü bu dergi, 2 Aralık 1961 yılında 12. sayı ile yayınına son vermiştir. Dergi, Osmanlıca yayınlanmıştır.²⁷ 1957-1961 yılları arasında Gümölcine’de neşredilen dergi, Batı Trakya’da ‘Nurculuk’ akımının temsilciğini yürütmüştür. Feyyaz Sağlam dergi hakkında; Derginin genel olarak panislamit bir çizgi (ümmeçilik ideolojisinin) takip ettiği ve yayınlandığı dönemde ilkokullarda din bilgisi derslerinde yardımcı yayın olarak kullanıldığını ifade etmiştir.²⁸

Devam

Hak Yol gazetesi ve Sebat gazetesinin yayınlarında yer alan Türkiye firarisi yazar Hüsnü Yusuf, muhafazakâr grup arasında tek başına kalınca, 1 Temmuz 1964 yılında Gümölcine’de aylık olarak ‘Devam’ dergisini çıkartmaya başlamıştır. Hüsnü Yusuf Atatürk İnkılaplarına şiddetle karşı çıktığından dolayı Türkiye’yi terk ederek, Batı Trakya’ya yerleşenler arasında yer almıştır.²⁹ Hüsnü Yusuf, dergisinde Atatürk aleyhinde pasajlar yayınlaması³⁰ neticesinde, Türkiye dışişlerinin teşebbüsüyle, Yunan makamlarınca yayından menedilmiş ve böylece derginin yayın hayatı 48. sayısı ile 1970 yılında son bulmuştur. Dergi, 1964-1970 yılları arası, aylık olarak Osmanlıca yayınlanmıştır.³¹ Medreselere karşı olumsuz gelişen olaylar karşısında yazar, müftülerin “la yüsel” kimseler olduğu dile getirmiş, müftüleri eleştirmiştir.³²

25 Eren, *Batı Trakya Türkleri*, 154.

26 Ek 3’te Esas Muhafazakâr gazetesine yer verilmiştir.

27 Özgüç, *Batı Trakya Türkleri*, 129.

28 Feyyaz Sağlam, *Batı Trakya Türkleri Basın-Yayın Tarihi* (İzmir: Batı Trakya Araştırma Merkezi Yayınları, 2002).

29 Özgüç, *Batı Trakya Türkleri*, 131.

30 Ahmet Aydın, *Batı Trakya Faciasının iç Yüzü* (İstanbul: Akın Yayınları, 1991, (1971).

31 Ek 4’te Devam dergisi’ne yer verilmiştir.

32 Hüsnü Yusuf, “Talihsiz Medrese”, *Devam*, 1967, 3-4.

Yol

1 Ağustos 1976 tarihinde Osman Bekiroğlu tarafından yayınlanan dergi dini bir dergi niteliğini taşımıştır. 1982 yılına kadar Latin harfleriyle neşredilen dergi 66 sayı yayınlamıştır. Yol dergisi her yayınında ‘Batı Trakya Türklerinin Dini-İçtimai Edebi Dergisi Mecmuası’ ana başlığıyla neşredilmiştir. Osman Bekiroğlu Derginin ilk sayısında, yol dergisinin gagesini şöyle ifade etmiştir:

“ Bilirsiniz. Yollar, hep bir doğrultuda gitmez. Bazan kırık, bazan eğri çizgiler giderek uzar, giderler. Bazan da ikileşir yollar. Biri sağa, diğeri sola gider. Yolların ikileştiği noktada düşünmek gerek, hangisini tercih edeceğimizi. Hepsiz, düşüncesiz atılan adımlar, çoğu zaman bizi felâkete sürükler. Bazan düşünceler de hatalı olur, hesaplar da yanlış çıkar. ‘Yanlış hesap Bağdat ‘tan döner’ derler. Döner dönmesine amma, dönüp gelene kadar kaybolan zamana ne dersin? Yirminci yüzyıl sür’a-t asrı, hız devridir. Boşa harcanacak zamanınız var mı? Düşüncemiz isabetli, hesabımız doğru olsun istersek; bilgi, görgü ve tecrübelerden imdat alacağız. Yapıcı eleştirmeleri değerlendireceğiz. Meşverete dayanan ölçülü, mizanlı, muvazeneli bir tarzda hareket edeceğiz. İşte bizim “YOL ,muz budur. Bu yolda ilerlerken el ele ver-meye, beraber yürümeye, birliği korumaya a’zamidikkat göstereceğiz. Yine bilirsiniz ki: Hiçbir yayın organı, ferdin yahut -sadece kendi sahibinin fikirlerini yayma aracı olmak gibi dar bir alanda kalmaz. O; zümrelerin, cemaatlerin, milletlerin mali ve müşterek dili olur. ‘Yol’ hepimizindir. Şükranlarımızı, şikâyetlerimizi onunla dile getireceğiz. Delilli konuşmak, ispatlı yazmak azmindeyiz. Gayemiz, yalnız kendi çıkarlarımızı korumak değil, ‘kayserin hakkını kaysere’ ödemek kabilinden, her hak sahibinin hakkını teslim etmeli, haklılığını haykırmaktır, gerçek medeniyetin ne olduğunu, insan olmanın hikmetini, barışın kıymet ve ehemmiyetini açıklamaya çalışmaktır. Netice olarak, bütün za’f ve aczimize rağmen Hakkın inayetiyle beşerin ölümsüz ve çilesiz hayatının kurtulmasına çalışan mukaddesat kahramanların şerefli hizmetlerine katkıda bulunacağız. Bu yolda hiçbir te’sir altında kalmadan, hiç kimseden minnet almadan azimle çalışmak gayemizdir. Gayret bizden, muvaffakiyet Allah’tan.”³³

Hakka Davet

Aralık 1981’de Gümölcine’de yayınlanmaya başlayan dergi, Batı Trakya’daki Müftülüğe bağlı İrşad Heyeti’nin bir neşriyatıdır. Derginin sahibi başlangıç itibarıyla başkan İbrahim Şerif, müdürlüğünü Hasan Paçaman yapmıştır. 50. sayı sonrası İrşat heyeti adına sahibi, Ahmet Hacı Osman olmuşken, müdürlüğüne Hasan Paçaman devam etmiştir. Dergi, Batı Trakya Müslüman Türk azınlığa dini

33 Osman Bekiroğlu, “Yol ve Gayemiz”, *Yol Dergisi*, 1976, 1.

yönden bilgi vermiş, azınlığa yapılan hukuksuz muameleye karşı ciddi bir mücadeleye vermiştir.³⁴ Hakka Davet dergisi, daha sonra yayın hayatına “Yeni Hakka Dergisi” olarak devam etmiştir. Yeni Hakka Dergisi, vaaz ve İrşad heyetinin diğer üyeleri ile yazı işleri müdürü Hasan Paçaman arasındaki ihtilaftan dolayı yayına ara vermiş, Hasan Paçaman tekrardan “Hür Hakka Davet” adıyla derginin neşrine, 2004 yılına kadar devam etmiştir. Latin harflerle yazılan dergi, ‘Batı Trakya Türklerinin Dini-İçtimai ve Edebi Fikir Dergisi’ ana başlığıyla neşredilmeye başlanmış, 1981 yılındaki ilk sayısında derginin amacı şöyle ifade edilmiştir;

“...“DAVET» dergisi, çağımızın bu özellikleri içinde, Batı Trakya’da yaşayan Müslüman -Türk Azınlık basınının bir parçası olarak yayına başlamıştır. “DAVET», toplumumuzun neşesi ve kaderiyle, Batı Trakya potasında yoğurulmuş Azınlık fertlerinden oluşan ve yüksek din tahsili yapmış olan insanların eseridir. Haysiyetli birer Yunan vatandaşı olarak yaşadığımız bu bölgede yayınlanan; tutarlı veya tutarsız, basın organlarımızın arasında bir boşluğu doldurmak azmiyle kabuğunu çatlatmış bir tohum gibi yayına başlayan “DAVET» dergisi, yaşama mücadelesi dürüstlüğüünün dış görünüşü yanında, içten bağlılığın hasretini çeken insanların gönül davetiyesidir. Sütunlarımızın esasını oluşturacak konuların ana fikri, birlikte yaşamanın vazgeçilmez ihtiyaçlarından biri olan din duygusu çerçevesinde değerlendirilecek ve hiçbir maddi kıymetle kefler dengesi bozulmayan iman terazisinde tartılacaktır. Zamanımızda çeşitli kıyafetlere bürünmüş materyalizmin pervasız baskıları karşısında, Allah’a inananların, bilhassa İslam dinini öğretmek ve yaşatmak yolunda olan dindar insanların susması, dini görev anlayışı ile bağdaştırılamaz. Bu sebeple sütunlarımızda, İslamiyet’in inanç ve ahlâk anlayışına ters düşen faaliyetlere karşı halkımızı uyarmak prensibimiz olacaktır. Yeri geldikçe, İslamiyet’in toplumla kucaklaşan geniş dünya görüşünü dar bir çerçeve içine sıkıştırmak isteyen sathi dindarlık anlayışı ve toplumda dine yer vermek istemeyen sahte dindarlık anlayışının değerlendirilmesi yapılacaktır. Siyasete karışmamak genel prensibimiz olmakla beraber, lüzum görüldükçe, toplum yapımızı olumlu veya olumsuz yönde etkileyecek siyasi faaliyetler, objektif bir anlayışla kaleme alınacaktır. Ne şekilde olursa olsun, Azınlık insanının ulvi duygularını siyasi amaçlarına âlet etmek isteyenlerin niyetleri sağduyu ile araştırılacak ve basın ahlaki sınırları içinde açık eleştirilerimize hedef olacaktır. İmkânlarımız elverdiği nispette, Türkiye’deki ve diğer İslâm ülkelerindeki dindaşlarımızla kuracağımız ilişkiler, varlığımızı duyurmamıza ve fikir alışverişi yapmamıza zemin hazırlayacaktır. Doğurucu olduğu kadar, doğurucu ve yaşatıcı olduğuna inandığımız bu hizmet

34 Eren, *Batı Trakya Türkleri*, 157.

anlayışımızın halkımızca saygı göreceğine inanıyoruz”³⁵

Batı Trakya’da süreli yayınların İslam eğitime yansımaları (1945-1990)

Lozan sonrası bölgede, damgasını vuran yenilikçi-muhafazakâr çatışması yayın-basın faaliyetleri arasında kilit bir rol oynamıştır. Nitekim neşredilen yayınların bir kısmı Osmanlı harfleriyle, bir kısmı Latin harfleriyle, bazı neşriyatlar ise her iki harflerle yayına hazırlanmış, tartışmalı fikir ve ideolojik yansımalar ön planda tutulmuştur. Bu dönemden itibaren dini özgürlükler ve dini eğitim konusunda azınlık arasında dergiler genelde, aylık olarak çıkartılmıştır. Ancak muhteva açısından gazetelerden farksız, sadece ilmi ve edebi yazılar değil, politik çatışmalara zemin hazırlayan yazılara sıkça rastlanılmaktadır. Nitekim bazı dergi sahiplerinin aynı zamanda gazete çıkaran isimler olması bunun bir göstergesi olmuştur. Batı Trakya’da azınlık toplumunun dini eğitim faaliyetlerini en etkin yürüten kurum müftülük kurumu olmuştur. Ayrıca Batı Trakya’da medreselerin varlığı araştırma kapsamı dönemimizdeki dini eğitim faaliyetlerinin en yoğun olduğu ve talebelerin yetiştirildiği kurum halini almıştır.³⁶ Özellikle incelediğimiz muhafazakâr gazete ve dergilerin, azınlık toplumunun din bilgisi ve İslam düşünce yapısına önemli katkı sunduğunu söylemek mümkündür.

Sebat Gazetesini incelediğimizde; Ramazan, Hac, Kurban vb. İlmihal konuları işlenmiştir. Örneğin, 16 Kasım 1967 yılında yayınlanan sayısında; Veda Hutbesinde Kadın Hakları ve Giyim Meselesine değinilmiş, aynı sayıda Mübarek Ramazan Ayı konusu işlenmiştir. 12 Şubat 1970 Perşembe günü yayınlanan gazetede ise; Hac Farızası, Kurban Bayramı, Mekke-i Mükerreminin önemi zikredilmiştir. *Sebat Gazetesinin* 407, 408 ve 409 no’lu gazeteleri incelediğimizde İslam dini hakkında pek çok yazı kaleme alınmıştır. Din ve Ahlak Köşesi, Oruçla Gelenler, Ramazan Bayramı ve biz, Camilerimiz, Bayram Tebriği vb. konu başlıklarına yer verilmiştir.

Sebat Gazetesi, Medrese-i Hayriye hakkında, okulun ilk kurulduğunda ilkokullar müfettişliğine bağlı olup öğretim süresi üç yıl eğitim verdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, 1957-1958 yılında dört yıla, 1959-1960 yılında ise beş yıla yükseltildiği, yükselme devresinde mezun vermediği bilgisi yer almaktadır. İddialara göre medresenin beş yıla çıkarılmasının nedeni, medreseye rağbetin artırılmak istenmesidir. Nitekim medresede bu yıllarda öğrenci sayısı azalmıştır. *Sebat Gazetesi*, “Beşinci sınıfta okunacak dersler nelerdir ve onları kimler okutacaktır?”

35 Tefvik Hüseyinoğlu, “Daveti Sunarken”, *Hakka Davet*, 1981, 1.

36 Asım Çavuşoğlu, *Batı Trakya’da Medreselerin Dünü-Bugünü* (Gümölcine: BAKES, 2014), 36-37.

sorusunu sormakta, esaslı bir ıslahat yapılması gerekiyorsa bunun tedrisatta yapılması gerektiğini ifade etmekte ve medresenin gerilemesinin sebebi olarak müftüyü işaret etmektedir.³⁷

*Peygamber Binası dergisinin*³⁸ içeriğini incelediğimizde; derginin genel içeriği ve işlenen konuların tamamı İslam dini hakkında yazıldığı görülmektedir. Dergide; Din, Edep, Ahlak, İman, Müslümanlık, İslam, Mübarek Ramazan, Ramazan'ı Şerif, İtaat, Teslimiyet, Medrese, Dini Muhafaza Şartları, Size Her Şey Caiz, Tedrisatı Şeriye vb. başlıkları konulara değinilmiştir. Dergi sahibi, Hafız Ali Reşat, *Şahin Medresesi* hakkında şu bilgiye yer vermiştir: “*Şahin Medresesi çeteler zamanında kaza ile yandığından 1955 yılında Evkaf Heyeti'nin ve Reisi Hacı Hüseyin Efendi'nin gayretiyle yeniden yaptırıldı. Medresenin açılışı 7 Teşrin Sani 1952'te oldu. İlk yıllarda talebe sayısı 70-80 arasında idi.*”³⁹

Yol dergisi,⁴⁰ Batı Trakya toplumunun bölünmesine yönelik atılan adımlar hakkında yazılar yayınlamıştır. Ayrıca Medrese-i Hayriye müessesinin önemine vurgu yapılmıştır.⁴¹ 1981 yılına kadar Latin harfleriyle neşredilen *Yol dergisinin* içeriğine baktığımızda; dergi tamamen İslami bilgiler içerdiğini görmekteyiz. 1 Eylül 1976, 3. sayısında Ramazan'ı Şerif başlığıyla dokuz nükteden oluşan alt başlıklarla detaylandırarak izah edilmiştir. 1 Ekim 1976, 5. sayı ve 15 Ekim 1976, 6.sayı, 1 Kasım 1976, 7. sayılarında Başbakan Karamanlis efendiye açık mektup yayınlamıştır. 15 Aralık 1976, 10. sayısında, Hadid süresinin 20. ayetin son kısmı tefsir edilmiştir. Aynı sayıda, Hanımların Kaleminden Tesettüre Riayetsizliğimiz konusuyla tesettürün önemine vurgu yapılmıştır. 1 Ağustos 1976, 16 sayıda Gülmülcele'deki Medresesi Hayriye'den uzunca bahsedilmiş, medresenin sorunlarına değinilmiştir.

1 Ocak 1978, 33. sayıda bizi nasıl bölmek istiyorlar başlığında azınlık okullarını denetleme görevlilerine öğrencilerin kimin Türk, kimin Pomak olduğunu belirten liste hazırlamaları istenmiştir. 15 Temmuz 1978, 36. sayılı dergide; İman Ağacı, Hacıların Çileleri, Düşünceler başlığıyla imansızlık konusu işlenmiştir. 1 Nisan 1978, 39. sayıda; İlim İman Etmeyi Gerektirir, İmam hatipli gencim konuşması, Doğruluk, Mülk Allah'ın, 1 Mayıs 1978, 41. sayıda İlericilik-Gericilik tartışmasının hemen akabinde 15 Mayıs 1978, 42. Sayıda; İslamiyet Gericilik Değildir

37 “Sebat Gazetesi”, 148. sayı, 1960, 1.

38 Ek 5'de Peygamber Binası dergisinde işlenen bazı konu başlıklarına yer verilmiştir.

39 Hafız Ali Reşat, “Medrese 6”, *Peygamber Binası*, 1959, 11.

40 Ek 6'de *Yol dergisi* dergisinde işlenen bazı konu başlıklarına yer verilmiştir.

41 Osman Bekiroğlu, “Dünyada Benzeri Olmayan Bir Medrese Medrese-i Hayriye”, *Yol Dergisi*, 1977, 5-6.

başlığıyla detaylı bir yazı yayınlanmıştı. 1 Ocak 1979, 52. sayıda; Ana Çizgileriyle İslam Dini, Kadere İnanmak, Bölgemizdeki İslam-Türk Eserleri, Hayırlı Olanı İstemek vb. başlıklı konulara değinilmiştir. 23 Haziran 1982, 66. sayıda Ana Çizgileriyle İslam Dini 20. konu başlığı yer almıştır. Ramazan Hakkın, Bediüzzaman diyor ki, Ölenlerin ruhları, Düşünceler başlığıyla İnsanın kâinat üzerine düşüncesi gerektiği vurgusu yapılmıştır.

*Hakka Davet dergisinin*⁴² içeriğini incelediğimizde; İslami bilgiler ekseninde dini yazılara oldukça önem verildiği görülmektedir. Müslümanlık, İslam, İsra, Miraç, Kur'an-ı Kerimi Tanıma, Mukaddes Kitabımızda İlmi Ayetler, İlmihal, İslam Tarihi, Tefsir, Hadislerden Seçmeler, Fıkıh, Eğitimde Okul, Aile ve Çocuk yazıları pedagojik olarak ele alınmıştır. Hakka Davet dergisi Müftülük sorununa değinerek dönemin olaylarını detaylı bir şekilde aktarmıştır. 1986 yılı 49. sayıda Müftülerin Vazife ve Salahiyetler yer alırken, ayrıca atama öncesi Müftülük seçimi ile İstanbul Patrikhane seçimi hakkında bilgiler vermiştir. Ayetlerin tefsiri yapılmıştır. Eğitim konusunda öncülük yazıları kaleme alınmıştır. Azınlığın eğitim sorununa değinilmiştir. Dergi oldukça geniş dini konu başlıklarına yer vermiştir. Dergide Hanımlara Özel Köşe Yazıları, Şiirler, Tarikatlar hakkında bilgilerin (Bektaşî Tekkesi vb.) yanında, dönemin sosyal, siyasi ve politik olayları ele alınmış, azınlığın hukuki antlaşma metinleri, gasp edilen haklar ve yaşanan güncel duruma değinilerek bilgiler verilmiş ve yorumlanmıştır.

Sonuç

Araştırma konusunu edindiğimiz gazete ve dergilerin muhatap kitle toplumunun düşünce yapısına bakıldığında, Batı Trakya Müslüman Türk Azınlık kimliğinin temelinde, İslam düşünce geleneği bulunmaktadır. Azınlık toplumunda Türk demek, Müslüman demektir. Lozan antlaşmasıyla Yunanistan'a bırakılan azınlık toplumu, baskı ve yıldırımlara rağmen Osmanlı kültür ve geleneklerinden uzaklaşmadığı, incelenen gazete ve dergilerin, azınlık toplumunun kültürüyle bağdaşan, toplumun dini bilgi ve birikimine katkı sağladığı görülmüştür.

Batı Trakya'nın süreli yayınları açısından muhafazakâr gazete ve dergiler, özellikle Türkiye'deki İnkılapları (şapka inkılabı, harf inkılabı vb.) eleştiren yazılara yer vermiştir. Ayrıca Yunanistan iç siyasetinden gelişmeler başta olmak üzere, İslam dünyasındaki dini-siyasi meseleleri konu edinmiştir. Genel olarak gündelik hayata dair haberler, toplumun sorunları, müftülük meselesi, eğitim meselesi tartışılan konular arasında yer almıştır. Batı Trakya'da, Osmanlı harfleriyle

42 Ek 7'da Hakka Davet dergisi ve dergide işlenen bazı konu başlıklarına yer verilmiştir.

sürelî yayınların, 1970'li yıllara kadar devam ettiđi tespit edilmiştir. Ayrıca gazete ve dergiler, toplumun İslami eğitim geleneğinin teşekkülüne destek sağlamışlardır. İlmihal ve diğeri dini bilgiler konularına vurgular yapılmış, dönemin sorunları ve sebeplerine değinilmiş olması oldukça önem arz etmektedir. İslam eğitimine olumlu bir katkı sunan, sürelî yayın organlarının bu başarısı azınlık toplumunun mücadelesini göz önüne sermekte, toplumsal bilincin kazanılması ve azınlık toplumunun hak arama davasındaki kararlılığı ifade etmektedir.

Araştırma kapsamına aldığımız sürelî yayınlar, sadece gündelik haberler yapan gazeteler değildir. Belli bir fikre sahip, belli bir perspektife sahip, bir takım ilmi konuların ele alındığı, tartışıldığı gazete ve dergiler olmuştur. Dönemin en etkili tartışma konusu 'milliyetçilik' olmuştur. Özellikle medrese mektep tartışmaları, uzun süre tartışılan konular olmuş, medresenin gelenekçi yapısı, mekteplerin modern eğitim tarzını benimsemesi tartışılmıştır. Sözü edilen gazete ve dergiler hakkında bilimsel araştırmalar yok denecek kadar azdır. Tek nüshaları bulunan bu neşriyatların çoğaltılması, basın ile ilgili ciddi, kapsamlı bilimsel çalışmalar yapılarak, eğitim üzerine değerlendirmeler yoğunlaştırılmalıdır. Günümüz açısından bakıldığında geçmişte gazete ve dergiler, tek kişinin inisiyatifinde yayın yaparken, şimdileri modern bir halde kurumsallaştığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

148. sayı. "Sebat Gazetesi", 1960.
- Aydınlı, Ahmet. 1971. *Batı Trakya Faciasının iç Yüzü*. İstanbul: Akın Yayınları.
- Başar, Fahameddin. "Evrenosoğulları". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11:539-41. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, t.y.
- Bekiroğlu, Osman. 1977. "Dünyada Benzeri Olmayan Bir Medrese Medrese-i Hayriye." *Yol Dergisi*.
- . 1976. "Yol ve Gayemiz." *Yol Dergisi*.
- Çavuşoğlu, Asım. *Batı Trakya'da Medreselerin Dünü-Bugünü*. Gümölcine: BAKEŞ, 2014.
- Çavuşoğlu, Halim. 1993. *Balkanlar'da Pomak Türkleri Tarih ve Sosyo-Kültürel Yapı*. Birinci Baskı. Ankara: Köksav.
- Eren, Halit. 1997. *Batı Trakya Türkleri*. İstanbul: Rebel Basım.
- Halaçoğlu, Yusuf, ve Halit Eren. 1992. "Batı Trakya." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5:144-47. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hüseyinoğlu, Tevfik. 1981. "Daveti Sunarken." *Hakka Davet*.
- Köstüklü, Nuri. 2019. "Osmanlı'nın Çöküş Sürecinde Batı Trakya'da Teşekkül Eden Türk Hükümetleri (1878-1923)." *Uluslararası Kültür ve Dil Araştırmaları Derneği (UKDA) ve Makedonya Vizyon Üniversitesince 27-29 Eylül 2018 tarihlerinde Üsküp'te (Makedonya) düzenlenen Uluslararası Türk Kültürü ve Dili Sempozyumu / Türk İslâm Medeniyeti*

Akademik Araştırmalar Dergisi -TİMAD 14, sy 28.

Kurtuluş, Ümit. 1979. *Batı Trakyanın Dünyü Bugünü*. Ankara.

Memişoğlu, Hüseyin. 2007. "Pomaklar." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34:320-22. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Oran, Baskın. 1986. *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*. Ankara.

Ömeroğlu, Aydın. 1994. *Belgeler ve Olaylar Işığında, Bilinmeyen Yönleriyle Batı Trakya Türkleri ve Gerçekler 1*. İstanbul.

Özgüç, Adil. 1974. *Batı Trakya Türkleri*. İstanbul: Kutluğ Yayınları.

Reşat, Hafız Ali. 1959. "Medrese 6". *Peygamber Binası*.

Sağlam, Feyyaz. 2002. *Batı Trakya Türkleri Basın-Yayın Tarihi*. İzmir: Batı Trakya Araştırma Merkezi Yayınları.

Yusuf, Hüsnü. 1967. "Talihsiz Medrese". *Devam*.

Zeki, Hasan. 1957. "Başlangıç Olarak Birkaç Söz." *Sebat Gazetesi*.

<https://www.abttf.org/bati-trakya.php?id=52&lang=ge> (Erişim 01.04.2025)

<https://www.cityofxanthi.gr/episkeptes/gnorimia/ksanthi-simera> (Erişim 06.04.2025)

<https://azinlikca1.net/yunanistan-bati-trakya-haber/item/68795-2021-nufus-sayimina-gore-bati-trakyada-rodop-ilinin-nufusu-ne-kadar> (Erişim 06.04.2025)

Resmi Gazete, Sayı 11/A/04.02.1991 (ΦΕΚ Α'11, 04.02.1991) tarihli yasa; <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekklesia-thriskeia/n-1920-1991.html> (Erişim 06.04.2025)

Ek 2'de Sebat gazetesine yer verilmiştir.

مبارات

مبارات فوتبال بین تیم های فوتبال ایران و تیم فوتبال افغانستان در تهران برگزار شد. تیم فوتبال ایران با نتیجه ۳-۰ تیم فوتبال افغانستان را شکست داد. گل های ایران را مهدی تاج، علی کریمی و علی دشتی زدند. تیم فوتبال افغانستان تنها یک گل به ثمر رساند.

مبارات فوتبال ایران و افغانستان

تیم فوتبال ایران در دیدار دوستانه با تیم فوتبال افغانستان در تهران به پیروزی رسید. مهدی تاج در دقیقه ۱۵، علی کریمی در دقیقه ۳۰ و علی دشتی در دقیقه ۶۵ گل زدند. تیم فوتبال افغانستان تنها یک گل در دقیقه ۷۰ به ثمر رساند.

دقت ۱

دقت ۱ یک بازی فوتبال بین تیم های فوتبال ایران و تیم فوتبال افغانستان در تهران برگزار شد. تیم فوتبال ایران با نتیجه ۳-۰ تیم فوتبال افغانستان را شکست داد. گل های ایران را مهدی تاج، علی کریمی و علی دشتی زدند. تیم فوتبال افغانستان تنها یک گل به ثمر رساند.

دقت ۱

دقت ۱ یک بازی فوتبال بین تیم های فوتبال ایران و تیم فوتبال افغانستان در تهران برگزار شد. تیم فوتبال ایران با نتیجه ۳-۰ تیم فوتبال افغانستان را شکست داد. گل های ایران را مهدی تاج، علی کریمی و علی دشتی زدند. تیم فوتبال افغانستان تنها یک گل به ثمر رساند.

Ek 3'te Esas Muhafazakâr gazetesine yer verilmiştir.

[illegible]

Ek 4'te Devam dergisi'ne yer verilmiştir.

ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ „ΝΤΕΒΑΜ„

*Εκδιδόμενον ἐν Κομοτηνῇ — 1η Σεπτεμβρίου 1964

*Ιδιοκτήτης — Διευθυντής καὶ Συντάκτης : ΧΟΥΣΗ ΓΙΟΥΣΟΥΦ

*Αριθμὸς Φύλλου 1

Τιμὴ Δραχμαὶ 5

مستقل فكري، تورکجه آيلق مجموعه در

صاحبي، مدبري و محري: حسي يوسف

اداره خانه سي: آخوالو، برنجي جيقماز، نومرو ۲۵

نومرو 1

۱۹۶۴

روايات..

نسخه سي بش در اخيدر . سنه لك آتونه آتشي ، خارجه يوز ،
بلديه وساثر مؤسسه اته ايكي يوز در اخيدر
دكت — مجموعه نك ساتيش يرلري : ۱-نومرو جاده سنده (۹۳) نومرو ولو ساعتي
دكاني . (۲) و اسيليوس پاولو جاده سنده ۹۱ نومرو دده سحر جي دكاني

پیغمبر بناسی

ΠΕΪΓΑΜΠΕΡ
ΜΠΙΝΑΣΗ

ΟΚΟΔΟΜΗΜΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ

Μηνιαίου Θρησκευτικού Περιοδικού

*Ιδιοκτήτης καὶ Διευθυντής: ΧΑΦΟΥΖ ΑΛΗ ΡΕΣΑΤ

*Εγνατίας 37 Κομοτηνή—ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1957

صاحب و مدبري :

حافظ علي رشاد

اداره ماموري :

حافظ جهاد رشاد

اداره خانه :

اغنائيات ۳۷ کو مواجته

سنه ۱ دیندار و محافظه کار - چدری و قطعی ۱ جمادی الآخره ۱۳۷۷
عدد ۱ دینی ، ادبی ، اخلاقی آیلق مجموعه ۲۹ کانون اول ۱۹۵۷

رکن اوزرینه مینی پر بنایه بکزه تیلشدور .
مسلمانلغک بوتون حکملری بوش نقطه ده
طوبلانیمبورسه ده ، بو بش اساسی -
طوتانلر ویاپانلر دیگر احکامی ده بر اقا
لر . بنانک ایچنه کیره ن او رکنلرک
شرطلرینی ده یاپار ، باشقه مقتضیاتینی ده
بر اقا . بوکا دها کسیدیرمه (اسلا -
مک بناسی) دیشلر . بویله دییکله
- دمین کچدیکی کبی - ساده مسلما -
نلق موضوعی بو بش شیدن عبارت دکل
ایسه ده ، بو حق قونوسی پیغمبر یاپینک
چاتیسی دییک (ارکان خبسه) ایله
طوتولمشور . بونارک شرط ، رکن ،
اصل و فرعلرینی اسلامک مخلص اثرلری
تشییت و تدوین ایتشدور . آنتیق بو
کوچوک مجموعه مزه و آفاقده بولونان

بر اسم دینتک آدی در . بویایی
بی الله امریله پیغمبر قورمشور . امر
الهی ایله کعبه معظه بی ، یعنی بیت -
شریفی اولا حضرت آدمک ، طوفانلر
هوکره ده حضرت ابراهیمک اسماعیل
ایله یایدیگی کبی ..
دینلر اونلرک قوریدیگی کبی حقیقی
بر بنامیدر که ، اوکا شیدی بو اسمی
ویریوروز ؟ ایچنده یاشانان انشا ماده -
لرندن یاپینلش مجسم بر مسکن دکلسه
ده ، بوتون امتی ایچنه آلان جامع اکبر ،
مسجد چشیم ویر معبد عظیم کبی معنوی
بر دین یاپیندور .
حضرت پیغمبرک « بنی الاسلام علی
خبس » (اسلام بش شی اوزرینه بنا
اولونشور) قول شریفنه کوره :
اسلامیت ، ایمان اساسنه مستند و

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ΠΕΤΓΑΜΠΕΡ ΠΜΙΝΑΣΗ **پیغمبر بناسی**

ΣΚΟΔΟΜΗΜΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ

Μηνιαίον Θρησκευτικόν Περιοδικόν
Ἑκδοτῆρος καὶ Διευθυντῆς : ΧΑΦΟΥΖ ΑΛΗ ΡΕΣΑΤ
Ἀντιγόνου 37 Κομοτηνῇ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1960 Ἀριθ. 8

صاحب و مدیری :
حافظ علی رشاد
اداره مأموری :
حافظ رشاد جهاد
اداره خانه :
آنتیغونو ۳۷ قوموتینی

سنة ۲ دیندار و محافظه کار - چذری و قطعی
عدد ۸ دینی ، ادبی ، اخلاقی آیتق میج وعه

۱۵ رمضان ۱۳۷۹
۱۳ مارت ۱۹۶۰

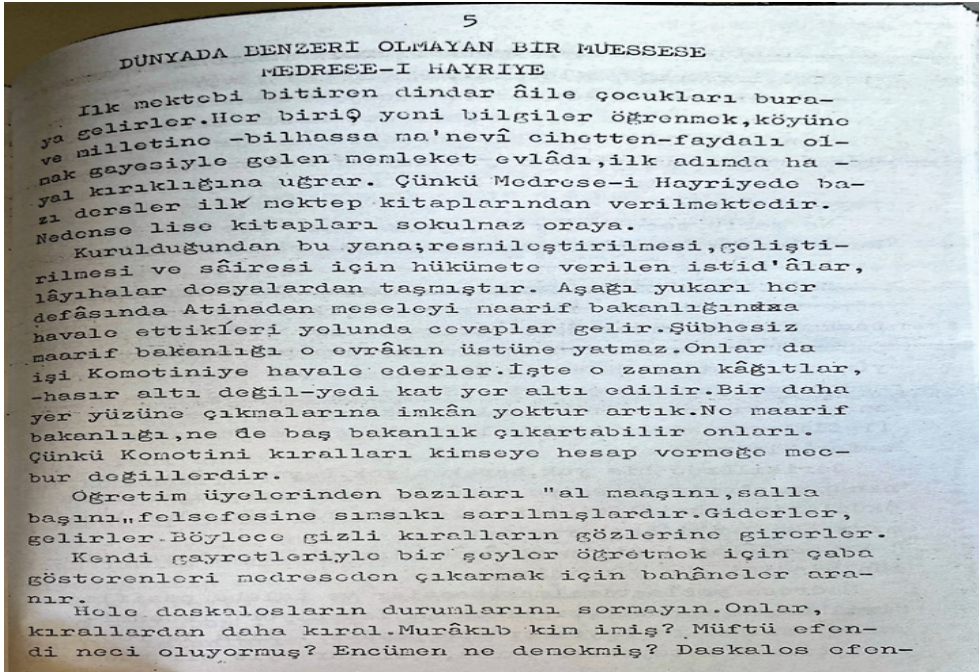
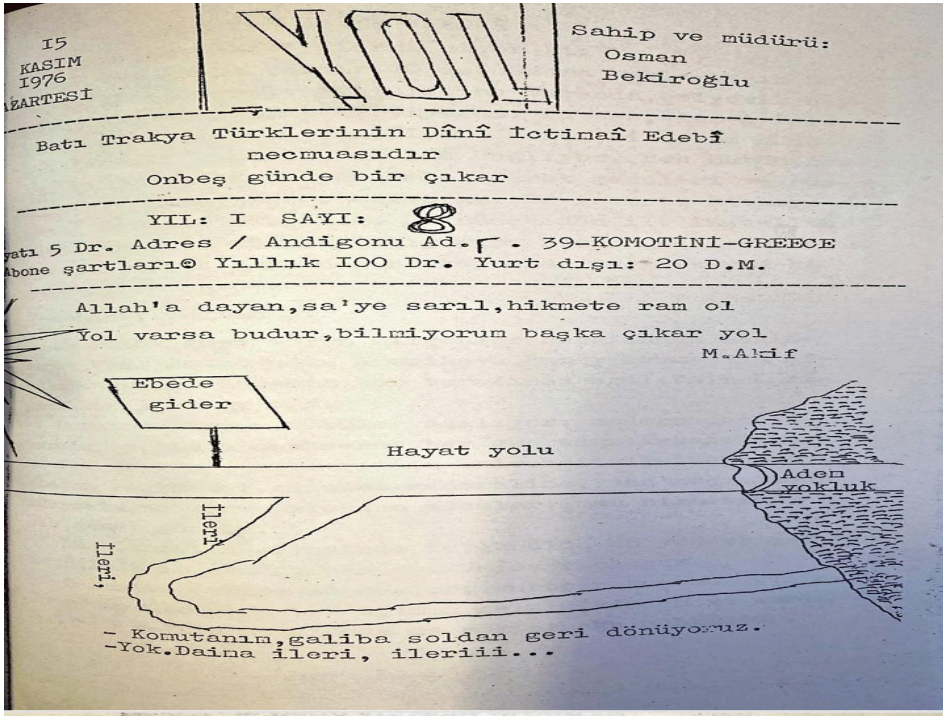
دینی محافظه شرطلری

ز مدر. علم، معبودك وصقیدر، عمل عبدك ..
دبك صفتی اولق چهتندن علم افضل اوله
بیله قولك بورچی اولق چهتندن عمل
مفضلدر. الله طرفندن تکیلف اولونان علم
دکل، علمدر. علم اولسه یدی بوتون انسا.
نار عالم اولمغه مجبور اولوردی. تکیلف
اللهی اونکچون عمل اوزرینه در. علم اوز.
رینه دکلدر. اونکچون علمسزده اوله
عبادت ایتمک مجبور. بزم مذهبسزده بو
یوزدن (ایمان تقلیدی) = بابادن، ددهدن
بولدیغی کیمی ایمان جائزدر. اشعریلر کیمی
ایمان و اعتقاد ایدیان هر نقطه یی علم وعقل
ایله استدلالا اثباته کیتمه یز. بونکله براب
امکان درچه سنده اچمالا و تفصیلا علم جا.

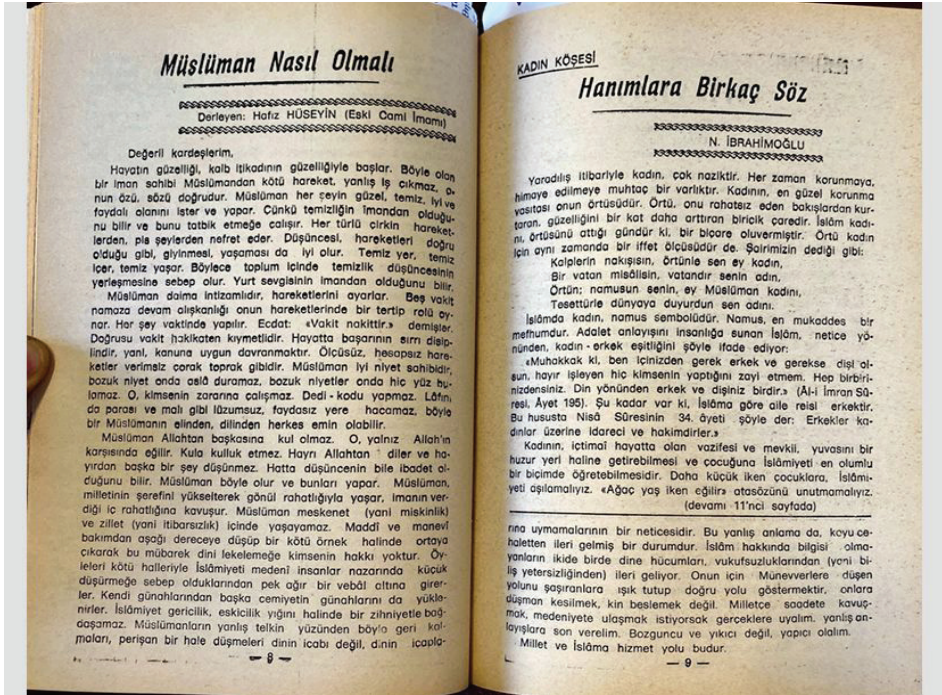
۴ علم دین (تدریسات شرعیه)

یوقاریده تثبیت ایندیگمز دینی محافظه
شرطلرنده بو موضوع دوردنچی اولارق
کوستریلشدر. حال بو که دینده ایمان و
قرآندن سوکره عمل و عبادت هر شیدر
مقدم اولق لازم کلیر. چونکه آیات
جلیله ده هی (آمنوا وعلوا الصالحات) تر.
قیبیله کلشدر. کرچه علمسز عمل بیلیندز،
علمسز دین آکلاشیلاز. تکیلف، علم ایله
حاصل اولور، دیمشلسده خالقه تقرب
اچون علم دکل، عمل یعنی عبادت لا.

Ek 6'de Yol dergisi dergisinde işlenen bazı konu başlıklarına yer verilmiştir.

Ek 7'da Hakka Davet dergisi ve dergide işlenen bazı konu başlıklarına yer verilmiştir.

Ek 7'da Hakka Davet dergisi ve dergide işlenen bazı konu başlıklarına yer verilmiştir.

MUFTULUGUMUZ DÖRDÜNCÜ İSGAL YILINA GİRERKEN

Zamanın geçişi ve olayların akışı Meço Cemali'nin samimiyetini, izzetini, ortaya koymuştur. Bir yandan bir çalışırken, diğer yandan toplumdaki temeli men - dan tasallarıyla taban tabana zıt bir faaliyetlerle ağırlık merkezinde bu - lunuyordu.

Yüksek Kurul, 22 Aralık 1985 tarihli toplantıda oybirliği ile kesin kararlar almıştı.

Meço Cemali'den kendi imza - sıyla Başbakan, Milli Eğitim Ba - şkanı, Adalet Bakanına ve Rodop Valisine bir telgraf göndermesi istenmişti. Yüksek Kurulda tasla - 2 hazırlanan telgraf metni şö - leydi:

2 / 6 / 1985 tarihinde ve - fat etmiş olan Komitini Müftüsü Mustafa'nın ölümü nede - niyle Rodop Valisinin D/ES/14560 16 - 12 - 1985 sayılı yazısıyla Komitini Müftü Naibi tayin edil - di.

Tayinimden hemen sonra din - dağlar arasında geyik karga - oluyarak, huzursuzluk bağışta - rı.

2345/1920 sayılı yasaya göre Müftünün seçime gösterilmesini arzulamaktadırlar. Ben de, din kardeşlerinin arasından birlik ve beraberlik için bu istek - lerine katılıyorum.

Bu teklif Meço Cemali'ye irtisatı zaman, kabul etme - miştir. Böyle bir telgrafı im - zalamayacağını söylemiştir.

Bir hafta önce "Ben Yüksek Ku - rulun kararlarına delma saygı - lıyım. Fakat siz Müftü seçimi için bir kararınızı yapınız. Yeni Müftü

seçilince ben istifa ederim..T diyen adam, bir hafta sonra Yük - sek Kurulun kararına sırt çevir - miştir, söyledigini fiiliyata geçirmekten kaçınmıştır. Meço Ce - mali, söylediği başka, yaptığı baş - ka, düşündüğü ise bambaşka bir insan olduğunu ortaya koymuştur.

Münevveri ve halkıyla bütün Azınlık insanı Meço Cemali'nin bu hafifliğini sabırla karşı - lamış, hatasını anlayıp vazgeç - mesini beklemiş, aleyhinde bulun - maktan kaçınmıştır.

12 Mart 1986 tarihinde A - zınlık Basını ve Yazarları ara - sında bir toplantı düzenlendi. Uzun bir görüşme sonunda şu kar - arlar alındı:

1- Milletlerarası Lozan And - laşması ruhu ve devletinin Müftü - lükler konusunda yürürlükteki yasalarına uygun olarak Azın - lığımız dinî temsilcilerini ken - disinin seçmesinde kararlıdır ve bu hakkını sonuna dek savu - nacaktır.

2- Bir önceki maddenin özü - ne aykırı olarak Yönetim, A - zınlığın görüşü ve onayı alın - maksızın Meço Cemaliyi Komiti - ni Müftülüğü makamına adeta darbemsi bir biçimde getirmek istemektedir. Azınlık Basını ve Yazarları olarak bizler, bu a - tamayı hiç bir şekilde tanımadı - mız ve onaylamayacağımız gibi, Meço Cemali'nin Müftülük ma - kama ısgal ettiği sürece yapı - lı ve yapacağı ısratın da İslam Şeriatına aykırı olduğu - nu belirtiriz.

3- Batı Trakya azınlığının birlik - beraberliğini koruma - sını devam ettirmek üzere, Meço Cemali'nin bu görevden istifa

RAHMETLİ MUFTUMUZ NASIL MUFTU OLMUŞ? VE İSTANBUL PATRİĞİ NASIL SEÇİLİYOR?

364/28 Haziran 1948 sayılı tarihli TRAKYA gazetesinden şu haber ya - zı okuyalım:

"Gümüllüne Müftüsü B. Hafız Hasan'ın 30. Ölümü üzerine derhal boş kalan mevki doldurmak mesele - si hasıl olmuştur. Bilin - diği gibi Müftülük yal - nız din hadimlerine ve mabetlere bakkımla gö - revli olmayıp aynı za - manda Müftülerin hakim - lik vazifeleri de vardır. Diğer taraftan tek mil Müslümanların bir ruhani başkanları sayılmakla temsil bir sıfatı da ha - izdir. Bu itibarla birçok bilgi ve hasletleri üze - rinde toplayacak ve aynı zamanda, çoğunluk halkın sevgisine mazhar bulunan bir zat olması da şart - tır.

Gümüllüne halkının nokta - i nazarı daha ilk anlarda bir zatın üze - rinde toplanmış bulunu - yordu.

25 Haziran 1948 Cuma günü Cemaat Başkanının daveti üzerine saat 1780 Türk Cemaati binasında Cemaat Hey'eti üyeleri, mebuslar ve müderrisler, müsterek bir toplantı - tıda Eski İskeçe Müftüsü Hafız Hüseyin Efendi oğ - lu Bay Hafız Mustafa it - tifakla Müftülüğe seçil - miştir. Bu hususta karar alınmış ve karar fakla imza edilmiştir. Ye - ni Müftünün hükümet nez -

nezdinde gereken muamelesi nin yapılması ve yemin nu suslarıyla uğraşmak havale edilmiştir. Cemaat

Karardan sonra B. Haf - zı Karar süresi kendisi ne okunmuş ve kabul etme rica edilmiştir. Muamaleh - lerin müsterek kararlara muhalefet etmemiştir. Bu su - retle müslümanlara Müftü - larak seçilip ilan edilmiş - tir. Simdi yalnız hükümet ne - dine yapılması muktezı mu - mele kalmıştır. Mebuslar Val - vekili nezdinde teşebbüs - bulunarak en kısa bir zamar - da gereken bir muamelenin y - pılmasını rica etmişlerdir.

Yeni Müftüyü tebrik de - hayırlı ve memleketi faydal - olmasını temenni ederiz."

Bu bilgileri okuyup - ög - renip kendi kaleminizden ya - mayı vicdanımıza sığdıra - mız. Onun için aynen alıp - yinlamayı uygun bulduk. Demek, eski Müftü Haf - zı Hasan Efendi 23 Haziran 1948 Çarşamba günü rahmetli ol - muştur. 24 Haziran Perşem - bî cenazesi kaldırılmıştır. 25 Haziran Cuma günü de Tü - cemaat binasında Cemaat üye - leri, milletvekilleri ve di - adamları toplanmışlar ve ye - ni Müftüyü seçmişlerdir. Geriye de bunun yanı bu se - çimin onaylanması kalmakta - dır. Ki bu iş de Cemaat - milletvekillerine havale - dilmiştir...

Yine 380/8 Kasım 1948 - yı ve tarihli TRAKYA'yı ok - mağa devam ediyoruz:

Issued every month in Komotini - Greece

34 EPISTEMIOZ 1984 TIMH: 60 50%

Kur'anı Kerim'i Daha Güzel Tanıyalım

MADDE ALEMİ ÇİFTLER HALİNDEDİR

Hasan Paçacı

Değerli Okuyucular,
Bu yazıda, Zariyat Suresi'nin 49. ayeti ile Yasi
resi'nin 36. ayet-i kerimeleri üzerinde bir parça
arak, madde aleminin çiftler halinde yaratıldığı
receğiz.

Araştırmacı ve bilginler ba'zı şeylerin çiftler
nde olduğunu eskiden beri bildikleri halde bazıla
n sa - ancak ilerleyen ilmin ışığı altında - böyl
duğunu şimdi görebilmektedirler. O ise Kur'an-ı K
m bundan kaç asırlar önce konuyu ele alıp insanlı
lgi vermiş ve meraklıları araştırmaya teşvik etmiş
r.

Gelin ayetleri ma'nalarıyla bir okuyalım ve üzer
nde bir parça düşünelim:

وَمِنْ تَرَائِيفِ خَلْقِنَا زَوْجَيْنِ لَكَ لَمَّا نَكَّاهُمَا لِأَفْئَتِهِمَا وَلِلْأَفْئَتِهِمَا
نَبْهَانِ الذَّيْ خَلَقَ الذَّيْ وَاجَّ تَكَلَّمَا مِمَّا نَتَيْتَ الْأَرْضَ وَمِنْ أَنْفُسِهِمَا وَلِلْأَفْئَتِهِمَا

"Düşünüp ibret alınız diye HERSEYDEN çift çift
rattık."

"Yeryüzünün bitirdiklerinden kendileri gibi can
slardan ve (daha) bilmedikleri şeylerden hepsini
ÇİFTLER HALİNDE yaratan O (Allah) çok yücedir."

Rabbimiz herşeyi çiftler ha
de yarattığını bildirmekle
müslümanlara ilim ve araş
ma sahasında muazzam bir u
- açmaktadır. Bu ayet Kâya
- e kadere gelecek tüm insana
da hitap ettiği göre biz
- sonrakı insanların da bile
-cekleri "ÇİFTLER" in ola
-ını da bildirmekte...

Nitekim bitki , hayvan

6

İSLAMDA İLİM VE AZINLIĞIMIZIN EĞİTİM SORUNU

Merkez vaizi (Hasan Paçaman)

Her yıl bu mevsimde o
kullar açılırken, "İslamda
İlim ve Azınlığımızın Eğit
tim Sorunu" adlı makale
tin Sorunu" adlı makale
vazılarında bu konuyu işle
miş. Bu yıl yine Ağustos
sonlarında ardi sıra iki
Cuma aynı konuyu işledim ve
yeniş anlaşılmaya meydan
vermek için, mevzuu nec
muazir Hakka Davet'de "de
yayınlayacağım" dedim.

İşte o va'd yerine ge
tirilmek üzere bu yazı ka
tine alındı.

Muhterem Okuyucular,
Bilindiği gibi İslam
Dini okumaya, öğrenmeye
ha geniş bir ifade ile il
me büyük bir değer vermiş
kitabın Kur'an-ı Kerim'de
"Bilenlerle bilmeyenler
hic eşit olur mu?" Resu
lümüz Hz. Muhammed (S.A.V)
de: "İlim, müslümanın kay
boşmuş malıdır; Ona nerede
bulursa alır." demıştır ki bu
mubarek sözler ve ben
zerlerinde ilme (bilgi e
dinişmeye) teşvik vardır.

Gerçekten de bilenler
le bilmeyenler eşit olmu
yor. İlimde ilerli olan bir
millet endüstride, tarım ve
ticarete başgari oluyor,
kalkınıyor; bu alanda geri
kalmış milletleri kendisi
ne bir pazar veya işçi ha
line getiriyor. Bu gün bu
nun örnekleri pek çoktur.

İlimde ilerleyip ağır
sanayitini kurmuş olan Ü
keler zengin olmuş; bunu

yapamayanlar ise hem fakir
düşmüş hem de haklarını
büyük bir bölümü kalkınmış
ülkelerde işçi olmak zorun
da kalmıştır.

Cehaletin zararları pek
çok kadar çok olduğundan İ
lâm Dini ve Onun Yüce Pey
gamberi Hz. Muhammed S.A.V.
bizi okumaya, öğrenmeye ve
cahillikten kurtulmaya va
vet etmiştir.

Gunu da iyi bilelim ki
İslama göre okumanın zamanı
pek geniş olup, bütün bir
ömür içine alır.

Çoğul arzular ki, İslam
ülkeleri ve dünyada her
rinde yaşayan müslümanlar
değil yalnız okuma-yazma ö
renmekle kalmak, Kur'an-ı
Kerim ve Hadis-i gerifler
uygun olarak bütün ilim dal
larında çok çok ileri giti
sinler, yeni yeni keşifler
de bulunsunlar; fabrika ve
iş yerleri olarak endüstri
ve ekonomide ilerlesinler.
Bütün bunlar, İslamiyetin
biz müslümanlardan istediği
şeylerdir.

Bu günün İslam ülkeleri
- ma'â'l esef - Müslümanlığı
onlardan istediği şekilde
ilme önem vererek kalkına
mamışlardır. Ba'zı yerlerde
her ne kadar bu konuda iler
riye atılmış adamlar görü
lüyorsa da henüz yeterli de
ğildir.

Batı Trakya Müslüman
- lığının
Türk Azınlığı'nın

İlimde ise başlı başına bir
çünkü değil fa
- citem.. doğru dürüst ö
- citem yapan orta dereceli
okulumuz dahi yoktur.
Okulumuz aşkın ilk okulla
- rımda da çeşitli neden
- le durum hiç iç açıcı
- değildir. Bu okullarda o
- renen öğrencilerimiz, dün
- yan herhangisi bir yerin
- den normal ilkokullarda
- okuyan bir öğrencinin al
- tı dersleri alamamakta
- lığı yönünden, diğer
- llarda yetişen öğrenci
- den çok gerilerde kal
- ırlar.

İşte bunun için, Azin
- lık Yüksek Kurulu'nun za
- raman yaptığı toplan
- larda konu ele alınarak
- ne kadar görüşülüyorsa
- henüz bir hall çaresi
- lanmamıştır.

Ote yandan ba'zı soy -
- larımız, " özel eğitim
- larını çözülüyor; y
- ları, onların istemedikle
- etmeni ısrarla okul
- tutuyor." gerekçesiyle
- kupa uzun bir zamandan
- ri çocuklarını okula sal
- ırlar. Meselâ Smandra (Kara
- ları ve Melivya (Elmalı)
- ylerinde olduğu gibi.

Bu gibi hareketler, A
- ılığımızın Eğitim Da'va
- ını önce içinde yaşadığı
- Devlet Yetkililerine,
- nara da bütün dünya kamu
- yuna duyurma bakımından
- ne kadar faydalı olu
- rusa da; genelde bunların
- rize Batı Trakya Müslü
- an-Türk Azınlığı için büyük
- zararları da olacaktır.
- kü vatandaşında (köyünde

ni yapamayan bir öğrenci, ca
- hil kalmaktansa, başka bir
- memleketi (meselâ Türkiye' -
- ye) gidecek; onun ardından :
"Yavrumuz kıçıkta, ihtiyaç
- larını yalnız karılayamaz;
- bizim de gidip ona yardımcı
- olmamız lazım." gerekçesiyle
- anne-baba yurduu terk e
- decek... Daha ilkökul çağı
- nda vatanından kopan bir ö
- renci ise, tekrar oraya dön
- miyecek... " Okulumuz dönmü -
- yor; bizim burada ne işimiz
- var?" diyerek, ebeveyni de
- burasını bırakacak...

Böylelikle, bütün bir
- müslüman köyü yakın bir gele
- cekte Batı Trakya haritası
- dan silinerek yerini, yeni
- bir Elen-Hristiyan köyüne
- terk edecek.

O halde ne yapmalı da
- bu Azınlığı böyle feci' bir
- şikbetten kurtarmalı?

Bence, mücadeleler yal
- nız yapılmamalı; Azınlığın
- zın ileri gelenleri (meselâ
- Yüksek Tahsilililer Derneği,
- Va'z ve İrsad Heyeti, yeni
- ve eski millet vekillerimiz
- le Cemaat başkanlarımız ve
- diğeri münasip kişiler) bir
- araya gelerek, nasıl mücade
- le verileceği hususunda ka
- rarlar almalı ve bu kararlar
- bütün Azınlığımız tarafından
- uygulanmalıdır... Öğreten
- ve din görevlilerimiz, bu gi
- bi kararların uygulanmasında
- çok etkin olabilirler.

BALKAN PERIODICALS

THE TRAJECTORY OF ISLAMIC THOUGHT IN THE COMMUNIST PERIOD

The diverse range of studies presented in this volume underscores that periodicals were far more than mere repositories of information; they functioned as the vital lifelines of intellectual and spiritual continuity for Muslim communities across the Balkans. By documenting the multifaceted experiences of the Bosniak, Albanian, and Turkish minorities between 1945 and 1990, this collective work illustrates the profound resilience of Islamic thought in the face of ideological coercion and systemic silence. Whether navigating the 'controlled tolerance' of Yugoslavia or surviving the total prohibitions of the Albanian regime, these publications served as essential instruments for soft resistance, identity preservation, and social education. Ultimately, this book provides a critical lens through which to re-examine a neglected chapter of European cultural history, restoring the voices of those who, through the written word, ensured that their religious and cultural heritage would endure for future generations.

iNEFE

